

**ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA
2023.**

**godište 20
Zagreb, 2023.**

ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA**ANNALS OF THE CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION****IZDAVAČ / PUBLISHER**

HRVATSKO POLITOLOŠKO DRUŠTVO / CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION
FAKULTET POLITIČKIH ZNANOSTI, SVEUČILIŠTE U ZAGREBU / FACULTY OF POLITICAL
SCIENCE, UNIVERSITY OF ZAGREB

ZA IZDAVAČA / OFFICIAL REPRESENTATIVE

GORAN ČULAR
ANDRIJA HENJAK

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

DANIEL BOCHSLER, Central European University, Vienna
KONRAD CLEWING, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, München
JOSIP GLAURDIĆ, Université du Luxembourg
MIRJANA KASAPOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu
ENES KULENOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu
DANIJELA LUCIĆ, Sveučilište u Zagrebu
PERO MALDINI, Sveučilište u Dubrovniku
SINIŠA MALEŠEVIĆ, University College Dublin
JAMES MILLER, The New School for Social Research, New York
ZDRAVKO PETAK, Sveučilište u Zagrebu
ANA PETEK, Sveučilište u Zagrebu
JONATHAN SIMON, University of California, Berkeley
GORAN SUNAJKO, Sveučilište u Zagrebu
MARTA ZORKO, Sveučilište u Zagrebu

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

KREŠIMIR PETKOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu

IZVRŠNI UREDNIK / EXECUTIVE EDITOR

LEON CVRTILA, Univerza v Ljubljani – doktorski študij

LEKTORICE ZA ENGLJSKI JEZIK / ENGLISH LANGUAGE EDITING

SARA TILLY, BOGLÁRKA KISS KULENOVIĆ

DIZAJN KORICA I CRTEŽ / COVER DESIGN AND DRAWING

ZEKO ZNA

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I PRIPREMA / LAYOUT AND TYPESETTING

VLADO ZELENIC

NAKLADA / PRINT RUN

220 kom

TISAK / PRINTING HOUSE

TISKARA ZELINA

OBJAVLJENI PRILOZI REFERIRAJU SE U / PUBLISHED CONTRIBUTIONS ARE INDEXED IN

ERIH PLUS, European Reference Index for the Humanitarian and Social Sciences (European Science Foundation)

International Political Science Abstracts / Documentation Politique Internationale (IPSA)

Political Science Complete (EBSCOhost)

SCOPUS (Elsevier)

Social Science Premium Collection (ProQuest)

Asos Indeks

Članci objavljeni u Analima javno su dostupni u online bazi Portala hrvatskih znanstvenih časopisa Hrčak (MZO, Srce & HIDD) i u bazi Directory of Open Access Journals – DOAJ (Lund University Library). / Papers published in Annals are available on the Hrčak – Portal of scientific journals of Croatia (full text) and on Directory of Open Access Journals – DOAJ.

ČASPIJ JE OBJAVLJEN UZ SUFINANCIRANJE MINISTARSTVA ZNANOSTI I OBRAZOVANJA REPUBLIKE HRVATSKE. / THE JOURNAL IS FINANCED BY THE CROATIAN MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION.

Anali su časopis s otvorenim pristupom. Autorima se ni kod predaje rada ni za objavljivanje rada ne naplaćuju nikakvi troškovi. / Annals are an open access journal. Annals do not levy any charges to an author to process or publish a submitted paper.

Cijena tiskanog primjerka / Hard copy price: 10,00 €

Anali u tiskanom obliku izlaze jednom godišnje. Radovi se prethodno mogu objaviti na mreži. / Annals are published once a year in print. Articles can be published online first.

Rukopisi se predaju putem OJS elektroničkog sustava Anala (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/index>). / Manuscripts are submitted by Annals' Open Journal System (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/index>).

Adresa: Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Hrvatska / Address: Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Croatia

Mrežna stranica / Web site: www.analihpd.hr

E-pošta / E-mail: anali@fpzg.hr

SADRŽAJ / CONTENT

HRVATSKA POLITIKA / CROATIAN POLITICS

Izborni sustav, kampanje i glasovanje /

Electoral System, Campaigns and Voting

- Goran Čular – Jesu li biračima važnije stranke ili kandidati?
Učinci preferencijskog glasovanja u Hrvatskoj 9
- Višeslav Raos – Listovni razmjerni sustav u Hrvatskoj
nakon 20 godina: izuzetan ili tipičan? 39
- Dražen Lalić – Personalizacija izbora i kandidatske preferencije u
Hrvatskoj 2000-2021: usporedna analiza predsjedničkih,
parlamentarnih i lokalnih izbornih kampanja 59

Pandemija i politika u Hrvatskoj / Pandemic and Politics in Croatia

- Josip Lučev i Marta Zorko – Geopolitika straha i turizam u sjeni
pandemije: upravljanje granicama u Hrvatskoj 89
- Karlo Kanajet, Hrvoje Jakopović i Danijel Labaš – Vladino
upravljanje kriznom komunikacijom na internetu u suočavanju s
pandemijom: medijski okviri, reaktivne strategije, intenzitet
komunikacije i vidljivost premijera 111

JAVNE POLITIKE: CIKLUS, DIZAJN I CILJEVI / PUBLIC POLICY: CYCLE, DESIGN, AND GOALS

- Zdravko Petak – Fazna heuristika u javnim politikama: prednosti i
ograničenja cikličkog pristupa 135
- Anka Kekez, Nikola Baketa, Marko Kovačić i Ana Petek –
Strukturiranje ciljeva kao uvjet učinkovitog dizajna javnih politika:
analiza tehničke dimenzije ciljeva hrvatskih javnih politika 155

MEĐUNARODNI ODNOSI: RUSKA VANJSKA POLITIKA I RUSKO- UKRAJINSKI RAT / INTERNATIONAL RELATIONS: RUSSIAN FOREIGN POLICY AND RUSSO-UKRAINIAN WAR

- Davor Boban – Međunarodno društvo u konceptima vanjske politike
Ruske Federacije 2000-2023: analiza prema pristupu engleske škole
međunarodnih odnosa 183
- Stipe Buzar – Rat protiv "carstva laži": moralno-eshatološki vidik u
geopolitičkoj misli Aleksandra Dugina i Putinova
"specijalna vojna operacija" 205

**POLITIČKA TEORIJA: METODE I POLITIKA TUMAČENJA
MACHIAVELLIJA / POLITICAL THEORY: METHODS AND
POLITICS OF INTERPRETING MACHIAVELLI**

- Luka Ribarević – Kako čitati Machiavellijevo djelo mišljenja?
Claude Lefort i teorija interpretacije 223
- Davorin Žagar – Machiavelli, Utopia, and Queer Politics 241

O POSTJUGOSLAVENSKIM STUDIJAMA / ON POST-YUGOSLAV STUDIES

- Mirjana Kasapović – Zbogom postjugoslavenstvu! 265
- Leon Cvrtila i Krešimir Petković – Zbogom postjugoslavenstvu?
Pregled reakcija na esej Mirjane Kasapović 285

OSVRTI, RECENZIJE I PRIKAZI / ESSAYS, BOOK REVIEWS, AND NOTICES

- Goran Atalić – Politike polarizacije i kulturni rat u Hrvatskoj
(E. Kulenović, ur.) 293
- Vedran Jerbić – Postmarksističko stanje (Z. Glavaš) 301
- Zvonimir Glavaš – Odgovor Jerbiću 305
- Damjan Stanić – Demokršćanstvo: izvori, postignuća, perspektive
(J. Valković i J. Žižić, ur.) 309
- Roko Bogdan i Roko Botteri – "Rat i demokracija: srednjoeuropske
demokracije pod pritiskom": konferencija CEPSA-e 2023 315

HRVATSKA POLITIKA

CROATIAN POLITICS

*Izborni sustav, kampanje i
glasovanje*

*Electoral System,
Campaigns and Voting*

JESU LI BIRAČIMA VAŽNIJE STRANKE ILI KANDIDATI? UČINCI PREFERENCIJSKOG GLASOVANJA U HRVATSKOJ

Goran Čular <https://orcid.org/0000-0002-9423-7724>

<https://doi.org/10.20901/an.20.11>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 6. 11. 2023.

E-mail: goran.cular@fpzg.hr

Prihvaćeno: 28. 11. 2023.

Sažetak Autor analizira učinke preferencijskog glasovanja u Hrvatskoj u dosadašnjih šest ciklusa izbora u kojima je bilo primijenjeno preferencijsko glasovanje. Autor institucionalno smješta hrvatski sustav preferencijskog glasovanja unutar europskih preferencijskih sustava. Koristeći izborne liste kao jedinice analize, autor utvrđuje krajnje učinke na personalni sastav parlamenta, analizirajući pritom razinu i način na koji birači koriste svoj preferencijski glas, kao i izravni i posredni utjecaj vrste izbora i varijabli stranačke ponude. Rezultati pokazuju da, komparativno gledano i s obzirom na institucionalne mogućnosti, učinci preferencijskog glasovanja u Hrvatskoj nisu mali. Dok je korištenje preferencijskog glasovanja među najvišim razinama u usporedbi s drugim državama članicama EU, koncentracija preferencijskih glasova na prvog kandidata na listi također je pojačana. Nalaze se razlike s obzirom na vrstu izbora i s obzirom na stranačku ponudu. Starost stranke i njezina veličina, kao i položaj stranke na ljestvici lijevo-desno, utječu na pojedine dimenzije preferencijskog ponašanja birača. Nalazi su važni u svjetlu javnih zahtjeva za reformom sustava preferencijskog glasovanja u Hrvatskoj.

Ključne riječi preferencijsko glasovanje, izbori, Hrvatska, stranačka ponuda, biračko ponašanje

Uvod

Mogućnost da birači utječu na konačni redoslijed kandidata na izbornim listama, a samim time i na izbor pojedinačnih zastupnika, a ne samo stranaka, uvedena je u hrvatsko izorno zakonodavstvo *Zakonom o izboru zastupnika iz Republike Hrvatske u Europski parlament* u srpnju 2010.¹ Tom je prilikom uveden razmjerno jednostavan oblik sustava preferencijskog glasovanja: pored glasa za izbornu listu, birač može zaokružiti i jednog od kandidata na listi za koju je glasovao, a kojemu daje

¹ Zakon je ušao u saborsku proceduru još 2008., kada je zaustavljen nakon prvog čitanja, vjerojatno zbog toga što se shvatilo da je potrebna prethodna promjena Ustava vezana za biračko pravo građana Europske unije. I prvi prijedlog je sadržavao istovjetni model preferencijskog glasovanja, premda u to vrijeme nije bilo vidnih javnih zahtjeva za takvim rješenjem. Pretpostavka je da je Vlada uvažila preporuku Europske unije o uvođenju preferencijskog glasovanja, kao i činjenicu da je velika većina država imala preferencijsko glasovanje ugrađeno u svoje izborne sustave za Europski parlament. Zahvaljujem kolegi politologu Draganu Zeliću na vrijednim informacijama za rekonstruiranje tijeka zakonodavnog procesa.

prednost pred ostalim kandidatima s liste. Nakon izbora izvorno predloženi redoslijed kandidata na svim listama mijenja se u redoslijed temeljem broja glasova koje je osvojio svaki kandidat, ali to vrijedi samo za kandidate koji su osvojili najmanje 10% ukupno važećih glasova za izbornu listu. Kako se osvojeni mandati neke liste raspodjeljuju kandidatima te liste prema novom redoslijedu, jasno je da time birači dobivaju mogućnost agregatnog utjecaja na personalni sastav stranačkih frakcija. Sustav je do sada primijenjen u izborima za Europski parlament 2013, 2014. i 2019.

Isti sustav preferencijalnog glasovanja uvodi se i u razmjernu izbore za Hrvatski sabor zakonskim izmjenama 2015., da bi se do sada primijenio u parlamentarnim izborima 2015., 2016. i 2020. Vjerujemo da se time na neki način željelo odgovoriti na u međuvremenu uznapredovalu javnu kritiku pojedinih elemenata postojećega izbornog modela (Podolnjak, 2008; Bali i Podolnjak, 2009; Palić, 2012; Podolnjak, 2012; Gong, 2014, Picula, 2014; Herceg Zeba, 2016; ali v. i Kasapović, 2011; 2017), koja je nerijetko podrazumijevala i zahtjev za promjenom cjelovitog modela izbora za hrvatski parlament (Podolnjak, 2008; 2012: 7). Zagovornici institucionalnog širenja preferencijalnog glasovanja na izbore za Hrvatski sabor pri tome su naglašavali da će mogućnost da birač utječe na personalni sastav parlamenta rezultirati pozitivnim ishodima za cjelokupni sustav političkog predstavnštva: zastupnici će postati odgovorniji prema građanima, stranke će prilikom sastavljanja lista više pažnje posvetiti ugledu svojih kandidata u javnosti, a birači će dobiti mogućnost da odlučuju o onome što ih ponajprije zanima u izborima – o osobama.

Takve su tvrdnje doduše bile iznimno rijetko potkrijepljene, bilo teorijskim uvidima bilo nalazima komparativnih istraživanja, a tvrdnja o tome da su hrvatskom biraču kandidati, a ne stranke, od presudne važnosti ponavljana je unatoč suprotnim empirijskim nalazima (Kasapović, 2004: 370-374; Čular i Nikić Čakar, 2019: 182). Svojevrsna kulminacija takvih zahtjeva bila je građanska inicijativa za raspisivanjem ustavnog referenduma o promjenama izbornih pravila "Birajmo zastupnike imenom i prezimenom" u jesen 2014. (Podolnjak, 2015; Herceg Zeba, 2016; Čepo i Nikić Čakar, 2019). Iako inicijativa nije uspjela prikupiti dovoljan broj potpisa, vrlo slična inicijativa, opet neuspješno, obnovljena je 2018. pod nazivom "Narod odlučuje" (Čepo i Nikić Čakar, 2019). Gotovo isti zahtjevi ostali su i predmetom prijedloga izmjene izbornog zakonodavstva kojega je u siječnju 2019. u saborsku proceduru uputio Klub zastupnika Mosta neovisnih lista (Most), a nakon toga i SDP i saborska zastupnica Dalija Orešković. Zajedničko svim inicijativama bilo je proširenje sustava preferencijalnog glasovanja s jednog na tri opcijska preferencijska glasa koje bi birač imao na raspolaganju, kao i smanjenje ili potpuno ukidanje praga za uvažavanje preferencijskih glasova.²

Osnovni je cilj ovoga rada ponuditi analizu učinaka preferencijskog glasovanja na personalni sastav stranačkih frakcija, a time i parlamenta odnosno hrvatskih zastupnika u Europskome parlamentu. S jedne strane, ukupno šest izbornih ciklusa koji su se odvijali od 2013. do 2020. s preferencijskim sustavom glasovanja pružaju zadovoljavajući empirijski materijal za jedan takav pothvat, a s druge strane, takva analiza do sada još nije napravljena.³ Smatram da bi nalazi takve analize predstav-

² Gong (2014: 18-19) predlaže čak tri modela sustava preferencijskog glasovanja: s jednim opcijskim preferencijskim glasom ili više glasova (4-6) i s različitim pragovima za uvažavanje preferencijskih glasova. O različitim verzijama preferencijskog glasovanja u službenim prijedlozima klubova zastupnika koji su prethodili Mostovom prijedlogu v. u: Herceg Zeba (2016).

³ Izuzetak je Passarelli (2020), koji u sklopu svoje studije o učincima preferencijskog glasovanja na unutarstranačko natjecanje u listovnim razmjernim sustavima u dvadesetak država

ljali dobar empirijski kontrapunkt dosadašnjim razmatranjima o preferencijskome glasovanju u Hrvatskoj koji su se uglavnom temeljili na teorijskim očekivanjima s jakim normativnom komponentom. Time se, barem dijelom, nudi i osnova za vrednovanje tog elementa izbornog sustava, koje učinke jednog institucionalnog pravila sagledava unutar konkretnih empirijskih nalaza o ponašajnim odgovorima stranaka i birača u Hrvatskoj.

U prvom dijelu rada hrvatski se preferencijski sustav smješta unutar nekoliko ponuđenih tipologija preferencijskog glasovanja i, šire, poticaja izbornih sustava biračima za osobno glasovanje za kandidate (*personal vote*). Time se dobiva komparativna slika načina kojima su neke od drugih država Europske unije u svoje izborni zakonodavstvo uvele poticaj biračima za odabir kandidata. Drugi dio donosi informaciju o istraživačkom dizajnu i specifikira vrstu korištenih podataka. Treće poglavlje prikazuje analitički model učinaka preferencijskog glasovanja, pri čemu se pokušava odvojiti različite vrste učinaka. Razdvajaju se izravni institucionalni učinci od posredovanih učinaka kroz ponašanje stranaka ili birača, izravni učinci na personalni sastav parlamenta od učinaka na listovne rezultate, sve do dugoročnijih povratnih učinaka kroz unutarstranačku dinamiku i stranačke selekcijske postupke. U sklopu tog dijela rada upućuje se na dosadašnje nalaze komparativnih studija i definiraju se istraživačka pitanja i hipoteze. Studija se ograničava isključivo na pitanja koja je moguće razriješiti unutar ponuđenog istraživačkog dizajna. Ona nipošto ne predstavlja cjelovitu sliku o učincima preferencijskog glasovanja u Hrvatskoj. Ipak, koliko je to moguće, nastoji se pokazati koliko u učincima preferencijskog glasovanja sudjeluju institucionalna pravila, koliko ponašanje stranka, a koliko ponašanje birača.

Što se smatra preferencijskim glasovanjem i gdje ga nalazimo u Europskoj uniji?

Definiranje i istraživanje preferencijskog glasovanja u suvremenoj politologiji razvilo se kad su istraživači izbornih sustava počeli postavljati ne samo pitanja o utjecaju izbornih pravila na međustranačko, već i na unutarstranačko natjecanje (Marsh, 1985; Shugart, 2001; 2005). To se istraživanje u biti odvija kroz dva pristupa: funkcionalni i strukturalni.

Funkcionalni pristup različite oblike preferencijskog glasovanja ne uzima kao zasebne elemente izbornog sustava, već ih sagledava unutar svih ostalih elemenata kojima neki izborni sustav potiče glasovanje za osobe, paralelno ili nauštrb glasovanja za stranke. Ovaj se pristup posebno razvio od devedesetih godina prošloga stoljeća, unutar narastajuće literature o personalizaciji politike i izbora (Renwick i Pilet, 2016: 1-14). Personalizacija se pri tome definira kao "shvaćanje da su pojedinačni politički akteri postali istaknutiji, nauštrb stranaka i kolektivnih identiteta" (Karvonen, 2010: 4). Istraživanje personalizacije politike može se nadalje granati u dva nerijetko empirijski suprotstavljena smjera. Jedan smjer odnosi se na personalizaciju kroz sve istaknutiju ulogu koju politički vođe igraju u suvremenoj politici, a svoj je posebni izraz dobio u konceptu prezidencijalizacije politike (Poguntke i Webb, 2005; Samuels i Shugart, 2010; Nikić Čakar, 2013). Drugi ogranak pak istražuje što i koliko potiče birače na kandidatsko glasovanje, kao bitno različit oblik od

---

analizira i Hrvatsku kroz ukupno četiri ciklusa, dva za nacionalne i dva za europske izbore. Glaurdić, Mochtak i Lesschaeve (2023) koriste podatke o preferencijskom glasovanju, ali isključivo da bi ustanovili koliko ulogu igra etnički moment i nasljeđe rata u hrvatskoj politici.

stranačkog ili problemskog glasovanja, pri čemu ta tradicija seže sve do Kolumbijske i Mišigenske škole (Kasapović, 2004; Renwick i Pilet, 2016: 2-7). Iako se trendovi personalizacije politike mogu istraživati u području stranaka, vlada i medija, za ovaj rad je najvažniji fokus usmjeren na personalizaciju izbora. Ako pritom autori poseban naglasak stavljaju na institucionalna pravila koja potiču osobno glasovanje, moguće je govoriti i o personalizaciji izbornih sustava (Renwick i Pilet, 2016).

Carey i Shugart (1995) prvi su, na temelju tri kriterija, rangirali izborne sustave prema poticajima koje pružaju kandidatima za kultiviranje osobne u odnosu na stranačku reputaciju: prvi je *ballot* ("glašački listić") – u kojoj mjeri stranka kontrolira kandidaturu i izbor pojedinaca? Drugi je *pool* ("zajednički ulog") – doprinosi li glas za pojedinog kandidata ujedno i rezultatu stranke u cjelini? Treći je *vote* ("glas") – koliko glasova birač ima na raspolaganju? Shugart (2001) djelomično mijenja kriterije vrednovanja, spajajući *pool* i *vote* pitanje, ali i dodavanjem veličine izbornog okruga tj. magnitude kao važnog elementa u procjeni poticaja za kandidatsko glasovanje. Naime, već su Carey i Shugart (1995: 430-432) ustanovili da magnituda utječe na osobno predstavnništvo, ali zavisno od drugih elemenata: dok se kod zatvorenih lista (većinski sustavi relativne i apsolutne većine, razmjerni sustavi zatvorenih lista) povećanjem magnitude slabije poticaji za osobno glasovanje, kod svih drugih tipova izbornih sustava povećanje magnitude povećava poticaje kandidatima da vode osobne kampanje. Farrell i McAllister (2006) u osnovi preuzimaju Shugartov model, ali s bitno drukčijim vrednovanjem pojedinačnog prenosivog glasovanja (*single transferable vote* – STV).⁴ Konačno, Renwick i Pilet (2016) u sistematskoj studiji izbornih reformi u 31-oj europskoj demokraciji od 1945. do 2009. koriste čak sedam kriterija preko kojih utvrđuju personaliziraju li se s vremenom i koliko izborni sustavi. Dok Karvonen (2010: 35-40), analizirajući izborne reforme, zaključuje da nema jasnog trenda personalizacije izbornih sustava tijekom vremena, Renwick i Pilet (2016), u studiji s puno više slučajeva, nalaze jasan trend većine izbornih reformi ka sve većoj personalizaciji, koji od 1980-ih postaje sve izraženiji.

Strukturalni pristup definiranju i istraživanju preferencijskog glasovanja polazi, pak, od određivanja konkretnih elemenata izbornog sustava koji čine preferencijsko glasovanje, a to su oni koji omogućuju biraču da bira i između kandidata iste stranke, a ne samo između stranaka (Karvonen, 2004: 203). Iako bi, u najstrožem smislu riječi, preferencijsko glasovanje podrazumijevalo da se birači odrede prema (gotovo) svim kandidatima na listiću redajući kandidate prema rangu poželjnosti, većina autora takve sustave (primjerice irski STV i australsko alternativno glasovanje – AV) ne ubraja u preferencijske sustave glasovanja, već ih smatra podtipovima osnovnih vrsta izbornih sustava ili ih posebno izdvaja kao sustave s ordinalnim glasovanjem (Rae, 1971; Marsh, 2011). Većina autora, kada govori o preferencijskim sustavima, govori o nekom obliku preferencijskog glasovanja u listovnim sustavima (Karvonen, 2004; Shugart, 2005; Passarelli, 2020).⁵ Stoga se izdvajaju dva elementa

⁴ STV je zapravo najvažniji kamen spoticanja za sva tri modela. Carey i Shugart (1995: 425) ga smještaju na stranu izbornih sustava usmjerenih prvenstveno na stranke, Shugart (2001: 184) pomiče STV prema sustavima usmjerenim dominantno na kandidate, a Farrell i McAllister (2006: 731) daju mu najveću vrijednost s obzirom na poticaje za personalizaciju. Slične razlike mogu se očitati i kod većinskih sustava, koje Carey i Shugart smatraju dominantno stranački kontroliranim izborima, dok ih Shugart i Farrell i McAllister pomiču bitno prema skupini sustava usmjerenih na kandidate.

⁵ Definiranje preferencijskog glasovanja u politološkoj literaturi je puno složenije. Dobar pregled različitih definicija preferencijskog glasovanja v. u: Toplak (2017). Raspravu o strukturalnoj definiciji preferencijskog glasovanja v. u: Passarelli, 2020: 26-46.

koja definiraju preferencijski sustav glasanja i razlikuju ga od ostalih sustava: a) mogućnost izbora između više kandidata istog predlagачa i b) preferencijski glas za kandidata koji se računa i za listu kao cjelinu (Karvonen, 2004: 207).⁶

Postoje različiti oblici preferencijskog glasanja u listovnim razmjernim sustavima (PLPR – *preferential-list proportional representation*). Temeljna distinkcija odnosi se na to je li izbor kandidata potpuno određen preferencijskim glasovima koje je dobio ili tek djelomično odnosno uvjetno. U prvom slučaju govorimo o otvorenim listama, gdje je konačni redoslijed kandidata na listi u potpunosti određen danim preferencijskim glasovima, a u drugom o fleksibilnim listama, gdje uz preferencijske glasove na konačan redoslijed kandidata u većoj ili manjoj mjeri utječe inicijalni poredak kandidata na listi predložen od strane političke stranke. Drugo pitanje se odnosi na to je li preferencijsko glasanje za birača obavezno, odnosno jedino moguće, ili opcijsko. Otvorene liste u kombinaciji s isključivom mogućnošću da birač glasuje za kandidata (ne posebno i za stranku) postaju kvazi-liste. Fleksibilne liste u kombinaciji s obaveznim preferencijskim glasom postaju latentne liste (Shugart, 2005: 42).⁷ Pored ovih temeljnih pitanja, razlike u preferencijskom glasanju čine i (maksimalni) broj preferencijskih glasova na raspolaganju biraču (jedan ili više), visina praga (ako postoji) za uvažavanje preferencijskih glasova, kao i čitav niz drugih specifičnosti u načinima na koje se određuje omjer utjecaja inicijalne stranačke i preferencijske volje birača u izboru kandidata.⁸

Od 19 država EU-a s listovnim razmjernim izbornim sustavom (usp. Raos, 2023), u njih 15 postoji neki oblik preferencijskog glasanja.⁹ Tablica 1 prikazuje preferencijske listovne razmjerne sustave u Europskoj Uniji razvrstane prema ponuđenoj tipologiji. Pored toga, unesene su i važnije informacije o drugim elementima preferencijskog sustava. Vidljivo je da Hrvatska tipološki pripada najbrojnijem krugu preferencijskih sustava – onima s fleksibilnim listama. Također, većina sustava, kao i hrvatski sustav, podrazumijeva mogućnost korištenja samo jednog preferencijskog glasa. Naposljetku, Hrvatska pragom od 10% nešto jače štiti inicijalni stranački poredak kandidata (uz Austriju, Belgiju i Estoniju), nego li je to slučaj u ostalim državama. Kad se u obzir uzmu svi elementi, Hrvatska ima gotovo identični

⁶ Tipični jednokružni ili dvokružni izbori, ali i slovenski razmjerni (v. bilješku 9), ne udovoljavaju prvom kriteriju da bi bili smatrani preferencijskim glasanjem, dok, primjerice STV, AV, sustav pojedinačnog neprenosivog glasa (SNTV), neograničeno ili ograničeno glasanje ne udovoljavaju drugom definicijskom kriteriju. Kasapović (2003: 303-304) u *Izbornom leksikonu* također preferencijsko glasanje veže u prvom redu uz listovne izbore, iako navodi primjer Reillyja (2001), koji u preferencijsko glasanje ubraja i STV, AV i dodatno glasanje.

⁷ Passarelli (2020: 39-40) uvodi još jedan tip liste, "zaštićenu otvorenu listu", gdje, načelno, nositelj liste ulazi u parlament bez obzira na preferencijske glasove, dok svi ostali kandidati ovise isključivo o preferencijskim glasovima. Iako je razlikovanje ovog posebnog tipa liste možda analitički opravdano, definicijski je ipak riječ o fleksibilnoj listi.

⁸ Renwick i Pilet (2016: 28) pokazuju sedam različitih načina da se odredi ovaj omjer utjecaja kod fleksibilnih lista, bilo da je riječ o pragovima, kvotama, multiplicirajućim ponderima, transferima glasova, zaštićenim nositeljima ili različitim razinama dodjele mandata od kojih su samo neke vezane preferencijskim glasovima.

⁹ Portugal, Rumunjska i Španjolska jedine su članice EU-a s razmjernim sustavom i zatvorenim listama. Sloveniju, koja prema Renwicku i Piletu "može opravdano tvrditi da ima najčudniji izborni sustav u Europi" (2016: 163), ne smatram preferencijskim sustavom jer ne zadovoljava prvi definicijski kriterij: da birači imaju mogućnost izbora između kandidata iste stranke. Birači mogu izraziti preferencije o kandidatima i u drugim državama koje (dijelom) primjenjuju listovni sustav, a nisu proporcionalni sustavi (Grčka, Italija, Litva). Ukupno 19 država primjenjuje PLPR sustave i u izborima za Europski parlament (Passarelli, 2020: 12).

Tablica 1. Preferencijski listovni razmjerni sustavi (PLPR) na nacionalnim izborima država članica EU-a

Država	Broj pref. glasova ($\leq$)	Prag (% valjanih glasova za listu)	Druge posebnosti
1. Otvorene liste			
Latvija	1	--	birač može dati pozitivnu ili negativnu preferenciju (precrtati kandidata); konačni pojedinačni preferencijski rezultat ovisi o razlici pozitivnih i negativnih preferencija za svakog kandidata
Luksemburg	broju kandidata koji se biraju (magnituda)	-	mogućnost panaširanja i kumuliranja do dva glasa na jednog kandidata
<i>1a. kvazi-liste</i>			
Finska	1 (obavezno)	--	
Poljska	1 (obavezno)	--	
<i>1b. zaštićene otvorene liste</i>			
Cipar	$\frac{1}{4}$ magnitude, najmanje 1 (u praksi, 1-5)	--	prvi kandidat na listi je izabran bez obzira na rezultate preferencijskog glasovanja
2. Fleksibilne liste			
Austrija	1	16,7 ili $\frac{1}{2}$ kvote (Hare)	preferencijsko glasovanje se odvija na dvije razine, regionalnoj i pokrajinskoj
Belgija	magnitudi	kvota (Dropp); transfer glasova	
Bugarska	1	7	
Češka	4	5	
Danska	1	--	svaka stranka odlučuje o tome hoće li i koliko svojih kandidata "zaštititi" od utjecaja preferencijskih glasova; sustav empirijski većinom funkcionira kao sustav otvorenih lista
Hrvatska	1	10	
Slovačka	4	3	
Švedska	1	5	
<i>2a. latentne liste</i>			
Estonija	1 (obavezno)	kvota (Hare)	višerazinska raspodjela mandata; preferencijski glasovi igraju ulogu, u pravilu, na prvim dvjema razinama
Nizozemska	1 (obavezno)	$\frac{1}{4}$ kvote (Hare)	

Izvor: autorova kompilacija i izbor ponekad proturječnih kriterija svrstavanja i informacija iz: Karvonen (2011), Renwick i Pilet (2016) i Passarelli (2020), uz provjeru u drugim izvorima.

preferencijski sustav kao Bugarska i Švedska. Drugim riječima, ne bi se moglo reći da hrvatski preferencijski sustav bitno odudara od uobičajenih načina na koje se u Europi regulira kandidatsko glasovanje.

Podaci i metodologija

Analiza u ovom radu zasniva se na podacima službene statistike. Riječ je o redovnim izvješćima Državnog izbornog povjerenstva (DIP) o potpunim i konačnim rezultatima izbora koji se objavljuju nakon svakih izbora. Istraživanje pokriva razdoblje od 2013. do 2020. i ukupno šest izbornih ciklusa, tri izbora za Europski parlament (2013, 2014. i 2019.) i tri za Hrvatski sabor (2015, 2016. i 2020.). Zajedničko obilježje svih izbora je da su imali identična pravila u sustavu preferencijskoga glasovanja.

Jedinice analize su izborne liste pojedinih stranaka i drugih predlagača i rezultati preferencijskog glasovanja za svaku listu. Kako se rad bavi politološkim aspektom učinaka preferencijskog glasovanja, u prvom redu na personalni sastav izabranih zastupnika, u uzorak su uzete samo liste koje su osvojile predstavništvo odnosno imale barem jednog izabranog zastupnika. U tom smislu odabrani uzorak lista nije slučajan niti reprezentativan za sve liste koje su se natjecale u izborima, kakav bi trebao biti kada bi naglasak rada bio na istraživanju socijalno-psiholoških aspekata biračkih odluka. Još važnije, kako rad funkcionira na podacima o agregatnom ponašanju stranaka i birača, on nema namjeru testirati hipoteze o biračkim motivima i kalkulacijama na biračkom mjestu. U tom smislu, sve kauzalne pretpostavke koje uključuju individualnu razinu izbora ostaju samo pretpostavke, a sve takve interpretacije samo "nabacivanje" ideja za neka buduća istraživanja, drukčijeg dizajna i s drugom vrstom podataka.

Međutim, rad može interpretirati objektivne učinke agregatnog ponašanja na sastav parlamenta, bez obzira na motive birača i jesu li ih oni bili svjesni. Ako prihvatimo takve razloge ograničenja istraživanja na liste koje su osvojile mandate (što god se događalo u glasovanju za ostale liste nije moglo utjecati na personalni sastav parlamenta), zapravo je riječ o istraživanju na razini populacije. Usto, premda je riječ o malom udjelu u sveukupnom broju lista koje su se natjecale na pojedinim izborima, za liste iz zorka glasovala je izrazita većina birača koji su izašli na pojedine izbore, kako se može vidjeti u Tablici 2. To znači da istraživanje nije pokrilo tek manji broj birača koji su glasovali za nepredstavljene liste. U tom smislu, širenje analize na sve liste koje su se natjecale, istraživački gledano, bilo bi neekonomično kad je riječ o detektiranju ponašanja birača: učeterostručilo bi opseg istraživačkoga posla, a rezultati bi tek manjim dijelom odstupali od prezentiranih. Unatoč tome, u analizi skup podataka tretiram kao uzorak, imajući u vidu da je jedan od ciljeva teksta ponuditi osnovne nalaze za buduće "reformatore" preferencijskog sustava glasovanja u Hrvatskoj, pa bi zaključci trebali vrijediti i za neodređeni broj svih budućih slučajeva.

Tablica 2 donosi osnovne informacije o uzorku. Riječ je ukupno o 140 izbornih lista stranaka, stranačkih koalicija, a u dva slučaja neovisnih lista, u cjelokupnom razdoblju. U izborima za Hrvatski sabor u svim slučajevima radilo se o osam predlagača na razini države. Iz analize su izostavljene izborne liste za 12. izbornu jedinicu (izborna jedinica nacionalnih manjina), jer u toj izornoj jedinici ne postoji sustav listovnog preferencijskog glasovanja, već sustav neograničenog glasovanja (za srpsku nacionalnu manjinu) i sustav relativne većine (za ostale nacionalne manjine). Fokusiranje na razinu izbornih lista, s jedne strane, uspješno anulira neke razlike

u institucionalnim pravilima za pojedine izbore ili vrstu izbora (primjerice, izbori u više izbornih jedinica nasuprot izborima *at-large*). S druge strane, razlike u magnitudi izbornih jedinica, kao i razlike u broju kandidiranih zastupnika, premda imaju neizostavni matematički utjecaj na učinak preferencijskog glasovanja, zbog nedovoljno varijacija nisu analizirane u ovoj studiji.

Analiza uzima u obzir isključivo izvorno izabrane zastupnike, bez obzira na to jesu li oni naknadno zbog ostavke ili stavljanja mandata u mirovanje zamijenjeni drugim kandidatom s liste. Također, ulazni podaci o postotku preferencijskih glasova koje su kandidati osvojili uneseni su na dva načina: kao postotak glasova danih listi kao cjelini i kao postotak preferencijskih glasova svih kandidata na listi. Izrije- kom se naglašava kada se u analizi koristi koji ulazni podatak.

Tablica 2. Osnovne informacije o uzorku istraživanja

	EU 2013	EU 2014	HR 2015	HR 2016	EU 2019	HR 2020
Broj izbornih jedinica	1	1	11	11	1	11
Veličina izbornih jedinica (magnituda)	12	11	10x14 1x3	10x14 1x3	12	10x14 1x3
Broj analiziranih lista	3	3	37 (8 pred- lagača)	44 (8 predla- gača)	6	47 (8 predla- gača)
Udio analiziranih u svim listama (%)	10,7	12,0	22,3	24,9	18,2	24,5
Udio glasova analiziranih lista u svim važećim glasovima (%)	70,7	80,8	87,3	90,1	68,7	87,5

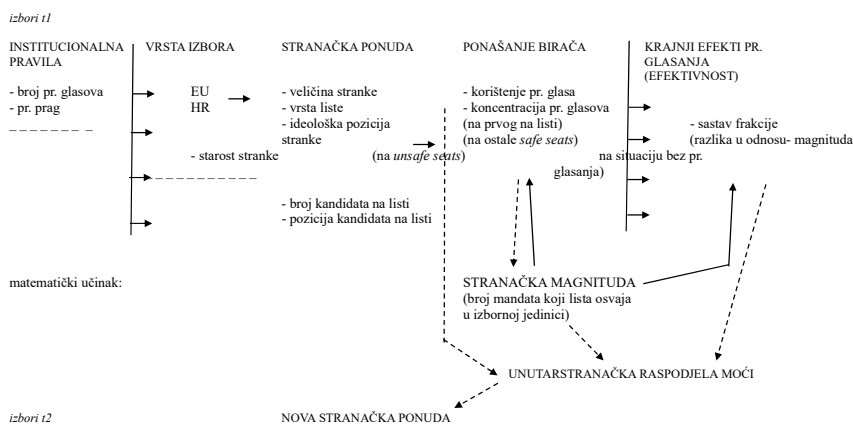
Model učinaka preferencijskog glasovanja na personalni sastav stranačkih frakcija: istraživačka pitanja

Slika 1 teorijski je i analitički model utjecaja preferencijskoga glasovanja na personalni sastav parlamentarnih frakcija, pa onda i parlamenta u cjelini. Model je prilagođen hrvatskom tipu preferencijskog glasovanja, kao i drugim hrvatskim specifičnostima te ne sadrži dodatne elemente koji bi možda bili relevantni za neki drugi sustav preferencijskog glasovanja. Također, model razlikuje kratkoročne učinke (koji se događaju unutar jednih izbora) od dugotrajnijih učinaka (koji mogu nastati između dva izborna ciklusa).

Zavisna varijabla, krajnji učinak preferencijskog glasovanja na personalni sastav parlamenta može se izračunati tako da se uspoređi aktualni personalni rezultat izbora s rezultatom kakav bi bio u slučaju zatvorenih stranačkih lista, tj. izbora bez mogućnosti preferencijskog glasovanja. Riječ je o razmjerno jednostavnoj simulaciji, iako bez mogućnosti kontrole za sastavljanje lista (stranačka ponuda), koje bi u simuliranom slučaju možda bilo drukčije. Takvom analizom, koju također kori-

Slika 1. Kausalni model učinaka preferencijskog glasovanja na personalni sastav stranačkih frakcija (Hrvatska)

ste Renwick i Pilet (2016: 240-247), može se razmjerno precizno, u vidu postotka zastupnika izabranih isključivo temeljem preferencijskih glasova, odgovoriti na temeljno istraživačko pitanje o krajnjem učinku preferencijskog glasovanja na sastav stranačkih frakcija u Hrvatskoj, kao i poduzeti daljnje komparacije bilo kroz vrijeme, krosnacionalno ili s obzirom na vrstu izbora.

Krajnji učinak rezultanta je nekoliko povezanih vrsta utjecaja. Tu su u prvom redu institucionalni faktori, odnosno pojedini elementi i pravila primijenjenog preferencijskog sustava kojima se ostvaruju izravni agregatni učinci (postoje neovisno o ponašanju stranaka i birača, ali ponašanje stranaka i birača može slabiti odnosno jačati njihove matematičke učinke). Za hrvatski model preferencijskog glasovanja najvažniji matematički učinak imat će zakonski omogućen broj preferencijskih glasova (1) i visina zakonskoga praga za uvažavanje preferencijskih glasova (10%). Uz isti zakonski prag, kako raste broj preferencijskih glasova na raspolaganju biračima tako raste i institucionalna mogućnost njihova utjecaja na personalni sastav stranačkih frakcija. S druge strane, što je zakonski prag za uvažavanje preferencijskih glasova niži, također se povećava mogućnost biračima da utječu na to koji će zastupnici biti izabrani (u slučaju otvorenih lista, kada takav prag ne postoji, institucionalna mogućnost biračkoga utjecaja je najveća). Hrvatski slučaj, kako se može vidjeti iz Tablice 1, pripada skupini država s fleksibilnim listama i to onima koje biračima institucionalno omogućuju minimalni broj preferencijskih glasova (Austrija, Bugarska, Švedska), pri čemu Hrvatska, uz Austriju, ima i najviši preferencijski prag. Stoga, sudeći samo prema institucionalnim pravilima, očekujemo da će krajnji učinci preferencijskog glasovanja u Hrvatskoj biti mali, odnosno u svakom slučaju manji nego u državama s više preferencijskih glasova, otvorenim listama ili obaveznim preferencijskim glasom. Kad je riječ o analizi unutar hrvatskog slučaja, učinci institucionalnih faktora ne mogu se mjeriti zbog činjenice da su svi izbori održani prema sasvim istim pravilima, pa su institucionalni faktori predstavljeni kao početni dio modela čiji se učinci ne pituju.

Uz institucionalna pravila, krajnji učinak preferencijskog glasovanja ovisi i o ponašanju stranaka (ponuda) i ponašanju birača (potražnja). Kod fleksibilnih lista

i opcijskog preferencijskog glasovanja krajnji učinak preferencijskog glasa ovisit će dijelom i o broju birača koji iskoriste svoj preferencijski glas. *Ceteris paribus*, što više birača glasuje preferencijski veća je mogućnost da se postigne veći agregatni učinak na personalni sastav izabраниh zastupnika. Studije Karvonena (2010: 43-49), Renwicka i Pileta (2016: 218-226) i Passarellija (2020: 125-209) ukazuju na izrazito velike komparativne varijacije kroz prostor i vrijeme kad je u pitanju postotak birača koji koriste opcijsko preferencijsko glasovanje, a kreću se od tek par postotaka u Austriji na pokrajinskoj razini do preko 80% na pojedinim slovačkim izborima. Bez obzira na stvarne i vjerojatno različite razloge zbog kojih se svaki pojedini birač odriče mogućnosti korištenja preferencijskog glasovanja, za studiju o učincima preferencijskog glasovanja izrazito je važno da je krajnji ishod takve odluke podržavanje redosljeda kandidata kakvog je stranka izvorno predložila.

Drugi element ponašanja birača odnosi se na to jesu li birači kolektivno skloniji glasove koncentrirati na jednog kandidata ili raspršiti na više njih. U komparativnoj studiji o preferencijskom glasovanju Passarelli (2020: 210-212) mjeri koncentraciju/raspršenost preferencijskih glasova primjenom Ginijeva indeksa na broj glasova za svakog kandidata, pri čemu mu ta mjera služi kao indikator razine unutarstranačkog natjecanja. Maksimalna raspršenost (svi kandidati su dobili isti broj glasova; Ginijev indeks = 0) ukazuje na maksimalnu razinu natjecanja, dok maksimalna koncentracija (jedan je kandidat privukao sve preferencijske glasove; Ginijev indeks = 1) ukazuje na odsutnost bilo kakvog natjecanja među kandidatima. Međutim, za ovu studiju, koja se bavi učincima preferencija na personalni izbor kandidata, važnije je razlikovati na kojim se mjestima na listi koncentriraju glasovi. Zbog toga su ukupni preferencijski glasovi za svaku listu podijeljeni u tri skupine: glasovi dani prvom navedenom kandidatu na listi, glasovi dani ostalim izglednim kandidatima na listi (sva mjesta prema redosljedu do mjesta koje odgovara broju mandata koji je lista ostvarila – *safe seats* tj. sigurna mjesta) i glasovi dani preostalim kandidatima na neizglednim mjestima (kandidati izvorno raspoređeni ispod mjesta koliko je lista dobila mandata – *unsafe seats* tj. nesigurna mjesta). Pri tome će koncentracija glasova na prvog kandidata na listi biti jasan indikator namjere birača da podrži stranački poredak kandidata, dok će glasovi koncentrirani na *unsafe* pozicije biti jasan indikator da je birač imao namjeru intervenirati u inicijalni raspored kandidata. Srednja varijabla – koncentracija glasova na ostala izgledna mjesta – bit će navedena u osnovnoj opisnoj statistici, ali se neće koristiti u kasnijim analizama.¹⁰

¹⁰ Kad je riječ o varijabli koncentracije glasova na ostale izgledne kandidate (osim prvog) postoji problem njezine teorijske valjanosti kao indikatora slaganja birača s predloženim poretom kandidata. Iako ne rezultira različitim personalnim izborom od potpuno zatvorenih lista, glasovanje za ostala izgledna mjesta ipak se, s pozicije motiva birača, ne može jednoznačno smatrati podržavanjem inicijalno predložene liste. Prvo, birač u trenutku glasovanja ne može imati precizno znanje o tome koja su mjesta izgledna (*safe seats* se analitički određuju post festum, na temelju informacije o broju osvojenih mandata liste). Drugo, valjanost ne funkcionira niti na intuitivnoj razini. Primjerice, ako su svi preferencijski glasovi koncentrirani na trećeg kandidata na listi koja je osvojila tri mandata, jasno je da birači nisu uspjeli postići personalni izbor različit od onoga koji bi bio da nije bilo preferencijskog glasovanja, ali, u isto vrijeme, svi bismo intuitivno zaključili da su birači u bitnom glasovali protiv stranački predloženog redosljeda. Zahvaljujem se kolegi Bertu Šalaju koji me je upozorio na ovu interpretaciju prilikom čitanja preliminarne verzije teksta. Postoje i dva dodatna, metodološka razloga zbog kojih se neću puno oslanjati na tu srednju kategoriju (glasovi za ostala izgledna mjesta). Prvo, kod lista koje su osvojile samo jedan mandat (riječ je o 52 liste ili u ukupnom uzorku 37,1%), ta kategorija logički ne može postojati, što rezultira statističkim artefaktom. Drugo, korištenje sve tri varijable u multivarijantnim analizama proizvodi problem međuovisnosti prediktora.

Varijable biračkog ponašanja mogu biti i međusobno povezane. Izrazito je važan nalaz postoji li korelacija između korištenja preferencijskog glasa i indikatora koncentracije glasova na određena mjesta na listi (prvi, *safe, unsafe*), jer se iz tog nalaza može očitati je li povećano korištenje preferencijskog glasa objektivni rezultat dobre i konkurentne stranačke ponude kandidata i namjera birača da biraju mimo stranačke volje ili je, pak, više izraz podrške birača stranačkom redosljedu i prvom na listi, tj. činjenice da su biračima stranke važnije od kandidata.

Važno je ukazati na još jednu uvjetovanost učinaka preferencijskog glasovanja. Taj će učinak dijelom varirati i ovisno o broju mandata koje je lista osvojila. Riječ je o matematičkom uvjetovanju, koje ipak nije linearno. Jasno je da se, mjereno apsolutnim brojevima, više preferencijski izabranih zastupnika može dogoditi na listama s više osvojenih mandata, ali i tu postoji granica. U hrvatskom slučaju (14 mandata) riječ je o maksimalno sedam preferencijski izabranih zastupnika na listama koje su osvojile sedam ili više mandata. S druge strane, gledano u relativnom smislu, biračima je lakše postići stopostotnu svoj kandidatski izbor što manje mandata osvoji lista. Na listi koja je osvojila jedan mandat birači prvog kandidata na listi teorijski mogu zamijeniti sa svih preostalih 13 kandidata – dovoljno je da barem jedan od njih osvoji više od 10% glasova za listu i više preferencijskih glasova od prvog na listi. Na listama sa sedam osvojenih mandata za stopostotnu zamjenu prvih sedam kandidata svaki od preostalih kandidata mora osvojiti iznad 10% glasova za listu i više preferencijskih glasova od svakog kandidata iz gornjeg dijela liste. Kako idemo prema maksimumu osvojenih mandata (14) tako i mogući učinci preferencijskih glasova (apsolutno i relativno) opadaju prema nuli.¹¹ Kako u Hrvatskoj nema liste koja osvaja preko 8 mandata, nećemo puno pogriješiti ako varijablu broja osvojenih mandata liste u izbornoj jedinici (stranačku magnitudu) tretiramo kao kontrolu linearnih matematičkih učinaka na varijable biračkog ponašanja i krajnje efekte preferencijskog glasovanja.

No, ako logiku Careya i Shugarta (1995: 430-432) po kojoj povećanje veličine izborne jedinice (magnituda) u preferencijski sustavima potiče kandidate na osobne kampanje primijenimo na broj osvojenih mandata liste, veći broj osvojenih mandata trebao bi poticajno djelovati na unutarstranačku konkurenciju, a time i djelovati na veće učinke biračkih preferencija (André, Wauters i Pilet, 2012; De Winter i Baudewyns, 2015, Passarelli, 2017). Međutim, ovdje je važno zapaziti da smo se s matematičkih učinaka pomakli prema empirijskim učincima i prema varijablama stranačke ponude i potražnje. Također, broj osvojenih mandata po izbornim jedinicama nije varijabla koja je slučajno distribuirana; ona se u najvećem broju iz-

---

Konačno, analitička usmjerenost na glasove za prvog na listi kao indikatora biračke podrške stranačkom redosljedu i glasove neizglednim kandidatima kao indikatora biračke namjere da interveniraju u predloženu listu, osim teorijske pokazuje i empirijsku (kriterijsku) valjanost, jer je međusobna korelacija te dvije veličine razmjerno visoka i očekivano negativna ($r = -0,55$; $p < 0,001$), čak i kad se iz izračuna isključe liste koje su osvojile samo jedan mandat.

¹¹ Poseban problem je povratna veza (na Slici 1 prikazana isprekidanom strelicom prema stranačkoj magnitudi): koliko ponuda kandidata i birački preferencijski motivi mogu poboljšati ukupni mandatni rezultat stranke, primjerice tako da navedu birače koji inače ne bi glasovali za neku listu da ipak glasuju za nju? U javnosti su se čule takve teze. Tako se iznenađujuće dobar rezultat SDP-a u europskim izborima 2019. povezivao s dobrom i kompetitivnom kandidatskom ponudom na listi, dok se neočekivano slab rezultat HDZ-a u istim izborima pridavao bljedunjavoju ponudi nepoznatih kandidata. Isto se tvrdilo i za loš rezultat SDP-a na parlamentarnim izborima 2020. Unutar ovog dizajna istraživanja nemoguće je odgovoriti na to pitanje pa ga ne mogu razmatrati.

bornih jedinica poklapa prema strankama i zapravo zrcali ukupnu veličinu stranke i sve razlike koje mogu postojati u kandidatskoj ponudi malih i velikih stranaka i između njihovih birača. Iz tog razloga učinak broja osvojenih mandata operacionaliziram na dva načina: kao matematički utjecaj stranačke magnitute na razini rezultata svake pojedine liste (tu ga koristim isključivo kao kontrolu) i općenito kao veličinu stranke kroz cijelo razdoblje u setu indikatora stranačke ponude. Očekuje se da će birači velikih stranaka, upravo veća ponuda kandidata i veća unutarstranačka konkurencija, potaknuti da više koriste preferencijsko glasovanje i s većim učinkom nego u slučaju manjih stranaka.

Drugi element stranačke ponude odnosi se na vrste lista koje se u izborima u Hrvatskoj predlažu. Razumno je očekivati da će natjecanje među kandidatima biti najizraženije kod koalicijskih lista više stranaka (jer u tom slučaju postoji element međustranačkog natjecanja), manje kod samostalnih stranačkih lista, a najmanje kod neovisnih lista koje se u Hrvatskoj obično svode na jednog lidera. Ako pretpostavimo da neovisne liste u prvom redu služe kao iskaz biračke podrške prvom na listi, očekujemo da najveći broj birača koristi svoj preferencijski glas kod neovisnih lista, a najmanji broj kod samostalnih stranačkih. Kad je riječ o koncentraciji glasova, najveća koncentracija na prvog kandidata opet se očekuje kod neovisnih lista, a najmanja kod koalicijskih. Obrnuto očekujemo kad je riječ o glasovima za neizgledne kandidate (Beblavý i Veselkova, 2014; Wauters, Thijssen, Van Aelst i Pilet, 2018). Važno je napomenuti da očekivanje većeg i koncentriranijeg korištenja preferencijskog glasa kod neovisnih lista nije u suprotnosti s očekivanjem da se posve obrnuto događa s manjim strankama, koje se isto najčešće oslanjaju na lidera. Dok se neovisni kandidati natječu na samo jednoj listi, čak se i manje stranke kandidiraju u više izbornih jedinica, a često i u svima. To je važna razlika koju treba uzeti u obzir.

Razlike u preferencijskom glasovanju mogle bi biti povezane i s položajem stranke na ljestvici lijevo-desno. Neke su studije pokazale da bi se kod desnih stranaka moglo očekivati da birači više i koncentriranije koriste preferencijske glasove (Aardal i Binder, 2013; Wauters i dr., 2018), ali te su se analize odnosile na nove, a ne sve desne stranke. Kako je dio obrazloženja u tome da je riječ o strankama kod kojih se više cijeni hijerarhija i lojalnost, hipoteza se možda više odnosi na suprotnost srednjestrujaške-ekstremne stranke nego na ideološki kontinuum. U Hrvatskoj je ustanovljeno da su birači desnih stranaka, napose HDZ-a, stranački lojalniji nego lijevi birači (Henjak, 2011; Čular i Nikić Čakar, 2019), kao i da su autoritarniji i skloniji vođama (Milas i Rihtar, 1997; Šiber, 1998; Čular, 2005: 150-152). Lojalnost i autoritarnost bi se u preferencijskom glasovanju trebale manifestirati kao češće korištenje preferencijskog glasa, ali, pri tome, koncentriranije na prvog na listi i puno manje na neizgledne kandidate. U svakom slučaju, u radu će se testirati utječe li ideološki položaj stranke na učinke preferencijskog glasovanja.

Također, studije različito odgovaraju na to razlikuje li se preferencijsko glasovanje kod starih i novih stranaka. Dok Beblavý i Veselkova (2014) na primjeru Slovačke nisu našli posebno jak efekt starosti stranke, koji je preuzelo razlikovanje ideološki i liderski orijentiranih stranaka, Wauters i dr. (2018) u analizi preferencijskog glasovanja u Belgiji nalaze dostatno jak efekt starosti stranke. Nove stranke imaju malo poznatih kandidata i velikim dijelom se prepoznaju preko lidera, a to bi trebalo voditi tome da njihovi birači manje koriste preferencijsko glasovanje, a glasove više koncentriraju na prvog na listi.

Osim gore opisane "strateške" stranačke ponude, mnogo važnije su konkretne stranačke odluke o nominiranju kandidata ili njihova "taktička" ponuda. U prezen-

tiranom modelu u Slici 1 taktička ponuda se odnosi na dvije stvari. Jedna je broj kandidata koje stranka predlaže, iako za hrvatski slučaj varijabla nije posebno važna, budući da već zakonski hrvatske stranke moraju, osim u 11. izbornoj jedinici nacionalnih izbora, ponuditi onoliko kandidata koliko se bira u izbornoj jedinici da bi lista uopće bila pravovaljana. Drugi čimbenik, pozicioniranje određenih kandidata na listi puno je važniji, a posebno u hrvatskom kontekstu. Naime, u jednom, ne tako zanemarivom, broju slučajeva čelni kandidati namjerno su odabrali zadnje mjesto na listi. To je vjerojatno najveći direktni učinak stranačke ponude na efektivnost preferencijskog glasovanja, kao i na druge parametre poput postotka glasova danih neizglednim kandidatima, ali ga u ovom radu ne ispitujem, već tretiram kao kontingenciju. Više je razloga za to: ograničeni prostor, nemogućnost komparativne usporedbe s drugim sustavima i nužna arbitrarnost procjena. Kod iznošenja rezultata i u zaključku kratko se vraćam tom pitanju.

Na kraju dolazimo do vrste izbora, parametra koji također može utjecati na učinke preferencijskog glasovanja. Kako se u našem skupu podataka nalaze i izbori za Hrvatski sabor i izbori za parlament EU-a, moguće je usporediti te dvije vrste izbora. Poznato je da su izbori za nacionalni parlament izbori prvoga reda, dok su svi ostali izbori (predsjednički u parlamentarnim sustavima, regionalni i lokalni, te europski) izbori drugoga reda. To se posebno odnosi na supranacionalne izbore kao što su europski. Manja važnost koju tim izborima pridaju birači, a vjerojatno i stranke, ogleda se u nekoliko obilježja: izostanak vodećih stranačkih kandidata na listama, značajno manja izborna participacija, glasovanjem se često određuje prema strankama i njihovim politikama u nacionalnoj politici, birači europske izbore često koriste za eksperimentiranje sa svojim glasom, birači si daju slobodu koju si u nacionalnim izborima ne dozvoljavaju, što zna voditi nadprosječnom uspjehu manjih i ekstremnijih stranaka (Reif i Schmitt, 1980; Hloušek i Kanoik, 2020: 278). Sva ova obilježja ukazuju na to da bi birači na europskim izborima trebali više koristiti svoj preferencijski glas nego na nacionalnim i da bi ga pojačano trebali koristiti kao korektiv ponuđenih stranačkih lista. Ovo je posebice očekivano ako se zna da smanjenja participacija u odnosu na nacionalne izbore čini aktivne birače na europskim izborima prosječno politički zainteresiranijima i kognitivno uključenijima u politički proces nego li je to slučaj kod puno šireg biračkog tijela na nacionalnim izborima. Hrvatska nije izuzetak iz tog pravila, iako su se početne velike razlike u participaciji u dvjema vrstama izbora vremenom dosta smanjile (Čular i Grbeša, 2020).

Slika 1, završno, sadrži i dugoročne relacije koje se unutar ovako postavljenog istraživačkog dizajna ne mogu testirati (isprekidane linije prema izborima t2), a nužne su da bi se analizirao ukupni utjecaj preferencijskog glasovanja na reprezentativnu domenu. Riječ je o dugoročnim, posrednim, a dijelom i skrivenim, učincima koji se protežu između izbornih ciklusa. Suočene s izbornim uspjesima ili neuspjesima, ali i informacijom o "popularnosti" pojedinih svojih kandidata, stranke u svoje listovne ponude u budućim izborima mogu već dijelom ukalkulirati osobna glasovanja birača i inicijalno na listi visoko postaviti upravo "traženije" kandidate. Sličan ishod nastaje i kada preferencije birača utječu na buduću unutarstranačku raspodjelu moći i izbor stranačkog vodstva. Nedavni primjer izbora Peđe Grbina za predsjednika SDP-a (i drugih osoba iz njegove struje poput Siniše Hajdaša Dončića) vrlo vjerojatno se barem dijelom može objasniti prethodno iskazanom podrškom kandidatima unutar biračkoga tijela SDP-a na parlamentarnim izborima 2020. Iako izbor predsjednika i drugih članova vodstva stranke ovisi isključivo o volji stranačkih članova (sustav izbora "jedan član – jedan glas"/*one member, one vote*, OMOV) i s obzirom da člano-

vi stranke u ukupnom stranačkom biračkom tijelu ne predstavljaju veliki dio, nema dvojbe da su preferencije biračkog tijela posredno utjecale na izbor vodstva stranke. Zbog izrazito centraliziranog načina selekcije kandidata u SDP-u (kao i u većini ostalih stranaka) sasvim je jasno da će se taj utjecaj preferencijskog glasovanja s jednih izbora još jednom prelići i u stranačku ponudu kandidata na sljedećim.

Takvi dugoročni učinci ne mogu se detektirati analizom samo jednog izbornog ciklusa i bez uključenja dodatnih varijabli i podataka. Paradoksalno, analiza samo kratkoročnih učinaka unutar jednog izbornog ciklusa prije će pokazati smanjene učinke preferencijskog glasovanja u narednim izborima, jer su želje birača već ukalkulirane u stranačku ponudu, pa je vjerojatnije da će birači svojim osobnim glasovima više podržavati poredak kandidata koji je stranka predložila, a samim time će se krajnji efekti preferencijskog glasovanja na personalni sastav frakcije pokazati manjim. Ovo je važno imati na umu, jer Slika 1, ukazujući na dugoročne učinke, u isto vrijeme govori i o ograničenostima ove studije.¹²

Nalazi i interpretacija

U ovom dijelu rada prikazujem nalaze statističke analize kao odgovore na prije skicirana istraživačka pitanja. Nalazi se donose prvo deskriptivno, pri čemu uvijek longitudinalno na razini pojedinih izbora, kad je potrebno bivarijantno, dok se u posljednjem dijelu analize prelazi na kontrolirane učinke pojedinih varijabli unutar multivarijantnih modela. Dok je glavna zavisna varijabla broj zastupnika izabranih isključivo preferencijskim glasovima, u drugom dijelu analize zavisne varijable postaju i varijable koje opisuju ponašanje birača: učestalost korištenja preferencijskog glasa i koncentracija preferencijskih glasova mjerena na dva načina, kao postotak preferencijskih glasova za prvog kandidata na listi i kao postotak glasova kandidatima na neizglednim mjestima na listi. U bivarijantnim i multivarijantnim modelima radi se na ukupnom broju slučajeva koji nisu podijeljeni po izbornim godinama.

Deskriptivna statistika i odnos biračkog ponašanja i efektivnosti preferencijskog glasovanja

Iz Tablice 3 može se vidjeti krajnji učinak preferencijskog glasovanja u Hrvatskoj u razdoblju 2013-2020, mjereno kao odstupanje od simulirane izborne situacije sa zatvorenim stranačkim listama i bez mogućnosti preferencijskog glasovanja. U promatranom je razdoblju 30 od ukupno 464 izabrana zastupnika (6,5%) bilo izabrano u Hrvatski sabor odnosno Europski parlament, a koji ne bi bili izabrani da nije postojala mogućnost preferencijskog glasovanja, pri čemu raspon ide od nijednog na europskim izborima 2013. do 9,1% na europskim izborima 2014.¹³

¹² Passarelli (2020: 150-154) analizira i dugoročne učinke preferencijskog glasovanja u Hrvatskoj, prateći indikatore "sudbine" zastupnika na narednim izborima. Zaključuje da, pored jakog stranačkog utjecaja, u Hrvatskoj postoji i veoma jak učinak preferencijskog glasovanja na šanse da se kandidat ponovo pojavi na listi.

¹³ Izvjestan broj tako izabranih zastupnika samoinicijativno se postavljao na mjesta dosta niže od njihove realne moći unutar stranke ili njihova ugleda u javnosti (obično na zadnje mjesto na listi, gdje su nekad završavali i predsjednici stranaka). Takva praksa nije nepoznata i u drugim državama (De Winter i Baudewyns, 2015: 3-4; Renwick i Pilet, 2016: 242). Kad bismo iz računice izbacili takve slučajeve, stvaran učinak preferencijskog glasovanja na personalni sastav parlamenta bio bi između za trećinu i gotovo za polovinu manji, zavisno od toga koje kandidate uvrštavamo u takve slučajeve.

Tablica 3. Longitudinalna deskriptivna analiza osnovnih obilježja preferencijskog glasovanja u Hrvatskoj

	EU 2013	EU 2014	HR 2015	HR 2016	EU 2019	HR 2020
Krajnji učinak pref. glasovanja (%)	0/12 (0)	1/11 (9,1)	6/143 (4,2)	12/143 (8,4)	1/12 (8,3)	10/143 (7,0)
Prešli prag – prosjek (raspon)	1,7 (1-3)	1,7 (1-3)	1,5 (0-4)	1,7 (1-3)	2,0 (1-4)	1,6 (1-4)
Iskorišteni pref. glasovi (%)	70,6	81,1	68,3	67,4	76,4	67,5
Slučajevi gdje prvi na listi dobiva najviše glasova (%)	66,7	33,3	86,5	81,8	66,7	83,0

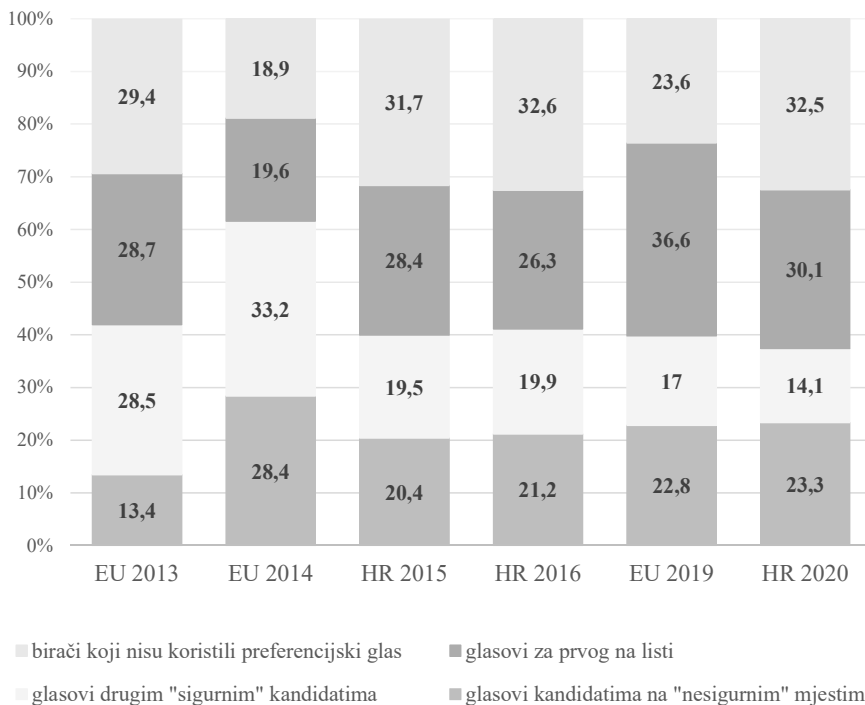
Izvor: Državno izborno povjerenstvo RH. Kreiranje baze podataka i izračun su autorovi.

Je li riječ o malim ili velikim učincima može se odgovoriti jedino ako se Hrvatska uspoređi s drugim državama sa sličnim sustavom preferencijskog glasovanja u listovnim izborima. Primjerice, u Austriji je u čitavom razdoblju od 1959. do 1990. samo jedan kandidat izabran preferencijskim glasovima, da bi u narednom razdoblju do 2014. taj broj skočio na ukupno šest (Vujović, 2018: 71). Od uvođenja preferencijskog glasovanja u Švedskoj 1998. do 2013. između 2 i 4% zastupnika birano je preferencijski. Čak i neki sustavi koji pružaju više institucionalnih mogućnosti biračima bilježe manji učinak preferencijskih glasova. Tako je u Belgiji, gdje birači imaju na raspolaganju onoliko preferencijskih glasova koliko se u izbornoj jedinici bira kandidata, tek u dva navrata preferencijski izabrano više od 10% ukupnog parlamenta. U Slovačkoj, gdje birači imaju četiri preferencijska glasa, njihova prosječna efektivnost slična je kao i u Hrvatskoj. U Nizozemskoj, gdje je preferencijski glas obavezan, nikad se preferencijski nije izabrano više od dva posto zastupnika, a u sličnom estonskom sustavu postotak preferencijski izabranih zastupnika se kreće između 10 i 15%. Jedino kod otvorenih lista, što je slučaj s Latvijom i Poljskom, taj postotak ide na 30-35%, odnosno 20-25% preferencijski izabranih zastupnika (Renwick i Pilet, 2016: 240-247). Iz ovog skiciranog pregleda možemo zaključiti da institucionalna pravila hrvatskog PLPR sustava polučuju komparativno bolje rezultate nego u istovrsnim preferencijskim sustavima drugdje.

Da bi kandidat uopće mogao biti izabran voljom biračkog tijela, potrebno je da dobije najmanje 10% ukupnih važećih glasova danih listi. Stoga drugi red Tablice 3 donosi podatke o broju kandidata čiji preferencijski glasovi prelaze prag od 10% važećih glasova za listu. U čitavom su razdoblju u prosjeku 1,5 do 2 kandidata po listi prelazila prag od 10% osobnih glasova, s tim da se nije dogodilo da ih je bilo više od četiri na jednoj listi, pri čemu se na samo jednoj od ukupno 140 analiziranih lista dogodilo da niti jedan kandidat nije prešao prag. Ovaj nas nalaz vodi prema varijablama koje opisuju ponašanje birača.

Iz Tablice 3 vidimo da najmanje dvije trećine hrvatskih birača, a u pojedinim izbornim ciklusima to ide i do 4/5, koristi opcijsku mogućnost preferencijskog glasa. Hrvatska, prema ovim podacima, pripada krugu država (Belgija, Slovačka) u kojima

Grafikon 1. Struktura preferencijskih odabira birača po izborima (%)

Napomena: Postotci nisu prosjeci po listama već ukupno zbrojeni glasovi pojedine vrste preferencijskog izbora u odnosu na sve glasove dane listama u uzorku svake godine. "Sigurni" kandidati su kandidati izvorno pozicionirani do onog mjesta na listi koliko je lista osvojila mandata, kandidati na preostalim mjestima do kraja liste definirani su kao "nesigurni".

Izvor: Državno izborno povjerenstvo RH; izračun autora.

građani najviše koriste mogućnost preferencijskog glasovanja. Primjerice, u većini država s opcijskim preferencijskim glasovima (Austrija, Bugarska, Češka, Nizozemska, Švedska) postotak njihova korištenja ne prelazi jednu trećinu birača, a često se kreće i ispod 20%, dok je u Danskoj i na Cipru to oko 50%. U europskim izborima, ti su postotci kod većine država veći nego u nacionalnim, ali Hrvatska i u tom slučaju pripada samom vrhu (uz Latviju, Slovačku, Dansku i Sloveniju). Drugim riječima, hrvatski birači se pokazuju kao oni koji i skromne institucionalne mogućnosti koriste maksimalno (Karvonen 2010, 43-49; Renwick i Pilet, 2016: 218-226; Passarelli, 2020).

Druga varijabla koja mjeri ponašanje birača odnosi se na to kako birači koriste svoje preferencijske glasove. Jedan tip nalaza možemo očitati već iz Tablice 3, iz koje je vidljivo da hrvatski birači dominantno koncentriraju svoje osobne glasove na prvog na listi (četvrti red Tablice 3). Uz iznimku europskih izbora 2014., kad se to dogodilo na samo jednoj od tri liste koje su osvojile mandate, u svim drugim izborima najmanje na dvije trećine lista kandidat koji predvodi listu dobiva i najviše preferencijskih glasova, dok u nacionalnim izborima taj postotak ne pada ispod 80%. Drugim riječima, iako pojačano koriste preferencijski glas, hrvatski birači su skloni agregatnom koncentriranju tog glasa na prvog na listi, čime zapravo izražavaju svoju podršku inicijalnom stranačkom poretku kandidata i povjerenje u stranački odabir.

I Passarelli (2020: 153) zaključuje da hrvatski birači, u odnosu na ostale države, teže pojačanoj koncentraciji glasova na prvog na listi.

Puno bolji uvid na sličnom indikatoru možemo dobiti iz Grafikona 1. Uz već opisano obilježje da oko 30% birača uopće ne koristi mogućnost preferencijskog glasovanja, iz grafikona je vidljivo da daljnjih oko 30% birača glasuje za prvog na listi. Uz iznimku europskih izbora 2014. u svim drugim izborima ove dvije kategorije zajedno obuhvaćaju oko 60% birača koji sudjeluju u izborima. Oba tipa ponašanja nedvojbeno svjedoče da većina hrvatskih birača koristi (ili ne koristi) preferencijski glas kako bi poručili ili da im kandidati nisu važni, pa izbor prepuštaju ostalim biračima, ili da se slažu s odabirom svoje stranke i koriste preferencijski glas da bi demonstriali lojalnost stranci odnosno vodećem kandidatu. Daljnjih oko 20% birača preferencijskim glasom podržavaju kandidata koji bi i bez preferencijskog glasovanja bio izabran u parlament (kandidat na sigurnom mjestu). Kako se ovaj tip ponašanja ne može jednoznačno tumačiti u smislu podrške stranačkom poretku ili intervencije u njega (vidi bilješku 10 ranije u tekstu), ostaje podatak da negdje oko 20% ili tek nešto više hrvatskih birača koristi preferencijski glas da bi nedvojbeno intervenirali u predloženu listu za koju su glasovali (glasovanje za kandidate na nesigurnom mjestima). Budući da su podaci, uz tek mjestimične iznimke, prilično stabilni kroz vrijeme i vrstu izbora, možemo zaključiti da je riječ o temeljnom i trajnijem obrascu ponašanja hrvatskog biračkog tijela.

Iz Tablice 3 i Grafikona 1 možemo očitati i prve nalaze o specifičnim očekivanjima kad je riječ o utjecaju tipa izbora na preferencijsko glasovanje. Pokazuje se da birači u nadnacionalnim izborima više koriste svoj preferencijski glas (između 70 i 80%) u odnosu na birače u nacionalnim izborima (oko dvije trećine). Nadalje, pokazuje se da na listama za EU parlament prosječno nešto više kandidata prelazi prag od 10%. Iako se ne uočavaju bitne razlike u koncentraciji glasova u dvije vrste izbora, bilo na prvog na listi, bilo na "nesigurne" kandidate (Grafikon 1), u europskim izborima nešto se češće dogodi da najveći broj glasova osvoji kandidat koji nije prvi na listi (Tablica 3, posljednji red).

Na ovom bi mjestu bilo dobro provjeriti i odnos između dvaju indikatora ponašanja birača i njihovog krajnjeg učinka na sastav stranačkih frakcija i parlamenta. Iako je jednim dijelom riječ o matematičkim odnosima, pitanja o tome povećava li korištenje preferencijskog glasa vjerojatnost izbora kandidata od strane birača i kakva struktura agregatno izraženih preferencija biračkoga tijela (koncentracija-dekoncentracija) povećava tu vjerojatnost, sadržavaju i dostatnu dodatnu varijancu koja se može objasniti isključivo empirijski.

U Tablici 4 testirane su razlike na indikatorima biračkog ponašanja između kategorija dviju varijabli koje su linearno povezane i koje, svaka na svoj način, mjere efektivnost preferencijskog glasovanja: je li lista iznjedrila preferencijski izabranog zastupnika (da – ne) i koliko je kandidata osvojilo preko 10% ukupnih glasova za listu. Pokazuje se da što birači više koriste preferencijski glas veća je i njegova efektivnost, ali nije riječ o pretjerano velikim razlikama. Birači koji su preferencijski izabrali zastupnika učinili su to s prosječno samo 2,3 postotna boda većim korištenjem preferencijskog glasa od birača koji nisu izabrali zastupnika mimo stranačkog redoslijeda. Slično se pokazuje i kod broja kandidata koji su prešli preferencijski prag: veće korištenje preferencijskog glasa povezano je s većim brojem takvih kandidata, ali razlike nakon Scheffeova testa nisu značajne. Također, nismo do kraja sigurni koliko je riječ o empirijskoj, a koliko o teorijskoj povezanosti.

Tablica 4. Povezanost biračkog ponašanja i krajnjih učinaka preferencijskog glasovanja na personalni sastav

Broj slučajeva	Korištenje preferencijskog glasa (%)	Glasovi za prvog na listi (%)	Glasovi za neizgledne kandidate (%)
Liste preferencijski izabranih zastupnika (29)	67,3	26,4**	53,0**
Ostale liste (111)	65,0	49,7**	33,8**
Koliko je kandidata na listi prešlo prag od 10%?			
1 (69)	63,4*	56,5**	34,5
2 (54)	65,7*	35,2**	42,9
3 (13)	73,0*	27,7**	33,1
4 (3)	77,0*	23,6**	41,0

Napomena: Postotci u prvom stupcu postotci su svih važećih glasova za listu, u ostalim dvama stupcima svih preferencijskih glasova. U prvoj analizi na jednoj listi su izabrana dva zastupnika preferencijski. U drugoj analizi na jednoj listi nijedan kandidat nije dobio više od 10% važećih glasova liste. Za testiranje razlika među kategorijama prve varijable korišten je t-test, a u drugoj ANOVA i Scheffeoov test (kategorije koje se značajno međusobno razlikuju otisnute masnim slovima). * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ (razine značajnosti za t odnosno F)

Izvor: Državno izborno povjerenstvo RH. Kreiranje baze podataka i izračun autori.

Međutim, efektivnost preferencijskog glasovanja znatno više ovisi o raspodjeli tih glasova nego o njihovom korištenju, posebice kad je riječ o koncentriranju preferencijskih glasova na prvog kandidata na listi. Liste kod kojih nije zabilježen nikakav krajnji učinak preferencijskog glasa imale su u prosjeku polovinu svih preferencijskih glasova koncentriranih na prvog kandidata na listi. Tamo, pak, gdje je postignuta efikasnost preferencijskog glasovanja, birači su u prosjeku na nositelja liste "trošili" gotovo upola manje preferencijskih glasova. Sličan rezultat sa statistički značajnim razlikama imamo i kod broja kandidata koji prelaze prag. Šansa da, ako samo jedan kandidat na listi prijeđe prag, on bude i preferencijski izabran manja je od 5% (nije prikazano), a takve liste bilježe uvjerljivo najveću koncentraciju glasova na nositelja liste (56,5%). Koncentracija glasova na prvog mora u prosjeku pasti na jednu četvrtinu da bi tri ili četiri kandidata prešla prag od 10%.

Kad je riječ o postotku glasova za kandidate na neizglednim mjestima logično je da se preferencijski učinak povezuje s većim takvim postotkom. Međutim, kako se vidi iz druge varijable, postotak preferencija dan neizglednim kandidatima ne proizvodi linearnu i pozitivnu vezu s brojem kandidata koji prelaze prag. Razlog je očit: osim jasne volje da interveniraju u poredak kandidata na listi, da bi proizveli efekt birači bi svoje glasove morali i "pametno" grupirati.

Zaključno, pokazuje se da je koncentracija glasova na prvog kandidata na listi najbolji negativni prediktor efektivnosti preferencijskog glasovanja. Postotak iskorištenosti preferencijskog glasovanja, pak, pokazuje tek blagu pozitivnu povezanost s njegovom efikasnošću.¹⁴ Izravne korelacije korištenja glasa i glasovanja za prvog

¹⁴ Budući da je dijelom riječ o teorijskoj povezanosti (veće korištenje preferencijskog glasa, *all*

na listi odnosno za neizgledne kandidate su 0,18 odnosno -0,47. No, oba su odnosa matematički osjetljiva na stranačku magnitudu, tj. broj mandata koje lista osvaja.¹⁵ Ako iste odnose kontroliramo za stranačku magnitudu, koeficijent parcijalne korelacije (u regresiji beta) u prvom se slučaju povećava na 0,35. U drugom slučaju se, doduše, nešto smanjuje, ali ostaje na -0,37. Pri tome korištenje preferencijskog glasa ulazi u regresiju nakon kontrolne varijable i doprinosi dodatnih 10% objašnjenju varijance u glasovima za prvog na listi (ukupno 21% objašnjene varijance). U slučaju glasova za neizgledne kandidate, korištenje preferencijskog glasa prvo ulazi u model i objašnjava 21% varijance, dok kontrolna varijabla objašnjava dodatnih 6% (nije prikazano). Iz svih odnosa je jasno da stvarni empirijski odnosi podržavaju hipotezu da je pojačano korištenje preferencijskog glasa u Hrvatskoj u prvom redu izraz biračke podrške izvornom stranačkom rasporedu, a da ne proizlazi iz potrebe birača da interveniraju u stranački raspored.

Utjecaj stranačke ponude na biračko ponašanje

U ovom dijelu analize uključujem varijable stranačke ponude kao prediktore biračkoga ponašanja vezano za razinu i način korištenja preferencijskog glasa i kao one koje posređuju između djelovanja institucionalnih pravila i biračkoga ponašanja: veličinu stranke, vrstu liste, ideološku poziciju i starost stranke.

Velike stranke odnose se na liste HDZ-a i SDP-a, srednje na liste DP-a, Mosta i Možemo!, a male na ostale liste. Dvije neovisne liste uključene su samo u varijablu Vrsta liste, u drugim analizama isključeni. Ideološki centar sačinjavaju BM365/Reformisti, Centar, HNS, a priključen im je i Živi zid kao ideološki nejasna stranka. Ostale stranke su raspoređene na ljevicu i desnicu sukladno standardnim očekivanjima. Stare stranke su sve one osnovane prije 2010. (HDZ, SDP, IDS, HNS i HD-SSB), a njima su pridodane i novije stranke koje su jasno proizašle iz starih (BM365/Reformisti). Sve ostale su nove stranke.

Iz Tablice 5 može se vidjeti da posredovanje stranačke ponude ima znatan utjecaj na preferencijsko ponašanje birača, pri čemu puno više kad je riječ o veličini i starosti stranke nego o ideološkom profilu ili vrsti liste. Kod vrste liste se ranije iskazana očekivanja potpuno potvrđuju, ali dovoljno jasno jedino kad su u pitanju neovisne liste. Kako je i predviđeno, neovisne liste u ogromnoj mjeri funkcioniraju kao isključivo liste nositelja. Kako su svi ostali kandidati nevažni, konkurencija na listi gotovo ne postoji, pa je preferencijsko glasovanje za neovisne liste jasan izraz podrške nositelju, što se ogleda u izrazito velikom korištenju preferencijskog glasa, ali i u enormnoj koncentraciji tih glasova (preko 90%) na prvog na listi. Odnos sa-

---

other the same, povećava matematičku šansu kandidatima da prijeđu prag), očekivali bismo jaču povezanost varijabli. Očito je da empirijski dio varijance djeluje u suprotnom smjeru i poništava dio matematičke povezanosti.

¹⁵ Kako raste broj mandata koje lista osvaja, slučajna distribucija preferencijskih glasova (svi kandidati dobivaju po prilici jednak broj glasova) mijenja se u korist ostalih izglednih kandidata, postotak glasova za prvog na listi ostaje uvijek isti, a linearno se smanjuje postotak glasova dan neizglednim kandidatima. Primjerice, ako lista osvoji jedan mandat, ravnomjerna raspodjela glasova na kandidate daje 7,14% glasova za prvog na listi i 92,86% za sve ostale neizgledne kandidate (za deset izbornih jedinica nacionalnih izbora izraz je 100/14). Ako lista dobiva 8 mandata (najviše što se dogodilo u promatranom razdoblju), potpuno ravnomjerna raspodjela i dalje daje 7,14% prvom na listi, 50% ostalim izglednim mjestima, dok ukupni glasovi za neizgledna mjesta padaju na 42,86%. Kako smo vidjeli, tek nešto više od 20% hrvatskih birača raspodjeljuje preferencijske glasove na neizgledne kandidate, što je znatno manje nego da preferencijske glasove raspodjeljuju slučajno.

Tablica 5. Nekontrolirani utjecaji varijabla stranačke ponude na ponašanje birača

Broj slučajeva	Korištenje preferencijskog glasa (%)	Glasovi za prvog na listi (%)	Glasovi za neizgledne kandidate (%)
Veličina stranke			
mala (28)	63,3**	50,4**	48,0**
srednja (41)	58,4**	53,4**	42,9**
velika (69)	69,9**	36,2**	31,5**
Vrsta liste			
samostalna stranačka (51)	63,3*	46,3**	38,6
koalicijska (87)	66,2*	43,0**	38,0
neovisna (2)	87,5*	93,6**	6,4
Ideološka pozicija stranke			
lijevo (43)	66,3*	41,7	35,0*
centar (20)	58,6*	50,7	49,3*
desno (77)	66,8*	45,2	36,3*
Starost stranke			
stara stranka (81)	70,3**	37,5**	34,4**
nova stranka (57)	57,8**	53,7**	43,6**

Napomena: Postotci u prvoj koloni postotci su svih važećih glasova za listu, u ostale dvije svih preferencijskih glasova. U prve tri varijable stranačke ponude korištena je ANOVA i Scheffeev test (masno otisnute vrijednosti se značajno razlikuju od ostale dvije). U posljednjoj varijabli korišten je t-test. * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ (razine značajnosti za F odnosno t).

Izvor: Državno izborno povjerenstvo RH. Kreiranje baze podataka i izračun su autorovi.

mostalnih stranačkih i koalicijskih lista također prati temeljna očekivanja (koalicijske liste uistinu utječu na povećano korištenje preferencijskog glasa, kao i na nešto veću dekoncentraciju tih glasova), ali ne posebno izraženo i ne statistički značajno.

Pokazuje se, nadalje, da se birači ljevice i desnice uopće ne razlikuju u svom pristupu preferencijskom glasovanju, niti postoji išta u ideološkom profilu stranke što bi utjecalo na ponašanje njezinih birača kad je riječ o iskazivanju kandidatskih preferencija. Određena odstupanja postoje samo kod stranaka centra, čiji birači značajno manje koriste preferencijski glas, ali ga više koriste na neizgledne kandidate. Međutim, ovo može biti i skriveni utjecaj veličine stranke, jer su sve stranke centra ujedno i male stranke. Također, činjenica da su sve stranke centra dobile samo jedan mandat po izbornoj jedinici ne dopušta testiranje koliko je riječ o statističkom artefaktu, posebno kad je riječ o glasovanju za neizgledne kandidate.

Konačno, dvije varijable stranačke ponude koje znatno utječu na biračko ponašanje, i to točno u predviđenim smjerovima, su veličina i starost stranke. Između tih dviju varijabli postoji i znatna kovarijanca, jer su HDZ i SDP jedine velike stranke, a ujedno i stare stranke, pa će utjecaji dviju varijabla interferirati. Tako birači sta-

rih i velikih stranaka češće koriste preferencijsko glasovanje, manje koncentriraju te glasove na prvog na listi, ali i manje glasuju za nesigurne kandidate, dok se birači malih i srednjih stranaka ponašaju upravo suprotno. Time se potvrđuju raniji nalazi da manje i novije stranke, zbog sužene ponude kandidata i njihove slabije prepoznatljivosti, teže pokrivaju izborne jedinice kvalitetnim i uvjerljivim kandidatima. Rezultat je da se kreiraju liste gdje obično dominira najviše jedan kandidat ili nitko i da je unutarstranačka konkurencija izrazito niska. Zato njihovi birači rjeđe koriste preferencijsko glasovanje (izražavajući tako povjerenje u stranački odabir), ali te glasove češće grupiraju na prvog na listi (time isto izražavaju ili povjerenje stranci ili podršku kandidatu kojeg najčešće jedino i poznaju). U isto vrijeme, birači manjih i srednjih stranaka češće svoje glasove daju neizglednim kandidatima, ali je teško reći koliko je riječ o matematičkom artefaktu, a koliko o empirijskom odnosu.

Kontrola i multivarijantni modeli

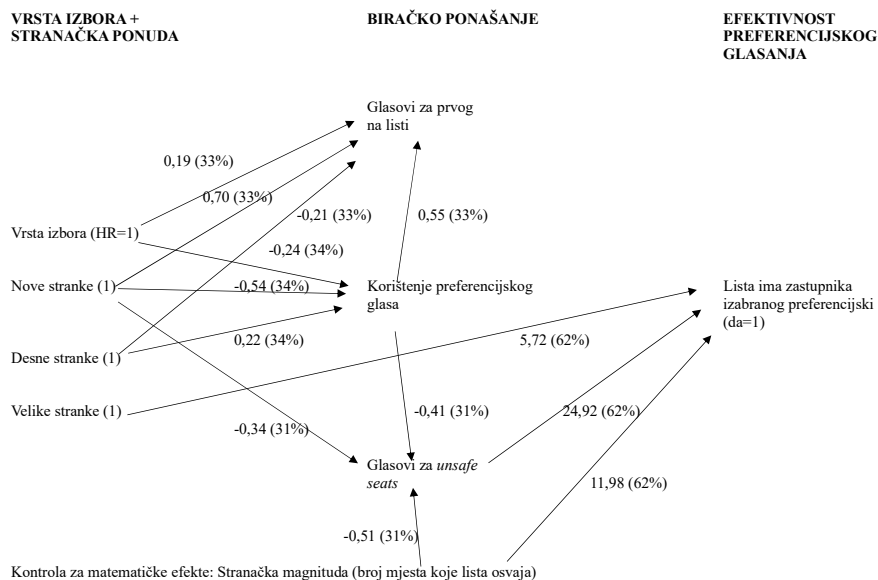
U posljednjoj fazi analize pokušat ću, prateći pretpostavljeni kauzalni odnos iz Slike 1 i kroz kontrolne situacije, razlučiti izravne utjecaje svake od varijabli, prvo na varijable biračkog ponašanja, a zatim na krajnju efektivnost preferencijskog glasovanja. Iako je do sada dosta toga jasno iz deskriptivne i bivarijantne statistike, dobro je vidjeti mijenjaju li se i kako odnosi među varijablama u kontroliranoj situaciji. Analiza je rađena u četiri koraka. Prvo je varijabla korištenja preferencijskog glasa regresirana (linearna regresija) na varijable vrste izbora i sve dosad korištene varijable stranačke ponude. Dok su vrsta izbora ($HR=1$) i stare-nove stranke ($nova=1$) bile dihotomne, veličina stranke (velike stranke= 1), vrsta liste (samostalna stranačka= 1) i ideološka pozicija stranke (lijevo= 1 i desno= 1) su dihotomizirane. Zatim su poduzete dvije linearne regresije, jednom s glasovima za prvog na listi kao zavisnom varijablom, a drugi put s glasovima za nesigurna mjesta kao zavisnom varijablom. U obje regresije imamo iste ulazne varijable: vrsta izbora, varijable stranačke ponude i korištenje preferencijskog glasa. U obje ove regresije dodana je i matematička kontrola za broj mjesta u parlamentu koji je lista osvojila (stranačka magnituda: raspon 1-8). Na kraju, sve su spomenute varijable bile ulazne varijable u binarnoj regresiji s efikasnošću preferencijskog glasovanja kao zavisnom varijablom, gdje je lista koja je iznjedrila preferencijski izabranog zastupnika kodirana kao 1, a ona koja nije kao 0.¹⁶ Sve su regresije rađene metodom *stepwise*, kako bi, zbog nepovoljnog odnosa broja slučajeva i broja ulaznih varijabli, što manji broj varijabli, i samo značajne u konačnici bile uključene u model. Time se izbjegla i veća kolinearnost uključenih prediktora: dok kod *enter* metode postoje prediktori s VIF faktorom iznad 5, u *stepwise* VIF je najčešće malo iznad 1, a nikad iznad 2.

Na Slici 2 mogu se vidjeti osnovni rezultati poduzetih regresijskih analiza, preuzeti uvijek iz posljednjeg regresijskog koraka.¹⁷ Postotak glasova dan kandidatima na nesigurnim mjestima pokazuje se najboljim prediktorom za efektivnost preferencijskog glasovanja. Iako naoko posve logična veza, ipak još uvijek ostavlja mogućnost da velik broj takvih glasova ne bude optimalno raspoređen da bi proizveo učinak na izbor kandidata. Stoga je ipak riječ o empirijskom nalazu. Kako smo i pokazali, matematički efekt stranačke magnitude također značajno doprinosi efektivnosti glasa, jer što lista osvoji više mandata raste šansa za preferencijski izbor

¹⁶ U samo jednom slučaju imamo dva preferencijski izabrana zastupnika na jednoj listi (lista HDZ-a u 8. izbornoj jedinici 2016.). Taj je slučaj također kodiran kao 1.

¹⁷ Rezultati regresija su dostupni u elektroničkim materijalima uz tekst.

Slika 2. Neovisni učinci na biračko ponašanje i efektivnost preferencijskog glasa (rezultati regresija)

Napomena: Prikazane su samo varijable sa značajnim učinkom (sve regresije i koeficijenti značajni na $p < 0,01$). Za linearne regresije navedene su parcijalne korelacije (bete), a u zagradama objašnjena varijanca. Za binarnu logističku regresiju vrijednost Walda, a u zagradama Nagelkerkeov R^2 (svi koeficijenti u binarnoj regresiji su pozitivni). Varijable koje dijele istu objašnjenu varijancu prediktori su iste regresijske analize.

kandidata, barem kad je riječ o osvajanju do polovine magnituda izborne jedinice. Zanimljivo je da grupiranje glasova na prvog na listi, parametar koji se u nekontroliranoj situaciji pokazao najboljim negativnim prediktorom efektivnosti glasa, ovdje ne pokazuje značajni efekt. Uvid u korake *forward (Wald) stepwise* logističke regresije otkriva da je postotak glasova za prvog na listi varijabla koja prva ulazi u model s očekivanim negativnim koeficijentom. Ostaje značajan i u drugom koraku gdje mu se pridružuje glasovanje za neizgledne kandidate, ali u trećem koraku, kada se uključuje matematička kontrola, jača utjecaj *unsafe seats* nauštrb varijable glasovi za prvog na listi, koja, budući da dijeli dosta varijance s *unsafe seats*, postaje neznačajna.

U posljednjem koraku binarne regresije uključuje se jedina varijabla stranačke ponude koja pokazuje izravni neovisni učinak na efektivnost preferencijskog glasovanja – veličina stranke, čak i nakon matematičke kontrole za stranačku magnitudu. Kod velikih stranaka (tj. HDZ-a i SDP-a) lakše je preferencijski izabrati zastupnika nego kod manjih stranaka, vjerojatno i zato što ponuda kandidata omogućuje biračima da svoje preferencijske glasove optimalnije rasporede.

Kad je pak riječ o trećoj varijabli koja opisuje biračko ponašanje – korištenju preferencijskog glasa – pokazuje se da taj parametar ne utječe značajno na efektivnost preferencijskog glasovanja. Već je iz bivarijantnih analiza bilo jasno da liste na kojima se izabire zastupnik mimo redoslijeda bilježe tek neznatno veće korištenje preferencijskog glasa od ostalih lista. Međutim, iz regresija gdje je korištenje preferencijskog glasa prediktor ostalih dviju varijabli biračkog ponašanja, jasno je da je neovisni efekt korištenja preferencijskog glasa izrazito postojan. Kad je riječ o

glasovanju za prvog na listi, kontrolna situacija samo pojačava pozitivnu vezu dvije varijable u odnosu na običnu korelaciju, a kad je riječ o glasovanju za neizgledne kandidate ta povezanost ostaje i dalje značajna i negativna.¹⁸

Konačno, ako, osim veličine stranke, niti jedna varijabla stranačke ponude, a niti vrsta izbora, ne utječu izravno na efektivnost, one ipak utječu na biračko ponašanje. Zasiurno najveći učinak ima starost stranke, varijabla koja značajno izravno djeluje na sve tri varijable biračkog ponašanja. Tako birači novih stranaka, u odnosu na birače starih stranaka, znatno manje koriste preferencijski glas, to što koriste pojačano koncentriraju na prvog na listi, a manje na neizgledne kandidate, čak i nakon kontrole matematičkih učinaka. Kod zadnjeg nalaza kontrolirana situacija obrće odnos iz bivarijantne analize, gdje se pokazalo da birači novih stranaka više glasuju za neizgledne kandidate. Drugim riječima, birači starih stranaka znatno "bolje" koriste mogućnosti koje se otvaraju preferencijskim glasovanjem. Nadalje, birači desnih stranaka, kako je i predviđeno, više koriste preferencijski glas od birača ljevice ili centra, ali pri tome ga manje koncentriraju na prvog na listi. Time se hipoteza o desnim biračima kao lojalnijim stranci, podređenijim istaknutim stranačkim pojedincima i manje sklonim odabirima mimo stranačke volje ne potvrđuje. Vrsta izbora također pokazuje neovisni utjecaj na biračko ponašanje. Birači na europskim izborima češće koriste preferencijski glas, a pri tome ga manje koncentriraju na prvog na listi. Na taj način je nalaz iz deskriptivne longitudinalne analize ponovljen i u kontroliranoj situaciji.

Zaključak

Šest izbornih ciklusa u Hrvatskoj koji su biračima nudili mogućnost preferencijskog glasovanja pružili su nam uvid u to u kojoj mjeri i na koji način hrvatski birači tu mogućnost koriste, kao i koliki je učinak takvog glasovanja. Prvo, pokazuje se da krajnji učinci preferencijskog glasovanja na izbor kandidata, u usporedbi s drugim državama s institucionalno usporedivim fleksibilnim PLPR sustavom, nisu mali. Iako na taj način nikad nije izabrano više od 10% zastupnika, pa čak i ako je jedan dio takvog rezultata jednostavna posljedica kalkulacija kandidata koji su se smjestili na "neprirodno" niska mjesta, još uvijek je činjenica da se u Hrvatskoj postižu veći učinci od drugih europskih država s istim tipom preferencijalnog sustava. Čak više, efekti u Hrvatskoj često su na razini sustava koji biračima nude veće institucionalne mogućnosti kroz, na primjer, više preferencijskih glasova.

Drugo, pokazuje se da hrvatski birači, komparativno gledano, nadprosječno koriste mogućnosti otvorene uvođenjem preferencijskog glasovanja. Činjenica da oko dvije trećine birača na nacionalnim izborima, a između 70 i 80% na europskim, zaokruži, pored stranke, i željenog kandidata svrstava hrvatske birače u sam vrh usporedivih europskih preferencijskih sustava. S druge strane, pojačano korištenje preferencijskog glasa nema veći izravan učinak na efektivnost preferencijskog glasovanja, pozitivno je povezan s vjerojatnošću glasovanja za prvog na listi, a negativno s vjerojatnošću glasovanja za neizgledne kandidate, tako da bismo mogli zaključiti da više zrcali potrebu birača da podrže stranački redosljed i prvoga na listi nego da

¹⁸ Kod agregatnih odnosa čini mi se logičnijim da se pretpostavi kauzalni odnos koji ide od korištenja glasa prema varijablama udjela glasova prvog na listi i neizglednih kandidata. Na razini individualnog ponašanja birača primjerenije bi bilo obrnuto: to što je konkretni sastav liste dao poticaj biraču da zaokruži i kandidata, proizvelo je korištenje njegova preferencijskog glasa.

izaberu kandidata mimo stranačke volje. Ako bismo trebali odgovoriti na pitanje iz naslova tko je biračima važniji, stranke ili kandidati, odgovor bi svakako bio – stranke. Pokazalo se da je takvo ponašanje birača dijelom posredovano i stranačkom ponudom, pa birači starih, etabliranih stranaka to čine znatno češće nego birači novih stranaka, uklapajući se time potpuno u dosadašnja teorijska očekivanja. Nadalje, preferencijsko glasovanje više se koristi u europskim izborima nego u nacionalnim, što isto ima nekoliko sasvim plauzibilnih objašnjenja, koja variraju od prirode stranačke ponude na drugorazrednim izborima do specifičnih obilježja znatno manjeg kruga birača koji sudjeluju u nadnacionalnim izborima. I konačno, pokazuje se da birači desnih stranaka, iako se na prvi pogled ne razlikuju od birača lijevih stranaka, nakon eliminiranja učinaka ostalih varijabli, ipak više koriste preferencijski glas od birača stranaka centra i ljevice, ali ne iz razloga lojalnosti stranci ili autoritarnosti.

Treće, pokazuje se da hrvatski birači u znatnoj mjeri koncentriraju svoj glas na prvoga na listi. Zajedno s onima koji ga ne koriste, oko 60% birača u Hrvatskoj koristi preferencijsko glasovanje ne da bi interveniralo u kandidatski izbor mimo volje stranke, već da bi, na ovaj ili onaj način, izrazilo svoje slaganje sa stranačkim redoslijedom. Takva sklonost je kod hrvatskih birača i komparativno jako izražena. Vrsta izbora i stranačka ponuda i ovdje pokazuje svoje neovisne učinke. Birači novih stranaka i birači na hrvatskim izborima zadržavaju pojačanu koncentraciju glasova na prvog na listi u odnosu na birače starih stranaka i one u europskim izborima. Drugim riječima, stare stranke i stranke na europskim izborima češće formiraju svoju stranačku ponudu na način da ona proizvodi veću disperziju preferencijskih glasova. Također, vidi se da birači desnih stranaka manje koncentriraju svoje glasove na prvog na listi, suprotno uvriježenim stavovima o desnom biračkom tijelu.

Četvrto, tek nešto više od 20% svih birača glasuje za kandidate na neizglednim mjestima i, na taj način, nedvojbeno nastoji "progurati" kandidata mimo predložene redoslijeda. Uzmemo li u obzir da je temeljni cilj uvođenja preferencijskog glasovanja upravo to, da i birači, uz stranke, utječu na personalni izbor zastupnika, takav rezultat nije ohrabrujuć. Komparativno gledano, Hrvatska postiže i veće učinke preferencijskog glasovanja nego što bi to sugerirao relativno mali broj birača koji ga u tom smislu i koriste. S druge strane, moglo bi se tvrditi obrnuto: dok oko 20% birača ima želju u parlamentu vidjeti nekog drugog umjesto onih koje je izabrala stranka, to se ostvaruje puno rjeđe, u prosjeku u 6,5% slučajeva po izborima. Naravno, riječ je o distribuciji unutar glasova neizglednim kandidatima. Za razliku od prvog na listi ili izglednih kandidata, ovdje upravo koncentracija glasova na jednog kandidata ostvaruje veće učinke preferencijskog glasovanja. Od 140 slučajeva u analizi u samo 26 slučajeva se dogodilo da kandidat s najvećim brojem preferencijskih glasova nije ujedno i prvi na listi, što je donijelo učinak u 17 slučajeva, dakle većini od ukupno 29 lista koje su zabilježile krajnji personalni učinak preferencijskog glasovanja. Drugim riječima, za potpuni uspjeh preferencijskog glasovanja potrebno je, uz povećani broj glasova neizglednim kandidatima, postići i odgovarajuću distribuciju tih glasova.

Mogućnost preferencijskog glasovanja ne stvara samo priliku biračima da, pored stranaka, biraju i kandidate. Ono politolozima otvara mogućnosti da očitaju podatke o biračkom ponašanju koje inače ne bi mogli. Ako bismo slobodnije komentirali rezultate analize, uvažavajući, uz nalaze, i pretpostavke koje ovdje nisu dokazane, mogli bismo zaključiti da se hrvatski birači dosta pouzdaju u stranke za koje glasuju. Suprotno anketnom iskazivanju "mizernog" povjerenja u političke stranke i "svakidašnje jadikovki" o političkim strankama, njihovo agregatno ponašanje pokazuje suprotno: hrvatski birači "poštuju" političke stranke i njihove odabire. Kad je riječ o

nacionalnim izborima, gdje i stranke i birači osjećaju povećanu odgovornost za svoj izbor nego u europskim, drugorazrednim izborima, to dodatno dolazi do izražaja. Nove i manje stranke, često protuestablišmentski nastrojene, čiji lideri prednjače u kritikama stranke kao institucije i često zagovaraju individualni odnosa birača i zastupnika, moraju se suočiti s činjenicom da one, svojom ponudom, a i njihovi birači, svojim izbornim ponašanjem, pokazuju suprotna obilježja i doprinose smanjenoj efektivnosti preferencijskog glasovanja. Desno biračko tijelo pritom pokazuje obilježja koja dovode u pitanje dosadašnje nalaze o njihovoj povećanoj stranačkoj lojalnosti ili autoritarnosti u odnosu na lijeve stranke i stranke centra i njihove birače. Uvodeći preferencijsko glasovanje Hrvatska je optirala za, institucionalno gledano, jednu od najskromnijih opcija. Pokazuje se da su učinci takve mogućnosti još uvijek komparativno solidni u odnosu na stranačko i biračko ponašanje koje rezultira s tek nešto više od 20% birača koji, svjesno ili ne, žele promovirati svoga kandidata mimo stranačke volje.

Na kraju nekoliko napomena o limitima ovog rada i prostoru za daljnje analize. Prvo, analiza koja ne bi kandidate koji su svojom voljom postavljeni na "neprirodno" niska mjesta računala kao učinak preferencijskog glasovanja zasigurno bi pokazala puno realnije rezultate i odnose varijabli, odnosno umanjila njegove krajnje učinke. Riječ je, vjerojatno o najvećem i potpuno izravnom utjecaju "taktičke" stranačke ponude na biračko ponašanje i efektivnost preferencijskog glasovanja, a ovaj rad, iz niza razloga, to nije uzeo u obzir. Kakogod, jasno je da bi na drukčiji način kodirani ulazni podaci dodatno smanjili efektivnost preferencijskog glasa i postotak birača koji glasuju za kandidate na neizglednim mjestima.

Drugo, u analizi nedostaje jedinstvena mjera koncentracije glasova na listi. Iako sam pokušao to apsorbirati podjelom na prvog na listi, ostala sigurna mjesta i nesigurna mjesta, pokazuje se bi takva mjera, pa barem izvedena samo unutar nesigurnih mjesta, omogućila puno bolju procjenu koliko agregatna potražnja za neizglednim kandidatima, a koliko optimalna distribucija takvih glasova objašnjava efektivnost preferencijskog glasovanja.

I treće, uključivanje u analizu dugoročnih učinaka preferencijskog glasovanja, uzimajući u obzir i njegov utjecaj na stranke i njihove odluke između izbornih ciklusa, kako neki radovi sugeriraju (Passarelli, 2020: 150-154), napravili bi, pak, te učinke znatno većim nego što se može pokazati analizom unutar samo jednog izbornog ciklusa. Bez obzira na to, nalazi ove studije mogu biti korisni za zaključke o karakteru preferencijskog glasovanja u Hrvatskoj, posebice stoga što je to prva takva analiza u Hrvatskoj. Onima, pak, koji zagovaraju institucionalnu reformu preferencijskog glasovanja, nalazi rada mogu poslužiti kao empirijska potpora njihovim zahtjevima ili ih možda potaknuti da o svojim prijedlozima dvaput razmisle.

Literatura

- Aardal B., i Binder, T. (2013). Leader effects and party characteristics. U: K. Aarts, A. Blais i H. Schmitt (ur.), *Political leaders and democratic elections* (str. 108-126). Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/bl/9780199259007.001.0001>
- André A., Wauter B., i Pilet, J-B. (2012). It's not only about lists: Explaining preference voting in Belgium. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 22(3), 293-313.
- Bali, M., i Podolnjak, R. (2009). Utjecaj izbornog sustava na oblikovanje stranačkog sustava i Vlade u Republici Hrvatskoj 1990-2007. *Pravnik*, 43(87), 41-59.
- Beblavý M., i Veselkova M. (2014). Preferential voting and the party-electorate relationship in Slovakia. *Party Politics*, 20(4), 521-532. <https://doi.org/10.1177/1354068811436055>
- Carey, J. M., i Shugart, M. S. (1995). Incentives to cultivate a personal vote: A rank ordering of electoral formulas. *Electoral Studies*, 14(4), 417-439.
- Čepo, D., i Nikić Čakar, D. (2019). Izravna demokracija i uspon političkih poduzetnika: analiza građanskih inicijativa u Hrvatskoj poslije 2010. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 16(1), 27-48. <https://doi.org/10.20901/an.16.02>
- Čular, G. (2005). Političke stranke i potpora demokraciji. U: G. Čular (ur.), *Izbori i konsolidacija demokracije u Hrvatskoj* (str. 123-179). Zagreb: Fakultet političkih znanosti (Politička misao).
- Čular, G., i Grbeša, M. (2020). Croatia. U: V. Hloušek i P. Kanoik (ur.), *The European parliament election of 2019 in East-Central Europe: Second-order Euroscepticism* (str. 39-60). Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-40858-9>
- Čular, G., i Nikić Čakar, D. (2019). Institutionalisation of a charismatic movement party: The case of Croatian Democratic Union. U: R. Harmel i L. G. Svåsand (ur.), *Institutionalisation of political parties: Comparative cases* (str. 171-192). London, New York: ECPR Press i Rowman&Littlefield.
- De Winter, L., i Baudewyns, P. (2015). Candidate centred campaigning in a party centred context: The case of Belgium. *Electoral Studies*, 39, 295-305. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2014.04.006>
- Farrell, D. M., i McAllister, I. (2006). Voter satisfaction and electoral systems: Does preferential voting in candidate-centred systems make a difference? *European Journal of Political Research*, 45, 723-749.
- Glaurdić, J., Mochtak, M., i Lesschaeve, C. (2023). Ethnic bias after ethnic conflict: Preferential voting and the Serb minority in Croatian elections. *Ethnopolitics*, 22(1), 22-42. <https://doi.org/10.1080/17449057.2021.1997440>
- Gong (2014). *Novo izborna zakonodavstvo 2014.: analize i preporuke Gongga*. Zagreb: Gong.
- Henjak, A. (2011). Stranačka identifikacija i granice stranačke mobilizacije u Hrvatskoj nakon 2000. godine. *Političke perspektive*, 1(1), 29-55.
- Herceg Zeba, J. (2016). Izmjene hrvatskoga izbornog zakonodavstva iz 2014. godine – put prema većoj kvaliteti izbornog sustava?. *Poslovna izvrsnost*, 10(1), 121-149.

- Hloušek, V., i Kanoik, P. (2020). Euroscepticism, parties, voters and politicisation in the 2019 campaigns for the European parliament elections in Central and Eastern Europe. U: V. Hloušek i P. Kanoik (ur.), *The European parliament election of 2019 in East-Central Europe: Second-order Euroscepticism* (str. 277-292). Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-40858-9>
- Karvonen, L. (2004). Preferential voting: Incidence and effects. *International Political Science Review*, 25(2), 203-226.
- Karvonen, L. (2010). *The personalisation of politics: A study of parliamentary democracies*. Colchester: ECPR Press.
- Karvonen, L. (2011). Preferential vote in party list. In: J. M. Colomer (ur.), *Personal Representation: The neglected dimension of electoral systems* (str. 119-134). Colchester: ECPR Press.
- Kasapović, M. (2003). *Izborni leksikon*. Zagreb: Politička kultura.
- Kasapović, M. (2004). Personalizacija izbora: mit ili stvarnost?. *Društvena istraživanja*, 13(3), 363-381.
- Kasapović, M. (2011). Zašto je hrvatski izborni sustav dobar?. U: J. Barbić (ur.), *Izbori zastupnika u Hrvatski sabor i referendum: okrugli stol održan 4. veljače 2011. u palači Akademije u Zagrebu* (str. 17-31). Zagreb: HAZU.
- Kasapović, M. (2017). Jesu li izborni sustavi sredstva dramatična utjecaja na sudbine zemalja?. *Političke analize*, 8(32), 17-21.
- Marsh, M. (1985). The voters decide?: Preferential voting in European list systems. *European Journal of Political Research* 13(4), 365-378.
- Marsh, M. (2011). Ordinal rank. U: J. M. Colomer, *Personal Representation: The neglected dimension of electoral systems* (str. 135-152). Colchester: ECPR Press.
- Milas, G., i Rihtar, S. (1997). Ideološke odrednice stranačke naklonosti i namjere glasovanja. *Društvena istraživanja*, 6(6), 663-676.
- Nikić Čakar, D. (2013). *Prezidencijalizacija političkih stranaka*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti (Političke analize).
- Palić, M. (2012). Učinci primjene razmjernog izbornog sustava u Republici Hrvatskoj. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 49(1), 49-58.
- Passarelli, G. (2017). Determinants of preferential voting in Italy: General lessons from a crucial case. *Representation*, 53(2), 167-183 <http://dx.doi.org/10.1080/00344893.2017.1354910>
- Passarelli, G. (2020). *Preferential voting systems: influence on intra-party competition and voting behaviour*. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-25286-1>
- Picula, B. (2014). Element izbora ili odlika izbora u cijelosti?. *Političke analize*, 5(17), 69-72.
- Podolnjak, R. (2008). Hrvatsko izborno zakonodavstvo: moguće i nužne promjene. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 45(2), 305-343.
- Podolnjak, R. (2012). Što treba mijenjati u hrvatskom izbornom sustavu?. *Informator (Male stranice)*, 6053, 2-8.
- Podolnjak, R. (2015). Abolishing all mechanisms for fixing elections: The citizens' initiative to change the electoral system of Croatia. *Politička misao*, 52(4-5), 101-123.

- Poguntke, T., i Webb, P. (ur.), (2005). *The presidentialization of politics: A comparative study of modern democracies*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199252017.001.0001>
- Rae, D. W. (1971). *The political consequences of electoral laws*. New Haven, London: Yale University Press
- Raos, V. (2023). Listovni razmjerni sustav u Hrvatskoj nakon 20 godina: izuzetan ili tipičan?. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1), 0-19. <https://doi.org/10.20901/an.20.03>
- Reif, K., i Schmitt, H. (1980). Nine second-order national elections. A conceptual framework for the analysis of European elections results. *European Journal for Political Research*, 8(1), 3-44.
- Reilly, B. (2001). *Democracy in divided societies: Electoral engineering for conflict management*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Renwick, A., i Pilet, J-B. *Faces on the ballot: The personalisation of electoral systems in Europe*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199685042.001.0001>
- Samuels, D. J., i Shugart, M. S. (2010). *Presidents, parties and Prime Ministers: How the separation of powers affects party organization and behavior*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511780882>
- Shugart, M. S. (2001). Electoral "efficiency" and the move to mixed-member systems. *Electoral Studies*, 20, 173-193. [https://doi.org/10.1016/s0261-3794\(00\)00007-x](https://doi.org/10.1016/s0261-3794(00)00007-x)
- Shugart, M. S. (2005). Comparative electoral systems research: The maturation of a field and new challenges ahead. U: M. Gallagher i P. Mitchell (ur.), *The politics of electoral systems* (str. 25-55). Oxford: Oxford University Press.
- Šiber, I. (1998). Autoritarna ličnost, politički svjetonazor i stranačka preferencija. *Politička misao*, 35(4), 193-209.
- Toplak, J. (2017). Preferential voting: Definition and classification. *Lex Localis – Journal of Local Self-Government*, 15(4), 737-761. [https://doi.org/10.4335/15.4.737-761\(2017\)](https://doi.org/10.4335/15.4.737-761(2017))
- Vujović, Z. (2018). Što s preferencijskim glasovanjem? Iskustvo Austrije. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 15(1), 59-75. <https://doi.org/10.20901/an.15.03>
- Wauters, B., Thijssen, P., Van Aelst P., i Pilet, J-B. (2018). Centralized personalization at the expense of decentralized personalization: The decline of preferential voting in Belgium (2003–2014). *Party Politics*, 24(5), 511-523. <https://doi.org/10.1177/1354068816678882>

Who is More Important to Voters – Parties or Candidates? The Effects of Preferential Voting in Croatia

Abstract The article analyzes the effects of preferential voting in Croatia in six electoral cycles in which until now preferential voting was applied. Author institutionally positions Croatian model of preferential voting among other European preferential systems. By usage of electoral lists as units of analysis, the analysis determines final effects on personal composition of the parliament, the level and way of how voters use their preferential votes, and direct and indirect effects of type of elections and variables of party supply. Findings show that, comparatively and dependent on institutional opportunities, the effects of preferential voting in Croatia are not small. While the usage of preferential voting is among the highest in comparison to other EU member states, the concentration of preferential votes on the first candidate on the list is also high. There are differences regarding the type of elections and the party supply. The party age and size as well as its left-right position affect some dimensions of voters' behavior. The findings are important in the light of public requests for reform of preferential voting system in Croatia.

Keywords preferential voting, elections, Croatia, party supply, voting behavior

Kako citirati članak / How to cite this article:

Čular, G. (2023). Jesu li biračima važnije stranke ili kandidati? Učinci preferencijskog glasovanja u Hrvatskoj. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 9-37. <https://doi.org/10.20901/an.20.11>

LISTOVNI RAZMJERNI SUSTAV U HRVATSKOJ NAKON 20 GODINA: IZUZETAN ILI TIPIČAN?

Višeslav Raos

<https://orcid.org/0000-0003-2651-1813>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: viseslav.raos@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.20.03>

Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 15. 12. 2022.
Prihvaćeno: 25. 4. 2023.

Sažetak Listovni razmjerni izborni sustav jedan je od najosporavanijih aspekata hrvatskoga političkog sustava nakon 2000. Međutim, kritičari rijetko nude sustavno komparativno uporište za svoje zamjerke. Ovaj članak popunjava tu prazninu te argumentira kako listovni razmjerni sustav u Hrvatskoj adekvatno funkcionira s obzirom na teorijske pretpostavke i u usporedbi s drugim listovnim razmjernim sustavima u Europskoj uniji. Na temelju komparativnih podataka o nerazmjernosti i efektivnom broju stranaka kao i analize efektivnog izbornog praga i efektivne veličine izbornog okruga, razmatraju se dva desetljeća uporabe ovoga izbornog sustava. Analiza pokazuje kako u bitnim karakteristikama učinci listovnoga razmjernog sustava ne odudaraju od teorijskih očekivanja i naspram drugih listovnih razmjernih sustava u Europskoj uniji. Također, pokazuje se kako varijacija u učincima listovnog razmjernog sustava u državama članicama Europske unije uvelike ovisi i o specifičnostima pojedine države, odnosno izbornoga sustava, a ne nekog od središnjih elemenata samog izbornog dizajna. Zaključno, može se tvrditi kako učinci listovnog razmjernog sustava u Hrvatskoj uvelike odgovaraju očekivanjima te stoga hrvatski slučaj možemo smatrati tipičnim, a ne izuzetnim.

Ključne riječi listovni razmjerni sustav, Hrvatska, Europska unija, nerazmjernost, efektivni broj stranaka

Uvod

Sustav listovnoga razmjernog predstavnštva koristi se već dva desetljeća u Hrvatskoj. Posljednjih je godina predmet čestih kritika. Može se čak ustvrditi kako je to vjerojatno najosporavaniji aspekt hrvatskoga političkog sustava nakon 2000. godine (v. Kasapović, 2017: 19). Politolozi, ali i istraživači iz drugih disciplina (pravo, demografija, geografija, matematika), razmatrali su pretjeranu nerazmjernost (Palić, 2012; Nikić Čakar i Čular, 2022), nelogičnu podjelu na izborne jedinice (Kasapović, 2011; Podolnjak, 2013; Žugaj i Šterc, 2016; Čular, 2018; Pervan, 2018),¹ i visinu

¹ U trenutku pisanja prve verzije ovoga rada još nije bilo poznato da će Ustavni sud u veljači 2023. donijeti odluku kojom se s 1. listopada iste godine ukida *Zakon o izbornim jedinicama* zbog narušavanja jednake težine glasa te nalaže donošenje novoga zakona kojima treba osigurati jednaku težinu glasa u svim izbornim jedinicama, ali i iscrtavanje granica izbornih jedinica koje prate administrativne granice jedinica lokalne i regionalne samouprave. U trenutku pisanja revidirane verzije ovoga rada nije poznato kakvo će rješenje biti predloženo u Saboru.

izbornog praga (Pervan, 2018), kao i metodu preračunavanja glasova u mandate (Podolnjak, 2013; Tadić, 2015).²³ Neki od autora ponudili su opsežne kritike više navedenih elemenata listovnog razmjernog sustava u Hrvatskoj (Podolnjak, 2012, 2013, 2015). Drugi su pak upozorili da općenito ne treba precjenjivati utjecaj izbornog sustava na stranački sustav, narav izvršne vlasti i kvalitetu demokratskog predstavništva (v. Kasapović, 2017). No, što zapravo znamo o efektima listovnog razmjernog sustava u Hrvatskoj i općenito o takvim izbornim sustavima u usporedivim zemljama? Svrha ovoga rada je kritička komparacija hrvatskoga izbornog sustava s drugim listovnim razmjernim sustavima u Europskoj uniji, na temelju očekivanja koja se u okviru psefoloških pretpostavki stavlja pred takav izborni sustav. U ovome članku želim pokazati kako hrvatski izborni sustav, uza sve svoje nesavršenosti, odgovara teorijskim pretpostavkama povezanim s listovnim razmjernim sustavom te da odveć ne odudara od empirijski potvrđenih učinaka drugih listovnih razmjernih sustava u Europskoj uniji.

Poradi lakše usporedivosti, analiza će se fokusirati na središnje elemente hrvatskoga i drugih izbornih sustava u uzorku, dok specifičnosti, poput zajamčenih mjesta za nacionalne manjine i predstavništva državljana koji žive izvan zemlje neće biti razmatrane. Također, neće se uspoređivati personaliziranost izbornih sustava koja se ostvaruje putem preferencijskoga glasovanja, budući da je ono u Hrvatskoj na parlamentarnim izborima prvi put primijenjeno tek 2015. godine, dakle tek u zadnjoj četvrtini razdoblja koje tvori vremenski okvir za ovu analizu.⁴

Uz uvod i zaključak, rad je podijeljen u pet dijelova. U prvome dijelu, daje se opis listovnog razmjernog predstavništva. Zatim se, u drugom i trećem dijelu rada, opisuju listovni razmjerni sustav u Hrvatskoj u posljednja dva desetljeća te primjena tog sustava u državama članicama Europske unije. Potom, u četvrtom i petom dijelu, slijedi komparacija uporabe listovnog razmjernog predstavništva u državama članicama Europske unije u posljednjih dvadeset godina, s obzirom na središnje elemente i teorijski očekivane učinke takvih izbornih sustava.

Listovni razmjerni sustav i njegove pretpostavke

Idea o razmjernom izbornom predstavništvu i poimanje takvog načina izbora političkih predstavnika kao izraza pravednog artikuliranja političke volje svih slojeva društva, prvi put se javlja u razmišljanjima engleskog liberalnog političkog filozofa i političkog ekonomista Johna Stuarta Milla, koji će se 1861. u svojim *Razmatranjima o predstavničkoj vladavini* zauzeti uvođenje razmjernog izbornog sustava (Kasapović, 2003: 319). Njegova razmišljanja bila su potaknuta izbornom inovacijom koju je prvo predložio Australac Thomas Wright Hill još 1819., a kao izbornu praksu su ga sredinom XIX. stoljeća predložili Danac Carl Andræ i Englez Thomas Hare (Kasapović, 2003: 275). Radilo se o preferencijskom glasovanju za pojedinačne kandidate u malim, višemandatnim okruzima, odnosno onome što danas poznajemo pod nazivom sustav jedinstvenog prenosivog glasa (*single transferable vote*, STV), koji je

² Navedeni autori su razmatrali navedene javno osporavane aspekte listovnog razmjernog sustava u Hrvatskoj, no nisu svi nužno dolazili do zaključaka da ih je potrebno mijenjati ili da imaju presudan utjecaj na izborne ishode.

³ D'Hondtova metoda, uz Imperialijevu metodu, spada u najmanje razmjerne djelateljske metode, tj. metode izbornog broja (Gallagher, 1992: 490; Kasapović, 2003: 117).

⁴ Personaliziranost se unutar listovnog sustava može ostvarivati i kombinacijom preferencijskog glasovanja i kandidacijskih okruga za svakoga od kandidata na listi, kao što je to u Danskoj.

svoju, sada već stoljetnu primjenu, doživio na parlamentarnim izborima u Irskoj i na Malti, te na senatskim izborima u Australiji.⁵

U drugoj polovici XIX. i početkom XX. u Europi se javljaju birački pokreti, koji su tražili opće pravo glasa (isprva samo za muškarce, no s usponom sufražetskog pokreta, i za žene), te slobodne, poštene i tajne izbore, a u drugom koraku su formuliraju i zahtjevi za razmjernim izbornim sustavom. Ovi pokreti su bili usko vezani uz radnički pokret i razvoj socijaldemokratskih stranaka (v. Kasapović, 2003: 37-38). Plod borbe aktivista za izbornu reformu, mahom pravnika i matematičara, bilo je postupno širenje listovnoga razmjernog predstavništva. Prve zemlje koje su održale izbore pomoću listovnoga razmjernog sustava bile su Belgija 1899., te zatim Finska 1907. i Švedska 1908. godine (Kasapović, 2003: 321). Finska je na tim izborima bila i prva zemlja koja je izabrala žene u parlament.

Prema podatcima iz baze podataka *Parline* koju vodi Interparlamentarna unija (IPU), međunarodna organizacija koja od 1889. okuplja nacionalne parlamente, prikuplja komparativne podatke te promiče dobre parlamentarne prakse, u 2023. godini u svijetu je 72 (42,6 posto) zemalja za izbor članova nacionalnih parlamenata koristilo listovno razmjerno predstavništvo, dok je drugi po redu najrasprostranjeniji oblik izbornog sustava bio sustav relativne većine (FPTP), koji je koristilo 46 nacionalnih parlamenata, odnosno 27,2 posto (IPU, 2023).⁶ U Europi je godine 2023. listovno razmjerno predstavništvo korišteno za izbor zastupnika u nacionalnim parlamentima u 32 zemlje, tj. 68,1 posto, dok je 7 zemalja, odnosno 14,9 posto koristilo kombinirani paralelni sustav (IPU, 2023). Tijekom protekla dva desetljeća, listovno razmjerno predstavništvo je kontinuirano koristilo 17 od 27, odnosno 62,9 posto država članica Europske unije. Prije *Brexita*, taj udio iznosio je 60,7 posto.

Listovni razmjerni sustav možemo najjednostavnije definirati kao svaki izborni sustav u kojemu se natječu liste kandidata, a ne pojedinačni kandidati te u kojemu je veličina izbornog okruga veća od jedan, tj. liste se natječu u višemandatnim izbornim okruzima. Listovne razmjerne sustav obično dijelimo na one koji imaju blokirane liste te one koji imaju neblokirane liste, tj. one koje omogućavaju iskazivanje jedne ili više preferencija za pojedine kandidate (usp. Gallagher i Mitchell, 2018: 25). Uzmemo li u obzir da izborni sustavi variraju s obzirom na a) veličinu izbornog okruga, b) broj glasova koje birači imaju na raspolaganju, c) strukturu biračkog listića, d) birački izbor individualnih kandidata, e) raspodjelu mandata na jednoj ili više razina te f) mjere ograničavanja razmjernosti (ponajviše kroz izborni prag), možemo reći kako listovni razmjerni sustavi imaju veličinu izbornog okruga koja je uvijek veća od 1, birači imaju jedan glas,⁷ a mogu varirati s obzirom na elemente od d) do f) (usp. Gallagher i Mitchell, 2018: 27-28).

Veličinu izbornog okruga možemo smatrati ključnim mehaničkim aspektom izbornog sustava koji utječe na stupanj razmjernosti izbornih ishoda, kao i stupanj fragmentacije predstavničkog tijela (v. Pierzgaliski, 2018: 205). Pored veličine izbornog okruga, središnji aspekt varijacije jest razina izbornog praga kao uobičajenog načina sprečavanja fragmentacije, odnosno ograničavanja razmjernosti. Naime, razmjernost je, kako Gallagher i Mitchell (2018: 33) naglašavaju, načelno

⁵ Za Zastupnički dom u Australiji se koristi sustav alternativnog glasovanja.

⁶ Podatci se odnose na donje domove, odnosno na jednodomne parlamente. Kada se gledaju gornji domovi, kod onih čiji se članovi izravno biraju, oko trećina koristi listovno razmjerno predstavništvo, a nešto manje od trećine sustav relativne većine (IPU, 2021).

⁷ Za razliku od kombiniranih izbornih sustava koji pretpostavljaju dva glasa – jedan nominalni i jedan kategorijalni.

poželjna, no u umjerenim razmjerima, tj. nije poželjna apsolutna razmjernost, budući da ona vodi u pretjeranu fragmentiranost predstavničkog tijela, koja otežava formiranje izvršne vlasti u parlamentarnim sustavima, odnosno fragmentira kongres kao protutežu predsjedniku i njegovoj administraciji u predsjedničkim sustavima.

Kao uopćena mjera efektivnoga praga (T') obično se koristi izračun koji predlaže Taagepera, a glasi $(75\%)/((M'+1))$, pri čemu M' označava efektivnu veličinu izbornoga okruga ($M' = 50\%/T$, v. Taagepera, 1998: 394). Valja napomenuti kako je uopćena mjera efektivnog praga (T') plod želje da se ponudi jednadžba koja bi jednako funkcionirala za svaku veličinu izbornog okruga (M), uključivši $M = 1$ (Taagepera, 1998: 394).

Sukladno tome, kod razmjernih listovnih sustava možemo očekivati umjerenu, ali ne i apsolutnu razmjernost. Također, možemo očekivati više razine nerazmjernosti kod manje efektivne veličine izbornog okruga, odnosno kod više razine efektivnog praga.

Kao dva ključna efekta izbornog sustava na izborne ishode, te shodno tome na stranački sustav u literaturi su redovito spominju stupanj nerazmjernosti te broj parlamentarnih stranaka. Premda su tijekom godina razvijene različite mjere nerazmjernosti te je godinama bio popularan izračun koji su bili predložili Loosemore i Hanby, od ranih 1990-ih godina kao najprikladnija mjera pokazao se Gallagherov indeks nerazmjernosti $\sqrt{\frac{1}{2}\sum(m-g)^2}$ (Shugart i Taagepera, 2018: 45) koji ćemo koristiti i za potrebe komparacije u ovome radu. Prema oglednim Gallagherovim izračunima (1991: 36) možemo očekivati da će se u listovnim razmjernim sustavima stupanj nerazmjernosti kretati od niskih jednoznamenkastih vrijednosti (npr. 1,4 u Nizozemskoj) do visokih jednoznamenkastih vrijednosti (npr. 9,7 u Španjolskoj). Za broj parlamentarnih stranaka, odnosno stupanj parlamentarne fragmentacije koju izborni sustav proizvodi, najčešće se koristi Laaksov i Taageperin indeks, odnosno izračun efektivnog broja parlamentarnih stranaka $1/\sum(m)^2$, te je, usprkos predloženim alternativama, i dalje standard u psefologiji (Shugart i Taagepera, 2018: 42-44). Kod listovnog razmjernog predstavništva, poželjni se raspon broja efektivnog broja parlamentarnih stranaka nalazi između 2 i 5, budući da takva, relativno niska, razina parlamentarne fragmentacije proizvodi tip višestranačkog sustava koji nazivamo umjerenim pluralizmom, unutar kojega se lako formiraju koalicijske vlade (usp. Kasapović, 2003: 348).

Listovni razmjerni sustav u Hrvatskoj 2000-2020

Sadašnji listovni razmjerni sustav u Hrvatskoj, na temelju kojega je do sada održano već sedam ciklusa parlamentarnih izbora, uveden je izbornom reformom 1999. godine. Usvajanju novoga izbornog zakona prethodile su smjernice koje je u opsežnom dokumentu izradilo stručno povjerenstvo (Ivan Grdešić i Mirjana Kasapović s Fakulteta političkih znanosti te Mario Jelušić, Branko Smerdel i Smiljko Sokol s Pravnoga fakulteta u Zagrebu) koje je prethodno bio imenovao nadležni saborski odbor (Kasapović, 2014: 218). Uzme li se u obzir da je na izborima 1990. korišten dvokružni sustav, na izborima 1992. godine kombinirani paralelni sustav s mandatno jednako velikim razmjernim i većinskim segmentom te naposljetku kombinirani paralelni sustav s mandatnom prevlašću razmjernoga nad većinskim segmentom na izborima 1995. godine (mandatni odnos 80 : 28), prelazak na razmjerni izborni sustav ispostavio se kao logični nastavak takvog razvoja.

Stručno je povjerenstvo saborskome Odboru za Ustav, Poslovnik i politički sustav izvorno bilo predložilo i nastavak korištenja diferenciranoga izbornog praga, prakse isprva uvedene 1995. godine, no ta sugestija skupine politologa i pravnika nije usvojena, već je ustanovljen jedinstveni prag od 5 posto za sve kandidacijske liste (usp. Kasapović, 2014: 218). Dok su na izborima 1995. godine primjenjivane tri "stope" prohibitivne klauzule, od 5 posto za jednostranačke liste, 8 posto za dvostranačke te 11 posto za višestranačke liste, povjerenstvo se bilo zalagalo za prag od 5 posto za jednostranačke liste te 8 posto za sve koalicijske liste. Takvo se rješenje, primjerice, koristi u Poljskoj, pri tome uz važnu razliku da se na poljskim izborima oba praga primjenjuju na nacionalnoj razini, a ne na razini izbornih okruga. Pored toga, izborna reforma 1999. godine nastavila je praksu korištenja D'Hondtove metode pretvaranja glasova u mandate koja je već bila primjenjivana za listovni segment izbora 1992. i 1995. godine. Izborna reforma zadržala je listovni razmjerni izbor predstavnika državljana koji žive u inozemstvu te izbor pojedinačnih predstavnika nacionalnih manjina. Povjerenstvo nije imalo mandat predlagati način izbora predstavnika ovih dviju kategorija državljana. Međutim, članovi stručnog povjerenstva, u prvom redu Mirjana Kasapović, su samoinicijativno javno predložili i argumentirali prijedlog izbora predstavnika državljana izvan zemlje metodom nefiksne kvote koja bi jamčila jednakost težine glasa u zemlji i inozemstvu. Nakon pritiska javnosti i opozicije, nefiksna kvota je naposljetku usvojena te je korištena sve do izbora 2011., kada je zamijenjena fiksnim brojem od tri mandata, rješenjem proizašlim iz dogovora tadašnjih predsjednika HDZ-a i SDP-a, Jadranke Kosor i Zorana Milanovića (v. Kasapović, 2012: 785).

Uzme li se u obzir potonje, može se ustvrditi kako je 1999. godine doista uveden listovni razmjerni sustav, no kako je istodobno nastavljena praksa biranja članova Sabora različitim izbornim obrascima. Naime, dok se u prvih deset zemaljskih izbornih jedinica te jedanaestoj inozemnoj izornoj jedinici natječu liste, u dvanaestoj manjinskoj izornoj jedinici natječu se pojedinačni kandidati. Zakonodavac (Sabor, 2015) napominje kako se osam predstavnika nacionalnih manjina bira pojedinačnim glasovanjem u navedenoj izornoj jedinici. Međutim, radi se zapravo o šest sasvim strukturno nepovezana i posve odvojena izborna segmenta koja u praksi funkcioniraju kao zasebni izborni okruzi. Od izbora 2003. koriste se jedan tromandatni izborni okrug za srpsku nacionalnu manjinu te pet jednomandatnih izbornih okruga za nacionalne manjine koje imaju pojedinačni udjel u općem stanovništvu manji od 1,5 posto. Dok se u slučaju ovih jednomandatnih okruga kandidati biraju sustavom relativne većine, u tromandatnom izbornom okrugu biračice i birači mogu zaokružiti najmanje jednog, a najviše tri kandidata, a bivaju izabrani kandidati prema ukupnom redosljedu dobivenih glasova. Drugim riječima, saborski zastupnici iz redova srpske nacionalne manjine biraju se putem blokovskog glasovanja, koje se još naziva i neograničenim glasovanjem (budući da se može zaokružiti najviše onoliko kandidata koliko se bira u tom okrugu). Tako dolazimo do konstatacije kako hrvatski izborni sustav nakon izborne reforme 1999. godine poznaje istodobno (ali ne i od istih birača, budući da pripadnicima nacionalnih manjina nije omogućeno dvostruko glasovanje i za opće i za manjinske kandidate već moraju prije pristupanja glasovanju biračkom odboru izraziti svoju želju za glasovanjem za predstavnike nacionalnih manjina) glasovanje po razmjernom obrascu (I.-XI. izborna jedinica) i po većinskom obrascu (XII.), s time da kod većinskog obrasca jedan dio biračkog tijela glasuje pomoću jedne vrste većinskog

izbornog sustava (sustav relativne većine), a drugi pak putem druge vrste većinskog izbornog sustava (blokovo glasovanje).

Nakon što je, počevši od izbora 2011. godine, broj zastupnika koje bira biračko tijelo u inozemstvu fiksiran na 3, broj listovno izabranih članova Sabora tako iznosi 143 (94,7 posto), a većinski izabranih zastupnika 8 (5,3 posto). Kada bismo zanemarili kontekst i slijepo primijenili mehanički pristup definiranja kombiniranih izbornih sustava koji predlažu Massicotte i Blais, koji podrazumijeva da u svakom kombiniranom izbornom sustavu barem 5 posto treba biti birano po jednom (većinskom ili razmjernom), a preostalih 95 posto po drugom obrascu (v. Kasapović, 2014: 33), mogli bismo se naći u nedoumici kako doista klasificirati izborni sustav u Hrvatskoj. Međutim, treba reći kako hrvatski slučaj ne zadovoljava sva tri elementa koja Kasapović (2014: 73) opisuje kao temeljne pretpostavke za smisleno opisivanje empirijski potvrđenih primjera kombiniranih izbornih sustava: 1) glasovanje na nominalnoj i listovnoj razini, 2) glasovanje s dva glasa, na dvije različite razine, 3) biranje zastupnika u isto predstavničko tijelo pomoću dva različita obrasca. Naime, svaki birač na izborima za Hrvatski sabor ima samo jedan glas koji može konzumirati putem listovnog obrasca ili, u slučaju pripadnika nacionalnih manjina, odlučiti hoće li ga konzumirati putem listovnog ili većinskog obrasca. Hrvatski slučaj ne može se podvesti niti pod koegzistencijski sustav, budući da on pretpostavlja uporabu jednog obrasca u jednom dijelu zemlje, a drugog u drugom (usp. Kasapović, 2003: 191-192), a niti jedan segment unutar XII. izborne jedinice nije posebno zemljopisno određen. Zaključno se može utvrditi kako se svakako radi o listovnom razmjernom sustavu koji posjeduje specifične nacionalne karakteristike, budući da se tek manji dio mandata popunjava većinskim obrascem. Time se listovni razmjerni sustav s hrvatskim karakteristikama svrstava uz bok španjolskome, u kojemu se 2 od 350 mandata u Zastupničkom kongresu bira sustavom relativne većine (španjolske enklave na sjevernoafričkome tlu, Ceuta i Melilla, tvore jednomandatne okruge), te slovenskome, u kojemu se 2 od 90 mandata u Državnom zboru bira Bordinim izračunom (jednomandatni okruzi za predstavnike talijanske i mađarske nacionalne manjine).

Listovni razmjerni sustavi u Europskoj uniji 2000-2020

U promatranome razdoblju, u 17 država članica Europske unije održano je 96 ciklusa izbora za donje domove nacionalnih predstavničkih tijela prema sustavu listovnog razmjernog predstavnika.⁸ Od ovih 17 slučajeva, gornje domove su od 2000. do 2020. godine imale Austrija, Belgija, Češka, Nizozemska, Poljska, Slovenija i Španjolska, no ti izbori nisu uključeni u analizu iz više razloga. Prvo, komparacijom samo donjih domova postignuta je jednoobraznost uzorka koja ne bi bila moguća kada bi se istodobno uspoređivali izbori za jednodomna i dvodomna nacionalna predstavnička tijela. Drugo, od navedenih sedam zemalja članica, u promatranom su razdoblju samo Češka, Poljska i Španjolska⁹ kontinuirano provodile izravni, pučki izbor članica i članova svojih gornjih domova. Treće, nijedan od ta tri slučaja nije za izbor senatorica i senatora koristio listovni razmjerni sustav. Tako se u Češkoj senatori biraju sustavom apsolutne većine, u Poljskoj su se do 2011. birali blokovskim glasovanjem (višestruko neprenosivo glasovanje), a od te

⁸ U Nizozemskoj se donji dom zove "drugi dom" (*Tweede Kamer*), pa zato koristimo izraz "donji dom", a ne čestu sintagmu "prvi dom".

⁹ Jedna petina španjolskih senatora nisu pučki izabrani predstavnici, već izaslanici skupština autonomnih zajednica.

godine sustavom relativne većine, dok se za španjolski gornji dom koristi sustav ograničenoga glasovanja.

Deset od sedamnaest promatranih država članica u navedenom razdoblju koristilo je D'Hondtovu metodu. Od 96 analiziranih izbornih ciklusa, ova je metoda korištena u njih 65. Preostale korištene metode bile su Hareova kvota u Nizozemskoj, Estoniji i na Cipru, Sainte-Laguëova metoda u Latviji i Švedskoj te Hagenbach-Bischoffova metoda u Slovačkoj. Poljska je na prvim izborima u promatranom razdoblju, 2001. godine, također koristila Sainte-Laguëovu metodu da bi na svim drugim izborima primjenjivala D'Hondtovu metodu.¹⁰ Treba metodološke čistoće radi napomenuti kako su u pripremi podataka za ovu analizu kao metode pretvaranja glasova u mandate u pojedinim državama članicama uvijek navedene i uzete u obzir one metode koje se koriste u prvom ili glavnom koraku izračuna mandata. Naime, u pojedinim slučajevima, primjerice u Austriji, na Cipru, u Danskoj, Švedskoj i Sloveniji, koriste se kompenzacijski mehanizmi i izračuni raspodjele mandata po okruzima i pojedinačnim kandidatima koji pokatkad uključuju i dodatne metode koje se ne razmatraju u ovakvom tipu komparacije "iz ptičje perspektive".

Uz Hrvatsku, manji dio mandata biran većinskim obrascem imaju Španjolska i Slovenija. Nadalje, osim Hrvatske, zajamčena mjesta za nacionalne manjine ima još samo Slovenija, dok Poljska provodi mjeru pozitivne diskriminacije za predstavništvo nacionalnih manjina tako što ne se na liste stranaka nacionalnih manjina ne primjenjuje izborni prag. Među drugim državama članicama Europske unije, koje ne koriste listovno razmjerno predstavništvo, pa i nisu uključene u ovu analizu, bitno sniženi izborni prag za liste nacionalnih manjina primjenjuju Mađarska i Rumunjska, dok Njemačka uopće ne primjenjuje izborni prag na takve liste. Među nečlanicama Europske unije u Europi, Srbija ne primjenjuje izborni prag na takve liste, a Crna Gora ima bitno reduciran izborni prag. Među državama članicama koje primjenjuju listovno razmjerno predstavništvo, samo Hrvatska i Portugal imaju posebni izborni okrug za državljane koji žive u inozemstvu, a unutar Europske unije posebno predstavništvo za državljane izvan zemlje posjeduju još i francuski, talijanski i rumunjski izborni sustav.

Metode i podatci

U posljednja dva desetljeća su sljedeće države članice Europske unije kontinuirano koristile listovni razmjerni sustav: Austrija, Belgija, Cipar, Češka, Danska, Estonija, Finska, Hrvatska, Latvija, Luksemburg, Nizozemska, Poljska, Portugal, Slovačka, Slovenija, Španjolska i Švedska.¹¹ Zadaća ovoga rada jest komparirati izborni model u Hrvatskoj od 2000. do 2020. s obzirom na učinke koje proizvodi. Pri tome će se razmatrati mjere efektivnoga broja (parlamentarnih) stranaka (Laaksov i Taageperin

¹⁰ U Švedskoj se koristi modificirana inačica Sainte-Laguëove metode kod koje se za prvi djelitelj koristi 1,4, a ne 1. Ovime se ponešto otežava osvajanje prvoga mandata malim listama, odnosno strankama te se na taj način djelomično ublažava možebitna fragmentacija parlamenta koja bi vjerojatno nastajala kod ove izrazito razmjerne djelatničke metode.

¹¹ Premijski izborni sustav talijanskog ili grčkog tipa ubraja se u oblike polurazmjernog listovnog natjecanja te se stoga ne može izravno uspoređivati s listovnim razmjernim predstavništvom. Bugarska je, počevši od izbora 2009. godine, prešla na kombinirani izborni sustav, dok je Rumunjska koristila kombinirani izborni sustav na izborima 2008. i 2012. godine, da bi se potom vratila na listovno razmjerno predstavništvo. Tijekom cijeloga promatranog razdoblja, dakako, nisu sve navedene države bile članice Europske unije, no članstvo u Uniji se retrospektivno uzima kako zajedničko obilježje na temelju kojega se gradi regionalni komparativni dizajn primijenjen u ovome radu.

Tablica 1. Deskriptivna statistika

	N	M	SD	Min	0,25	Medijan	0,75	Maks
Efektivna veličina izbornog okruga	84	11,84	5,47	3,07	8,44	11,0	14,1	23,8
Efektivni prag	84	7,23	3,95	3,02	4,97	6,25	7,95	18,44
Efektivni broj parlamentarnih stranaka	96	4,61	1,42	2,30	3,80	4,50	5,20	9,70
Nerazmjernost	96	4,42	2,57	0,50	2,58	4,50	5,90	12,60

Izvor: Izračun autora prema Döring, Huber, Manow, Hesse i Quaas, 2023.

indeks) i nerazmjernosti (Gallagherov indeks). Uz to će se listovni razmjerni sustavi uspoređivati s obzirom na izbornu razinu na kojoj se (u prvom koraku) primjenjuje izborni prag, veličinu efektivnog izbornog okruga, visinu efektivnog izbornog praga te metodu preračunavanja glasova u mandate. Podatci korišteni u ovome radu oslanjanju se na bazu podataka *ParlGov* (Döring, Huber, Manow, Hesse i Quaas, 2023) koja agregira komparativne podatke o izborima, strankama i vladama.

U prvom koraku usporedit ćemo prosječne razine za Gallagherov indeks te Laaksov i Taageperin indeks, prosječnu visinu efektivnog izbornog praga i prosječnu veličinu izbornog okruga te razmotriti razlike u tim mjerama s obzirom radi li se o zemljama koje koriste D'Hondtovu metodu preračunavanja glasova u mandate (kao primarnu metodu) te s obzirom radi li se o starim ili novim demokracijama unutar korpusa država članica Europske unije. Također će se razmotriti razlike s obzirom na to koriste li se kompenzacijski mehanizmi, tj. raspodjela mandata na više razina te koristi li se nacionalni izborni prag ili izborni prag na razini izbornog okruga.

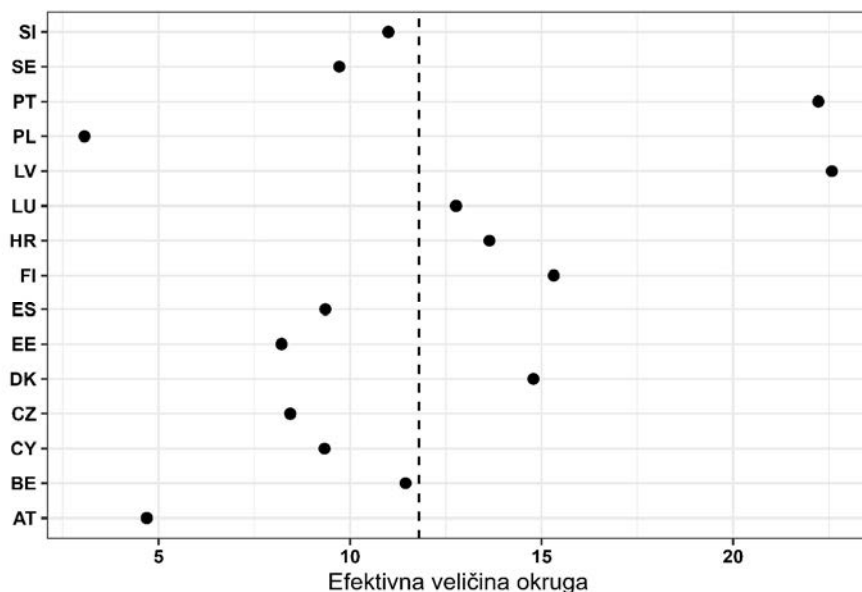
U drugom koraku testirat ćemo u kojoj mjeri varijacije u razinama nerazmjernosti (Gallagherov indeks) te efektivnog broja parlamentarnih stranaka (Laaksov i Taageperin indeks). Pri tome ćemo koristiti mješoviti linearni model kako bismo ispitali u kojoj mjeri varijacije objašnjavaju predloženi prediktori koji se tiču temeljnih elemenata listovnih razmjernih sustava, a u kojoj mjeri možemo govoriti o endogenim efektima pojedinih država, koji mogu biti plod naravi izborne ponude ili pak nekog specifičnog aspekta nacionalnih izbornih modela koji nije izravno usporediv na temelju dostupnih podataka. Za svaki od indeksa, koji služe kao neovisne varijable, testirat ćemo dva modela, s time da u prvom koristimo efektivni izborni prag, a u drugom efektivnu veličinu izbornog okruga. U oba modela kao kontrolne varijable koristimo razlikovanje sustava koji koriste D'Hondtovu metodu i onih koji koriste druge metode preračunavanja glasova u mandate, kao i razlikovanje između starih i novih demokracija, pri čemu u nove demokracije ubrajamo one koje su demokratizirane nakon pada Berlinskoga zida. Kao treću kontrolnu varijablu koristimo uporabu nacionalnog izbornog praga.

Sličnu analizu efekata temeljnih elemenata izbornih sustava (veličine izbornog okruga i visine izbornog praga) na razini Europske unije, no na temelju podataka o izborima za Europski parlament, tj. izbornih obrazaca koje pojedine države članice koriste za izbor svojih zastupnika u europskom predstavničkom tijelu, proveli su Farrell i Scully (2005) za europske izbore 2004. te Raos za europske izbore 2019. godine.

Rezultati i rasprava

Prosječna efektivna veličina izbornog okruga dobivena u uzorku je bila 11,8, a medijanska točno 11. Drugim riječima, prosječno se u državama članicama Europske

Slika 1. Efektivna veličina izbornog okruga 2000-2020

Izvor: Izračun autora prema Döring, Huber, Manow, Hesse i Quaas, 2023.

Isprekidana crta predstavlja prosječnu vrijednost. Iz prikaza su isključene Nizozemska i Slovačka.

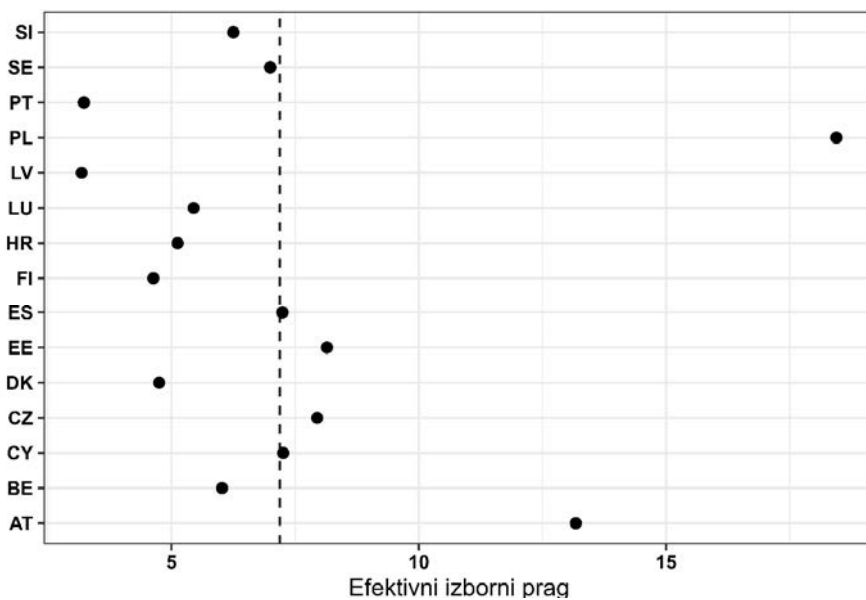
unije koje koriste listovno razmjerno predstavništvo po izbornom okrugu biralo 11 mandata. Treba napomenuti kako svi izborni okruzi u kojima se bira manje od 10 mandata proizvode prilično visoke razine nerazmjernosti koje je, doduše, moguće korigirati nekim kompenzacijskim mehanizmom dodatne raspodjele mandata na višim razinama (pokrajinskoj i/ili nacionalnoj). U Hrvatskoj je prosječna efektivna veličina okruga bila 13,6, s obzirom da su u izračun uključeni svi listovni okruzi, pa tako i XI. izborna jedinica. Izuzev Nizozemske (150) i Slovačke (150), koje koriste *at-large* sustav, najveći okruzi bili su u Latviji (22,6) te u Portugalu (22,2), a najmanji u Austriji (4,7) i u Poljskoj (3,1). Ovdje možemo vidjeti kako su veličina okruga i visina praga usko povezani, odnosno kako mali izbori okruzi generiraju više izborne pragove. U novim demokracijama prosječna efektivna veličina izbornog okruga bila je 11,4 ($SD = 6,18$), a u starim demokracijama 12,2 ($SD = 4,95$), ako se iz uzorka izuzmu Nizozemska i Slovačka. Treba reći kako, dakle, Hrvatska ima iznadprosječnu efektivnu veličinu izbornog okruga u usporedbi s ostalim državama uključeni-ma u analizu, što ide u prilog ocjeni kako hrvatski izborni sustav ima pretpostavke omogućiti relativno visoke razine razmjernosti koje mehanički proizlaze iz veličine izbornog okruga.

Prosječni efektivni prag (T^p) bio je za cijeli uzorak 7,23, dok je medijan bio 6,25 posto.¹² Na razini cijelog promatranog razdoblja, prosječni efektivni prag u Hrvat-

¹² Kod izračuna efektivnog izbornog praga i efektivne veličine izbornog okruga nisu uključene Nizozemska i Slovačka koje koriste *at-large* sustav, tako da je veličina okruga jednaka veličini predstavničkog tijela, a efektivni izborni prag (prema Taageperinom pristupu) se uvijek računa na razini izbornog okruga, a ne na nacionalnoj razini (za njega postoje drugi izračuni, v. Taagepera, 2002).

skoj je bio 5,12.¹³ Osim Nizozemske (Hareova kvota, 0,67), najniži je bio u Latviji (3,18 posto) te Portugalu (3,22), a najviši u Austriji (13,17) te Poljskoj (18,44). U oba potonja slučaja, visoki prosječni postotak glasova koji je potrebno ostvariti u nekom izbornom okrugu kako bi se osvojio mandat, ima učinak redukcije broja parlamentarnih stranaka. U oba slučaja je zakonski izborni prag propisan na nacionalnoj razini, no mandati se raspodjeljuju na razini izbornih okruga, s time da Austrija ima kompenzacijski mehanizam kojim se neraspodijeljeni mandati u prvom koraku dodjeljuju na pokrajinskoj te državnoj razini, što za posljedicu ima nisku razinu nerazmjernosti.¹⁴ Sukladno navedenom, ne može se tvrditi kako je prosječni efektivni prag u Hrvatskoj odveć visok, dapače, među listovnim razmjernim sustavima u Europskoj uniji ubraja se među umjereno visoke. Prosječni efektivni prag je bio ponešto viši u novim demokracijama ($M = 7,65$; $SD = 4,79$), negoli starim demokracijama ($M = 5,96$; $SD = 3,25$).

Slika 2. Efektivni izborni prag 2000-2020

Izvor: Izračun autora prema Döring, Huber, Manow, Hesse i Quaas, 2023.
 Isprekidana crta predstavlja prosječnu vrijednost.

U 6 od 17 promatranih slučajeva zakonski se prag u prvoj (ili jednoj) fazi pretvaranja glasova u mandate primjenjivao na razini izbornih okruga, dok se u većini slučajeva, njih 11, primjenjivao na nacionalnoj razini. Među novim demokracijama jedino se u Hrvatskoj zakonski izborni prag primjenjivao na razini izbornih okruga, a ne na nacionalnoj razini. Razina nerazmjernosti bila je niža kod slučajeva koji

¹³ Ovaj izračun uključuje i inozemnu izbornu jedinicu, kao što i za Dansku uključuje Grenland i Ovdje otoke, te prekomorske izborne okruge u portugalskom izbornom sustavu.

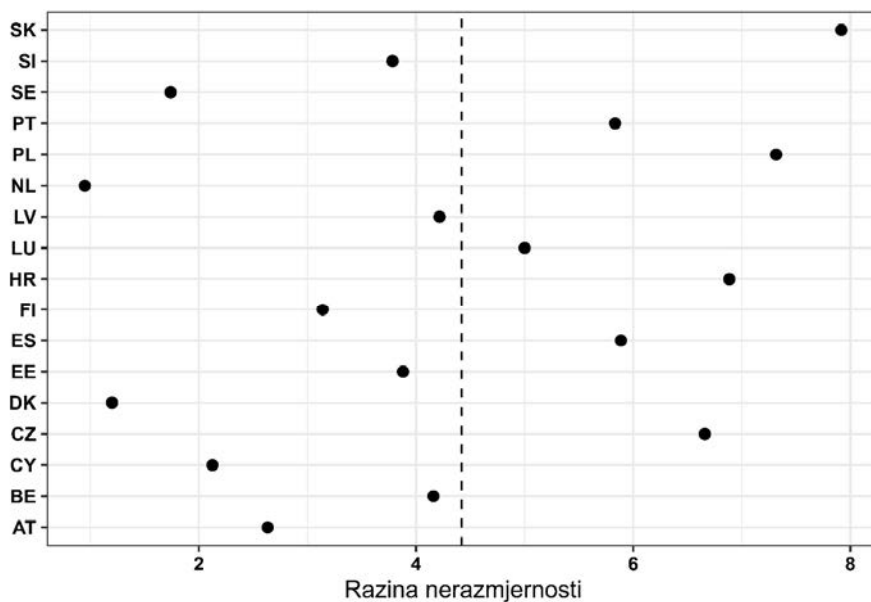
¹⁴ Neki autori smatraju kako bi se zbog kompenzacijskog mehanizma na nacionalnoj razini u slučaju Austrije trebalo govoriti o veličini izbornog okruga od 183, koja je istovjetna ukupnom broju zastupnika u donjem domu (usp. Gallagher i Mitchell, 2018: 36).

koriste nacionalni izborni prag ($M = 3,9$; $SD = 2,84$), nego kod onih koji prag primjenjuju na razini izbornih okruga ($M = 5,34$; $SD = 1,71$). Nasuprot tome, efektivni broj parlamentarnih stranaka bio je podjednak kod slučajeva koji koriste izborni prag na nacionalnoj razini ($M = 4,66$; $SD = 1,10$) i onih koji ga koriste na nižoj razini ($M = 4,54$; $SD = 1,86$). Također, efektivni broj parlamentarnih stranaka nije se odveć razlikovao u usporedbi novih ($M = 4,43$; $SD = 0,978$) i starih demokracija ($M = 4,75$; $SD = 1,67$).

Razina nerazmjernosti je bila značajno veća kod novih ($M = 5,86$; $SD = 2,53$), nego kod starih demokracija ($M = 3,36$; $SD = 2,03$). Ovo je vidljivo i iz grafičkog prikaza na *Slici 3*, gdje najviše vrijednosti na Gallagherovom indeksu postižu Slovačka, Poljska i Hrvatska. Dakako, na nerazmjernost ne utječu samo efektivni izborni prag (kao interakcija veličine okruga i prirodnoga praga) i metoda pretvaranja glasova u mandate, već uvelike i izborna ponuda, koja, kada je fragmentirana, kao što je to slučaj u novim demokracijama, proizvodi veći broj lista koje ostaju bez mandata te tako doprinose višoj ukupnoj nerazmjernosti. To je posebice vidljivo u Slovačkoj (prosječni Gallagherov indeks 7,9, najviši u cijelom uzorku), u kojoj su na izborima 2020. čak četiri liste osvojile više od tri, no manje od pet posto te tako ostale bez mandata (usp. Döring, Huber, Manow, Hesse i Quaas, 2023). Uz to, ne treba čuditi što najnižu nerazmjernost bilježe oni slučajevi koji primjenjuju i kompenzacijske mehanizme kojima se ublažava nerazmjernost na nižim razinama raspodjele mandata (Danska 1,2 te Švedska 1,7) ili pak oni koji koriste čisti razmjerni sustav (Nizozemska 0,9). Sâmo korištenje D'Hondtove metode se na agregatnoj razini ne pokazuje čimbenikom nerazmjernosti. Slučajevi koji su ju koristili imali su nešto viši Gallagherov indeks ($M = 4,82$; $SD = 2,42$) od onih koji ju nisu koristili ($M = 3,79$; $SD = 2,70$), no ne radi se o odveć značajnim razlikama. Austrija je ima vrlo ni-

Slika 3. Razina nerazmjernosti 2000-2020

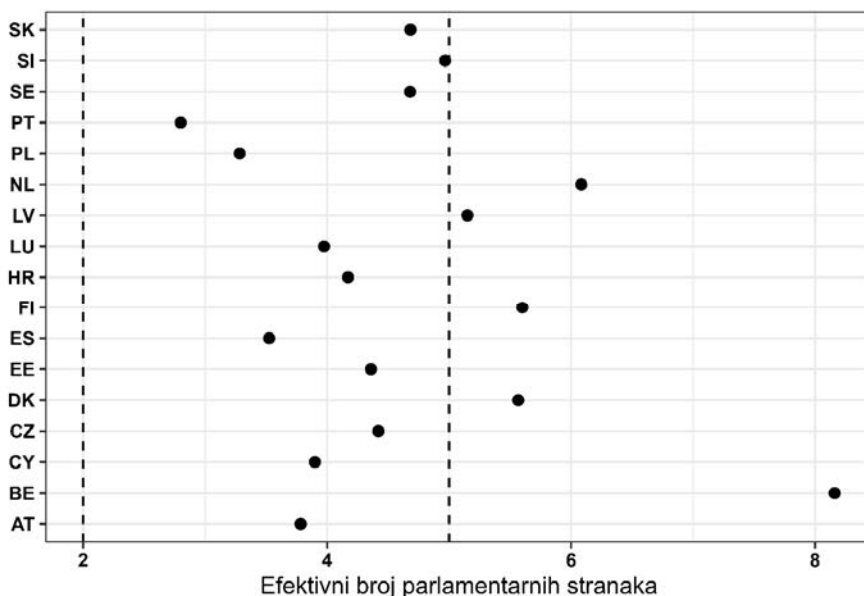

Izvor: Izračun autora prema Döring, Huber, Manow, Hesse i Quaas, 2023.
Isprekidana crta predstavlja prosječnu vrijednost.

sku prosječnu razmjernost (2,6) zahvaljujući kompenzacijskim mehanizmima, bez obzira na malu efektivnu veličinu izbornog okruga i visoki efektivni prag. U cijelom promatranom razdoblju razina nerazmjernosti ishoda u hrvatskom je slučaju bila 6,88, što je bilo osjetno iznad prosjeka (4,42) i medijana (4,5) cijelog uzorka.

Efektivni broj parlamentarnih stranaka je u cijelom uzorku prosječno iznosio 4,6, a medijan je bio tek nešto manji, 4,5. Zanimljivo je primijetiti i kako je bio nešto viši kod slučajeva koji koriste D'Hondtovu metodu (4,7), negoli kod onih koji su koristili druge (razmjernije) metode (4,5). Hrvatska se u cijelom promatranom razdoblju nalazila upravo unutar raspona od 2 do 5 ($M = 4,17$; $SD = 0,61$), dok najviše vrijednosti opažamo u dvjema starim demokracijama, Belgiji ($M = 8,16$; $SD = 0,99$) i Nizozemskoj ($M = 6,08$; $SD = 1,18$). U Nizozemskoj su visoke vrijednosti efektivnog broja parlamentarnih stranaka posljedica čistog razmjernog sustava koji omogućava lako osvajanje mandata čak i najmanjim listama, a u Belgiji izborne ponude koja je fragmentirana prema jezično-teritorijalnom rascjepu te posljedično rezultira velikim brojem parlamentarnih stranaka. Najniže vrijednosti na Laaksovom i Taageperinom indeksu imaju Portugal (2,8) te Poljska (3,28). Valja primijetiti da su najviše vrijednosti na ovome indeksu zabilježene upravo kod slučajeva koji koriste D'Hondtovu metodu, što relativizira mišljenje kako ova metoda otežava parlamentarizaciju većeg broja (manjih) političkih stranaka.

Slika 4. Efektivni broj parlamentarnih stranaka 2000-2020

Izvor: Izračun autora prema Döring, Huber, Manow, Hesse i Quaas, 2023.

Isprekidana crta predstavlja raspon od 2 do 5, povezan s umjerenim pluralizmom.

U nastavku donosimo rezultate mješovitih linearnih modela u kojima su države slučajni (random) efekti, a u fiksne efekte su uvršteni efektivni izborni prag, odnosno efektivna veličina izbornog okruga (ovisno o podmodelu), dok uporaba D'Hondtove metode, uporaba nacionalnog izbornog praga i razlikovanje starih i novih demokracija služe kao kontrolne varijable.

Tablica 2. Razina nerazmjernosti, rezultati mješovitih linearnih modela

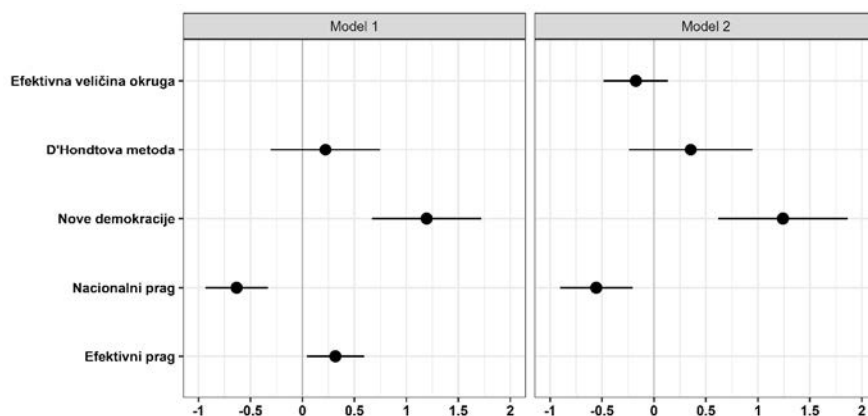
	Model 1	Model 2
Konstanta	-0,654** (0,235)	-0,767** (0,266)
Efektivni izborni prag	0,317* (0,138)	
Efektivna veličina izbornog okruga		-0,174 (0,155)
D'Hondtova metoda	0,221 (0,265)	0,354 (0,298)
Nove demokracije	1,195*** (0,264)	1,241*** (0,312)
Nacionalni izborni prag	-0,634*** (0,151)	-0,555** (0,175)
Slučajni efekti		
σ^2	2,12	2,10
τ_{00} država	0,76	1,22
ICC	0,26	0,37
N država	15	15
Broj slučajeva	84	84
Marginalni R ²	0,500	0,444
Kondicionalni R ²	0,633	0,648
AIC	328,546	332,106

Napomena: Prikazani su standardizirani koeficijenti sa standardnim greškama u zagradama.

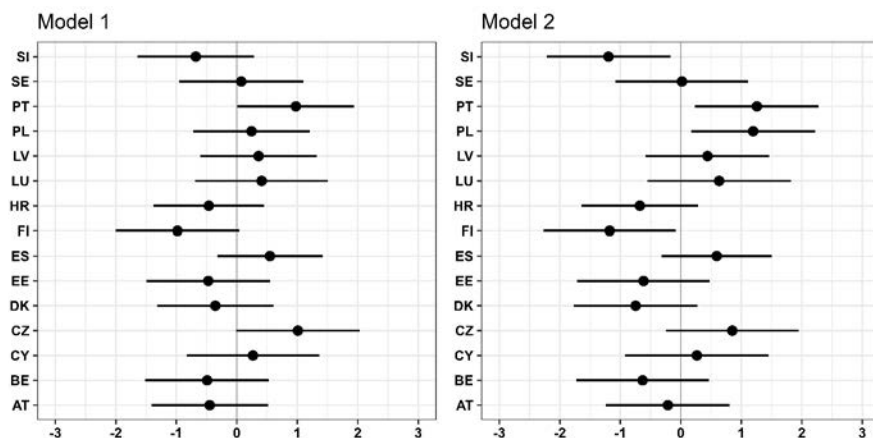
* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Viši efektivni izborni prag je, očekivano, bio povezan s višim razinama nerazmjernosti (*Model 1*), dok se pak efektivna veličina izbornog okruga (*Model 2*) nije pokazala statistički značajnim prediktorom. Ovo je posebice zanimljivo, uzme li se u obzir da se u literaturi upravo veličina izbornog okruga opisuje kao ključni element svakog izbornog sustava te se obično uzima da s povećanje veličine izbornog okruga raste i očekivana razmjernost izbornih rezultata. Međutim, ako razmislimo kako su niži efektivni prag i veći izborni okrug dvije strane istoga novčića, možemo reći dobiveni rezultat ne mijenja ništa ne očekivanom utjecaju ključnih elemenata izbor-

Slika 5. Razina nerazmjernosti, dijagram fiksnih efekata

Slika 6. Razina nerazmjernosti, dijagram slučajnih efekata

nog sustava na razinu nerazmjernosti. Uporaba nacionalnog izbornog praga svaka-ko povećava razmjernost u oba modela. Ovo je na prvi pogled neočekivano, no valja uzeti u obzir da se iza uporabe nacionalnog izbornog praga ustvari "skriva" česta uporaba kompenzacijskih mehanizama koji smanjuju nerazmjernost. Naime, među državama koje koriste nacionalni izborni prag, njih pet je koristilo i kompenzacijske mehanizme (Austrija, Cipar, Danska, Slovenija i Švedska), a jedna država ima mi-

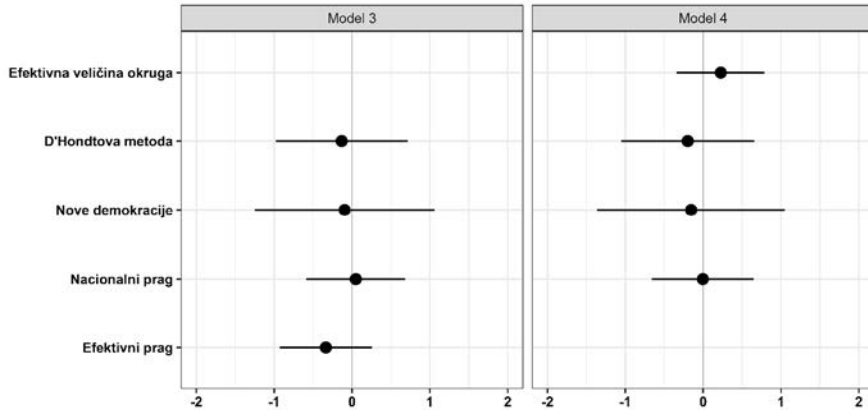
Tablica 3. Efektivni broj parlamentarnih stranaka, rezultati mješovitih linearnih modela

	Model 3	Model 4
Konstanta	0,157 (0,439)***	0,231 (0,450)**
Efektivni izborni prag	-0,336 (0,299)	
Efektivna veličina izbornog okruga		0,226 (0,284)
D'Hondtova metoda	-0,133 (0,425)	-0,198 (0,430)
Nove demokracije	-0,095 (0,579)	-0,154 (0,606)
Nacionalni izborni prag	0,048 (0,320)	-0,005 (0,329)
Slučajni efekti		
σ^2	0,56	0,56
τ_{00} država	1,90	2,09
ICC	0,77	0,79
N država	15	15
Broj slučajeva	84	84
Marginalni R ²	0,087	0,050
Kondicionalni R ²	0,791	0,799
AIC	243,202	244,623

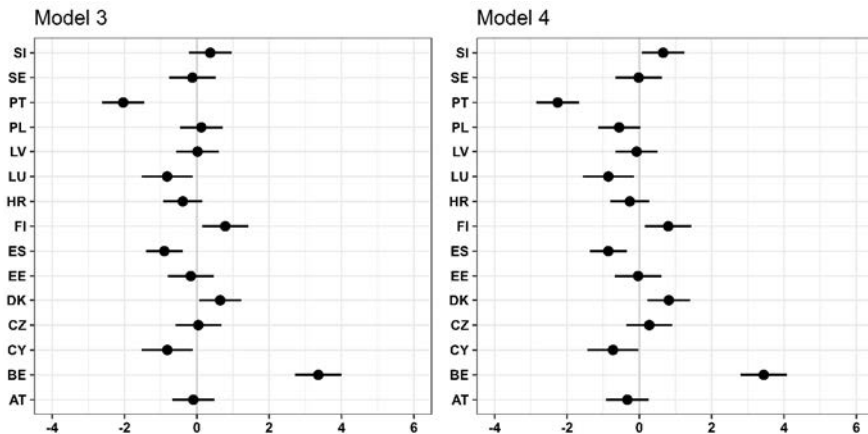
Napomena: Prikazani su standardizirani koeficijenti sa standardnim greškama u zagradama.

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Slika 7. Efektivni broj parlamentarnih stranaka, dijagram fiksnih efekata

Slika 8. Efektivni broj parlamentarnih stranaka, dijagram slučajnih efekata

nimalni izborni prag (Nizozemska) te stoga izrazito nisku razinu nerazmjernosti).¹⁵ Prema rezultatima u oba modela možemo očekivati više vrijednosti na Gallagherovom indeksu kod novih demokracija. Relativno mali postotak varijance objašnjava efekt države mjereno unutarklasnim koeficijentom korelacije (ICC). Kod *Modela 2*, statistički značajni su efekti države za Sloveniju i Finsku, tako da u tim slučajevima možemo očekivati nižu razinu nerazmjernosti.

Testiranje modela koji pokušavaju objasniti varijaciju u efektivnom broju parlamentarnih stranaka pomoću visine efektivnog izbornog praga, odnosno efektivne veličine izbornog okruga, kao i triju kontrolnih varijabli, pokazalo je kako niti jedan od navedenih prediktora nije statistički značajan. Nasuprot tome, gotovu svu varijaciju možemo izvesti iz efekta država, tj. utjecaja specifičnih na-

¹⁵ Za modele 1 i 2 probno je, umjesto nacionalnog izbornog praga, bila uvrštena dihotomna varijabla "Kompenzacijski mehanizmi" te su također dobiveni statistički značajni negativni koeficijenti, dok druge varijable nisu mijenjale svoj smjer ili statističku značajnost.

cionalnih okolnosti, bilo da se radi o nekim ovdje neispitivanim posebnim aspektima nacionalnih izbornih modela ili naravi izborne ponude koja proizlazi iz strukture društvenih rascjepa i dinamike stranačkog natjecanja u pojedinoj državi. Dijagram slučajnih efekata, prikazan na *Slici 8*, pokazuje snažan efekt države na efektivni broj parlamentarnih stranaka u slučaju Portugala, Finske i Belgije, s time da u portugalskom slučaju možemo očekivati manji efektivni broj stranaka u nacionalnom predstavničkom tijelu, a u finskom, te posebice belgijskom slučaju možemo očekivati veći efektivni broj stranaka u nacionalnom predstavničkom tijelu.

Zaključak

U Hrvatskoj se već dva desetljeća koristi sustav listovnog razmjernog predstavništva, najčešći izborni sustav u Europskoj uniji, te najčešći izborni model u svijetu. Premda često kritiziran, razmjerni izborni sustav u hrvatskoj primjeni nije do sada sustavno uspoređivani s listovnim razmjernim sustavima u drugim državama članicama Europske unije. U ovome smo članku usporedili sve države članice Europske unije koje su u razdoblju od 2000. do 2020. godine kontinuirano koristile sustav listovnog razmjernog predstavništva. Kao ovisne varijable od interesa razmatrani su razina nerazmjernosti i efektivni broj parlamentarnih stranaka kao ključni ishod utjecaja izbornog sustava na stranački sustav, dok su kao prediktori razmatrana dva ključna elementa listovnih razmjernih sustava, visina izbornog praga i veličina izbornog okruga. Kao kontrolne varijable korišteni su uporaba nacionalnog izbornog praga, korištenje D'Hondtove metode preračunavanja glasova u mandate te razlikovanje novih i starih demokracija u Europskoj uniji.

Analiza je pokazala kako je Hrvatska imala prosječnu efektivnu veličinu izbornog okruga koja je bila nešto iznad prosjeka na razini cijeloga uzorka. Nije utvrđena značajna razlika u veličini izbornih okruga između starih i novih demokracija. Također, pokazalo se kako će prosječna visina efektivnog izbornog praga biti veća u novim, negoli u starim demokracijama, no ta razlika neće biti statistički značajna. Efektivni izborni prag u Hrvatskoj je bio niži od prosjeka za cijeli uzorak. Dakle, prema oba ključna elementa, Hrvatska je imala vrijednosti koje se dađu očekivati od takvoga izbornog sustava te koje ne predstavljaju izuzetne, ekstremne vrijednosti. Hrvatska je bila jedina nova demokracija koja nije primjenjivala nacionalni izborni prag. Uporaba nacionalnog izbornog praga bila je povezana s nižim razinama nerazmjernosti, no nije bila povezana s većim efektivnim brojem parlamentarnih stranaka. Nove demokracije imale su statistički značajno veću razinu nerazmjernosti od starih demokracija, te se Hrvatska nalazila među tri zemlje s najvišom razinom nerazmjernosti, no ona je i dalje bila jednoznačenkasta te stoga u okvirima teorijskih očekivanja od ovakvog izbornog sustava.

Pomalo neočekivano, stupanj nerazmjernosti bio je povezan s visinom izbornog praga, ali ne i sa veličinom okruga, s time da se kao snažan prediktor pokazala kontrolna varijabla razlikovanja novih i starih demokracija. Efekt države tek je u manjoj mjeri doprinio objašnjenju varijacije u razinama nerazmjernosti. Nasuprot tome, razlike u efektivnom broju parlamentarnih stranaka uopće nije bilo moguće objasniti predloženim prediktorima, već efekt država pokriva gotovo cijelo objašnjenje varijance. Drugim riječima, efektivni broj parlamentarnih stranaka, odnosno stupanj parlamentarne fragmentacije kako ključnog ishoda utjecaja izbornog sustava na stranački sustav, u slučaju listovnog razmjernog predstavništva u Europskoj uniji,

ovisi o specifičnim okolnostima pojedinih zemalja (posebne značajke nacionalnih izbornih modela, narav izborne ponude).

Možemo zaključiti kako nakon dva desetljeća uporaba, listovni razmjerni sustav u Hrvatskoj ne možemo smatrati izuzetnim, već prilično tipičnim kako za uporabu takvih izbornih sustava u Europskoj uniji, tako i općenito za tu vrstu izbornog sustava. Naime, prema visini efektivnog izbornog praga, efektivne veličine izbornog okruga, razini nerazmjernosti te efektivnom broju parlamentarnih stranaka, hrvatski slučaj postiže tipične i očekivane, a ne ekstremne vrijednosti. Dakle, može se ustvrditi kako nisu elementi izbornog sustava ti koji u hrvatskom slučaju proizvede relativno visoku nerazmjernost, ali i relativno visoku fragmentaciju, već se radi o efektima izborne ponude, odnosno dinamike stranačkoga natjecanja. U budućim istraživanjima trebalo bi svakako dodatno ispitati na koji način izborna ponuda specifično utječe na pojedine izborne ishode.

Literatura

- Čular, G. (2018). Metodološki izazovi ustavnog sudovanja: učinci podjele na izborne jedinice na rezultate izbora u Hrvatskoj 2000-2016. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 15(1), 7-28. <https://doi.org/10.20901/an.15.01>
- Döring, H., Huber, C., Manow, P., Hesse, M., i Quaas, A. (2023). Parliaments and governments database (ParlGov): Information on parties, elections and cabinets in established democracies. Development version. <http://www.parlgov.org/>
- Državno izborno povjerenstvo (DIP) (2021). Arhiva izbora. <https://www.izbori.hr/arhiva-izbora/index.html#/app/home>
- Farrell, D. M., i Scully, R. (2005). Electing the European Parliament: How Uniform are 'Uniform' Electoral Systems? *Journal of Common Market Studies*, 43(5), 969-984. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2005.00604.x>
- Gallagher, M. (1992). Comparing Proportional Representation Electoral Systems: Quotas, Thresholds, Paradoxes and Majorities. *British Journal of Political Science*, 22(4), 469-496. <https://doi.org/10.1017/S0007123400006499>
- Gallagher, M. (1991). Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems. *Electoral Studies*, 10(1), 33-51. [https://doi.org/10.1016/0261-3794\(91\)90004-C](https://doi.org/10.1016/0261-3794(91)90004-C)
- Gallagher, M., i Mitchell, P. (2018). Dimensions of Variation in Electoral Systems. U: E. S. Herron, R. S. Pekkanen i M. S. Shugart (ur.), *The Oxford Handbook of Electoral Systems* (str. 23-40). Oxford, New York: Oxford University Press.
- Hrvatski sabor (2015). Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor (pročišćeni tekst). *Narodne novine* 66. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_06_66_1259.html
- Interparlamentarna unija (IPU) (2023). Compare data on Parliaments. [data.ipu.org. https://data.ipu.org/compare?field=chamber%3A%3Afield_electoral_system_sub&structure=any_lower_chamber#pie](https://data.ipu.org/compare?field=chamber%3A%3Afield_electoral_system_sub&structure=any_lower_chamber#pie)
- Kasapović, M. (2003). *Izborni leksikon*. Zagreb: Politička kultura.
- Kasapović, M. (2011). Zašto je hrvatski izborni sustav dobar? U: J. Barbić (ur.), *Izbori zastupnika u Hrvatski sabor i referendum: okrugli stol održan 4. veljače 2011. u palači Akademije u Zagrebu* (str. 17-31). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Znanstveno vijeće za državnu upravu, pravosuđe i vladavinu prava.
- Kasapović, M. (2012). Voting Rights, Electoral Systems, and Political Representation of Diaspora in Croatia. *East European Politics and Societies*, 26(4), 777-791. <https://doi.org/10.1177/0888325412450537>
- Kasapović, M. (2014). *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945.-2014*. Zagreb: Plejada.
- Kasapović, M. (2017). Jesu li izborni sustavi sredstva dramatična utjecaja na sudbine zemalja? *Političke analize*, 8(32), 17-21.
- Nikić Čakar, D., i Čular, G. (2022) Democratic Consolidation and Electoral System Change in Croatia: What Is Wrong with the Proportional Representation? *Political Studies Review*, 20(4), 564-577. <https://doi.org/10.1177/14789299221084856>
- Palić, M. (2012). Učinci primjene razmjernog izbornog sustava u Republici Hrvatskoj. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 49(1), 49-58.
- Pervan, M. (2018). Mehanički učinci izbornog sustava: slučaj izbornih jedinica u Hrvatskoj. *Političke analize*, 9(33-34), 26-32.

- Pierzgalski, M. (2018). Balancing disproportionality and parliament fragmentation: A simulation study of the mechanical effects of district magnitude on electoral outcomes. *Electoral Studies*, 54, 205-217. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2018.06.006>
- Podolnjak, R. (2012). Što treba mijenjati u hrvatskom izbornom sustavu? *Informator*, 60(6053), 1-8.
- Podolnjak, R. (2013). Suvremeni hrvatski izborni inženjering kao sofisticirani oblik izborne manipulacije. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 63(1), 155-187.
- Podolnjak, R. (2015). Abolishing All Mechanisms for Fixing Elections: The Citizens' Initiative to Change the Electoral System of Croatia. *Politička misao*, 52(4-5), 101-123.
- Raos, V. (2021). Towards an Electoral Union? National Electoral Models, Strategies, and Effects at the 2019 EP Election. *Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper*, 2021 (81), 1-25. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3966257>
- Sever, M. (2016). Koliko je kriv Victor D'Hondt: analiza i simulacija izbornih rezultata 2015. i 2016. godine. *Političke analize*, 7(27), 16-21.
- Shugart, M. S., i Taagepera, R. (2018). Electoral System Effects on Party Systems. U: E. S. Herron, R. J. Pekkanen i M. S. Shugart (ur.), *The Oxford Handbook of Electoral Systems* (str. 41-68). Oxford, New York: Oxford University Press.
- Taagepera, R. (2002). Nationwide threshold of representation. *Electoral Studies*, 21(3), 383-401. [https://doi.org/10.1016/S0261-3794\(00\)00045-7](https://doi.org/10.1016/S0261-3794(00)00045-7)
- Taagepera, R. (1998). Effective Magnitude and Effective Threshold. *Electoral Studies*, 17(4), 393-404. [https://doi.org/10.1016/S0261-3794\(97\)00053-X](https://doi.org/10.1016/S0261-3794(97)00053-X)
- Tadić, T. (2015). Proporcionalnost D'Hondtove metode i izborni sustav u Hrvatskoj. *Poučak*, 16(63), 64-79.
- Ustavni sud (2023). ODLUKA USTAVNOG SUDA REPUBLIKE HRVATSKE broj: U-I-4089/2020 i dr. od 7. veljače 2023. (Zakon o izbornim jedinicama za izbor zastupnika u Zastupnički dom Hrvatskoga državnog sabora). https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/Sazetak_odluke_br_U-I-4089-2020_i_dr_o_Zakonu_o_izbornim_jedinicama_za_izbor_zastupnika_u_Zastupnicki_dom_Hrvatskoga_drzavnog_sabora.pdf
- Žugaj, M., i Šterc, S. (2016). Hrvatske izborne jedinice — postojeći nesklad i buduće promjene. *Pilar*, XI[22(2)], 9-33.

List Proportional System in Croatia After 20 Years: Exceptional or Typical?

The proportional representation electoral system is one of the most disputed aspects of the Croatian political system since 2000. However, critics rarely offer a systematic comparative basis for their objections. This article fills this gap and argues that the proportional representation system in Croatia functions adequately in relation to theoretical assumptions and in comparison to other proportional representation systems in the European Union. Based on comparative data on disproportionality and the effective number of parties, as well as an analysis of the effective electoral threshold and the effective size of the electoral district, two decades of using this electoral system are examined. The analysis shows that the effects of the proportional representation system do not deviate from theoretical expectations and are comparable to other proportional representation systems in the European Union in key characteristics. It also shows that the variation in the effects of the proportional representation system in European Union member states largely depends on the specificities of each state, i.e., the electoral system, rather than any central elements of the electoral design itself. In conclusion, it can be argued that the effects of the proportional representation system in Croatia largely correspond to expectations, and therefore, the Croatian case can be considered typical rather than exceptional.

Keywords list proportional system, Croatia, European Union, effective number of parties, disproportionality

Kako citirati članak / How to cite this article:

Raos, V. (2023). Listovni razmjerni sustav u Hrvatskoj nakon 20 godina: izuzetan ili tipičan? *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 39-58. <https://doi.org/10.20901/an.20.03>

PERSONALIZACIJA IZBORA I KANDIDATSKE PREFERENCIJE U HRVATSKOJ 2000-2021: USPOREDNA ANALIZA PREDsjedničkih, LOKALNIH I PARLAMENTARNIH IZBORNIH KAMPANJA

Dražen Lalić <https://orcid.org/0000-0002-9028-0477>

<https://doi.org/10.20901/an.20.08>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 4. 10. 2023.

E-mail: drazen.lalic@gmail.com

Prihvaćeno: 19. 11. 2023.

Sažetak Autor u tekstu ispituje osnovna obilježja uporabe personalizacije izbora kao važnog aspekta kandidatskih preferencija u kampanjama u suvremenoj Hrvatskoj na predsjedničkim, lokalnim i parlamentarnim izborima u razdoblju od 2000. do 2021. Analiziraju se teze o prisutnosti personalizacije u naznačenom razdoblju, o njenoj uporabi od strane pobjednika izbora u usporedbi s izbornim gubitnicima, korištenju personalizacije za konstrukciju imidža i isticanje stvarnih svojstava te njezine povezanosti sa stranačkom identifikacijom i problemskom orijentacijom. Autor zaključuje kako personalizacija zahtijeva dublja teorijska promišljanja i sustavno provođenje empirijskih istraživanja koja bi trebala zahvatiti cjelinu pojave personalizacije izbora umjesto ograničene raščlambe izbornih kampanja.

Ključne riječi politička komunikacija, personalizacija izbora, izborne kampanje, kandidatske preferencije, lokalni, parlamentarni, predsjednički izbori, Hrvatska

Uvod: važnost personalizacije izbora

Personalizacija izbora posljednjih nekoliko desetljeća izaziva velik interes politologa i drugih znanstvenika diljem svijeta. Ishodi nekih izbora u zemljama Zapada pri kraju prošlog i u početnom dijelu ovog stoljeća dali su razloga za pomno analiziranje tog fenomena. Važnost političara atraktivnog imidža koji uz pomoć spin-doktora i drugih stručnjaka vješto komuniciraju, devedesetih se godina najviše izrazila u pobjedama kandidata i stranaka lijevog centra. Napose se to odnosi na trijumfe Billa Clintona u utrkama za predsjednika SAD 1992. i 1996. te Novih laburista predvođenih Tonyjem Blairom 1997. u Velikoj Britaniji (Bartle i Griffiths, 2001) i godinu poslije SPD-a Gerharda Schrödera u Njemačkoj.

Prva dekada 21. stoljeća donijela je dodatne primjere izbornih uspjeha i u nekim drugim zemljama gdje ne postoji izborni sustav relativne većine koji pridonosi personalizaciji ili u kojima kandidat za predsjednika vlade nije tako istaknut, kao primjerice u Njemačkoj. Neke pobjede na izborima su se u društvenoj znanosti i javnosti tada često objašnjavale isticanjem političkih zvijezda, napose s desnice i desnog centra. Naročito se u tom pogledu isticala *Forza Italia*, jedna od oglednih stranaka kao "privatnih, personaliziranih organizacija" u kojoj je težište moći na vođi (Kasapović, 2011b: 383). Stranka Silvia Berlulscionija je 2001. godine ponovo

(prvi put 1994., ali tada se samo sedam mjeseci zadržala na vlasti) pobijedila na izborima i cijelo desetljeće kontrolirala političku scenu u toj zemlji. Pokazatelje takvih zbivanja moguće je uočiti i u nekim drugim državama: npr. Irskoj gdje je čelnik stranke Fianna Fáil Bertie Ahern 1997. postao najmlađi (45 godina) *Taoiseach* u povijesti te zemlje, a dužnost premijera obnašao je 11 godina.

Personalizacija izbora pojavila se početkom ovog stoljeća i kod nas, najizrazitije u pobjedama HDZ-a predvođenog Ivom Sanaderom na parlamentarnim izborima 2003. i 2007., na osnovu kojih je dominirao hrvatskom politikom u većem dijelu tog desetljeća. Elementa personalizacije bilo je tada i kod nekih drugih političara, napose u kampanjama Stjepana Mesića za predsjedničke izbore 2000. godine i pola desetljeća poslije; takvo se usmjerenje snažno izrazilo i vezano uz lokalne izbore u dva najveća grada Hrvatske, kroz specifično komuniciranje Milana Bandića i Željka Keruma.

Već navedeno upućuje na opravdanost zanimanja političkih komunikologa, politologa i drugih učenjaka za personalizaciju izbora kao važnu političku i društvenu pojavu. S obzirom na to da je navedena važnost u dosadašnjem dijelu ovog stoljeća izražena i kod nas, više ovdašnjih znanstvenika provelo je istraživanja i objavilo tekstove o tom fenomenu. Pojedinačno ili zajedno sa suradnicima bavio sam se još od sredine 1990-ih godina kampanjama i izborima te objavio više tekstova koji se odnose na to područje. Ta okolnost daje empirijsku i drugu osnovu za pokušaj da provedem obuhvatnu analizu personalizacije izbora u ovodobnoj Hrvatskoj. Svjestan da je razmatranje razvoja i obilježja tog slojevitog fenomena posao za više umova, u ovom tekstu koristim uvide i drugih za to zainteresiranih naših i stranih istraživača.

Osnovni cilj ovog rada je ustanoviti i ispitati osnovna obilježja uporabe personalizacije izbora kao važnog aspekta kandidatskih preferencija u kampanjama u suvremenoj Hrvatskoj te time dati doprinos raspravi o jednom od ključnih čimbenika koji utječu na odluku birača. Četiri teze rada iznosim prije empirijskog dijela rada, na kraju izlaganja teorijskih i analitičkih osnova, te o njima raspravljam u zaključku.

Teorijske i analitičke osnove

Modeli biračkog ponašanja i personalizacija izbora

Rasprave o povećanju važnosti pojedinačnih aktera za političku komunikaciju i donošenje biračkih odluka razgranale su se u svijetu devedesetih godina i u narednom desetljeću, ali korijenje tih analiza seže duboko u prošlo stoljeće. Početkom 1950-ih ispitivanja relevantna za razmatranje osnova odluka birača i u tom sklopu kandidatskih preferencija počeo je sustavno provoditi tim politologa i socijalnih psihologa iz Centra za anketna istraživanja na Sveučilištu Michigan u Ann Arboru. A. Campbell, P. Converse, W. Miller i D. E. Stokes objavili su 1960. studiju *The American Voter* (Campbell i dr., 1960), koje je postala jedan od temeljnih tekstova znanstvene analize izbornog ponašanja; šest godina poslije navedeni su autori prezentirali još jednu knjigu iz tog područja (Campbell i dr., 1966).

Shodno klasifikaciji biračkog ponašanja Michiganske škole, izborne su odluke određene trima ključnim elementima: stranačkom identifikacijom, problemskom orijentacijom i kandidatskim preferencijama. Prema tim autorima, afektivna vezanost birača za stranku, koja se uglavnom stječe tokom procesa socijalizacije, dugoročne je naravi; ta vezanost u uobičajenim političkim i društvenim situacijama bitno

određuje ishod izbora. Shodno problemskoj orijentaciji, birači su voljni podržati aktere za koje smatraju da mogu najefikasnije riješiti društvene probleme. Kandidat-ske se preferencije, pak, najviše odnose na karakter i osobnu privlačnost istaknutih kandidata kao jednu od osnova za opredjeljenje, koja slijedom toga shvaćanja može dobiti na važnosti u za to pogodnim političkim i društvenim okolnostima.

Mirjana Kasapović ističe kako se u ozbiljnim studijama glavne odrednice birač-kog ponašanja ne motre izdvojeno i na osnovu apsolutiziranog shvaćanja utjecaja neke od njih; u takvim se studijama koristi slojeviti pristup, u sklopu kojeg se uzi-maju u obzir bitne značajke društvenog konteksta i uopće mnogostrukost odrednica izbora (usp. Kasapović, 2004: 363-365). Podjela na tri osnovna čimbenika pokretača izbornih odluka, naravno, ponajprije je ideal-tipske naravi. U političkoj i stvarnosti ti se čimbenici nerijetko prožimaju, primjerice stranačka identifikacija s kandidat-skim preferencijama, i to pojavom istaknutog i nerijetko karizmatičnoga političkog aktera koji u kolektivnoj predodžbi "utjelovljuje" identitet stranke i sadržaj njene politike. Povećani interes za osobe kandidata ne pokazuje koliko je to doista važno za rezultate izbora i upućuje kako "uvijek postoji kombinacija čimbenika koji utječu na ishod izbora" (Grbeša, 2004: 7).

Kod personalizacije izbora i politike radi se o ambivalentnom fenomenu koji je u kompleksnom odnosu s ostala dva čimbenika. S jedne je strane taj aparat koristan za analiziranje (stimuliranja) kandidatskih preferencija kod birača koje se odnose na konstrukciju imidža i ostale inscenacije vezane za političare kao pojedince (personi-fikacija), a u drugim slučajevima na snagu njihovih uvjerenja, sposobnosti upravlja-nja i ostale stvarne kvalitete.

Trendovi u suvremenom političkom komuniciranju

U posljednjih tridesetak godina istaknuti politolozi, komunikolozi i drugi znanstve-nici različito pristupaju tezi o personalizaciji izbora i politike. Vezano uz izborne kampanje i druge aktivnosti ustanovljeno je sljedeće: intenzivno se pakira politika u smislu isticanja forme nauštrb sadržaja političkog komuniciranja (Franklin, 1994; Street, 2003); zbiva se konstrukcija političkog spektakla u kojoj se uz ostalo konstru-iraju politički vođe (Edelman, 2003); dolazi do amerikanizacije odnosno globaliza-cije tog komuniciranja izražene uz ostalo u intenzivnom korištenju spin-doktora i drugih stručnjaka (Swanson i Mancini, 1996) i sličnih aktivnosti. Naročito u vrijeme neposredno prije izbora, politika se znatno usmjeruje na pojedinačne aktere, najviše njihove imidže.

Dublja uvjetovanost pojave personalizacije izbora prepoznaje se u različitim po-javama i procesima: opadanju stranačke privrženosti i uopće krizi velikih političkih organizacija te njihovim prijelazom u *catch-all* stranke što se zapravo zbiva još od 1960-ih godina (Kirchheimer, 1966), medijatzaciji politike i sve većom moći medija i novinara (Stromback, 2008), zahtjevima televizičnosti (Graber, 1997) i drugim obi-ježjima sve dinamičnijeg političkog, medijskog i društvenog okružja.

David L. Swanson i Paolo Mancini krajem su prošloga stoljeća uočili kako je personalizacija politike jedan od ključnih elemenata (uz scijentifikaciju politike, odvajanje stranaka od građana i ostale) modernog vođenja izbornih kampanja. Ustanovili su da u moderniziranim kampanjama "birački izbor sve više ovisi o odnosima birača s pojedinačnim kandidatom ... stranka je oslabljena kako kao simbolička agregacija tako i kao struktura organiziranja. Kandidati se natječu sami, s osobnim organizacijama i financijama koje su sami prikupili. U isto vri-

jeme, karizmatičke figure vođa uzdignute od sustava masovnih medija zamjenjuju simboličke povezanosti koje su ranije osiguravale političke stranke" (Swanson i Mancini, 1996: 14).

Opisane promjene neki autori objašnjavaju prezidencijalizacijom politike koja je napose prisutna u strankama. Politolog Nikić Čakar definira prezidencijalizaciju stranaka kao "sustavno povećanje političke moći predsjednika stranke u odnosu prema stranačkim aktivistima, dominantnima unutarstranačkim koalicijama i frakcijama te vodstvima lokalnih stranačkih organizacija" (Nikić Čakar, 2013: 2). Izravne posljedice toga fenomena on sagledava, uz ostalo, u prezidencijalizaciji izbora i usmjeravanju aktera tog procesa na stranačke vođe. Prezidencijalizacija stranke, pokazuje se posljednjih nekoliko godina i kod nas, lako može dovesti do pretjeranog uzdizanja moći premijera i slabljenja kolektivnih kapaciteta vlade, ali i do drugih ozbiljnih poremećaja u političkom životu, primjerice u odnosu između premijera (koji se i nakon izbora ponaša kao da je predsjednik Republike) i šefa države, i to naročito ako je posljednji izabran na izravnim izborima odnosno ima velik legitimitet.

Velik interes politologa i drugih učenjaka za preusmjeravanje pažnje javnosti sa stranaka i drugih kolektivnih aktera na vođe doveo je i do profiliranja koncepta privatizacije politike. U njemu se napose analizira spremnost vodećih političara da izlože neke aspekte svoje privatnosti u cilju ostvarenja uspjeha na izborima i ostvarenja drugih ciljeva. Riječ je zapravo o procesu privatizacije koji se izražava pojednostavljenim komuniciranjem, a sadrži "humanizaciju", "emocionalizaciju" i slične oblike (Holtz-Bacha, 2004; Grbeša, 2010). Napretek je primjera zanimanja javnosti za privatne živote i nepolitičke osobine (vanjštinu, partnere i obiteljski život, celebritye s kojima se druže...) političara u proteklih četvrt stoljeća.¹

Povećanje važnosti javnog prezentiranja privatnog života i druge sastojke konstrukcije imidža vršnih političara, prema dijelu autora, trivijalizira politiku i slabe predstavničku demokraciju (Street, 2003). S tezom o negativnim učincima politike kao "umijeća uvjeravanja" i dominantno medijske predstave, uz neke druge pojavne oblike izražene u personalizaciji izbora, ne slažu se autori koje Brian McNair naziva "pragmatičnim optimistima": u njihovom motrištu takav razvoj politike snaži demokraciju budući da se time povećava interes za izbore i politiku, a "birač može isto toliko naučiti od političareve više ili manje spontane predstave koliko i od njegove racionalne rasprave" (McNair, 2003: 208).

Izvjeshni autori pak tvrde da kandidatske preferencije postaju određujuće za biračke odluke ponajviše u specifičnim konstelacijama, kad su oslabljene stranačke identifikacije i smanjene razlike ponuda politika vezanih uz društvene probleme kao i u uvjetima neizvjesnoga ishoda izbora (King, 2002, Brettschneider, 2002, prema: Kasapović, 2004: 366-367). No ni takve konstelacije najčešće nisu dovoljne za prevlast kandidatskog glasanja, jer je za ostvarenje dominacije pojedinih političara nužno postojanje izrazitih razlika u percepcijama o njima i rivalima u znatnom dijelu biračkoga tijela.

Personalizacija izbora i politike: k određenju pojma

S obzirom na različita shvaćanja personalizacije izbora, nužno je precizno odrediti značenje toga pojma. Grbeša pojašnjava kako se u širokom značenju "personaliza-

¹ Tako su u javnosti bile ili su još uvijek razvikane neke partnerice političkih vođa: Carla Bruni, poznata pop-pjevačica, druga supruga francuskog predsjednika Nicolasa Sarkozyja; Melania Knavs, treća supruga američkog predsjednika Donalda Trumpa, više godina uspješna manekenka, i druge.

cija odnosi na povećani medijski interes za ličnosti političara i rast istaknutosti tih političara unutar stranačkih struktura i izbornih kampanja" (Grbeša, 2004: 54). Personalizacija se prema definiciji Christine Holtz-Bacha i Liesbet Van Zoonen odnosi na "kompleksno uzajamno djelovanje između osobnih karakteristika političara i njihove medijacije kroz različite institucionalne prakse kao što su strategije kampanja i medijsko pokrivanje, iz kojih će birači formirati svoje percepcije o političarima" (Holtz-Bacha i Van Zoonen, 2000: 47).

Nadalje valja dati pojašnjenja vezana za narav personalizacije izbora i politike. Pri tome ponajprije treba posegnuti za alatom etimologije. Prema Hrvatskoj enciklopediji, riječ persona, iz koje izravno dolazi pojam personalizacija, uz to što se odnosi na isticanje važnosti čovjeka pojedinca ima još dva značenja. Prvo je vezano uz specifično nazivanje književnih likova i autora u smislu njihova razlikovanja od stvarnih osoba. Drugo je značenje poglavito važno za predmet ovog teksta: persona je naime "u kazalištu, u prvotnom značenju maska koja služi glumcu, a zatim i uloga koju on glumi" (Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021). Personalizacija se u tom smislu ne odnosi na stvarne osobe, nego na uz njih vezane konstrukcije, odnosno inscenacije kojima uz pomoć komunikacijskih stručnjaka nastoje u svoju korist usmjeriti percepciju što većeg dijela javnosti. Taj nedvojbeno važan aspekt personalizacije uputno je označavati pojmom personifikacije. Dakle, personalizacija izbora i politike kao povećani interes javnosti za pojedine političke aktere odnosi se u nekim slučajevima na konkretne osobe i njihove stvarne kvalitete, a u drugim, u posljednje vrijeme sve prisutnijim, uz to vezane konstrukcije tj. personifikacije.

Posljednji pojam početkom ovog stoljeća koristi Thomas Meyer: "Za samo nekoliko godina općenito je spoznato da svakodnevicu politike u medijskom društvu obilježavaju inscenacije. Inscenacija se pritom – na osnovu spektakularnih primjera što ih stalno nude mediji i politika, ali i na osnovi širokog iskustva sve jače politizacije društva – izjednačava s potiskivanjem politike političkim kazalištem" (Meyer, 2003: 1). Važan oblik takvih inscenacija njemački politolog prepoznaje u tome da "personifikacija inscenira prirodne osobe pomoću cjeline njihovih jezičnih ili nejezičnih iskaza kao utjelovljenja svojstava, snaga, tendencija, vrlina, programa ili sila u pogledu onoga što u političkoj kulturi i političkoj mitologiji neke zajednice ima jaka značenja" (ibid., 26).

Za pojašnjenje aspekta personalizacije politike koji se odnosi na personifikaciju ključno je uzeti u obzir koncept imidža. Meyer ustanovljava projekcije imidža kao jednu od tri bazične strategije (uz politiku događaja i prividne radnje) "teatraliziranog posredovanja politike" na pozornici masovnih medija. On polazi od shvaćanja, kojeg je početkom 1960-ih uveo američki povjesničar Daniel Boorstin, da je imidž prividni događaj na području etike, prividno djelovanje kao personifikacija. Meyer potom iznosi definiciju: "Imidž je umjetni proizvod insceniran dobro proračunatim prividnim djelovanjima, kojim prirodna osoba biva prikazana kao *personifikacija* svojstava koja se u mitologiji ili etici njezine zajednice smatraju posebno vrijednima" (Boorstin, 1962: 63). Tom bi se vrijednom određenju, smatram, moglo pridodati isticanje važnosti političkih i društvenih okolnosti u kojima se rabi imidž.

Četiri razdoblja razvoja političke komunikacije u svijetu

Uporabu personifikacije i ostale personalizacije izbora i politike kao aspekta kandidatskih preferencija u suvremenoj Hrvatskoj ponajprije je nužno motriti u svijetlu doprinosa promišljanju razvoja političke komunikacije u svijetu. I to napose onih

u kojima se taj razvoj promišlja uzimajući u obzir u dinamični medijski i društveni kontekst. Ovdje koristim periodizaciju razvoja moderne političke komunikacije, od Drugoga svjetskog rata naovamo, s četiri razdoblja. Tu periodizaciju je osmislio Jay G. Blumler, a dodatno su je obrazložili američki politolog W. Lance Bennet i njemačka komunikologinja Barbara Pfetsch (Bennet i Pfetsch, 2018).

Posljednja dva razdoblja, koje je zajedno sa suradnicima prepoznao Blumler, napose su važna za predmet ove analize. Treće se odvijalo od sredine 1990-ih širenjem (utjecaja) televizije i Interneta; za to vezano medijsko obilje intenziviralo je profesionalizaciju – suradnja sa stručnjacima je vodećim političarima postala nužna – i ostalu modernizaciju političkog komuniciranja koje je postalo jako kompleksno, ali i sve rašireniju pojavu "antielitističkog populizma" (Blumler i Kavanagh, 1999).

U četvrtom su razdoblju, koje je počelo u prvim godinama ovog desetljeća, ali sudeći prema uvidu Blumlera iz 2016. još uvijek nije sasvim prevladalo, intenzivirani su neki trendovi iz trećega, kao što je profesionalizacija; naročito dolazi do izražaja dinamičan razvoj i znatan upliv društvenih mreža u području politike. Britansko-američki teoretičar ustvrdio je sljedeće: "Ali ako je prisutno četvrto doba političkoga komuniciranja, njegova bit mora biti stalno širenje korištenja sredstava Interneta – uključujući njihov kontinuirano inovativan razvoj – diljem društva, u svim institucijama koje imaju političke ciljeve i politički važne interese te među mnogim građanima pojedincima" (Blumler, 2016).²

Bennet i Pfetsch ustanovljavaju kako je u drugom desetljeću ovog stoljeća došlo do dvije fundamentalne promjene u javnoj sferi (u smislu poznatoga koncepta Jürgena Habermasa). Prva se odnosi na profiliranje društvenih i digitalnih medija koje je povećalo raspršenost i kakofoniju u javnom komuniciranju. Druga se promjena odnosi na posljedicu koju takva fragmentacija ostavlja na javnoj sferi: povećava se nemogućnost komuniciranja preko političkih i drugih razlika. Američko-njemački dvojac učenjaka ističe uz to vezane pojave poput *fake newsa* i oslanjanja mnogih korisnika na medije koji potvrđuju njihova stajališta; pritom upozoravaju kako "još važniji razvoj može biti u sustavnoj konstrukciji paralelnih online političkih stvarnosti koje omogućuju građanima da žive unutar 'filtriranih balona' koje zajednički proizvode društvene mreže, platformski algoritmi, te dostupne ponude" (Bennet i Pfetsch, 2018: 246).

Hrvatski kontekst i društvene promjene

Znatne promjene komuniciranja istaknutih političkih aktera koje su obilježene personalizacijom prisutne su od prvih godina ovog stoljeća i kod nas. No pojave poistovjećivanja vođe i stranke bile su prisutne i nešto ranije od toga (Baranović, Hodžić, Krištofić, 1995; Lalić, 1995; Lalić i Kunac, 1999; Živković, 2014).

Zbivanja vezana uz kampanje i drugo političko komuniciranje u zemljama Zapada i pripadajuća iskustva znatno utječu na političke aktere i njihove suradnike u postkomunističkim zemljama Srednje i Istočne Europe. U analizi personalizacije politike u Hrvatskoj ključno je uzeti u obzir okolnosti koje se odnose na stanje

² Opisani pristup može se prepoznati u političkom komuniciranju populista poput Nigela Faragea, Borisa Johnsona i Donalda Trumpa. Zasnovan na ideji "dobrog i poštenog naroda koji su prevarile i manipulirale korumpirane i nesposobne političke elite" i pripadajućem zahtjevu za provođenje političkih i društvenih promjena (Grbeša i Šalaj, 2018: 41) suvremeni populizam prema stilu koji se za njega veže (Nai, 2018) i drugim elementima ima (neke) oblike personalizacije politike.

uglavnom još uvijek nezrele demokracije i druga važna obilježja društvenog konteksta.

Još od početka 1990-ih prisutan je kod nas trend sužavanja demokracije na izbore, pri čemu treba uzeti u obzir kako su vremenom osnažile neke demokratske prakse kao što je referendumsko odlučivanje i javne rasprave o bitnim pitanjima za uređenje zajednice. Izbore pak mnogi političari u Hrvatskoj isključivo ili dominantno shvaćaju kao sredstvo dolaska na vlast (koja je za njih najviša vrijednost), a ne kao ključnu ustanovu demokracije. Sljedeći podjelu koju su ustanovili njemački politolozi Kaare Strøm i Wolfgang Müller (prema: Henjak, 2001: 145), moguće je ustanoviti kako su i ovdášnji istaknuti politički akteri osjetno više usmjereni na dobivanje izborne potpore (*vote seeking*) te osvajanje vlasti i pripadajućih položaja (*office seeking*) nego što teže društveno plodnoj realizaciji javnih politika (*policy seeking*). Iz toga proizlaze nastojanja utjecajnih političkih aktera da svoje djelovanje što više prilagode (sljedećim) izborima odnosno pripadajućoj kampanji, kao ključnom sredstvu zadržavanja ili osvajanja vlasti.

Ekonomske i socijalne posljedice takvog usmjerenja naročito snažno dolaze do izražaja u okolnostima svekolike krize (Veselica, 2013). U Hrvatskoj je u posljednjih četiri desetljeća takva kriza zapravo serijalno prisutna (Županov, 2002; Lalić, 2014). Za ovu analizu napose su važne sljedeće krize. Prva je trajala od ratnih devedesetih sve do druge godine sljedećeg desetljeća. Poraz koalicije lijevog centra na izborima ujesen 2003., moguće je ustanoviti, zbio se uz ostale čimbenike zbog negativnih socijalnih učinaka dugotrajne krize, ali i zato što je kod dijela stanovništva vjerojatno došlo do učinka relativne deprivacije³. Opisane okolnosti su pogodovale HDZ-u koji je tada posebno intenzivno koristio personalizaciju svoga tada novog vođe Ive Sanadera (Lalić i Kunac, 2010.). Sljedeća svekolika kriza javila se početkom 2009. godine i trajala je sve do sredine prošlog desetljeća. S jedne je strane stvorila uvjete za intenzivnu uporabu kandidatskih preferencija, a u nekim važnim aspektima i personalizacije izbora (npr. Zoran Milanović je svježom komunikacijom znatno pridonio pobjedi lijeve koalicije 2011); s druge strane ta je kriza vezano uz izbore 2015. zbog svoga dugog trajanja i slabog reagiranja državnih upravljača na nju (izostajanje ili neuspješno poduzimanje strukturnih reformi) omela šanse SDP-a i partnera da se zadrže na vlasti.

Valja nadalje upozoriti kako su svi važni izbori održani sredinom i u drugoj polovini tog desetljeća, kao i oni s početka 2020-ih, bili obilježeni malim odazivom birača. Slab i sve slabiji izlazak na izbore,⁴ znatno uvjetovan raširenom socijalnom depresijom povezanom s posljedicama krize, najviše je pogodovao HDZ-u kao velikoj i organiziranoj stranci koja je uglavnom najuspješnija u dovođenju "svojih" na birališta te koja se zdušnije – pokazalo se u više navrata – okuplja oko svog vođe nego druge stranke kod nas. U ovom sklopu svakako valja istaknuti važnost (promjena) izbornog sustava za korištenje personalizacije politike i uopće kandidatskih preferencija. Napose snažno je na to utjecalo uvođenje izravnog izbora gradonačelnika i župana 2009. godine te inauguriranje preferencijskog glasanja (prvo u nadmetanju za Europski parlament, a potom na parlamentarnim izborima 2015).

³ Josip Županov je pojasnio kako "osjećaj relativne deprivacije nastaje onda kada se životna situacija neke grupe popravila, a onda zaprijeti opasnost da će ti dobiti biti izgubljeni, ili kada dalje poboljšanje ne drži korak s očekivanjima u grupi" (Županov, 1995: 113-114).

⁴ Na parlamentarne izbore održane 5. srpnja 2020. izašlo je 46,90 posto birača, što je 5,69 posto manje od ionako veoma niskog odaziva na prethodne izbore.

Djelujući u takvim političkim i drugim okolnostima, ovdašnji vladajući i drugi istaknuti političari u posljednjih dva desetljeća imaju više teškoća od političkih aktera u razvijenim zemljama u preuzimanju obrazaca prevladavanja kriza i tegoba višestranačkog sustava sredstvima odnosno institucijama demokracije. Za razliku od toga, pokazala se njihova znatna prilagodljivost trendovima vođenja izbornih kampanja i komuniciranja razvijenima na Zapadu (Lalić i Kunac, 2010; Lalić, 2012; Kunac, Lalić i Andrijević, 2013). Slijedom tih trendova u Hrvatskoj se zbivalo i još uvijek se događa sljedeće: isticanje forme predizbornog i drugoga komuniciranja na štetu njegova sadržaja; prihvaćanje nekih obrazaca vođenja kampanja iz SAD-a i nekih drugih zemalja, primjerice Italije; moderniziranje političkog komuniciranja koje dovodi do njegova racionaliziranja, ali i do za to vezanog profesionaliziranja, komodificiranja i drugog povećanja njegove kompleksnosti (Swanson i Mancini, 1996).

Izborne kampanje: kulminacija političke komunikacije

Navedene promjene i pojave intenzivno se izražavaju u razdoblju koje prethodi izlasku na birališta. Do kulminacije političke komunikacije ionako uglavnom dolazi u vrijeme kampanja, kada se najviše potvrđuje opravdanost zapažanja američkog teoretičara Craiga Allena Smitha: "Stvari se obavljaju kroz politiku, a politika se obavlja kroz komunikaciju" (Smith, 1990: vii). Izbornu kampanju određujem kao organiziranu i planiranu komunikacijsko-marketinšku aktivnost političkih aktera kojoj je cilj osiguranje potpore (dijela) javnosti potrebne za održanje na vlasti, osvajanje vlasti ili utjecanje na vlast; u pluralističkom društvu kampanja treba biti usmjerena na unapređenje demokratskog procesa putem tolerantnoga i argumentiranoga javnog dijaloga političkih aktera o ključnim temama društvenog života (Lalić i Kunac, 2010: 86-88).

Fenomen izborne kampanje prema mom uvidu sadrži dvije osnovne dimenzije koje se u stvarnosti prožimaju: utilitarističko-marketinšku i dijaloško-demokratsku. Prema prvoj, kampanja je dominantno marketinška aktivnost kojoj je cilj ostvarenje neposredne koristi nositelja vlasti ili pretendenta na vlast. Dijaloško-demokratska dimenzija odnosi se pak na kampanju kao raspravu političkih aktera, medija i građana o važnim pitanjima i problemima društvenoga života te njegova razvoja. Svojevrsno "rodno mjesto" personalizacije izbora i politike je utilitarističko-marketinška dimenzija i pripadajuća konstrukcija imidža političara.

Aktivnosti političkih aktera i stvari politike u istinski demokratskom društvu ne bi se trebale svesti na kampanje i glasovanje. Politika je često zamršen fenomen, koji se u više aspekata odvija u razdobljima između izbora. No uporaba personalizacije izbora i kandidatskih preferencija uglavnom jasno dolazi do izražaja upravo u kampanjama, kada je pažnja javnosti za politiku naročito snažna. Dakle, navedena personalizacija ima dvije razine: izborne ponude i potražnje. Biračke odluke, koje su raznovrsno uvjetovane (povijesno, ideološki i na druge načine), ne mogu se svesti na učinak uvjeravanja koje se provodi u kampanjama. Ipak, sustavan uvid u takva uvjeravanja može dati vrijednu građu za plauzibilno ispitivanje korištenja personalizacije izbora i kandidatskih preferencija.

Teze rada

Imajući u vidu osnovni cilj rada i s obzirom na izloženu teorijsku osnovu, ustanovljavam sljedeće početne teze koje se odnose na personalizaciju u kampanjama i izborima u Hrvatskoj od 2000. do 2021. godine:

1. Personalizacija izbora je intenzivno prisutna u izbornim kampanjama u suvremenoj Hrvatskoj.
2. Personalizaciju kod nas u svojim kampanjama više koriste pobjednici nego gubitnici izbornih nadmetanja.
3. Personalizacija izbora u kampanjama kod nas odnosi se kod jednih aktera dominantno na konstruiranje imidža i poticanje percepcija birača (personalizacija), a kod drugih istaknutih političara izrazitije na korištenje njihovih sposobnosti i drugih stvarnih svojstava.
4. Politički akteri u Hrvatskoj u kampanjama i izborima više koriste personalizaciju u povezanosti sa stranačkom identifikacijom nego vezano uz problemsku orijentaciju.

Personalizacija politike i kandidatske preferencije u izbornim kampanjama u Hrvatskoj

U pokušajima da odgovore na pitanje o uplivu personalizacije izbora i politike te kandidatskih preferencija na biračko ponašanje politolozi i drugi znanstvenici često se služe rezultatima istraživanja kampanja. Takva su istraživanja u Hrvatskoj prisutnija od metodološki zahtjevnog ispitivanja razloga odluke birača. Komuniciranje političkih aktera u razdoblju prije glasovanja ne samo što utječe na odluke nekih birača (u većini izbora taj se utjecaj odnosi na razmjerno mali segment biračke populacije, koji se katkad, najviše u situaciji tijesne utrke, pokaže odlučujućim za konačan ishod nadmetanja), nego i intervenira u političke i društvene konstelacije. Takve intervencije, uz ostale učinke, mogu povećati, ali i smanjiti odaziv birača koji je ključni pokazatelj kakvoće kampanje i izbornog procesa te ukupnog stanja demokracije.

Ovaj tekst prije svega donosi pregled i analizu rezultata istraživanja i drugih uvida vezanih uz uporabu personalizacije izbora u sklopu poticanja kandidatskih preferencija u razdoblju koje neposredno prethodi izlasku građana na birališta; pritom najviše koristim nalaze i uvide koji se odnose na službene kampanje (u trajanju oko tri tjedna prije izbora), ali navodim i neke važne poruke i događaje iz predkampanje koja uglavnom traje nekoliko tjedana prije početka službene). U tom sklopu pozivam se najviše na rezultate istraživanja koje sam individualno ili sa suradnicima realizirao u prvom i početkom drugog desetljeća ovog stoljeća. Služim se i nekim podacima iz arhiva koji sam u duljem razdoblju prikupio sustavnim praćenjem kampanja kod nas (Lalić, 2012). Uz navedeno, iznosim i pojedine rezultate longitudinalnoga anketnog ispitivanja stavova i mišljenja birača prikupljene u sklopu projekta "Izbori, stranke i parlament u Republici Hrvatskoj" što ga od 1990. godine provodi tim istraživača (više sam godina bio njegov član) s Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu (FPZG).

Imajući u vidu da je opsežan empirijski materijal analize neujednačen odnosno prikupljen na različite načine – samo sam kampanje vezane uz parlamentarne izbore kod nas, i to ne sve, ispitivao uporabom istovjetne metodologije – pregled rezultata istraživanja i drugih uvida koji donosi ovaj tekst nije metodološki koherentan. Neke su se kampanje istraživale kombiniranom uporabom kvantitativnih i kvalitativnih metoda, a druge samo posljednjim metodama što je ponajprije uvjetovano opsežnošću tog fenomena koji se na različitim razinama (izbora) zbivao u dugom vremenskom razdoblju. Posljednje navedene metode moguće je svrstati u političku etnografiju u najširem smislu, a manifestirale su se kao ispitivanje medijski i politički posredovanog predstavljanja političkih aktera u kampanjama odnosno okolnostima

u kojima su se one zbivale unutar političke zajednice koje je i sam istraživač član. U tekstu je zbog limitiranosti prostora izložen razmjerno ograničen opseg podataka koji su izdvojeni slijedom istraživačke ocjene o osobito važnim, za razmatranje teme personalizacije izbora u suvremenoj Hrvatskoj, akterima, porukama i zbivanjima.

Na osnovu teorijskih uvida ustanovljena su i u ovoj analizi korištena dva ključna kriterija za prepoznavanje pojavnosti personalizacije izbora i politike, koja se naročito izražava u kampanjama. Prvi se odnosi na pokazatelje intenzivne prisutnosti nekoga pojedinačnog aktera u predizbornom komuniciranju stranke/koalicije koju predvodi i pripadajućoj produkciji medija; takvim isticanjem često bivaju zanemareni ne samo ostali kandidati i članovi vodstva stranke nego i ta politička organizacija pa i koalicija koju ona predvodi. Drugi se kriterij tiče političkih inscenacija koje se najupečatljivije izražavaju u konstruiranju i promicanju imidža protagonista personalizacije. U posljednjem pogledu analitička pažnja se najviše usmjerava na prikazivanje uglavnom umjetno proizvedenih svojstava tih političara.

Rezultati ove analize izloženi su u tri potpoglavlja, koja se odnose na različite razine izbora. Napose se analiziraju sljedeći aspekti: pojavnost uporabe personalizacije i kandidatskih preferencija u kampanjama; inscenacije koje se posebno zorno izražavaju u konstruiranju i korištenju imidža protagonista personalizacije; uvjetovanost navedene uporabe tj. intervenirajućih političkih i društvenih okolnosti u kojima se ona zbiva; međuodnos kandidatskih preferencija/personalizacije politike i ostala dva glavna čimbenika odluka birača.

Predsjednički izbori

Personalizacija u predsjedničkim izborima gotovo je samorazumljiva. U kampanjama vodećih kandidata vezanima uz pet ciklusa predsjedničkih izbora od 2000. do 2020. godine, kakvoća personalizacije izbora ovisila je o kandidatu i njegovom timu, a njena je uporaba bila i različitog intenziteta i sadržajnog usmjerenja. Posljednje se u prvom redu odnosi na aspekt personalizacije koji se odnosi na opisanu personifikaciju (konstrukciju imidža i druge inscenacije).

Marijana Grbeša je u zaključku članka o personalizaciji politike u izborima za šefa države 2000. (dva kruga), istaknula kako rezultati njenog istraživanja upućuju na zaključak kako su tada postojale "značajne razlike u načinu na koji su kandidati komunicirali svoje poruke medijima i biračima". Ona ustanovljava kako je Stjepan Mesić, iako u njegovim porukama nije bilo eksplicitnog referiranja na osobna svojstva, "sistematski koristio druge suptilne privatne šlagvorte kako bi komunicirao svoje poruke, najviše razgovorni i obični jezik da bi se približio biračima" (Grbeša, 2004: 70).

Neformalni slogan Mesićeve kampanje bio je, barem za to vrijeme, neobičan: "S predsjednikom na kavu". Poruka je to koja se nekoliko tjedana, uz druge aktivnosti, promovirala u susretima tog političara s razmjerno velikim brojem njegovih simpatizera ispred popularnog kafića u središtu Zagreba; ti su susreti izazvali veliku pažnju medija i političke javnosti. Iskusi Mesić je ponajprije na osnovu upečatljivog komuniciranja, kako su ustvrdili promatrači (Grbeša, 2004; Šiber, 2003), trijumfirao na tim izborima. No on je u navedenoj kampanji pokazao i stanovitu problemsku kompetentnost (npr. pravilno detektiranje trauma javnosti vezanih za nemoralnu i društveno štetnu privatizaciju i pretvorbu vlasništva), a potvrdio je i sposobnosti vođe koje su se na neki način, barem u percepciji znatnoga dijela javnosti, izrazile i u ranijem razdoblju (bio je posljednji predsjednik Predsjedništva Jugoslavije,

predsjednik Vlade Republike Hrvatske itd.). Posljednji aspekt svoje karijere on je atraktivno koristio u televizijskom spotu od 35 sekundi: na kraju Mesić stoji okružen običnim građanima u pothodniku zagrebačkog Glavnog kolodvora na zvijezdi naslikanoj na podu. U tom oglasu se poručuje (glasovi spikera i kandidata): "1971. Hrvatsko proljeće, Stara Gradiška – nepodoban. Stvaranje hrvatske države – dosljedan, principijelan, pošten ... Ako želite bilo kakvu Hrvatsku, izaberite bilo koga. Želite li jaku, snažnu, naprednu, poštenu, europsku Hrvatsku, izaberite mene."

Njegov glavni suparnik Dražen Budiša (kandidat HDZ-a Mate Granić bio je ipak u trećem planu), u javnosti ispočetka smatran favoritom, imao je drugačiju strategiju: najviše se oslanjao na svoju snažnu koaliciju (savez SDP-a i HSLŠ-a je 3. siječnja 2000. pobijedio na parlamentarnim izborima). Uz to je nerijetko komunicirao jezikom političke birokracije. Grbeša je na osnovu navedene analize ustvrdila kako je ličnost političara važan izborni pokazatelj (Grbeša, 2004). Politički psiholog Ivan Šiber je pak uočio razliku u komuniciranju kandidata između prvog i drugog kruga izbora (Šiber, 2003: 103). U prvom su se izrazile i neke ideološke razlike između kandidata, kao i različito naglašena (kod Mesića više nego u suparnika) težnja za društvenim promjenama; u drugom krugu, s obzirom na to da su u njega ušla dva kandidata s iste platforme (iz stranaka tzv. šestorke) "teško je bilo uočiti među njima znatnije ideološke ili programske razlike. Po svemu sudeći, izbornog pobjednika odlučile su osobine ličnosti koje su došle do izražaja u neposrednoj i medijskoj komunikaciji" (ibid., 99)

Pet godina poslije te utrke, predizborno komuniciranje inkumbenta Stjepana Mesića s jedne su strane obilježili njegovi napadi, katkad i grubi, na suparnicu Jadranku Kosor. Uz ostalo je govorio "dobra ženska", a s obzirom na obiteljske okolnosti te političarke osobito je prijeporna izjava "Kosor je ušla u HDZ jer je u Tuđmanu prepoznala oca" (*index.hr*, 2004). S druge strane, iskusni političar je ponovo odašiljao duhovite poruke, primjerice da Kosor, koja je slijedom potpore HDZ-a uložila najviše sredstava u oglašavanje, "iskače iz paštete". Kampanja vezana uz izbore 2005. godine ipak se više vodila oko problema političkog i društvenog života (ratni zločini u Domovinskom ratu, stanje demokracije...) nego je bila usmjerena na promicanje imidža političara.

Apeli na ličnost kandidata za predsjednika bili su najmanje prisutni u kampanji Ive Josipovića 2009. godine, kojoj je osnovna tema bila borba protiv korupcije (slogan "Nova pravednost"). Najviše koristeći programsku orijentaciju, Josipović je teško porazio, osvojivši u drugom krugu gotovo dvije trećine glasova, doskorašnjeg kolegu iz SDP-a Milana Bandića, koji je automatizmom Statuta SDP-a zbog te kandidature prestao biti član navedene partije. Bandić je pokušao – pokazalo se bezuspješno – tu političku utakmicu svesti na njihov osobni i ideološki sukob (Grdešić, 2010: 4). Kampanja gradonačelnika Zagreba tada je prema uvidu politologa Nenada Zakošeka "demonstrirala puni spektar populističkih ideoloških instrumenata: mobilizirala je protiv stranaka, elita i navodnog establišmenta, te protiv svjetonazorskih manjina (nekatoličkih vjernika i ateista), a zagovarala tradicionalistički, katolički svjetonazor 'moralne većine'" (Zakošek, 2010: 10). Uz to je Bandić puno više od svoga suparnika, kako pokazuje istraživanje Maje Šimunjak, pokušavao koristiti svoj "privatni profil" kao strategiju kako bi se približio biračima, najviše onima s desnice (Šimunjak, 2012.). Takva se strategija, međutim, pokazala riskantnom, uz ostalo i zato što se on predstavljao kao obiteljski čovjek iako je imao zamršeni privatni život (uz ostalo se rastao od supruge, i to najvjerojatnije kako bi otkupili društveni stan).

Unatoč Bandićevom intenzivnom i – u nekim aspektima – atraktivnom komuniciranju te obilnom trošenju novca za tu svrhu, velik dio javnosti ga nije ocijenio adekvatnim za dužnost šefa države. Za razliku od toga, Josipovića je unatoč njegove (u usporedbi s Bandićem) kvantitativno manje prisutnosti u medijima i okolnosti da gotovo uopće nije koristio privatizaciju politike, većina građana koji su došli na birališta ocijenila moralno adekvatnim i sposobnim da kao predsjednik pridonese prevladavanju velikih društvenih teškoća. Riječju, pozadina Josipovićeve uspjeha 2009. vjerojatno se najviše ticala pozivanja na problemske orijentacije kao osnove donošenja odluka birača; Bandić je poražen unatoč snažnoj personifikaciji njegove kampanje.

Ličnosti kandidata došle su pak u prvi plan vezano uz sljedeća dva ciklusa predsjedničkih izbora. U kampanji vođenoj krajem 2014. i na početku 2015. godine kandidatkinja HDZ-a Kolinda Grabar Kitarović (KGK) intenzivno je koristila personalizaciju politike i ponajviše na taj način tijesno prevladala na izborima. U okolnostima (posljedica) ekonomske i društvene krize, ona je iskoristila komunikacijske slabosti favorita izbora. Ivo Josipović je u toj kampanji često slao običnim građanima slabo razumljive poruke, npr. o promjenama Ustava, a pokušaji njegove personifikacije (u prvom redu kao istaknutog kompozitora koji uživa potporu popularnih osoba) pokazali su se nemuštima i opterećenima manjkom karizme. KGK je uz pomoć stručnjaka i raspoložuci znatnim sredstvima umješno rabila personifikaciju: isticala je izvjesne aspekte svoga privatnog života; znalački je konstruirala i efikasno promicala imidž; njene poruke bile su ilustrirane atraktivnim fotografijama i snimkama, itd.

Samoodređena kao "moderna konzervativka", KGK se utilitarno prezentirala kao personifikacija svojstava koja se u znatnom dijelu javnosti smatraju vrijednima, ponajviše izrazitu vezanost za naciju i druge tradicionalne ideje vodilje (slogan "Zajedno za bolju Hrvatsku"). Navedeno se podudaralo s identifikacijom HDZ-a kao stranke konzervativnog usmjerenja. Uz to se u kampanji koristila emocijama, ponajviše u smislu konstruiranja svoje bliskosti s običnim ljudima. U članku s temom tih izbora Grbeša i ja smo uz ostale aspekte pobjede Grabar Kitarović istaknuli kako je ta političarka za vrijeme kampanje uobičajeno u javnosti nazivana "Kolinda".⁵ U toj je kampanji javno prozivana za nekompetentnost, pretjerano izražavanje osjećaja i naglašavanje tjelesnog izgleda, kao i isticanje uloge supruga koji se brinuo za djecu dok je ona napredovala u karijeri (Lalić i Grbeša, 2015: 52).

U sljedećem nadmetanju, međutim, opisana komunikacijska strategija KGK pretvorila se u njen nedostatak. Drugi mandat nije uspjela osvojiti najviše zbog pretjerane personifikacije, odnosno izrazitije usmjerenosti na predstavljanje (imidž i privatnost) nego na proizvodnju politike (slogan joj je bio uopćen: "Hrvatska zna"); istovremeno je zanemarivala problemsku orijentaciju: njene poruke o društvenim teškoćama i načinima njihova prevladavanja bile su nekonkretne. Uz to se i previše oslanjala na HDZ. Na za Grabar Kitarović nepovoljan ishod izbora krajem 2019. i početkom 2020. godine vjerojatno su utjecali i bliski odnosi s nekim kontroverznim osobama iz javnog života: uz ostale, jedan od sponzora njenih kampanja bio je notorni čelnik GNK Dinamo Zdravko Mamić (Lalić, 2018).

⁵ Zanimljivo je da se ime Kolinda za vrijeme te kampanje i kasnije u medijima i javnosti puno više koristilo od nekih drugih nadimaka te političarke, pa i "Barbika" kojega je u naslovu svoga izvještaja o predsjedničkim izborima 2014./2015. u Hrvatskoj čak istaknuo "The Economist"; autor iz toga uglednoga magazina je u prvoj rečenici teksta naveo sljedeće: "U borbi između Ligne i Barbike, pobijedila je Barbika" (*The Economist*, 2015)

Na tim izborima prevladao je Zoran Milanović, unatoč tome što mu je većina promatrača prije izbora davala slabe šanse. No bivši premijer polučio je razmjerno komotnu većinu u drugom krugu.⁶ Razloge za tu pobjedu ipak treba najviše ustanoviti u komunikacijskim i političkim slabostima njegove suparnice. KGK je moguće motriti kao top model personalizacije kao personifikacije u suvremenoj hrvatskoj politici, ali je njeno korištenje tog modela u kampanji 2019./2020. veći dio javnosti doživio banalnim (brojne greške i bizarne izjave) i lišenim sadržaja. Raščlamba uporabe personalizacije izbora i u slučaju Grabar Kitarović potvrđuje opravdanost upozorenja Thomasa Meyera o dominaciji medijskih inscenacija politike kod neke istaknute osobe kao "praznog prividnoj politici" (Meyer, 2003: 27).

Milanović se tada intenzivno pozivao na svoju osebujnu ličnost, što se naročito izrazilo u sloganu "Predsjednik s karakterom". No uz intenzivno pozivanje na kandidatske preferencije birača, bivši premijer je vješto koristio i neke elemente programске orijentacije, kao i – bez otvorenog isticanja stranačke identifikacije – vrijednosti (operacionalizirane u različitim inačicama slogana "Normalno") koje ga pokreću na bavljenje politikom. Kampanju je zajedno sa suradnicima pažljivo osmislio i proveo, vodeći brigu o sadržajnoj kakvoći svojih istupa; za razliku od suparnice, uglavnom je izbjegao pre naglašavanje imidža i druge zamke personifikacije.

Milanovićeve poruke odaslane različitim sredstvima češće su se navodile u medijima, ali i u neformalnim razgovorima građana, nego istupi drugih političara; ostali kandidati trpjeli su od nedostatka političkog sadržaja ili komunicirali isključivo putem društvenih mreža (najviše populizmu usmjereni Mislav Kolakušić). Bivši premijer je intenzivno koristio "zabavnu artistiku u politici" (Meyer, 2003: 27) i time snažno privlačio pažnju javnosti željne uzbuđenja. Međutim, u tom predizbornom komuniciranju, što je netipično za njegovu karijeru kako prije (Lalić, 2012.) tako i poslije izbora za predsjednika, gotovo da i nije prelazio granicu dobrog (političkog) ukusa.

Personalizaciju je vezano uz te izbore koristio i kandidat Domovinskog pokreta popularni pjevač Miroslav Škoro s političke desnice, ali manje atraktivno i – iako je osvojio razmjerno mnogo glasova – slabije uspješno od Milanovića.

Lokalni izbori

Personalizacija je razmjerno često bila prisutna u kampanjama za lokalne izbore. Uz ostale čimbenike, toj prisutnosti je znatno doprinijelo prije izbora 2009. godine uvedeno izravno biranje gradonačelnika i župana; napose se to izrazilo u komuniciranju Andre Vlahušića (Dubrovnik), Ivana Čehoka (Varaždin), Mirka Duspare (Slavonski Brod) i drugih političara koji su ostvarili više pobjeda u utrkama za gradonačelnika.

Zbog ograničenosti opsega, u ovom tekstu najviše analiziram upečatljive primjera za personalizaciju u smislu personifikacije koji se odnose na izražavanje tog fenomena u predizbornom komuniciranju političara iz dva najveća grada u Hrvatskoj. Osobito su Milan Bandić i Željko Kerum, i to više godina – prvi čak toliko dugo da u dogleđnoj budućnosti najvjerojatnije ni jedan gradonačelnik neće osvojiti tako velik broj mandata – bili dominantni u političkim arenaama Zagreba i Splita. Ta dvojica su ponajprije prema svom specifičnom komuniciranju bili veoma prepoznatljivi u javnosti.

⁶ Zoran Milanović je u tim izborima, na koje je izašlo 55 posto birača, osvojio 1.034.170 glasova, odnosno 104.463 više od svoje suparnice.

Bandić je koristio personalizaciju politike i prije uvođenja izravnog izbora. Djelovao je kao jogunasti političar često i sve češće (kako je vrijeme promicalo) nesklon poštivanju stranačke stege – u SAD se takve naziva *maverick* – i kad je bio član SDP-a; zbog pogrešne političke procjene vodstva Partije Bandić je dugo raspolagao glasovima njenih članova i simpatizera, posljednji puta na lokalnim izborima 2009. godine. Potom je djelovao samostalno, da bi u proljeće 2015. osnovao političku organizaciju sa svojim imenom u nazivu: Bandić Milan 365 – Stranka rada i solidarnosti. U kampanjama te stranke upravo je Bandić bio izrazito istaknut; najbliži suradnici su imali funkciju svojevrsnog servisa za njegovo snažno, ali u više aspekata prijeporno, komuniciranje i djelovanje. Dominantno na osnovu svoje klijentelističke umreženosti i komunikacijske vještine čak je šest puta izabran za gradonačelnika. Na parlamentarnim izborima, za razliku od toga, on i njegova stranka nisu bili posebno uspješni, što upućuje na zaključak da je njegova personalizacija dominantno bila vezana uz kontekst Zagreba, prije svega interese pa i mentalitet nemalog dijela stanovnika tog grada, ponajviše iz istočnih i drugih rubnih četvrti.

Željka Keruma su pak Grbeša i Šalaj uvrstili među "jake" populiste. Prema rezultatima njihova istraživanja, tadašnji gradonačelnik Splita pozitivno se referirao na narod u čak gotovo tri četvrtine (73 posto) i kritizirao političke elite u 45 posto intervjua, a u više od polovine tih medijskih nastupa spominjao je "opasne druge" što je također važno obilježje populizma (Grbeša i Šalaj, 2018: 198-201). Kerum je u svojoj prvoj kampanji za gradonačelnika, u kojoj je sudjelovao kao nezavisni kandidat, snažno konstruirao i promicao imidž i za to vezana svojstva (uspješan, druželjubiv, emocionalno jako vezan za Split...) koja su evidentno odgovarala kulturnom i političkom ukusu mnogih birača; pritom je itekako imao na umu za grad nepovoljne, a za svoju kandidaturu pogodne okolnosti: Split je tada bio posebno teško izložen nemoralnoj privatizaciji i pretvorbi vlasništva te drugim traumama tranzicije što je potenciralo znatne urbane probleme (Lalić, 2003). Uz ostale čimbenike svakako i na osnovu takve kampanje u drugom je krugu pobijedio Ranka Ostojića, iskusnog socijaldemokrata koji tada nije imao dostatnu potporu lokalne organizacije svoje stranke.⁷

Personalizaciju kao bitno obilježje političkog komuniciranja bogatog trgovca prepoznali su mnogi promatrači izbora održanih u svibnju 2009. godine. Tako je u knjizi "Kerum i propadanje Splita" publicist Vladimir Matijanić ustvrdio sljedeće: "Kampanja mu je bila personalizirana s jednostavnim, gotovo primitivnim porukama – davao je obećanja i isticao ciljeve, ali bez objašnjenja kako do njih doći i bez ozbiljnog političkog programa" (Matijanić, 2011: 112). Željko Kerum je tada surađivao s Krešimirom Macanom, marketinškim stručnjakom, koji je imao važnu ulogu u osmišljavanju i provođenju strategije kampanje zasnovane na jednostavnim porukama (slogani: "Yes, I can" kao parafraza poznate krilatice Baracka Obame s izbora 2008. i za lokalni kontekst privlačan "Vrime je") te uzimanja u obzir kulturnih i mentalitetnih posebnosti Splita, neizostavno i privrženost Hajduku (izdašna komunikacijska "eksploatacija" jednog sukoba Keruma s nekim navijačima Dinama u Zagrebu).

Kerum se natjecao i na sljedeća tri izbora za gradonačelnika Splita, ali neuspješno. Četiri godine nakon što je postao "poteštat" nije ni uspio biti među dva kandidata s najviše glasova (prevladao je socijaldemokrat Ivo Baldasar). U drugom krugu izbora 2017. ga je tijesno pobijedio kandidat HDZ-a Andro Krstulović Opara, i to najviše razmjerno vještijim kombiniranjem kandidatskih preferencija s nekim

⁷ Željko Kerum je na izborima 2009. prevladao s 11.476 glasova prednosti, odnosno 56,87 posto prema 40,75 posto za Ranka Ostojića.

elementima personalizacije (promicanje imidža "urbanog", sofisticiranog i toleran-tnog političara, itd.) i stranačke identifikacije. Na sljedećim izborima Kerum je slabo nastupio, evidentno opterećen aferama (npr. ručak sa sucima u Kaštelima) pa nije ni ušao u drugi krug; u svibnju 2021. prevladao je sveučilišni profesor fizike Ivica Puljak, jedan od istaknutijih aktera političkog centra kod nas, koji je personalizaciju dominantno koristio kako bi isticao meritornosti za dužnost gradonačelnika i snage karaktera. Nastavljanje Kerumove političke karijere bilo je znatno ometeno u javnosti registriranim izrazima obijesna i primitivna ponašanja; notorni primjer za to je fotografija na kojoj je prezentiran kako na nekom slavlju drži "fetu" pršuta – na čelu.

Očito zasićen dužnošću gradonačelnika, koja prema znanjima i vještinama te zbog izloženosti poslovnim teškoćama nije odgovarala njegovom znanju i habitusu, Kerum je nastojao da Hrvatska građanska stranka, koja je dominantno bila vezana za njegovu političku personu,⁸ na izborima dobije što više vijećnika kako bi mogao za sebe i pripadnike svoga klana mešetariti utjecajem. Tom živopisnom, ali kontroverznom političaru, takva je "trgovina" u dugom razdoblju uspijevala, ali je zbog opterećenosti nepotizmom, sukobom interesa i drugim tegobama nerijetko bila na štetu interesa Splita i ugleda toga grada.

Komuniciranje Bandića i Keruma ovdje ističem kao osobito jasne primjere personalizacije, prisutne ne samo u kampanjama za lokalne izbore nego i u nastojanjima da oni i njihove stranke ostvare što veći uspjeh na parlamentarnim izborima. Obojica su se pritom dominantno pozivali na imidž, a izrazito zanemarivali stranačku identifikaciju (ionako su se te stranke zasnivale ponajprije na njihovim političkim ličnostima) pa i programsku orijentaciju (uglavnom nisu imali prijedloge javnih politika ili su ti prijedlozi bili uopćeni, što je naročito bilo prisutno kod Keruma). Međutim, uobičajeno personalizirani, apeli te dvojice populista izrazito obilježeni personifikacijom ostvarivali su utrka za parlament slab učinak među biračima u drugim dijelovima Hrvatske, pa i znatno manji od prethodno očekivanih uspjeha u izbornim jedinicama s mnogo građana koji su im na lokalnim izborima dali povjerenje. U navedenim izborima njihove stranke ipak su uspijevale, i to Bandićeva više nego Kerumova, dobiti po nekoliko zastupnika koji su zapravo funkcionirali kao nemali kapital u klijentelizmu usmjerenoj politici.

Različiti su uzroci Bandićevih i Kerumovih neuspjeha u izborima na nacionalnoj razini. Ponajprije treba istaknuti one koji se odnose na realno slabe, osobito kod Keruma, kompetencije i upravljačke sposobnosti za nacionalnu razinu politike; njihov dvojicu velik dio javnosti jednostavno nije "vidio" kao važne nositelje izvršne vlasti, pa – poglavito Keruma – ni kao čelnike stranaka koje trebaju imati važnu zastupljenost u zakonodavnoj vlasti. Opisani neuspjeh treba objasniti i znatnim razlikama između ekonomskih i drugih okolnosti te mentaliteta i načina življenja žitelja ta dva grada, kao i između Zagreba i drugih dijelova zemlje.

Parlamentarni izbori

Personalizacija politike u kampanjama za parlamentarne izbore u suvremenoj Hrvatskoj bila je prisutna kod izvjesnih političkih vođa. Elementi personalizacije su uglavnom bili prisutni u okviru šireg pozivanja stranaka, najviše velikih, na kandidatske preferencije birača. Tako su u predizbornom komuniciranju neke stranke isticale stvarne intelektualne kapacitete (znanstvene titule i druge kompetencije, znanje stranih jezika i slično) te upravljačke i druge sposobnosti i vještine lidera

⁸ Hrvatska građanska stranka osnovana je u rujnu 2009. godine, uoči lokalnih izbora.

(primjerice dužnosti koje su ranije obnašali u svojim karijerama i poslovne uspjehe). S druge strane personalizacija je u nekim situacijama dominantno rabljena u smislu personifikacije, ponajviše tako da su izvjesni političari, uz pomoć savjetnika za politički marketing i odnose s javnošću, inscenerali i promicali imidž odnosno uz to vezana svojstva sebe kao vođa za koja su smatrali kako su poželjna među građanima.

Nalazi longitudinalnoga anketnog istraživanja kojeg je na reprezentativnom uzorku građana u vezi sa svim dosadašnjim parlamentarnim izborima realizirao tim FPZG-a gotovo su u potpunosti podudarni s mojim uvidom u personalizaciju politike i kandidatske preferencije u vezi s predizbornim komuniciranjem stranačkih lidera kod nas. Tri su kampanje u tom pogledu bile posebno istaknute: 2007., 2015. i 2016. godine. Navedenima, imajući u vidu rezultate svojih istraživanja, dodajem i kampanju vezanu uz izbore održane 2003. godine. Ona je također bila obilježena snažnim komuniciranjem tadašnjeg predsjednika HDZ-a Ive Sanadera (Lalić i Kunac, 2010). Zapravo je taj komunikativni političar u prvom desetljeću ovog stoljeća snažno personalizirao i (izborne) kampanje i svoju stranku. Da je to zajedno sa svojim suradnicima i savjetnicima Sanader radio planirano, upućuju uz ostalo navodi iz njegova prvog intervjua nakon osvojenih izbora 2003. godine: ističući uspješne primjere Tonyja Blaira i nekih drugih vođa "modernih zapadnih stranaka" ustvrdio je kako "ljudi hoće vidjeti tko to vodi stranku, tko je taj lider stranke i sve se više ljudi, osim s programom i strankom, identificira i s liderom stranke" (prema: Nikić Čakar, 2013: 220).

Gotovo petina (19,3 posto) ispitanika u istraživanju provedenom uoči izbora 2007. na pitanje o razlozima za svoju biračku odluku istaknulo je lidera stranke. U istovjetnom ispitivanju realiziranom četiri godine prije toga, kad je novi predsjednik HDZ-a po prvi puta predvodio stranku u izborima, odgovor o vođi kao najvažnijem razlogu te odluke zaokružilo 12,5 posto anketiranih. U oba navrata tako su više od drugih anketiranih odgovarali birači HDZ-a, koji su u to vrijeme uglavnom bili veoma vezani za Sanadera. Takav su odgovor dali i mnogi simpatizeri Hrvatske narodne stranke (HNS), koji su naročito računali na političku snagu Radimira Čačića.

Bivši potpredsjednik Vlade (od početka 2000. do kraja 2003.) bio je 2007. godine osobito prepoznatljiv u javnosti: snažno je komunicirao i imao zasluge za neke važne razvojne projekte Račanove administracije, u prvom redu za pripremu i (početnu) gradnju auto-cesta Zagreb-Split kao pothvat od veoma velike važnosti. S tim kapitalom je tadašnji predsjednik HNS-a već u ranu jesen 2006. krenuo u kampanju "Čačića za premijera". Ona je bila jedan od zornih pokazatelja da je i kod nas prisutno prihvaćanje trenda, prisutnog u nekim zemljama zapada, prezidencijalizacije parlamentarnih izbora, u kojem se vođe prezidencijaliziranih stranaka ponašaju poput kandidata na predsjedničkim izborima (Nikić Čakar, 2013: 243). Čačić je u taj projekt uložio veliki novac i napor: uz ostalo je u amerikaniziranoj maniri pohodio 210 gradova i mjesta kako bi ostvario neposredan kontakt s biračima. Naposljetku je njegova stranka liberalnog usmjerenja osvojila 6,8 posto glasova i dobila sedmero zastupnika; navedeno je postignuće za HNS bilo razmjerno zadovoljavajuće, ali s druge strane nedovoljno za ostvarenje Čačićevih ambicija. HDZ je na osnovu snažne kampanje, u kojoj je također bilo puno elemenata prezidencijalizacije, kao i zbog slabosti SDP-a i drugih razloga, 2007. godine ostvario još jednu pobjedu.

U dvjema studijama (Lalić i Kunac, 2010) o tri izborna nadmetanja i pripadajućim kampanjama – napisanima na temelju empirijskih istraživanja realiziranih korištenjem kvantitativnih (analiza sadržaja televizijskih spotova i velikih plakata stranaka) i kvalitativnih metoda (semiotička analiza spotova) – izloženi su brojni

pokazatelji poticanja emocionalne i druge vezanosti birača za Sanadera, tada evidentno komunikativnog i sposobnog političara. Tako je u komuniciranju u studenom 2003. Sanader likom i riječju bio istaknut u 11 od ukupno 13 različitih spotova svoje stranke; njegov glavni suparnik Ivica Račan, koji je u to vrijeme bio ne samo prvi čovjek SDP-a nego (tada još uvijek) i premijer, pojavio se u samo četiri od ukupno 11 spotova socijaldemokrata (ibid., 31). Pokazalo se tada da Račan prema komunikacijskim vještinama, posebno vezanim uz medij televizije, znatno zaostaje za svojim rivalom. Njegovi pokušaji da se približi biračima, uz ostalo i nekim elementima privatiziranja komunikacije (primjerice u pojavljivanju u jednom spotu zajedno sa suprugom Dijanom Pleštinom) uglavnom nisu urodili plodom.

Sanader je u toj kampanji izrazito prednjačio u televizijskom oglašavanju nad ostalim istaknutim HDZ-ovcima, pa je primjerice bio prezentiran u ukupno 62 kadra, dok su Jadranka Kosor, Miomir Žužul, Vladimir Šeks i neki drugi bili prikazani u manje od deset kadrova (Lalić i Kunac, 2010: 31). Većina kadrova u kojima su prezentirani ostali članovi vodstva HDZ-a treba motriti tek kao "grupni portreti s predsjednikom" (ibid., 32). Slijedom uvida dobivenih semiotičkom analizom, u vezi s najemitiranim spotom te stranke "Pokrenimo Hrvatsku", Kunac i ja ustvrdili smo sljedeće: "Izborom označitelja na općoj sintagmatskoj razini (dakle, slijedom kojim se pojavljuju u spotu) Ivo Sanader kao da se prezentira kao ljubazno čovjekoliko božanstvo koje će očuvati tradicionalne vrijednosti hrvatskog društva, mladima će omogućiti budućnost u kojoj caruju znanje i dobar standard..., pobijedit će na izborima i nastaviti voditi HDZ i Hrvatsku u Europu ne zanemarujući specifičnosti Hrvatske. Međutim, kada kao 'aktivni gledatelj' uđete u prostor između označitelja i označenoga postaje jasnije kako su svi ostali označitelji u funkciji personifikacije upravo Ive Sanadera" (ibid., 66).

Personalizacija koja se odnosila na Sanadera bila je naročito prisutna u predizbornom komuniciranju HDZ-a u jesen 2007. godine. Tada se u televizijskim oglašima te stranke nije pojavio ni jedan član njenoga vodstva osim njega koji je bio istaknut u tri spota i 38 kadrova; od političara prezentirani su samo stranci, i to oni tada osobito istaknuti: Angela Merkel, Bertie Ahern i Jean Claude Juncker (Lalić i Kunac, 2010: 113). U personalizaciji vođe HDZ-a taj se puta, za razliku od kampanje vođene četiri godine prije toga, poglavito promicala percepcija o njegovom političkom iskustvu i dokazanom liderskom kapacitetu. Takav je imidž Sanadera bio u opreci spram neiskustva tada mladog Zorana Milanovića koji je unatoč svojoj rječitosti u komunikacijskom pogledu prilično "lutaao". I komunikacija SDP-a bila je tada nespretna: na početku su istaknuta dvojica vođa, Milanović i Ljubo Jurčić, da bi se strategije promijenila usred kampanje.

HDZ se u opisana dva izborna nadmetanja ipak nije pozivao samo na Sanadera, nego je uz to koristio i stranačku identifikaciju, a u nekim aspektima i programsku orijentaciju. Vladajuća stranka je u nadmetanju 2007. uz ostalo isticala (npr. u multimedijском TV-spotu "Idemo dalje") različite pozitivne rezultate svoje vlasti, koja se odvijala u godinama ekonomskog rasta. No taj je rast imao naličje u eskaliranoj korupciji, raširenom klijentelizmu i sličnim problemima koji su kod nas naročito uvjetovani načinom vladanja.

HDZ je tada raspolagao s izrazito najviše sredstava, što mu je omogućilo premoć u oglašavanju. Napose se u kampanji 2007. promicao Ivo Sanader, što je uz ostalo vjerojatno bilo potaknuto i nastojanjem da se ostvari pobjeda na što lakši način. Registrirano je 18 različitih spotova HDZ-a što je činilo 30 posto od televizijskih oglasa stranaka u toj kampanji, koji su u ukupnom broju emitiranja oni sudjelovali s

41 posto, a u ukupnom trajanju emitiranja čak nešto više od polovine (Lalić i Kunac, 2010: 100). Kasnije se pokazalo kako su izvori sredstava tako intenzivnog oglašavanja HDZ-a bili vezani uz svojevrsno političko reketiranje javnih poduzeća i druge zloporabe (afera Fimi media). Zbog toga je stranka bila kazneno gonjena i nakon dugog procesa kažnjena (Sanader je 13. studenoga 2020. kažnjen s osam godina zatvora, a HDZ-u je presuđeno da mora vratiti 3,5 milijuna kuna u državni proračun). Tom presudom međutim nije promijenjena okolnost da je ta stranka 2007. pobijedila na izborima (osvojivši 66 zastupnika) i slijedom toga s manjim partnerima konzumirala vlast.

Nalazi istraživanja kampanje u studenom i početkom prosinca 2011. (Kunac, Lalić i Andrijević, 2013) također su razotkrili prisutnost elemenata personaliziranog komuniciranja, napose kod oba glavna aktera tih izbora (HDZ-a zajedno s dva manja partnera i – ipak manje od toga – Kukuriku koalicije lijevog centra). Takva se strategija napose izrazila u prilično amerikaniziranoj kampanji vladajuće stranke, koja je bila obilježena isticanjem njene tadašnje predsjednice i premijerke (od sredine 2009. do kraja 2011.). Jadranka Kosor: od ukupno osam spotova ona se pojavila u sedam i ukupno 17 kadrova, a u preostalom se u *offu* čuo upravo njen glas; Martina Dalić, Gordan Jandroković i ostali istaknuti HDZ-ovci prezentirani su u samo po jednom spotu (ibid., 85). Za razliku od toga, Milanović kao predsjednik najsnažnije stranke Kukuriku koalicije u gotovo je svim TV oglasima bio prezentiran kao "prvi među jednakima", a Vesna Pusić, Radimir Čačić i drugi vodeći političari iz te koalicije u tri ili dva spota (ibid., 86).

Analiza velikih plakata razotkrila je još izrazitije razlike: na HDZ-ovima najistaknutiji je bio lik Kosor, i to prilično retuširan. S druge strane, *billboardi* Kukuriku koalicije, uz slogan "Imamo plan", najviše su bili označeni satiričnim porukama, nekima i ingenioznima, koje je kreirala marketinška agencija, primjerice "Hobotnica ispod peke, a ne u politici" i "Dug život, a ne život na dug". U oba plakata koalicije lijevoga centra u kojima su istaknute osobe lik je Zorana Milanovića, tada već etabliranoga političara. No on je u tom oglašavanju prezentiran zajedno s nekim drugim političarima i građanima (Kunac, Lalić i Andrijević, 2013: 87). Kukuriku koalicija je najviše koristila problemsku orijentaciju, upozoravajući pritom na nedostatke (korupcija...) i propuste (slabo reagiranje na krizu...) vlasti HDZ-a. Takva je strategija pridonijela da ta koalicija osvoji velik broj (83) zastupnika u Saboru.

Strategija HDZ-a 2011. bila je pak najviše usmjerena na to da se pobjedom oprobanih obrazaca iz vremena Sanadera, pokuša ostvariti izrazitim isticanjem jedne ličnosti. Unatoč tome što je Jadranka Kosor imala izvjesnih komunikacijskih i drugih kvaliteta, ocjenu da je takva strategija pogrešna iznijeli su mnogi promatrači i stručnjaci.⁹ U komuniciranju te stranke bilo je i elemenata stranačke identifikacije pa i programske orijentacije. Navedena je identifikacija međutim bila rabljena na zastarjeli način (recikliranje "državotvornih" poruka iz devedesetih kojima se HDZ predstavlja kao jedini istinski zaštitnik hrvatstva, i slično); apeli vezani uz tegobe društvenog života i politike bili su nejasni. Uslijed za HDZ nepovoljnih uvjeta eskalirale ekonomske i socijalne pa i moralne krize, koja se prelijevala preko ionako prilično poroznih nasipa pravne države, tako dizajnirana kampanja nije ni mogla biti uspješna.

Prema rezultatima ankete tima FPZG-a razlozi biračkih odluka na izborima 2011. razmjerno malo su se odnosili na stranačke vođe – devetina (11,5 posto) is-

⁹ "Tko god je centrirao izbornu kampanju na svoga lidera, strateški je pogriješio. To napose vrijedi za kampanju HDZ-a koja je bila posve usmjerena na Jadranku Kosor" (Kasapović, 2011a: 7).

pitanika je istaknula taj razlog. No što se toga tiče situacija se promijenila vezano uz redovne izbore 2015. i naročito kod izvanrednih 2016. godine: 16,8 i 19,1 posto ispitanika zaokružilo je taj odgovor. Vjerojatno je mnoge birače – naročito 2016. kad su se izrazitije nego njihove stranke odnosno koalicije nadmetali Milanović i Plenković – privukao za praćenje kampanje, a neke i za izlazak na izbore, svojevrsan "mitski sukob junaka" kao jedan od oblika inscenacije političkih medijskih formata (Meyer, 2003: 26).

Kampanju 2015. godine, koja se odvijala u okolnostima već dugotrajne gospodarske krize te teških političkih sukoba, obilježila je niska sadržajna kvaliteta komuniciranja, i to poglavito kod vodećih aktera (Vučković, 2015; Lalić, 2015). Građa koju sam prikupio sustavnim praćenjem poruka upućuje kako je sukob između ključnih političara tada bio svojevrsni pregrijani izraz poticanja kandidatskih preferencija. Mogli su se uočiti i pokazatelji prljave kampanje, odnosno tretiranja suparnika kao neprijatelja, međusobnog diskreditiranja, uporabe poluistina i drugih oblika manipulacije, i slično. Takvim istupima bilo je naročito kontaminirano komuniciranje dvojice najistaknutijih aktera izbora: Zorana Milanovića i Tomislava Karamarka koji je predvodio koaliciju desnice. Prvi je uz ostalo 24. listopada te godine na skupu u Jastrebarskom izjavio "Domoljubna koalicija je pošast gora od Sanadera, to je zlo"; Karamarko je više puta ponovio kako je vlast lijevog centra "nenarodna" i "nacionalna" pa čak i da je stoga Hrvatskoj potreban "novi Domovinski rat" (Lalić, 2015: 14).

Stranačka identifikacija i problemska orijentacija tada su dominantno bile u funkciji sukoba političkih vođa i njihovih organizacija. Demokratski usmjerena javnost takvo je komuniciranje uglavnom loše primila (što je uz ostalo pridonijelo razmjerno dobrom rezultatu novoosnovane stranke Most), ali je ono vjerojatno imalo odaziv među nekim pristalicama dviju najvećih stranaka. Naposljetku su i Karamarkovi i Milanovićevi tabori ostvarili lošiji rezultat (Domoljubna koalicija 59, a koalicija Hrvatska raste 56 zastupnika) od onoga koji su prethodno očekivali, što je znatno otežalo ionako teško formiranje vladajuće koalicije.

Na povećanje važnosti pozivanja na kandidatske preferencije i napose korištenja personalizacije vjerojatno je utjecala i okolnost da su izbori 2015. bili prvi koji su se proveli uz korištenje preferencijskog glasovanja. Ta je inovacija povećala pažnju javnosti prema izvjesnim kandidatima. Većina političkih aktera, međutim, nije valjano reagirala na za to vezane prilike. Uz ostalo, tek je razmjerno malo kandidata iskoristilo prednosti mrežnih platformi, koje su jeftinije od drugih oblika oglašavanja i pogodnije za obraćanje ciljnim skupinama u zasebnim izbornim jedinicama. Milica Vučković je kao primjer za korištenje tih prednosti navela komuniciranje Anke Mrak Taritaš, koja je s osmog mjesta na listi uspjela ući u Sabor: za taj uspjeh je "jednim dijelom vjerojatno zaslužna i kampanja 'Anka je Mrak' koju je intenzivno vodila na društvenim mrežama" (Vučković, 2015: 22).

Personalizacija politike bila je krajem ljeta 2016. naročito prisutna u nadmetanju na izvanrednim izborima: žestoko su se sučelili predsjednici dviju najvećih stranaka, koje inače uz dob¹⁰ povezuje pravnička struka i diplomatska karijera: bivši premijer Milanović koji je predvodio Narodnu koaliciju predvođenu SDP-om i lider HDZ-a Andrej Plenković. Posljednji je došao na čelo stranke nekoliko mjeseci prije izbora, a u kratkom vremenu nakon toga pokazao je odlučnost u unutarstranačkim previranjima koja su uz ostalo bila izazvana sumnjama u koruptivne radnje nekih članova stranačkog vodstva pa i pripadnika njihovih obitelji. Poznata je poruka iz

¹⁰ Zoran Milanović je stariji tri i pol godine od Plenkovića, a u vrijeme izbora 2016. gotovo je navršio 50 godina.

govora kojega je održao na XVII. Općem saboru HDZ-a 28. svibnja 2016.: "Smatram da stranka ne može biti talac političke sudbine bilo kojeg svog člana" (prema: Maretić Žonja, 2016.). Tim nastupom on je uz ostalo izrazio u javnosti raširenu svijest o autoritarnom sindromu u velikim strankama kao problemu koji ima teške posljedice za demokraciju i društvo; navedenim i sličnim nastupima naznačio je i svoju kompetentnost i potencijal snažnog vođe.

Početak karijere Plenkovića kao vodećeg političara je poglavito označio glavni slogan HDZ-a na izborima 2016. godine. Autor krilatice "Vjerodostojno" je Boris Malešević, koji je ranije najviše radio za socijaldemokrate. Kasniji medijski nastupi tog stručnjaka za politički marketing, kao i neki drugi pokazatelji, upućuju na opravdanost ocjene da se taj slogan naizgled začudnog značenja – u javnosti je već dugo vremena raširena percepcija o kvarnosti pa i nepouzdanosti (vodstva) HDZ-a – ustvari odnosio na Plenkovića, a ne na njegovu stranku. Dok je poruka "Vjerodostojno" bila prilično zapažena u medijima i javnosti, neinventivan slogan Narodne koalicije "Siguran smjer", neprilagođen kompleksnim političkim i društvenim konstelacijama, nije izazvao posebna reagiranja; nije uočeno ni da ga je itko od promatrača povezo sa Milanovićem.

U tom je procesu novi predsjednik HDZ-a insceniran kao lider s nizom za javnost poželjnih svojstava (mlad, stručan, odlučan...). Napose se promicala percepcija o Plenkovićevoj stručnosti i kredibilnosti, što je uz ostalo omogućeno okolnošću da je u trajanju od tri godine prije analiziranih izbora bio zastupnik u Europskom parlamentu. SDP i drugi akteri Narodne koalicije također su koristili imidž svoga lidera. No ključne osobine ličnosti Milanovića (komunikativan, obrazovan...) uslijed iskustava javnosti vezanih uz njegovo dotadašnje djelovanje u politici, za mnoge građane već su bile "pročitana knjiga". I to s prijepornim sadržajem mnogih "stranica": njegova Vlada je imala više neuspjeha nego uspjeha, pratio ga je glas da je lijen, u više je navrata prezentirao sklonost svađama s neistomišljenicima, i slično.

Prijeporno komuniciranje tadašnjeg predsjednika SDP-a izrazilo se uz ostalo u televizijskim duelima u kojemu je on, za razliku od smirenog Plenkovića, pokazao znatnu agresivnost pa i bahatost što je uglavnom izazvalo nepovoljan dojam kod gledatelja. Ostali vodeći političari su u kampanji vođenoj u kasno ljeto 2016. ustvari uglavnom bili slabo zamjetni. Ta okolnost je vjerojatno posebno utjecala na to da u uvjetima niskog odaziva na izbore (samo 54,7 posto) tijesnu pobjedu (36,6 posto spram gotovo trećine biračkoga tijela koliko je dobila Narodna koalicija) postigne Plenkovićeve stranka.

Stimuliranje kandidatskih preferencija politički akteri su tada ipak uočljivo kombinirali s pokušajima da apeliraju na druga dva čimbenika odluke birača. Moguće je ustanoviti kako su se takvi pokušaji HDZ-a više odnosili na uporabu stranačke identifikacije, a SDP-a i drugih stranaka koalicije lijevog centra vezani uz programske orijentacije. Takvo usmjerenje SDP-a i saveznika pokazalo se i na tim izborima kao prevladavajuće nedorečeno i strateški slabo. To uz ostalo treba povezati s okolnošću da su socijaldemokrati kod nas već dugo vremena zaglavljani između liberalnog pristupa navlastitog za politički centar i zahtjeva za ispravljanjem nepravdi te drugih idejnih i programskih okosnica ljevice (Bobbio, 1998). Za razliku od toga, identifikacija HDZ-a bila je i prigodom tih izbora snažan adut za privlačenje birača. Dakle, u vezi s politički ključnim – pokazala su kasnija zbivanja – nadmetanjem 2016., potvrdila se stabilna emocionalna i druga vezanost znatnog dijela biračkog tijela za tu političku organizaciju tradicionalno percipiranu kao nositeljicu domoljublja, ali i nacionalizma. Uputno je pritom imati na umu kako se naciona-

lizam, unatoč svojem "konceptualnom siromaštvu" (Ravlić, 2003: 201), u suvremenoj Hrvatskoj i u mnogim drugim zemljama, javlja kao snažna ideologija s velikom "emocionalnom snagom" (ibid., 201). Za razliku od toga, poruke SDP-a i saveznika, ponajprije o načinima prevladavanja društvenih problema i unapređenja razvoja, bile su uglavnom uopćene i slabo potkrepljene djelovanjem na vlasti.

I kampanju izbora 5. srpnja 2020., izrazito obilježenu delikatnim okolnostima pandemije koronavirusa, naročito je odredila uporaba Plenkovića kao najsnažnijeg političara u zemlji (Lalić, 2020a; Lalić, 2020b). On je nastavio svoju stranku preusmjeravati s desnice na poziciju (desnog) centra. Za tu kampanju HDZ-a toga je puta bilo važno naglašavanje različitih uspjeha vladajućih. Poblži pogled upućuje na isticanje pojedinih stvarnih, ali i još više od toga konstruiranje pozitivnih učinaka vlasti, kao i zanemarivanje komuniciranja o greškama i propustima (ponajprije nepoduzimanja strukturnih reformi gospodarstva i društva). Takvo se usmjerenje kampanje, obilježeno izostankom autokritike, izrazilo u izvavi koju je premijer dao 26. svibnja te godine u Splitu: "Hrvatska je pobijedila covid-19, ova Vlada je pobijedila covid-19, mi smo svladali epidemiju" (*nacional.hr*, 2020). No ključna poruka kampanje HDZ-a bila je sigurnost, a na tome zasnovana strategija u nestabilnim društvenim okolnostima, kad se obični ljudi najviše brinu za opstanak sebe i svojih bližnjih, vladajućima uglavnom uspijeva. Tako je u televizijskom spotu, koji pripada vrsti "dobrog raspoloženja",¹¹ Plenković uz ostalo poručio: "Hrvatska je sigurna zemlja".

Iako kao dugotrajni premijer već prilično iskusan, Plenković je u toj kampanji napravio i neke greške. Napose je bio bizaran susret u jeku epidemije s netom nakon toga od koronavirusa oboljelim tenisačem Novakom Đokovićem i pojedinim drugim teniskim zvijezdama te lokalnim političarima i građanima u Zadru. Propuštajući da se poput drugih koji su bili u izravnom kontaktu sa zaraženima podvrgne mjeri samoizolacije Plenković je ustvari pokazao da se on i njegovi suradnici ne pridržavaju poruke jednog od tadašnjih slogana HDZ-a: "Za Hrvatsku u kojoj nitko nije nedodirljiv". Plenković je te propuste ipak nadoknadio svojom komunikacijskom pa i drugom superiornošću, što se najočitiije izrazilo u usporedbi njega i neiskusnog Davora Bernardića koji je puno lošije komunicirao od svoga prethodnika¹²; tadašnjeg vođu SDP-a velik dio javnosti uopće nije percipirao kao izglednog premijera. Samouvjereni predsjednik HDZ-a je poglavito prevladao u televizijskim sučeljavanjima i drugim interakcijama s retorički šturim Bernardićem i političkoj komunikaciji nevještim Miroslavom Škorom. Premoć nad posljednjim je šef HDZ-a postigao unatoč tome što je desničarski Domovinski pokret u svom nazivu i na druge načine pokušavao dobiti potporu birača personalizacijom toga popularnog glazbenika. Opisana premoć Plenkovića i njegove stranke vjerojatno je bila jedan od razloga (javnost se više interesira za glasovanje kad je utrka neizvjesna) veoma niskog odaziva građana na izbore – samo 46,90 posto.

HDZ je ostvario pobjedu sa 37,67 posto glasova i dobio 66 zastupnika, dostatno da zajedno sa zastupnicima manjina i pojedinim drugim partnerima formira vlast;

¹¹ Vrste televizijskih spotova u političkim kampanjama kao i njihove učinke izložio je Ivan Šiber (Šiber, 2003: 208-217).

¹² Stručnjakinja za političku retoriku Gabrijela Kišiček ovako je 2018. godine opisala razlike između nastupa Milanovića i Bernardića: "Zoran Milanović bio je sklon agresivnom komuniciranju 's visoka', a Bernardić je neuvjerljiv i izvedbom i sadržajem. Kad bi išli zajedno u razred, Milanović bi bio glavni 'frajer', a Bernardić najbolji učenik iz prvog reda" (Kišiček, 2018: 38).

Restart koalicija, koju je predvodio Bernardić ishodila je samo četvrtinu biračkoga tijela, Domovinski pokret 10,89 posto, Most nezavisnih lista 7,39 posto, itd. I u kampanji vezanoj za izbore u ljeto 2020. pokazalo se da personalizacija izbora i politike, kao i uporaba kandidacijskih preferencija, naročito dolazi do izražaja kad su prisutne osjetne razlike u upravljačkim, komunikacijskim i drugim sposobnostima vodećih političara, napose kad se jednog aktera u velikom dijelu javnosti smatra pogodnijim za najvišu dužnost od suparnika. Navedena je pobjeda bila uvjetovana i okolnošću da su Plenković i HDZ umješnije kombinirali kandidatske preferencije s problemskom orijentacijom (pozivanje na stvarne i konstruirane uspjehe vlasti...) i stranačkom identifikacijom nego Bernardić i njegovi politički partneri okupljeni oko SDP-a te ostali akteri tih izbora.

Zaključak

Analizu uporabe personalizacije politike i kandidatskih preferencija u kampanjama vezanim uz tri razine izbora u Hrvatskoj od 2000. do 2021. godine zaključujem ocjenama o početnim tezama.

Prva teza je potvrđena. Na osnovi nalaza istraživanja ustanovljena je velika pojavnost personalizacije i ukupnog korištenja kandidatskih preferencija u tjednima koji su prethodili izborima. Personalizacija izbora odnosila se na konstruiranje i promicanje imidža vodećih političara, medijske i druge inscenacije, naglašavanje nadmetanja između nekih političkih vođa uz zanemarivanje idejne i problemske rasprave, intenzivnu privatizaciju političkog komuniciranja izvjesnih lidera i slične pojave. Istaknuti političari, poput Ive Sanadera i Zorana Milanovića, rabili su svoj imidž odnosno za to vezana konstruirana svojstva (npr. blizak običnim ljudima), a koristili su i neke stvarne osobine svojih ličnosti te značajke karijernih i životnih putova (obrazovan, meritoran...). Personalizacija je vezano uz neke kampanje i izbore ipak bila izraženija nego kod drugih, a ta razlika je bila više uvjetovana izbornom ponudom, prije svega kadrovskom (u prvom redu vođa stranaka i vodećih kandidata), nego izbornom potražnjom.

Doprinosi ove analize naznačuju – za potvrdu tog uvida trebalo bi provesti potpunija ispitivanja – kako se *druga teza*, prema kojoj personalizaciju politike kod nas u kampanjama više koristili pobjednici nego gubitnici izbora, pokazala djelomično potvrđenom; do te ocjene se došlo dovođenjem u vezu intenziteta personalizacije u analiziranim kampanjama i rezultata pripadajućih izbora. S jedne strane, izvjesni političari (Andrej Plenković, Milan Bandić i neki drugi) skloni personaliziranju izbora i stimuliranju kandidatskih preferencija, ostvarivali su pobjede za sebe i svoje stranke ili koalicije. Personalizacija i ukupna stimulacija kandidatskih preferencija svakako nisu jedini pokretač izbornih pobjeda navedenih i nekih drugih političara koji su se time koristili, ali ova analiza pokazuje kako su u za to pogodnim okolnostima, koje su se odnosile i na komunikacijske slabosti suparnika, nerijetko funkcionirale kao važan čimbenik tih uspjeha.

Za razliku od toga, strategija kampanje dominantno zasnovana na personalizaciji politike u nekim je situacijama i kod nekih aktera bila neučinkovita. Pozadina tih neuspjeha je raznovrsna, ali se vjerojatno najviše ticala slabog učinka obnašanja vlasti i ostaloga političkog djelovanja uvjetovanog nedostatkom kapaciteta (kandidata, stranke, koalicije) za pobjedu. U tom sklopu naročito treba uzeti u obzir da se ključna premisa izbornog i ukupnog političkog uspjeha odnosi na pokazivanje stvarnih sposobnosti vodećeg političkog aktera za mobiliziranje svoje političke

organizacije i efikasno upravljanje u datim političkim i društvenim okolnostima. Primjer za navedeno je korupcijom i lošim rezultatima svoje vlasti uzdrmani HDZ predvođen od strane Ive Sanadera oktroiranom Jadrankom Kosor na izborima 2011. godine, vremenu u kojem je ekonomska i društvena kriza kod nas i u svijetu bila na vrhuncu. Na takve poraze znatno je utjecao i nedostatak povjerenja većeg dijela javnosti u upravljački kapacitet i druge kvalitete pojedinih lidera koji su se pokazali neuspješnima u personalizaciji, što se npr. odnosilo na Davora Bernardića, čelnika Restart koalicije 2020. godine.

Znakovito je da su krahove pretrpjeli i neki politički akteri koji su u prethodnom ciklusu izbora upravo na osnovu izrazite personalizacije ostvarili pobjedu, primjerice Grabar Kitarović u nadmetanju za položaj šefa države vođenog krajem 2019. i početkom 2020., kao i Željko Kerum na posljednja tri izdanja lokalnih izbora u Splitu. U izborima i politici, kao i u životu uopće, isti obrasci, u tom sklopu i trikovi, koji su se ranije koristili više ne uspijevaju kad se političke i društvene okolnosti znatno promijene, a oni koji ih rabe ne samo što više ne donose političku svježinu nego su uz to opterećeni greškama i propustima.

Raščlamba vezana uz *treću tezu* upućuje da se personalizacija u kampanjama u analiziranom periodu kod dijela pojedinačnih aktera dominantno odnosila na konstruiranje imidža i ostalo inscenijsko stimuliranje percepcija birača, dakle – personifikaciju izbora. Za vršne primjeri personalizacije kao personifikacije kod nas moguće je istaknuti Kolindu Grabar Kitarović, Ivu Sanadera i Milana Bandića. S druge strane, izvjesni istaknuti političari na različitim razinama, u rasponu od Stjepana Mesića 2000. godine (predsjednički izbori) do Tomislava Tomaševića (nadmetanje za gradonačelnika Zagreba nešto dulje od dva desetljeća nakon toga) izazivaju znatan interes javnosti i dobivaju potporu birača najviše zbog svojih stvarnih sposobnosti i drugih osobnih karakteristika. No ustanovljavanje stvarnog omjera između uporabe jedne i druge inačice personalizacije politike kod vodećih pojedinačnih aktera zasigurno zahtijeva pripremu i realizaciju sustavnih istraživanja, u kojima bi se kombinirale kvantitativne i kvalitativne metode.

Četvrta teza pokazala se osnovanom za parlamentarne izbore, ali ne i kod nadmetanja za lokalne vlasti i mjesto predsjednika države. Naime, osobito su neki kandidati za gradonačelnike, slično izvjesnim pretendentima na položaj predsjednika Republike, koristili personalizaciju i uopće poticali kandidatske preferencije povezano s problemskom orijentacijom, a zanemarivali stranačku identifikaciju. Taj obrazac je napose jasno uočen u kampanjama Bandića za gradonačelnika provedenima u uvjetima izravnog glasanja, kao i u komunikacijama Mesića i Milanovića u vezi s nadmetanjima za šefa države 2000. i 2005., odnosno 2019./2020. Trojica navedenih intenzivno su uz pomoć suradnika promicali svoj imidž odnosno za to vezana svojstva (gradonačelnik koji "radi kao pčela", "predsjednik svih građana", "predsjednik s karakterom"...); istovremeno su kombinirali pozive na kandidatske preferencije s isticanjem kako baš oni, imajući u vidu upravljačke i druge sposobnosti i odlike, najbolje mogu riješiti teškoće grada (socijalna ugroženost, komunalne teškoće i slično) i države (slabljenje demokracije, korupcija...).

Za razliku od toga, u kampanjama koje su se odnosile na utrke za Sabor apeli za personalizaciju izbora i politike te uopće promicanje kandidatskih preferencija izrazitije su se kombinirali sa stranačkom identifikacijom nego s problemskom orijentacijom. Takva strategija privlačenja birača bila je posebno izražena u predizbornom komuniciranju čelnika HDZ-a. I ova analiza pokazuje kako ta stranka u dugom razdoblju najviše uživa dugoročnu potporu svojih članova i pristalica.

Uz emocionalnu vezanost koja se najviše odnosi na ratom dominantno obilježeno stvaranje samostalne države prisutna je i egzistencijalna osnova glasovanja za HDZ: mnogi su ljudi vodeća i druga radna mjesta u lokalnoj i državnoj upravi te u javnim poduzećima dobili ili zadržali na osnovu stranačke podobnosti i povezanosti s tom i njoj bliskim manjim strankama; različite afere kontinuirano razotkrivaju nemalo ljudi bliskih toj, ali i pojedinim drugim strankama, koji sudjeluju u klijentelističkim pa i u koruptivnim angažmanima. Tako su Sanader i Plenković, koji nisu izgubili ni jedne izbore u kojima su sudjelovali kao predsjednici stranaka (posljednji navedeni barem do završetka pisanja ovog teksta), u kampanjama vješto kombinirali isticanje svojih vodstvenih sposobnosti s promicanjem svojstava domoljuba, zaštitnika tekočina Domovinskog rata i sličnih vrijednosti. Izborni uspjesi navedene dvojice, slično pobjedama KGK na predsjedničkim izborima 2014./2015. i Krstulovića Opere u nadmetanju za gradonačelnika Splita 2017. godine, bile su najviše pokrenute, u za to pogodnim društvenim odnosno urbanim (ne)prilikama, upravo personalizacijom kao snažnim gorivom kandidatskih preferencija i stranačke identifikacije.

U suvremenoj Hrvatskoj rabljenje personalizacije izbora i politike za stimuliranje kandidatskih preferencija ima raznovrsnu pozadinu. Razlozi razmjerno snažne prisutnosti te pojave odnose se kako na političku komunikaciju i njenu dinamiku tako i na šire političke i društvene konstelacije. Što se tiče svrhovitog komuniciranja o politici naročito treba istaknuti znatan upliv koji već dugo vremena na politiku kod nas ostvaruju trendovi povećanja važnosti pojedinačnih aktera obilježenih populizmom odnosno pripadajućim stilom na izborima u SAD i nekim drugim zapadnim državama kao i u Velikoj Britaniji kod referendumu za izlazak iz EU u Velikoj Britaniji 2016. godine.

Pri objašnjavanju spomenutih trendova valja istaknuti kako je u drugom desetljeću ovog stoljeća došlo do povećanja upliva društvenih mreža te novih medijskih tehnologija i praksi na politički život. Tada se zbililo intenziviranje fragmentacije javne sfere odnosno smanjenje prostora za komuniciranje političkih i drugih aktera kojim se premošćuju razlike. Što se tiče unutarnjih okolnosti, valja naročito istaknuti važnost učinaka "kulturnog rata" između desnice i ljevice te posljedice gospodarske i ostale krize nekih gradova i društva u cijelosti te uopće socijalnih trauma tranzicije. Opisane i druge konstelacije bile su povoljne za promicanje nekih populističkih kandidata sklonih personalizaciji izbora i politike, ali se takva politička konjunktura takvima (npr. Željku Kerumu) nije dugo održala.

Cjelovita obrada korištenja za demokratski razvoj veoma važne pojave personalizacije kod političkih aktera koji sudjeluju na izborima i ukupnog poticanja kandidatskih preferencija birača u suvremenoj hrvatskoj politici zahtijeva dublja teorijska promišljanja i sustavno provođenje empirijskih istraživanja. Takva bi se obrada trebala odnositi na cjelinu pojave personalizacije izbora i navedenih preferencija, umjesto sadržajno ograničene raščlambe kampanja. Unatoč tog i drugih ograničenja, nadam se da ova analiza uporabe personalizacije i kandidatskih preferencija u izborima u suvremenoj Hrvatskoj može pridonijeti boljem osvjetljavanju toga fenomena koji je već predugo skriven u polumraku političke zbilje.

Literatura

- Baranović, B., Hodžić, A., i Krištofić, B. (1995). *Izbori u medijima*. Zagreb: Centar za medije Instituta Otvoreno društvo Hrvatska.
- Bartle, J., i Griffiths, D. (2001). Introduction. U: J. Bartle i D. Griffiths (ur.), *Political Communications Transformed. From Morrison to Mandelson*. London: Palgrave.
- Bennett, W. L., i Pfetsch, B. (2018). Rethinking Political Communication in a Time of Disrupted Public Spheres. *Journal of Communication*, 68(2), 243-253. <https://doi.org/10.1093/joc/jqx017>
- Blumler, J. G. (2016). The Fourth Age of Political Communication. *Politiques de Communication*, 6(1), 19-30. <https://doi.org/10.3917/pdc.006.0019>
- Blumler, J. G., Kavanagh, Dennis (1999). The Third Age of Political Communication: Influences and Features. *Political Communication*, 16(3), 209-230.
- Bobbio, N. (1998). *Desnica i ljevica. Razlozi i značenja jednoga političkog razlikovanja*. Split: Feral Tribune.
- Boorstin, D. (1962). *The image: or what happened to the American dream*. New York: Atheneum.
- Campbell, A., Converse, P., Miller, W., and Stokes, D. (1960). *The American Voter*. New York: John Wiley&Sons.
- Campbell, A., Converse, P., Miller, W., and Stokes, D. (1966). *Elections and Political Order*. New York: John Wiley&Sons.
- Edelman, M. (2003). *Konstrukcija političkog spektakla*. Zagreb: Politička kultura.
- Graber, D. A. (1997). *Mass Media and American Politics*. Washington D.C.: Congressional Quaterly Inc.
- Grbeša, M. (2004). Personalization in Croatian Presidential Election in 2000: How Personal Did the Candidates Go and What Did the Press Cover. *Politička misao*, 41(5), 52-73.
- Grbeša, M. (2010). Privatisation of Politics in Croatia: Analysis of the 2003 and 2007 Parliamentary Elections. *Medijska istraživanja*, 16 (2), 57-79.
- Grbeša, M., i Šalaj, B. (2018). *Dobar, loš ili zao? Populizam u Hrvatskoj*. Zagreb: TIM press.
- Henjak, A. (2001). Ciljevi i strategije stranačkoga natjecanja. *Politička misao*, 38(1), 143-160.
- Holtz-Bacha, C. (2004). Germany: How the private life of politicians got into the media. *Parliamentary Affairs*, 57(1), 41-52.
- Holtz-Bacha, C., i Van Zoonen, L. (2000). Personalization in Dutch and German Politics: The Case of Talk Show. *The Public*, 7(2), 45-56.
- Index.hr* (2004). Mesić: Kosor ušla u HDZ jer je u Tuđmanu prepoznala oca. 25. listopada. Preuzeto sa: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/mesic-kosor-usla-u-hdz-je-je-u-tudjmanu-prepoznala-oca/230402.aspx>
- Kasapović, M. (2004). Personalizacija izbora: Mit ili stvarnost? *Društvena istraživanja*, 13(3), 363-381.
- Kasapović, M. (2011a). Drugi kritični izbori u Hrvatskoj – slom jednog modela vladanja. *Političke analize*, 2(8), 3-9.

- Kasapović, M. (2011b). Forza Italia: Jedna talijanska priča. *Društvena istraživanja*, 20(2), 379-399.
- Kirchheimer, O. (1966). The Transformation of the Western European Party System. U: J. La Palombara, M. Weiner (ur.), *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press.
- Kišiček, G. (2018). *Retorika i politika*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Kunac, S., Lalić, D., i Andrijević, M. (2013). Tihi glas, ujutro u Americi: izborna kampanja 2011. u Hrvatskoj. *Politička misao*, 50(2), 75-97.
- Lalić, D. (1995). Pohod na glasače. Analiza sadržaja poruka predizbornih kampanja stranaka. U: S. Vrcan, D. Lalić, Z. Pokrovac, N. Bulat i D. Štrelov (ur.), *Pohod na glasače. Izbori u Hrvatskoj 1990.-1993*. Split: Puls.
- Lalić, D. (2012). Do love od uvjerenja: 20 godina izbornih kampanja u Hrvatskoj. U: B. Picula (ur.), *Izbori u Hrvatskoj i iskustva iz regije. Prva dva desetljeća* (str. 26-41). Zagreb: Gong, Fakultet političkih znanosti.
- Lalić, D. (2012). Retorika premijera Milanovića: od demokratskoga do ekskluzivnoga govora. *Političke analize*, 4(13), 23-30.
- Lalić, D. (2013). Politička tranzicija u Hrvatskoj: Tekući ili završen proces? U: N. Jožanc i A. Milardović (ur.), *Demokracija i postdemokracija* (str. 269-283). Zagreb: Pan Liber, Institut za europske i globalizacijske studije.
- Lalić, D. (2014). *Pet kriznih godina*. Zagreb: Antibarbarus.
- Lalić, D. (2015). Izborna kampanja 2015: ni predstavljanje ni proizvodnja politike – dugotrajna komunikacijska i politička zbrka. *Političke analize*, 6(24), 12-18.
- Lalić, D. (2018). *Nogomet i politika. Povijest i suvremenost međuodnosa u Hrvatskoj*. Zagreb: Fraktura.
- Lalić, D. (2020). Bernardić uspješno nastavio tradiciju gubitništva Račana i Milanovića. *Večernji list*, 11. srpnja. Preuzeto sa: <https://www.vecernji.hr/vijesti/bernardic-uspjesno-nastavio-tradiciju-gubitnistva-racana-i-milanovica-1416406>
- Lalić, D. (2020). Pobjeda će biti tijesna: tko će u televizijskim sučeljavanjima uspjeti okrenuti sreću na svoju stranu. *Večernji list*, 27. lipnja. <https://www.vecernji.hr/vijesti/pobjeda-ce-biti-tijesna-tko-ce-u-televizijskim-suceljavanjima-uspjeti-srecu-okrenuti-na-svoju-stranu-1413060>
- Lalić, D., i Grbeša, M. (2015). The 2014/2015 Croatian Presidential Election: Tight and Far-reaching Victory of the Political Right. *Contemporary Southeastern Europe*, 281, 45-54.
- Lalić, D., i Kunac, S. (1999). Televizijski spotovi stranaka u predizbornim kampanjama u Hrvatskoj 1995. i 1997. godine. U: S. Vrcan, B. Buklijaš, D. Lalić, S. Kunac, N. Bulat i D. Štrelov (ur.), *Pakiranje vlasti. Izbori u Hrvatskoj 1995. i 1997*. Zagreb: Alinea.
- Lalić, D., i Kunac, S. (2010). *Izborne kampanje u Hrvatskoj. Dvije studije o tri izborna nadmetanja*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Leksikografski zavod Miroslav Krleža (2021). Persona. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Preuzeto sa: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47739>
- Maretić Žonja, P. (2016). Plenković: Stranka ne može biti talac bilo kojeg člana. Bivlaver: Trebaš se ispričati Karamarku! *Večernji list*, 29. svibnja. Preuzeto sa: <https://www.vecernji.hr/vijesti/andrej-plenkovic-stranka-ne-moze-biti-talac-politicke-sudbine-bilo-kojeg-svog-clana-1087908>

- Matijanić, V. (2011). *Kerum i propadanje Splita*. Zagreb: Novi liber.
- McNair, B. (2003). *Uvod u političku komunikaciju*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Meyer, Th. (2003). *Mediokracija. Medijska kolonizacija politike*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- N.N. (2015). Barbie Wins. *The Economist*, 17. siječnja.
- Nacional.hr (2020). PLENKOVIĆ: "Hrvatska je pobijedila covid-19, ova Vlada je pobijedila covid-19", 26. svibnja. Preuzeto sa: <https://www.nacional.hr/plenko-vic-hrvatska-je-pobijedila-covid-19-ova-vlada-je-pobijedila-covid-19/>
- Nai, A. (2018). Fear and Loathing in Populist Campaigns? Comparing the Communication Style of Populist and Non-populists in Elections Worldwide. *Journal of Political Marketing*, 20(2), 1-32. <https://doi.org/10.1080/15377857.2018.1491439>
- Nikić Čakar, D. (2013). *Prezidencijalizacija političkih stranaka. Komparativna Analiza britanske Laburističke stranke, Španjolske socijalističke radničke stranke i Hrvatske demokratske zajednice*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Norris, P. (2001). Political Communication and Democratic Politics. U: J. Bartle i D. Griffiths (ur.), *Political Communication Transformed. From Morrison to Mandelson* (str. 163-180). Houndmills: Palgrave MacMillan
- Petak, Z., i Kotarski, K. (ur.) (2019). *Policy-Making at the European Periphery. The Case of Croatia*. Cham Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Ravlić, S. (2003). *Suvremene političke ideologije*. Zagreb: Politička kultura.
- Smith, C. A. (1990). *Political Communication*. San Diego New York, Chicago, Austin, Washington D. C., London, Sydney, Tokyo, Toronto: Hartcourt Brace Jovanovich.
- Street, J. (2003). *Masovni mediji, politika i demokracija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Stromback, J. (2008). Four Phases of Mediatization: An Analysis of the Mediatization of Politics. *Press/Politics*, 3(3), 228-246.
- Swanson, D. L., Mancini, P. (1996). *Politics, Media, and Modern Democracy*. Westport Connecticut, London: Praeger.
- Šiber, I. (2003). *Politički marketing*. Zagreb: Politička kultura.
- Šimunjak, M. (2012). Privatni život kao dio komunikacijske strategije hrvatskih političara: predsjednički izbori 2009./2010. *Medijske studije*, 3(5), 34-50.
- Veselica, V. (2013). *Svekolika hrvatska kriza*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vučković, M. (2015). Političke kampanje i Internet na parlamentarnim izborima u Hrvatskoj 2015. godine. *Političke analize*, 6(24), 19-22.
- Vučković, M. (2016). Personalizacija politike u Hrvatskoj na prijevremenim parlamentarnim izborima 2016. godine. *Političke analize*, 7(27), 11-15.
- Zakošek, N. (2010). Zauzdani populizam: fenomen Milana Bandića. *Političke analize*, 1(1), 6-10.
- Živković, M. (2014). Personalizacija politike u Republici Hrvatskoj: slučaj dr. Franje Tuđmana. *Sarajevski žurnal za društvena pitanja*, 3(1-2), 145-164.
- Županov, J. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma. Odabrane rasprave i eseji (1995 – 2001)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Županov, J. (2002). *Poslije potopa*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Personalization of Elections and Candidate Preferences in Croatia 2000-2021: Comparative Analysis of Presidential, Local and Parliamentary Election Campaigns

Abstract In the article, the author examines the basic characteristics of the use of personalization of elections as an important aspect of candidate preferences in campaigns in contemporary Croatia in presidential, local, and parliamentary elections 2000-2021. The following theses are analyzed: on the presence of personalization of politics in the indicated period, its use by the electoral winners in comparison to electoral losers, its use either for the image construction or the highlighting of real characteristics, and its connection either with party identification or problem orientation. The author concludes that personalization requires deeper theoretical reflections and systematic empirical research that should cover the entire phenomenon of personalization of elections instead of a limited analysis of election campaigns.

Keywords political communication, personalization of politics, election campaigns, candidate preferences, local, parliamentary, presidential elections, Croatia

Kako citirati članak / How to cite this article:

Lalić, D. (2023). Personalizacija izbora i kandidatske preferencije u Hrvatskoj 2000-2021: usporedna analiza predsjedničkih, parlamentarnih i lokalnih izbornih kampanja. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 59-86. <https://doi.org/10.20901/an.20.08>

*Pandemija i politika u
Hrvatskoj*

*Pandemic and Politics in
Croatia*

GEOPOLITIKA STRAHA U HRVATSKOJ: PROMJENE GRANIČNIH REŽIMA I TURIZAM U SJENI PANDEMIJE COVID-19

Josip Lučev <https://orcid.org/0000-0002-4393-0334>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: josip.lucev@fpzg.hr

Marta Zorko <https://orcid.org/0000-0002-8458-7384>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: marta.zorko@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.20.04>
Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 8. 5. 2023.
Prihvaćeno: 12. 7. 2023.

Sažetak Turizam u doba pandemija postaje gotovo nemoguća djelatnost. S jedne strane, pojedinci ne putuju zbog straha, dok s druge strane države koriste mehanizme obrane poput zatvaranja granica i onemogućavanja kretanja. Takvi mehanizmi imaju geografska obilježja i geopolitički utemeljene posljedice pa geografski faktor postaje važan, a geopolitička analiza neizbježna. Zatvaranje granica u pandemiji imalo je dvostruk negativan efekt. Prvi se negativan efekt odnosi na potencijalno kršenje ljudskih prava u vidu ograničavanja prava na kretanje. U razmatranom slučaju, širenje virusa nije zaustavljeno – zaustavljeno je kretanje građana. Drugi negativan efekt odnosi se na potencijalne gubitke u gospodarstvu. U ovom slučaju zatvaranje granica utjecalo je na gospodarstvo na dva načina: prekidanjem transporta i opskrbe te zaustavljanjem turističke djelatnosti. U fokusu ovog istraživanja su mehanizmi obilježavanja prostora sigurnim odnosno nesigurnim i s time povezana geopolitika straha, koji su, uz mehanizme zatvaranja granica, ostavili trag na turizam u Hrvatskoj za vrijeme pandemije COVID-19. Analiza mjera vezanih uz zatvaranje granica te usporedna analiza podataka i noćenja u 2020. i 2021. godini ukazuju na uzorke kretanja za vrijeme pandemije, ali i potencijalne posljedice po turizam uz važnost geografskog faktora. Rad kroz promišljanja o propusnosti granica na primjeru Hrvatske i Slovenije ukazuje na tri isprepletene strategije definiranja pandemijskog prostora – zatvaranje države u obrnutu karantenu, širenje sigurnog prostora i definiranje nesigurnog prostora na koji se primjenjuje klasična karantena.

Ključne riječi geopolitika straha, označavanje prostora, turizam, pandemija, Republika Hrvatska

Uvod: globalizacija, pandemija, granice

Pandemija virusa COVID-19 negativno je djelovala na hrvatski turizam i gospodarstvo. Ta tvrdnja vrijedi i u globalnim okvirima: pandemija je poslužila kao test opterećenja za globalizaciju. Naime, još u prošlom stoljeću postalo je očigledno kako su hvalospjevi globalizaciji koji je povezuju sa sigurnošću i napretkom (Barnett, 2007) zapravo samo zvučne teze daleko od stvarnosti fenomena obilježenog nejednakostima. Istovremeno, najave *kraja geografije* (Virilio, 1993), koje bi virtualnost globalizacije trebala proizvesti, a ogledao bi se u nevažnosti geografskih udaljenosti, teritorija i granica, pokazale su se kao preuranjene i preoptimistične prognoze serijala u nastavcima nekog idealističnog utopijskog romana.

Ne samo da se ratom u Ukrajini teritorij u klasičnim okvirima njegovog poimanja itekako vraća u fokus međunarodnih odnosa, već se granice apostrofiraju kao prva crta obrane i u krizama koje nemaju teritorijalnu komponentu. Privremeno stavljanje šengenskog sustava van snage, jače kontrole i nadzori granica te zatvaranje u nacionalne ljuštore naoko sigurnih prostora u trenucima borbe protiv nevidljivog neprijatelja pokazuju paradoks suvremenog poimanja prostora, kao i raskorak između suvremenih prijetnji i postojećih mehanizama za njihovo rješavanje. Za borbu protiv globalnih izazova koji utječu na lokalizirane mikroentitete koriste se uhodani mehanizmi nacionalne sigurnosti. S jedne strane, za globalne izazove nacionalne granice ne predstavljaju važan faktor. Globalni izazovi ugrožavaju pojedince i različite segmente društva, a ne državni teritorij. Ipak, na prvi znak potencijalne krize obrana je zatvaranje i stroga kontrola nacionalnih granica. Razlog tomu treba tražiti u tome što su mehanizmi zaštite nacionalne sigurnosti poznati, isprobani i funkcionalni u klasičnom sigurnosnom okruženju čak i ako oni za suvremene globalne izazove zbog svojih nacionalnih ograničenja rijetko nude cjelovita rješenja. Kako je granica prva crta obrane državnog teritorija u teoriji nacionalno koncipirane sigurnosti izgledno je da će prvi mehanizam zaštite biti upravo zatvaranje granica.

Koncept upravljanja društvom i nadzor nad kretanjem u nesigurnom i kriznom okruženju nije novost. Michel Foucault se u svojim predavanjima o sigurnosti, teritoriju i stanovništvu bavi usporednim mehanizmima koji su bili na snazi u Europi u doba velikih epidemija gube, kuge i velikih boginja. U razvoju modela sigurnosti za funkcioniranje u epidemijama Foucault (2009: 10) prepoznaje promjene u redoslijedu prioriteta ili kako sam kaže: "Ukratko, problem više nije isključivanje, kao u slučaju gube, niti karantena kao u slučaju kuge, već epidemija [*referira se na velike boginje, op.a.*] i medicinske kampanje u svrhu ovladavanja epidemijom ili endemskim pojavama." Uistinu, iako je riječ o zdravstveno-medicinskim izazovima, svaka od spomenutih epidemija, kao i pandemija COVID-19, specifični su slučajevi u kojima su se različitim mehanizmima provodile mjere u svrhu zaštite opće populacije, ali i na štetu pojedinaca ili pojedinih ljudskih prava određenih skupina. Neka postojeća istraživanja pokazala su i kako je pandemija COVID-19 dodatno produbila društvene razlike (Nassif-Pires et al., 2020; Kumar et al., 2021; Žagar, 2021, 2023), te da je zabilježena veća smrtnost od COVID-a među ranjivom populacijom (OECD, 2022).¹ Iako naše istraživanje nije usmjereno prema posebnim društvenim skupinama, ono će pokazati kako politiziranje granice i njezina otvorenost/zatvorenost

¹ Angela Lehmann (2021) ukazuje na tri nova odnosno pandemijom naglašena uzorka nejednakosti ograničenja kretanja: nejednakost pri čekanju, nejednakost u dostupnosti informacija i nejednakosti u globalnom zdravlju. Iako autorica prepoznaje kako ove nejednakosti nisu nove, smatra da su ih u pandemiji iskusile drugačije, do tada kretanjem privilegirane skupine ljudi, te su pandemijske posljedice vidljive u novim društvenim podjelama.

može utjecati na turizam, u fizičkom smislu prepreka i u psihičkom smislu osjećaja sigurnosti.

Zatvaranje granica u pandemiji COVID-19 imalo je dvostruk negativan efekt. Prvi se odnosi na potencijalno kršenje ljudskih prava u smislu ograničavanja prava na kretanje. Širenje virusa nije zaustavljeno, ali je zaustavljeno kretanje građana. Iako se zatvaranjem granica pokušalo suzbiti širenje pandemije, mjere nisu imale očekivane efekte. Time se otvorio prostor za političku mobilizaciju oko ideje potencijalnih kršenja ljudskih prava. Drugi negativan efekt odnosi se na potencijalne gubitke u gospodarstvu. U ovom slučaju zatvaranje granica utječe na ekonomiju na dva načina, prekidanjem transporta i opskrbe, te zaustavljanjem turističke djelatnosti. U pandemiji se pokazalo kako gospodarski samodostatne države imaju manje izazova s nestašicama i osiguravanjem nužnih potrepština za svoje građane (Brands i Gavin, 2020). Ovaj rad orijentiran je upravo prema drugom efektu – smanjivanju ili zaustavljanju turističke djelatnosti. Svjesni smo kako zatvaranje granica nije jedini uzrok smanjenju turističkih pokazatelja u pandemijsko vrijeme, no smatramo da je jedan od najvažnijih jer fizički onemogućava dolazak turista. Smanjenju turističke djelatnosti doprinosi i osjećaj sigurnosti ili nesigurnosti na određenoj lokaciji za koju okvir nudi geopolitika straha u smislu stvaranja sigurnog ili nesigurnog mjesta koji se može nazvati psihičkom preprekom. Naposljetku, geografska udaljenost u pandemijskom turizmu postaje jedan od najvažnijih faktora pri odabiru destinacija za putovanje. Ove tvrdnje testirat ćemo na primjeru turističkih pokazatelja Republike Hrvatske u pandemijskim okvirima 2020. i 2021. godine.

Mjere kojima se nastoji ograničiti širenje zaraze nude nam ključne uvide u poveznice između geopolitike, teritorija i granica; kao i na posljedice na društvene djelatnosti, u ovom slučaju – turizam. Iz hrvatske perspektive, uske poveznice turizma i gospodarskog rasta demonstrirale su ekonomsku ranjivost na pandemije. Ovaj tekst interpretira učinke pandemije na hrvatski turizam kroz povezivanje geopolitike straha i povećavanje uloge granica. Geopolitika podrazumijeva posebnu konceptualnu ulogu granice (Zorko, 2012, 2018). Granica je fiksirana razdioba prostora između teritorija nad kojim država osigurava vlast. Kroz procese globalizacije i ekonomske integracije granice gube svoje staro i isključivo teritorijalno ukorijenjeno značenje. Povijesni periodi u kojima su međunarodna kretanja bila intenzivirana a njihov nadzor relativiziran razmjerno su česti i imaju svoje pravilnosti. Najbolje su u tom smislu opisane globalizacije na kraju 19. i 20. stoljeća (Keohane i Nye, 2000; Daudin, Morys i O'Rourke, 2010). Ipak, smanjenje uloge udaljenosti i granica kroz globalizaciju je trend kojeg se može preokrenuti. Nakon Prvog svjetskog rata, postignuća globalizacije s kraja 19. stoljeća uvelike su uništena kroz mnogo zatvoreniji međuratni period. Suvremeni svijet prolazi kroz izazove koji u pitanje dovode postignuća posljednjeg vala globalizacije. Iako se na razini jedinstvenog unutarnjeg tržišta Europske unije jamči slobodno kretanje robe, usluga, kapitala i osoba, pa granica postaje samo mogućnost nadzora takvog kretanja, a unutar šengenskog prostora se ukida čak i takav nadzor, ni granice ni teritorijalizacija ne nestaju.

Oslobađanje nadzora na granicama unutar prostora integracije može sugerirati potrebu za još strožim nadzorom granice prema trećim zemljama. S druge strane i agenda koja deteritorijalizira društva kroz smanjenje uloge unutrašnjih granica može biti dovedena u pitanje, pa čak i preokrenuta. Šengenski se prostor našao pod ozbiljnim pritiskom u kontekstu migrantske krize 2015. godine pa su mnoge zemlje članice ponovno uspostavile nadzor na svojim unutrašnjim granicama (Popa, 2016). Iz istih razloga pojačale su se kontrole i na vanjskim granicama šengenskog prostora.

ra. Do ulaska u šengenski sustav, Hrvatska je imala kopnene granice s dvjema članicama šengenskog prostora: Mađarskom i Slovenijom. Obje su 2015. postavile fizičke prepreke na svoje granice prema Hrvatskoj, uključujući i bodljikavu žicu.² Dodatno značenje granici dala je pandemija COVID-19. Države su proglasile veliki broj mjera usmjerenih na smanjivanje osobnog kretanja kako bi pokušale otežati ili spriječiti slobodan tok zaraze. Te su mjere imale i međunarodnu komponentu u sprječavanju prelazanja granice ili u nametanju posebnih uvjeta potrebnih za njihov prelazak.

Ovaj tekst kroz prizmu značenja granice u geopolitici, posebice u kriznim situacijama, analizira posljedice po turizam u Hrvatskoj za vrijeme pandemije COVID-19. Idući dio rada objasnit će osnovne kategorije geopolitike straha, posljedice otvorenosti/zatvorenosti granice na kretanje i ljudska prava, te otvoriti pitanje uloge turizma tijekom COVID-19 pandemije u geopolitičkoj analizi. Treći će dio prezentacijom statističkih podataka pokazati specifičnu ulogu turizma za Hrvatsku. Turizam je presudna stavka u ukupnom gospodarstvu Hrvatske. Izvoz i rast BDP zavise od turizma na razini koja je u Europskoj Uniji bez premca. To ugrađuje ranjivost u hrvatski model rasta, a ona se zorno pokazala tijekom 2020. godine kada su mjere ograničavanja putovanja i neizvjesnost pandemije prouzrokovala značajan pad u turizmu i gospodarskom rastu u Hrvatskoj. Analizom dostupnih podataka i pokazatelja istražiti će se promjene u noćenjima 2020. i 2021. godine i prikazati obrasci posjeta prema državama podrijetla turista. Pritom ćemo istaknuti i posebnu ulogu Slovenije kao države podrijetla turista u Hrvatskoj. Četvrti će dio analizirati mjere ograničenja prelazanja granice u Hrvatskoj i ukazati na isprepletene strategije definiranja sigurnog i nesigurnog prostora, dok će peti i posljednji dio donijeti rekapitulaciju, zaključak i poziv na daljnje istraživanje otvorenih problema.

Pandemijski *rebordering* i geopolitika straha

Uloga straha u geopolitici zahtijeva dodatna istraživanja, ali strah nipošto nije nepoznat kao predmet proučavanja. Proučavanje straha u društvenim znanostima s pojedinca se s vremenom preselilo na nacionalnu razinu (kulture straha, društva straha), pa čak i na globalizirani strah (Pain, 2010). Jean Delumeau (1987) istražio je aspekte utjecaja epidemija na društvo kroz aspekte straha, religioznosti, socijalne segregacije ali i utjecaja na mentalitet kao i društvene institucije i promjene u njima. Interpretacije geopolitike kroz prizmu osjećaja straha pojavile su se u kontekstu hladnoratovskog straha od nuklearnog rata (Leib i Chapman, 2011), operacionalizacije straha od iračkih oružja masovnog uništenja (Sparke, 2007) i velikih prirodnih katastrofa (Hyndman, 2007). Na konceptualnoj i teorijskoj razini, našle su svoje mjesto u raspređanjima o kulturi straha (Furedi, 2007; 2018), teoriji straha u stvaranju prostora rizika (Abu-Orf, 2013) i shvaćanju globalnih sukoba kroz emocionalne kodove (Moisi, 2009), prema kojemu su razvijene, zapadne zemlje određene kao društva

² U narednih su sedam godina te prepreke povećavale, a tek je slovenski premijer Robert Golob najavio uklanjanje prepreka na slovenskoj granici. Ipak, bez obzira na te najave i ulazak Hrvatske u šengenski prostor 1. siječnja 2023., uklonjeni su tek manji dijelovi "žilet-žice". Iako je s uklanjanjem ograde na granici započeto 15. srpnja 2022. godine kako je i bilo najavljeno, u prvih pola godine je uklonjeno tek 9 kilometara žilet-žice i sanirano 6 kilometara panel ograde koje je uništila bura: "kako ističe slovenski MUP, Slovenija je prema Hrvatskoj postavila 135.372 metra panelne drvene ograde i 60.595 metara žilet-žice. Kad je u pitanju panelna ograda, u nešto manje od šest mjeseci uklonjeno je 5,6 posto. Situacija s uklanjanjem žilet-žice je bolja jer je maknuto oko 15 posto. (...) Posebno je to izraženo na području gdje se dodiruju, sada i isprepliću, granice općina Lanišće i Koper, u mjestima Rakitovec i Jelovice" (Prodan, 2023).

straha u opreci s društvima poniženja islamskog svijeta i društvima nade azijskih zemalja u brzom razvoju. Neki od ovih autora vratit će se na pitanje straha u kontekstu pandemije COVID-19. Furedi (2020) je analizirao socijalnu distancu i sigurne prostore. Moisi (2020a) je upozorio na mogućnost pretjerane reakcije na pandemiju kroz izolacionizam koji bi ugrozio slobodno kretanje roba i ljudi. On smatra da je potrebna nova ravnoteža između maksimalnog tržišta i maksimalne države, no ono što smo dobili više nalikuje Drugome hladnom ratu uz korona-potica j zaoštavanju odnosa Kine i SAD-a (Moisi, 2020b).

Tijekom pandemije COVID-19 bili smo izloženi nizu demonstracija ranjivosti zapadnih društava na strah. S jedne strane, značajne je promjene u obrascima ponašanja uveo strah od zaraze u kombinaciji s uvedenim mjerama i preporukama. Maske su uklonile susrete licem u lice, rukovanja su nadomještjena raznovrsnim manje rizičnim pozdravima, druženja u kafićima i restoranima mjesecima su nadomještjena online sastancima, pojavile su se i mjestimične nestašice hrane uzrokovane privatnim gomilanjem. Međunarodna, ali i lokalna putovanja su spriječena, vjenčanja i ostala slavlja odgađani. Sav prostor izvan vlastitog doma je postao nesiguran, što je dovelo do obrnute karantene³ (Furedi, 2020). S druge strane, s vremenom se pojavio i obrnuti tip reakcije. Multipliciran aktivnostima na društvenim medijima, pojavio se niz narativa o namjernom pokretanju pandemije ili daleko manjoj štetnosti COVID-19 nego što je srednjestrujaški mediji prikazuju. Samim time su i mjere u takvim narativima smatrane nepotrebnima ili pretjeranima.⁴

Krajem 2020. godine ti su se narativi s pojavom cjepiva preselili na navodnu štetnost samog cjepiva i na odbijanje cijepjenja. "Plandemija", "antivakseri" i "antimaskeri" (Ullah i dr., 2021; Lewis, 2022; Pertwee i dr., 2022; Birchall i Knight, 2023; Butter i Knight, 2023) postali su dio svakodnevnog vokabulara, a s vremenom su se osim teorija zavjera pojavili i neoliberalni tekstovi sa fokusom na presizanje države nad slobodom pojedinca (Saad-Filho, 2021; Desai, 2022; Duarte, 2022; Boyle i dr., 2023.). Sve mjere su postale potencijalno sumnjive kao ograničenja slobode. Isticalo se da bi ulazak u trgovinu, javnu zgradu ili zrakoplov morao biti moguć bez maske ili cijepjenja. Ipak, ovi su narativi usmjereni prema osobnim slobodama, ljudskim pravima i mogućnosti izbora više nego što su usmjereni prema globalnim i vanjsko-političkim realitetima poput zatvaranja granica. Naglasak je bio na pravu na osobni izbor – nošenja maske, cijepjenja i kretanja na mikrorazinama – ne prepoznajući pritom nužno zatvaranje nacionalnih granica kao dio kršenja spomenutih sloboda. I istraživanja provedena u Hrvatskoj pokazuju kako su antimaskeri svoja uvjerenja većinom temeljili na ekonomskim parametrima i parametrima (ne)povjerenja u institucije (Ančić i Cepić, 2021). Iz perspektiva politike granica koja nas zanima, može se reći da su ona bila unutarnacionalno i lokalno-osobno usmjerena.

Sigurnost od zaraze tijekom pandemije vjerojatno nije bila realističan cilj – bilo iz perspektive donošenja mjera, bilo iz perspektive formuliranja teorija zavjere. Pri-mjerenije je na tragu Franka Knighta (1921) konceptualno razlikovati između rizika

³ U karanteni se ograđuje prostor nesigurnosti – potencijalni izvor zaraze se ne može slobodno kretati, što je analogno samoizolaciji u kontekstu COVID-19. U *lockdownu je obrnuto – ograđen je dom kao prostor sigurnosti, a sve izvan njega je nesigurno*.

⁴ U tom se kontekstu pojavljuje i sintagma vladavine straha koja legitimira politiku pandemijskih mjera: "Zbog straha i u ime imperativa sigurnosti, od pojave koronavirusa ljudi su spremni slijediti sve mjere koje propišu oni koji preuzimaju odgovornost za izvanredno stanje. U tom smjeru, izvanredno se stanje može olako pretvoriti, pogotovo ako dugo traje, u oblik fobokracije, vladavine straha" (Vujić, 2021: 3036).

kao pojave u kojoj možemo izračunati vjerojatnost nekog događaja i neizvjesnosti kao pojave u kojoj je izračun vjerojatnosti nemoguć. U prethodnim paragrafima ustvari smo već naznačili dvije strategije nošenja sa neizvjesnosti. Sama ideja pandemije lako prenosive i smrtonosne bolesti po sebi je uzbunjujuća, a u kombinaciji s realnim statističkim pokazateljima, primjerice smrtnosti (usp. www.ourworldindata.org), postaje zastrašujućom pojavom. Ugroza je nevidljiva i nepredvidiva, a samim time postaje i potencijalno sveprisutna. Istovremena nevidljivost i sveprisutnost negiraju promišljanje kroz koncept prostora, dok su pandemijske mjere itekako prostorno definirane. U tom raskoraku pojavljuje se potreba za definiranjem sigurnog prostora svakog pojedinca. Kako ugroza nema prostorne parametre, sigurni prostori svakog pojedinca definirani su psihološki, personalnim kodom straha. Ugroza dakle predstavlja neizvjesnost, u kontrastu sa računljivim rizikom s kojim se psihološki lakše nosimo.

Prva strategija nošenja s neizvjesnošću pandemije je negiranje da pandemija postoji, inzistiranje na navodnoj bezopasnosti učinaka bolesti ili svodenje neizvjesnosti na rizik kroz projekciju opasnosti na vidljivijeg neprijatelja – vlade, farmaceutske industrije, cjepivo i medije.⁵ Psihološki je ugroza tako možda i postala lakšom, ali su takva uvjerenja potkopala mjere protiv širenja zaraze i omogućila lakše širenje virusa. Druga strategija je upravo skup svih mjera za ograničenje slobodnog toka zaraze. S jedne se strane to odnosilo na određivanje prepreka slobodnog kretanju kroz pojačavanje uloge granica (viši stupanj kontrole na graničnim prijelazima), ali i umnožavanje granica na novim razinama (ograničenje kretanja izvan mjesta prebivališta⁶). S druge strane, donesen je niz preporuka i pravila koji su utjecali na ponašanje (socijalna distanca⁷, maske, uvođenje uvjeta za korištenje raznovrsnih usluga itd.). Neizvjesnost se nastojala svesti na rizik tako što se svijet dijelio na sigurna i nesigurna područja (ograničavamo ulazak iz nesigurnog i "tuđeg" na sigurno i "naše"), i tako što se slobodno kretanje sužavalo na prostor u kojem se lakše moglo pratiti tok zaraze i u kojem kretanje neotkrivenih zaraženih vektora ipak postaje predvidivije jer se nastoji svesti na manje udaljenosti. "Tekući strah" (Bauman, 2006) kroz obje strategije može dobiti čvršći i predvidiviji ili sigurniji oblik, jer se iz neizvjesnosti svodi na rizik (opasnost je smanjena) ili čak sigurnost (opasnost "ne postoji").

Strategija zatvaranja dovela je do potpuno novih koncepata u promišljanju granica i kretanja u međunarodnom prostoru na koje je važno ukazati, promisliti ih i dodatno pojasniti. Riječ je o prekrajanju granica prema važnosti koje se označava

⁵ Načelno govoreći, teorije zavjere i manjak povjerenja u znanost česti su suputnici epidemija. Tijekom pandemije H1N1 (svinjska gripa) 2009. godine također su se pojavile teme namjernog puštanja virusa i skepsa prema cjepivu (Smallman, 2015), tijekom epidemije ebola 2013-14. godine se na nizu lokacija u Africi pojavilo uvjerenje da ebola ne postoji te da je izmišljena zbog promocije farmaceutskih proizvoda (Shiller, 2019: 23; Smallman, 2015), a tijekom epidemije Zika virusa u Brazilu 2015. godine pojavio se val narativa o štetnosti cjepiva i upletenosti nekoliko međunarodnih organizacija u namjerno organiziranje epidemije (Smallman, 2018).

⁶ U Hrvatskoj je takva mjera uz brojne izuzetke (i propusnice u slučaju izuzetaka) bila na snazi od 23. ožujka 2020. godine (NN35/2020). 19. travnja 2020. ograničeno je putovanje samo između županija. Prostor slobodnog putovanja se dakle proširio. 11. svibnja je načelno ukinuto i to ograničenje. Konačno je ova odluka vraćena na snagu u periodu 23.-29.12.2020. (NN 143/2020, 147/2020).

⁷ Iako je ustvari riječ o fizičkoj distanci dugo se inzistiralo na sintagmi socijalna distanca no s obzirom na razvoj tehnologije fizička udaljenost ne mora podrazumijevati prekid komunikacije i društvenih odnosa. Usp. Aziz (2020).

engleskom riječju *rebordering*. *Rebordering* podrazumijeva niz efekata na klasično značenje granice. Taj se pojam najčešće koristio u pokušaju objašnjavanja promjena realiteta granica uslijed europskog integriranja (Casas-Cortes, Cobarrubias i Pickles, 2013; Marcu, 2015; Eilstrup-Sangiovanni, 2021). Njime se ukazivalo na posljedice koje su europske politike, prvenstveno u vezi sa Šengenskim sporazumom, imale na nacionalne granice država članica. *Rebordering* u tom kontekstu podrazumijeva čvršću vanjsku granicu prema trećim zemljama i ukidanje pograničnih režima (*debordering*) među državama članicama u svrhu slobodnog kretanja ljudi i dobara kao jedne od temeljnih vrijednosti Europske unije. Međutim, već i u ovom slučaju stvarna situacija daleko je od teorijski zamišljene definicije. Postoje države članice EU koje nisu dio šengenskog prostora, kao i europske zemlje koje su potpisnice Šengenskog sporazuma, a nisu članice EU. Već je na ovom primjeru vidljivo kako ekskluzivan europski prostor štićenja ne prati logiku članstva u EU.

Iako postoje autori koji *rebordering* promišljaju i na mikrorazinama (Cassidy, Yuval-Davis i Wemyss, 2018) njihove analize ponajprije su usmjerene prema gradovima. Novina koju donosi proces *reborderinga* za vrijeme pandemije COVID-19 jest dodatno uslojavanje granica na dvjema novim razinama: regionalnoj i osobnoj. Prvo, iako je pojava regionalnih granica i prekograničnog povezivanja uz prekrajanje nacionalnih granica⁸ radi suradnje poznat koncept u europskom *reborderingu*, povezan s idejom Europe regija i prekograničnim projektima, za vrijeme krize COVID-19 regionalni *rebordering* događao se na mikrorazinama. Naime, tjedna karta koja označava sigurna i nesigurna područja s obzirom na COVID-19, koju je objavljivao Europski centar za sprječavanje i kontrolu bolesti (ECDC)⁹, etiketira geografski prostor i regionalizira ga na razini europskih administrativnih regija sukladno Nomenklaturi prostornih jedinica za statistiku (NUTS)¹⁰, potirući distinkciju sigurnost-nesigurnost na nacionalnoj razini u Europi. Primjerice, karta objavljena 24. ožujka 2022. godine Republiku Hrvatsku dijeli na *malo sigurniju* kontinentalnu Hrvatsku (uz izuzetak grada Zagreba) i *nesigurniju* Dalmaciju. Logika mikrorazinskih podjela slijedi potrebe jednostavnijeg uspoređivanja podataka na razini EU koje dijeli države članice na statističke regije. Ovakva je regionalna podjela poslužila i ECDC-u za stvaranje informativnih "semafor karata"¹¹ za predstavljanje sigurnih i nesigurnih predjela unutar Unije.

Drugo, osobna razina *reborderinga* odnosi se na pojedinca i njegovu mogućnost kretanja. I u vrijeme bez krize nemaju svi pojedinci jednake mogućnosti kretanja i putovanja. One su ograničene nizom faktora; na međunarodnom planu najčešće

⁸ U ovom se slučaju ne radi o stvarnom prekrajanju nacionalnih granica u administrativnom smislu nego o umanjanju njihove administrativne vrijednosti zbog prekograničnog povezivanja pograničnih regija u zajedničkim projektima i zadacima (npr. zaštita i gospodarenje zajedničkim slivom rijeke).

⁹ Engl. *European Centre for Disease Prevention and Control*.

¹⁰ Franc. *Nomenclature des unités territoriales statistiques*.

¹¹ Semafor karte kolokvijalni je naziv za označavanje geografskih predjela bojama semafora. Imajući na umu kako zeleno znači "idi" dok crveno svjetlo znači "stop", preslikavanje ove logike na geografske karte izravno utječe i na dinamiku kretanja upućujući na sigurne i nesigurne zone. Boje su "vrlo često mehanizam vizualizacije straha ili opasnosti. U tom se smislu najčešće ističe crvena boja koja u podsvjesnom smislu ukazuje na opasnost i izaziva strah. Postoji čitav niz teorija koje se bave pitanjem boja i izazivanja osjećaja, a crvena navodno zbog toga što je to i boja krvi izaziva najjače reakcije. Uobičajeno je korištenje crvene boje za različita upozorenja, od prometnih znakova do kodova (ne)sigurnosti u uređenim sustavima" (Zorko, 2018: 72).

ovise o viznim režimima, a na unutardržavnoj razini o ekonomskim prilikama, društvenoj pripadnosti, posjedovanju putnih isprava, zabrane kretanja zbog sukoba sa zakonom, itd. Na međunarodnom planu sloboda kretanja građana neke države mjeri se vrijednošću putovnice¹², a na unutarnjem planu ovisi o otvorenosti države i političkom sustavu. Pandemijska je pomrsila ovu računicu jer se za putovanje tražilo i tzv. COVID putovnicu, odnosno potvrdu o cijepljenju pojedinca (EU digitalne potvrde). Putne isprave odjednom ništa nisu značile bez dodatne dokumentacije o cijepljenju, dozama i vrsti cjepiva koje je pojedinac primio. Imajući u vidu kako različite zemlje nisu priznavale učinkovitost određenih cjepiva postaje jasno kako se individualna sloboda kretanja mogla koristiti u političke svrhe i za geopolitička natjecanja.

Za ovaj rad posebno je važna prva strategija stvaranje sigurnog i nesigurnog prostora kroz mikrorazinski *rebordering* u strateškoj međugri nacionalnih i nadnacionalnih aktera. U pandemijskom kontekstu, radi se o prostoru koji je samo rizičan i prostoru koji je neizvjestan. Prvenstveno nas zanimaju mjere koje su poslužile takvom kodiranju, a istražiti ćemo ih u četvrtom dijelu rada. U idućem dijelu rada pokazat ćemo specifičnu ulogu turizma za hrvatsko gospodarstvo. Turizam podrazumijeva fizički ulazak osobe u novi prostor, a u kontekstu pandemije se nužno radi o ulasku u prostor koji se pokušava osigurati ograničenjima putovanja. Turizam je sam po sebi ključan, ali nedovoljno istražen geopolitički fenomen, u kojem se isprepliću fizički i identitetski susret (Gillen i Mostafanezhad, 2019). U novom epidemiološkom kontekstu razvila se zanimljiva i specifična dinamika između ekonomskih i zdravstvenih potreba. U Hrvatskoj se mogu prepoznati i konkretni obrasci u opadanju noćenja prema glavnim emitivnim tržištima. U kontekstu pandemijskog ispreplitanja geopolitike straha i turizma važno je naznačiti dvije ključne pozicije. Prva je strah od stranog turista. U ranim fazama razvoja pandemije, napose azijski turisti su bili tretirani kao nositelji zaraze (Mostafanezhad, Cheer i Sin, 2020). Druga je strah od nesigurne lokacije za odmor. Ona je za ovaj tekst važnija, budući da se Hrvatska određuje kao sigurni/nesigurni prostor vlastitim mjerama, mjerama u drugim zemljama i europskim kodiranjem.

Utjecaj pandemije na turizam u Hrvatskoj

Hrvatsko je gospodarstvo izrazito zavisno od turizma. Udio turizma u ukupnom izvozu Hrvatske iznosio je gotovo nevjerojatnih 41,8% u 2019. godini. Usporedbe radi, u Grčkoj je taj udio iznosio 27,2%, u Cipru 22,7%, u Španjolskoj 16,1%, na Malti 11,3%, u Austriji 9,4% a u Italiji 7,5% (Harvard Complexity Atlas, 2021). Prema turističkom intenzitetu (ukupna noćenja po stanovniku), Hrvatska zauzima prvo mjesto u EU 2019. – posljednje godine prije COVID-19 pandemije. U Hrvatskoj je omjer noćenja gostiju i broja stanovnika iznosio vrlo visokih 22,4. Donekle su s Hrvatskom bile usporedive tek dvije značajno manje zemlje – Cipar i Malta (obje na 20,1), a nakon njih dolazi Austrija s 14,4, Grčka s 13,4, Španjolska s 10 i Slovenija sa 7,6 (Eurostat, 2021). I prema omjeru prihoda od turizma i BDP-a Hrvatska je na prvom mjestu među EU članicama 2019. godine s 19,4%. Ponovno su neposredno iza nas teritorijalno manji Cipar (13%) i Malta (12,5%), a tek nakon njih Grčka (9,9%)

¹² Rangiranje putovnica ovisi o mogućnostima mobilnosti građana u posjedu konkretne putovnice. Svake se godine mjeri moć putovnica u kojoj uglavnom prednjače tzv. zapadne demokracije globaliziranog svijeta. Ipak, 2023. godine je najmoćnija putovnica ona Ujedinjenih Arapskih Emirata, dok se Republika Hrvatska nalazi u razredu 7 zajedno s Islandom (v. na: <https://www.passportindex.org>).

i Portugal (8,6%). Moguće je uočiti da nas susjedna Crna Gora prema ovom indikatoru nadilazi s 22,2%, a slijedi i Albanija s 15,3%. Slovenija je na znatno manjih 5,7% (ibid.).

Pandemija COVID-19 i mjere s kojom su se zemlje načelno nosile s njom ozbiljno su ugrozile turističku sezonu 2020. godine. Hrvatsko je gospodarstvo stoga prošlo kroz težak oblik šoka – kontrakciju BDP od 8,4%. Među današnjim članicama EU, to je treća najveća kontrakcija – nakon Španjolske (-10,8) i Italije (-8,9%). Nakon nas slijede Grčka (-8,2%), Francuska (-8,1%), Portugal (-7,6%) i Malta (-7%) (World Bank, 2021). Ukupno je u Hrvatskoj u 2020. godini ostvareno 44,7%, a u 2021. godini 76,9% noćenja iz 2019. godine (DZS, 2022; vlastiti izračun).

Tablica 1. Promjene strukturnih udjela noćenja

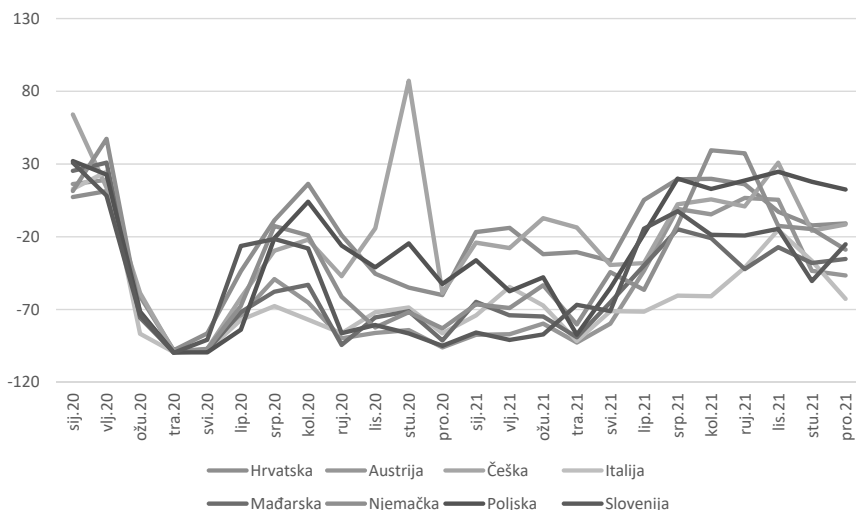
2020.		2020. i 2021.
+	/	Njemačka, Slovenija, Hrvatska, Poljska, Češka
-	Austrija, Slovačka, Švicarska	Mađarska, Italija, UK, Nizozemska, Francuska, BIH, SAD, Švedska, Norveška, Belgija

Izvor: DZS, 2022; vlastiti izračun

U Tablici 1 prikazane su promjene u udjelima u ukupnim noćenjima u svim državama prebivališta turista koji su 2019. godine prelazili udio od 1% (ima ih 18 zajedno s Hrvatskom, uključujući domaće goste). Svi su apsolutni brojevi noćenja smanjeni 2020. u odnosu na 2019., ali se u tablici prikazuju promjene u udjelima u ukupnim noćenjima (odnosno strukturni udjeli). Do ovog prikaza došlo se izračunom prema podacima o noćenjima. Svrha ove usporedbe je istaknuti iz kojih zemalja su dolazili turisti koji su smanjili svoja noćenja s intenzitetom većim od prosjeka (smanjen strukturni udio), a iz kojih su smanjili svoja noćenja u manjoj mjeri (povećan strukturni udio). Zanimljivo je da nema država koje bi povećale udio samo 2020. godine u odnosu na 2019. godinu (kao što je označeno u Tablici 1). One zemlje koje su povećale svoj udio 2020. u odnosu na 2019., imale su povećan udio i 2021. u odnosu na 2019. godinu. Povećanje nije bilo u potpunosti prolazno, već se uistinu radi o promjenama u partnerskoj strukturi hrvatskih međunarodnih ekonomskih odnosa. Najznačajnije takvo povećanje ostvarili su turisti koji su došli iz Njemačke jer su s 22% ukupnih noćenja 2019. godine porasli na 28,8% 2020. godine i 28,4%¹³ 2021. godine. Godina 2020. i 2021. drugi po brojnosti su bili domaći gosti (7,8% 2019., 13,3% 2020., 10,5% 2021.). Treći su bili gosti iz Slovenije (8,2% 2019., 11,6% 2020., 8,7% 2021.), a poraste su ostvarili i Poljska (6,4% 2019., 10,1% 2020. i 9% 2021. – dakle 5. zemlja prebivališta 2019. ali 4. 2020. i 2021. godine) i Češka (5,5% 2019., 7,9% 2020. i 6,8% 2021. godine – 7. zemlja prebivališta 2019. ali 5. 2020.). Taj pregled nam daje grupu zemalja koje su se tijekom pandemije pokazale otpornijima kao emitivna tržišta – Njemačka, Slovenija, Poljska i Češka. Njihov ukupni udio zajedno s turistima iz Hrvatske iznosio je 49,7% 2019. godine, ali je kroz ovu koncentraciju postigao 72,2% 2020. i 63,4% 2021. godine.

¹³ S time su se 2021. godine njemački turisti vratili skoro na isti broj noćenja koji su ostvarili 2019. godine – 19.931.221 u odnosu na 19.944.549 (DZS, 2022). Njihovo strukturno povećanje 2021. godine je rezultat činjenice da je te godine ukupno ostvareno 77% noćenja iz 2019. godine.

Grafikon 1. Noćenja 2020. i 2021. kao promjena u odnosu na 2019. godinu

Izvor: DZS, 2022.

U Tablici 1 je vidljivo koje su države smanjile svoj udio u noćenjima 2020. ali su 2021. imale udio veći nego 2019. godine. To su Austrija (7,8% 2019., 5,1% 2020. i 8,1% 2021. godine), Slovačka (3,09% 2019., 2,4% 2020. i 3,12% 2021. godine) i Švicarska (bez velikih promjena – 1,22% 2019., 1,19% 2020. i 1,26% 2021. godine). Kada bi pridodali i ove tri prošlom zbroju, dobili bi 8 najstabilnijih zemalja prebivališta turista sa 61,8% 2019., čak 80,9% 2020. i 75,8% 2021. godine. Narednih 10 velikih emitivnih tržišta kojima se ni 2020. ni 2021. nije oporavio udio u noćenjima s obzirom na razinu iz 2019. godine prikazano je u donjem desnom polju Tablice 1.¹⁴ Vrijedi zamijetiti da je zbroj noćenja svih emitivnih tržišta osim spomenutih 8 stabilnih zemalja iznosio manje od petine 2020. godine i manje od četvrtine 2021. godine.

Iz podataka u tablici možemo vidjeti da su neposredni susjedi Hrvatske u specifičnim položajima. Slovenija se jedina ubraja u potpuno stabilne, a ujedno i značajne partnere, Mađarska i BiH pod nestabilne, a Crna Gora i Srbija nisu u tablici jer su turisti iz te dvije zemlje ostvarili manje od 1% noćenja (Crna Gora je ostvarila 0,06% noćenja u 2019. godini, 0,05% u 2020. i 0,06% u 2021., a Srbija je ostvarila 0,7% noćenja 2019. a 0,9% 2020. i 2021.).

Grafikon 1 prikazuje osam najznačajnijih emitivnih tržišta prema ostvarenim turističkim noćenjima. Tih je osam država u 2019., 2020. i 2021. uvijek ostvarivalo prvih 7 mjesta prema ostvarenim noćenjima, iako se njihov redoslijed mijenjao. Na grafu su uspoređeni mjeseci u 2020. i 2021. godini s istim mjesecom u 2019. godini za svaku državu. Možemo vidjeti da je turistička aktivnost potpuno prestala u travnju 2020. godine i kako se parcijalno oporavila tijekom sezone te godine. U ovom periodu su zanimljivi porast noćenja u kolovozu za turiste iz Hrvatske i Poljske i naročito značajan pad noćenja za turiste iz Austrije, Mađarske i Italije.

¹⁴ U Mađarskoj to gotovo i nije bio slučaj jer su padovi bili blagi – udio je pao s razine od 3,33% 2019. godine na 2,86% 2020. godine i 3,26% 2021.

Vidljiv je i zamjetan porast noćenja turista iz Češke u studenom 2020. godine, no radi se o mjesecu izvan sezone i relativno malom broju noćenja u kojem su takvi skokovi mogući (radi se o povećanju s 5367 na 10.047 noćenja, u usporedbi s primjerice preko 6 milijuna noćenja u kolovozu 2020. godine za turiste iz Njemačke). Noćenja čeških i hrvatskih turista ostaju razmjerno manje smanjena početkom 2021. godine u odnosu na sve ostale partnere, a od svibnja 2021. počinje ponovni porast aktivnosti. Tijekom sezone 2021. godine apsolutno veće brojke noćenja u odnosu na 2019. ostvaruju turisti iz Njemačke (39,5% više u kolovozu, a 37,4% više u rujnu 2021.). Noćenja iz Poljske također su bila viša – za 20% u srpnju, za 12,9% u kolovozu, a 18,7% u rujnu 2021. godine. I noćenja domaćih turista su bila viša (uz napomenu da samo domaći turisti višu razinu imaju i u lipnju) – za 19,5% u srpnju, 19,8% u kolovozu, a 16,1% u rujnu 2021. u odnosu na 2019. godinu. Češka je imala blago višu razinu noćenja u ta tri mjeseca u odnosu na 2019., a Austrija je višu razinu postigla tek u rujnu. Slovenija u srpnju ostvaruje gotovo istu vrijednost kao u srpnju 2019. (pad od 2,4%), ali su u kolovozu noćenja niža za 18,6% a u rujnu za 19,1% u odnosu na 2019. godinu. Rezultati Mađarske su još niži i predstavljaju pad od 14,1% u srpnju, 21% u kolovozu a 42,2% u rujnu. Također se iz grafa može iščitati i sporost oporavka noćenja turista iz Italije – posrijedi je pad od 60,5% u srpnju 2021. i 60,9% u kolovozu 2021. u odnosu na kolovoz 2019. godine.¹⁵

Usporedba dinamike noćenja i dolazaka također ukazuje na činjenicu kako je Slovenija specifičan turistički partner Hrvatske. Uspoređujući Sloveniju s ostalih sedam emitivnih tržišta, možemo vidjeti kako su slovenski turisti i prije pandemije ostvarivali zamjetno duge periode u zemlji. U srpnju 2019. su u usporedbi sa slovenskim prosjekom noćenja po dolasku (7,3) nešto bolji rezultat ostvarili njemački (8 noćenja) i češki (7,6) turisti. U kolovozu 2019. godine prosjek je bio 7,2 – od velikih emitivnih tržišta viši su prosjek ostvarili samo njemački turisti sa 7,9 prosječnih noćenja po dolasku. U turističkim mjesecima tijekom pandemije je slovenski prosjek najbrže porastao (7,7 noćenja u kolovozu 2020¹⁶ i 8,4 u kolovozu 2021). To je bilo značajno povećanje od čak 1,2 noćenja s kojim je Slovenija zauzela prvo mjesto među većim emitivnim tržištima (pogotovo u usporedbi s njemačkim prosjekom od 7,7 koji je na drugom mjestu)¹⁷ (DZS, 2022). Grafikon 2 prikazuje samo Sloveniju kao zemlju prebivališta dolazećih turista.

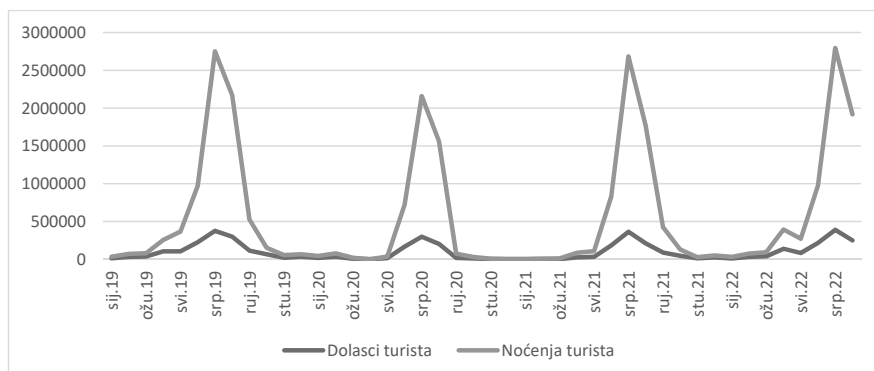
Grafikon 2 ukazuje na iznimno snažnu sezonalnost hrvatskog turizma, što je i logično s obzirom na usmjerenost na morski turizam u ljetnim mjesecima. Vidi se i da su dolasci slovenskih turista 2020. godine prošli kroz znatno manji pad u odnosu na noćenja prema 2019. godini. To je zaključak koji proizlazi i iz već prikazanog porasta prosjeka noćenja po dolasku. Srpanjska noćenja su se uvelike oporavila 2021. a u potpunosti 2022. godine. Noćenja u kolovozu su znatno niža 2020. i 2021. u odnosu na 2019., ali se broj noćenja 2022. godine vratio na staru razinu. Slovenski

¹⁵ Do srpnja 2022. godine su se noćenja turista iz Mađarske podigla gotovo na razinu iz 2019., ali su turisti iz Italije ostvarili 23% manje noćenja u odnosu na srpanj 2019. godine (DZS, 2022).

¹⁶ U srpnju 2020. su se brojke vezane uz veća emitivna tržišta načelno smanjile – s iznimkom Slovenije koja ostaje na identičnih 7,3, Italije, koja je porasla s 5 na 5,4, i Mađarske koja je porasla s 5,5 na 5,7. U srpnju 2021. su u usporedbi sa srpnjem 2019. svi su veći partneri osim Slovenije ostali na istom ili manjem prosjeku. Slovenija je pak porasla na 7,4 prosječna noćenja.

¹⁷ 2022. godina navedena je samo zbog konteksta – u srpnju 2022. sve su se brojke smanjile u odnosu na srpanj 2019. i prosjek noćenja po dolasku – ali Slovenija pada najmanje, samo na 7,2 noćenja. U kolovozu 2022. je njemački prosjek ponovno porastao na 8,2 a slovenski pao na 7,7 pa je Slovenija ponovno na drugom mjestu po prosječnoj dužini ostanaka.

Grafikon 2. Noćenja i dolasci slovenskih turista

Izvor: DZS, 2022.

turisti su dakle važni za hrvatsko gospodarstvo. Kako je na njih utjecala geopolitika *reborderinga* u kontekstu pandemije?

Isprepletene strategije i teške boje: kodiranje (ne)sigurnog prostora i slovenski turisti u Hrvatskoj

U ovom dijelu ćemo istražiti stvaranje dojma i percepcije hrvatskog prostora sigurnosti iz perspektive slovenskog turizma kroz tri ključne odrednice: mjere koje su utjecale na prelaženja granice u Hrvatskoj, mjere koje su u Sloveniji utjecale na slobodan povratak slovenskih turista iz Hrvatske i europsko kodiranje rizičnog prostora. Tablica 2 prikazuje ključne mjere koje su ograničile slobodno prelaženje granice u Republici Hrvatskoj u upravljanju pandemijom COVID-19.

Iz navedenih mjera proizlaze određene strategije koje su se ispreplitale i izmjenjivale. Prva strategija je ograničenje prelaženja granice (19. 3. 2020.). Sukladno kategorijama objašnjenima u drugom dijelu rada, u toj strategiji vidimo pokušaj prelaska iz prostora neizvjesnosti u prostor rizika. Radi se o zatvaranju u državne granice kako bi se lakše moglo ovladati zarazom u zatvorenijem, užem i poznatom prostoru. Iako je učinak strategije upitan, granica kroz njome vraća svoju ulogu prepreke. Posrijedi je svojevrstan pokušaj obrnute karantene na nacionalnoj razini. Druga strategija je definiranje izuzetog, sigurnog prostora (13. 5., 29. 5., 30. 6., 30. 11. 2020.) na koji se ograničenje prelaska ne primjenjuje ili ga je lako zaobići – obrnuta karantena se tako širi na sve veći sigurni prostor. Treća strategija je uobičajena karantena – odnosno definiranje nesigurnog prostora s posebnim uvjetima ulaska (26. 6. i 30. 11. 2020., 31. 3. 2021.). Kroz te tri isprepletene strateške faze vidimo napredak u suzbijanju neizvjesnosti. Prvo je sigurni prostor sveden na Hrvatsku. Zatim je siguran prostor proširen. Konačno je definiran nesiguran prostor nasuprot sigurnom prostoru. Tendencijski se nakon nastupanja neizvjesnosti tako povećava prostor obuhvaćen pukim rizikom, odnosno siguran prostor.

U sve fluidnijem kodiranju sigurnog i nesigurnog prostora s vremenom je važnu ulogu preuzeo i europski kod. Jasnu distinkciju sigurnog i nesigurnog prostora nastojala je posredovati već spomenuta semafor karta koju je svakog tjedna objavljiva-

Tablica 2. Mjere koje su utjecale na prelaženje granica RH

Datum	Odluka Stožera civilne zaštite RH
19. 3. 2020.	Spriječen prelazak granice osim za povratke u matične zemlje i posebne iznimke poput zdravstvenih radnika, diplomata i prijevoznika robe
13. 5. 2020.	Omogućeno kretanje državljanima Hrvatske uz pridržavanje preporuka, kao i ulazak u RH za kategorije poput državljana članica EU uz postojeće poslovne razloge ili gospodarskog interesa
29. 5. 2020.	Zabrana se ne primjenjuje na državljane Češke, Mađarske, Austrije, Estonije, Latvije, Litve, Poljske, Slovenije, Njemačke i Slovačke
26. 6. 2020.	Ulazak omogućen uz 14 dana samoizolacije za državljane BIH, Kosova, Srbije i Sjeverne Makedonije
30. 6. 2020.	Zabrana se ne primjenjuje na državljane i osobe s dugotrajnim prebivalištem na području EU i/ili šengenskog prostora, iznimke za sve treće zemlje sada uključuju i turističke razloge
30. 11. 2020.	Iznimka koja se odnosi na EU i šengenski prostor se primjenjuje samo na zemlje sa zelene liste ECDC-a. Uvodi se i iznimka za zemlje poput Japana, Kine, Koreje i Australije. Za članice EU-a i šengenskog prostora koje nisu na zelenoj listi na snazi je obaveza PCR testiranja, uz niz iznimaka od tog pravila. Putnici iz ostalih država moraju pripadati nekoj od kategorija za koje je ulazak dopušten, ali one uključuju i vrlo široku kategoriju gospodarskog interesa.
13. 1. 2021.	Iznimka od zabrane ulaska i od testiranja za one koji pružaju humanitarnu pomoć nakon potresa u Petrinji
31. 3. 2021.	Osim PCR testa omogućuje se i cjepivo kao uvjet ulaska iz članica EU/šengenskog prostora koje nisu na zelenoj listi. Prva uredba koja spominje i poseban popis HZJZ, ¹⁸ gdje se imenuju zemlje s naročito problematičnom epidemiološkom situacijom. Za njih je obavezan PCR test i samoizolacija.
30. 6. 2021.	Priznaju se digitalne potvrde EU, nadomještaju kriterij zelene liste.
30. 4. 2022.	Istekla je posljednja Odluka o privremenoj zabrani i ograničavanju prelaska preko graničnih prijelaza Republike Hrvatske.

Izvor podataka: NN 32/2020; 56/2020; 64/2020; 73/2020; 74/2020; 132/2020; 3/2021; 32/2021; 73/2021.

vao ECDC (a u mjerama u Tablici 2, ECDC se spominje od kraja studenog 2020.). Od 13. listopada 2020. do 1. veljače 2022. regije se kodiraju u četiri boje koje sugeriraju opadajući stupanj opasnosti od zaraze (zeleno, narančasto, crveno, tamno crveno), a osnovna metodologija počiva na notifikacijama zaraze COVID-19 i omjeru

¹⁸ Na tom su se popisu nalazile države i regije za koje je obavezan PCR test ili karantena. Tako su dugoročno na popisu za PCR i obaveznu samoizolaciju Republika Južna Afrika i Zanzibar (Tanzanija), Brazil 30. 9. 2021 pada u kategoriju samo obaveznog PCR-a, Indija je 28. 4. u kategoriji PCR + samoizolacija, ali 26. 7. pada u blažu kategoriju, a 30. 9. se uklanja s popisa, dok su UK, Cipar i Rusija na popisu u blažoj kategoriji (samo PCR) između od 26. 7., a 30. 9. se uklanjaju s popisa.

pozitivnih testova u posljednjih 14 dana.¹⁹ Sigurnost teritorija Hrvatske prvih se tjedana podijelila na razini dvije regije: Panonske i Jadranske Hrvatske, a od osmog tjedna 2021. godine agregira se na razini četiri jedinice: Panonska Hrvatska, Jadranska Hrvatska, Grad Zagreb, Sjeverna Hrvatska. Ta je promjena u skladu s reformom NUTS 2 regija Hrvatske provedenom 2021. godine. Sve zabilježene hrvatske regije su crvene ili tamno crvene od početka kodiranja do 21. tjedna (svibanj) 2021. kada je Jadranska Hrvatska prvi put određena kao narančasta. Situacija se postupno popravlja, pa se dva tjedna nakon toga po prvi put pojavljuje i zelena regija (Panonska Hrvatska). Od 23. do 34. tjedna (početka lipnja do kraja kolovoza 2021.) su sve regije zelene ili narančaste. Situacija se rapidno pogoršava pa su od sredine rujna 2021. do travnja 2022. sve regije crvene ili tamno crvene. Od tada su zbog premale primjene testova regije često obojene tamno sivom (što znači da nema podataka), a narančasta boja će se uočiti nakratko tek krajem svibnja (ECDC, 2022).

Slovenija je također stvarala vlastiti registar nesigurnog prostora, a s vremenom je taj registar uvelike odražavao i onaj ECDC-a. No, položaj Hrvatske u kodiranju sigurnog i nesigurnog prostora samo je u manjoj mjeri mogao utjecati na turizam. Primjerice, u srpnju 2020. donesena je odluka o tome da Hrvatska sa zelenog popisa pada na žuti, no nije bilo promjene za slovenske državljane koji se vraćaju s ljetovanja iz Hrvatske. To znači da se opasnost sugerirala, ali se povratak nije otežavao (Al Jazeera, 2020). Od 21. kolovoza 2020. Hrvatska se nalazi na crvenom popisu (gov. si, 2020). Iduće sezone registar uvelike odgovara ECDC-ovom, a od srpnja 2021. je ključan uvjet PCR test. Boje na ECDC karti ili na popisu slovenske vlade više nisu relevantne jer je PCR test jedina alternativa 10-dnevnoj karanteni čak i pri povratku iz zemlje sa zelenog popisa.²⁰ Time je definiciju sigurnog i nesigurnog prostora na razini Europske unije zamijenilo zajedničko pravilo, a fluidna atmosfera stvaranja sigurnih i nesigurnih COVID-19 prostora, kao i geopolitička natjecanja, ostaju u sferi globalnih međunarodnih odnosa.

Geopolitikom straha uvjetovano etiketiranje prostora kao sigurnog ili nesigurnog prati proces njegovog obilježavanja i osiguravanja. Granice u tom kontekstu dobivaju dodatno značenje – one su filter koji tako definiran prostor čuvaju u fizičkom i u psihičkom smislu. U kriznim situacijama povratak klasičnom poimanju definicije granice – kao čvrste linije državne suverenosti – dobiva nov smisao. Granice u kriznim situacijama, posebice u slučaju pandemije COVID-a fizički su jamci psihički sigurnih prostora, a samim time utječu na umnožavanje osjećaja sigurnosti. Obrnuto od očekivanog, kako će striktni granični režimi otežati turističke djelatnosti, pokazalo se kako striktni režimi, kontrolirani zajednički kod i pravila zapravo mogu pozitivno utjecati na osjećaj sigurnosti na određenim lokacijama. Zajednički europski prostor i pravila doprinijeli su stvaranju zajedničkog europskog koda i povećali prijemčivost turističkih destinacija u zajednički dijeljenom sigurnom prostoru. Naravno, na ovaj ciklički proces utjecaj imaju i geografski faktor (blizina), geografska percepcija (poznatost), te geopolitička imaginacija (percepcija sigurnosti).

¹⁹ U veljači 2022. se metodologija mijenja i uvažava i stope primjene cjepiva.

²⁰ Hrvatska je ključno turističko odredište iz slovenske perspektive. Ovaj tekst se ne može usmjeriti na izniman interes slovenske javnosti i medijsko praćenje slobode prelazanja granice s Hrvatskom tijekom te dvije sezone. Ipak, vrijedi upozoriti na događaj nešto višeg profila povezan s granicom. Ministar unutrašnjih poslova Slovenije, Aleš Hojs je u veljači 2021. pokušao preći granicu bez službenih dokumenata i bez negativnog COVID-19 testa. Hrvatska granična policija mu je ponudila ulazak uz obaveznu karantenu ili povratak u Sloveniju, pri čemu je ministar odabrao povratak. Ministar Hojs je tada tvrdio da se ne radi o aferi, već da je provjeravao dosljednost graničnog nadzora (Delo, 2021; Jutarnji, 2021).

Zaključak: globalizacija, država, granice

Pandemija COVID-19, neočekivana, neplanirana i nepredviđena strateškim dokumentima ukazala je na čitav niz slabosti postojećih sustava kao i međunarodne povezanosti u smislu globalizacijskih procesa. Prva naznaka krize vodila je prema zatvaranju i nepovjerenju. Ponajprije zatvaranju granica, zatim i osobnom zatvaranju u vrijeme *lockdowna* te nepovjerenju prema drugima, potencijalnim nositeljima zaraze, nakon čega se razvija i nepovjerenje prema sustavu, odnosno mjerama koje taj sustav nameće. Ključno je pitanje kako je u takvim okolnostima turizam kao djelatnost uopće moguć, kako je na kretanje u turističke svrhe utjecalo zatvaranje granica, i posljedično na dodatne ekonomske gubitke prema tercijarnim djelatnostima orijentiranih država?

Prepreke turizmu u pandemiji mogu se podijeliti na fizičke u smislu zatvaranja granica i tehničkih ograničenja kretanja te na one psihičke u smislu etiketiranja prostora kao nesigurnog odnosno sigurnog. U oba slučaja moguće su i geopolitičke igre s pozicija moći koje dodatno negativno utječu na mogućnost kretanja, a posljedično i na turizam. Jedan od primjera igara kod fizičkih prepreka je selektivno zatvaranje granica. Ono podrazumijeva zatvaranje granica samo u određenom vremenskom periodu ili samo prema određenim zemljama u susjedstvu (prema ključu razlikovanja između prijateljskih i neprijateljskih država). U slučaju Hrvatske primjer na lokalnoj razini bilo je otvaranje županijskih granica nakon potresa u Sisku i Petrinji. Druga fizička prepreka odnosi se na osobnu nemogućnost prelaska granice u smislu neposjedovanja potrebne zdravstvene dokumentacije. Bilo bi važno u budućnosti istražiti kako ovakvo ograničenje utječe na osobe u nepovlaštenom položaju, manjine, osobe s dodatnim zdravstvenim izazovima i najranjivije društvene skupine. Svakako bi bilo važno vidjeti u kojoj su mjeri ove društvene skupine dodatno marginalizirane fizičkim preprekama, odnosno smanjivanjem prava na kretanje.

Pri psihičkim preprekama kretanja još je jednostavnije nastupati s pozicije moći, etiketiranjem područja kao nesigurnih, njihovom vizualizacijom putem karata, statističkim evidencijama ili čak poigravanjem s geografskim pojmovima (npr. Kineski virus, Vuhanski virus, Južnoafrički soj virusa, itd.). Geografija i turizam međusobno su neraskidivi pa pokušaji psihičkog geoinžinjerinška percepcije sigurnosti lokacija u kriznim situacijama mogu voditi turističkim gubicima. I bez spomenutih geopolitičkih igara, pandemija je značajno naškodila određenim turističkim destinacijama, bilo zbog striktnih mjera samih zemalja ili zbog percepcije zemalja kao kriznih žarišta. Ipak, i za vrijeme pandemije neke su turističke destinacije pokazale otpornost, prilagodljivost sadržaja mjerama i brz put oporavka turističke djelatnosti. Jedan od primjera je i Hrvatska pa se postavilo pitanje koji su faktori utjecali na trendove u hrvatskom turizmu u pandemijskom razdoblju.

Uklanjanje fizičkih prepreka za dolazak turista u vidu otvaranja granica bilo je preduvjet za stvaranje percepcije o Hrvatskoj kao sigurnom prostoru. Stvaranje sigurnog i nesigurnog prostora prikazano je kroz mjere povezane s ograničavanjem prelaženja granice, ali i stvaranje sigurnih i nesigurnih zona unutar europskog prostora. Iako su korištene semafor karte koje bojama mogu potaknuti osjećaj straha, već samo praćenje situacije na višoj razini ulijeva dozu sigurnosti, stabilnosti i kontrole u kriznoj situaciji poput pandemije. Dioba zajedničkog prostora, vrijednosti ali i dodatnih putnih isprava učinilo je područje EU kontroliranim, odnosno uređenim od ostatka svijeta, te samim time i privlačnijim za turističke dolaskе među članicama nego prema trećim zemljama. Dodatno, obustavom i ograničenjima zračnog

prometa geografska udaljenost, točnije blizina turističkih destinacija, postajala je sve važnijim faktorom kod fizičkih i kod psihičkih ograničenja kretanja.

Pandemija je privremeno preokrojila prostor, promijenila praktičnu ulogu granica i presudno utjecala na gospodarske aktivnosti. Važno je naglasiti kako je privremeno preokrojanje prostora za vrijeme pandemije ostavilo trag i na definiciju *reborderinga* koji dobiva dvije nove dimenzije – mikroregionalnu i lokalno-osobnu.

U ovom smo tekstu prirodni eksperiment, pandemiju COVID-19, upotrijebili za interpretaciju stvaranja sigurnog i nesigurnog prostora kroz upravljanje nezvjesnostima i rizikom, posebice u turizmu. Konceptualno smo povezali pitanja geopolitike straha, granica, pandemije i turizma. Analiza podataka dvije pandemijske turističke sezone u Republici Hrvatskoj ukazuje na pravilnosti u trendovima. Argumentirali smo da se u obje pandemijske sezone svoje udjele u noćenjima povećale samo Njemačka, Slovenija, Češka i Poljska – inače tradicionalna emitivna tržišta, većinski percipirane prijateljske zemlje i djelatnici istog europskog sigurnog i kontroliranog prostora. Uspoređujući pokazatelje ostvarenih turističkih noćenja utvrdili smo da Slovenija zauzima specifičnu poziciju među susjednim zemljama. Geografska blizina Slovenije samo je jedno od objašnjenja, uz već spomenuto kreiranje europskog sigurnog i kontroliranog prostora kao i tradicionalnu orijentiranost prema Hrvatskoj kao turističkoj destinaciji ali i zbog vlasništva turističkih objekata i nekretnina. Fokus rada stoga je bio posebno usmjeren prema odnosima Hrvatske i Slovenije kroz tri aspekta utjecaja na prelaženje granica (hrvatske mjere, slovenske mjere i europsko kodiranje prostora). Tri u teorijskom dijelu opisane i u praktičnom smislu isprepletene strategije definiranja pandemijskog prostora – zatvaranje države u obrnutu karantenu, širenje sigurnog prostora i definiranje nesigurnog prostora na kojeg se primjenjuje klasična karantena – potvrđene su i u ovom konkretnom slučaju.

U tekstu je istražena uloga kodiranja prostora u kriznom kontekstu pandemije i gospodarskog utjecaja geopolitike granica na Hrvatsku s obzirom na turizam. Perspektiva za buduća istraživanja koja se time otvara je značajna. Gospodarski procesi poput turističkih putovanja ujedno su fluidni jer podrazumijevaju slobodu putovanja i upućeni na fiksirani prostor (polazište/odredište). U tom je kontekstu važna činjenica da desetljećima živimo u eri globalizacije koja se predstavlja kao era neomeđane fluidnosti, a u sklopu regionalnih političkih eksperimenata poput EU inzistira se na redefiniranju granica iz doba nacionalnih država. Ipak, vrijednosti slobodnog kretanja u kriznim su situacijama poput pandemije na posebnoj kušnji. Ovaj rad je nastojao pokazati da su države u takvim situacijama i dalje aktivne u kodiranju i ponovnom fiksiranju prostora. Svijet potencijalno ulazi u fazu ispreplitanja kriza i ratova. To čini potrebnim i buduća istraživanja sposobnosti država za kodiranje prostora s obzirom na procese globalizacije i izazove koje ona donosi.

Literatura

- Abu-Orf, H. (2013). Fear of difference: "Space of risk" and anxiety in violent settings. *Planning Theory*, 12(2), 158–176. <https://doi.org/10.1177/1473095212443355>
- Al Jazeera. (2020). *Slovenija od subote pooštrava mjere prelaska granice iz Hrvatske*. 2. srpnja. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2020/7/2/slovenija-od-subote-poostrava-mjere-prelaska-granice-iz-hrvatske>
- Aziz, S. (2020). Why 'physical distancing' is better than 'social distancing'. *Al Jazeera*, 30. ožujka. <https://www.aljazeera.com/news/2020/3/30/why-physical-distancing-is-better-than-social-distancing>
- Ančić, B., i Cepić, D. (2021). Tko su antimaskeri u Hrvatskoj? Prilog istraživanju antimaskerske reakcije tijekom pandemije bolesti COVID-19 u Hrvatskoj. *Sociologija i prostor*, 59(219), 187–218. <https://doi.org/10.5673/sip.59.0.7>
- Barnett, T. P. M. (2007). Nova karta Pentagona. U: G. O Tuathail, S. Dalby i P. Routledge (ur.), *Uvod u Geopolitiku*. Zagreb: Politička kultura.
- Bauman, Z. (2006). *Liquid fear*. Cambridge: Polity Press.
- Birchall, C., i Knight, P. (ur.) (2023). *Conspiracy Theories in the Time of COVID 19*. Abingdon: Routledge.
- Boyle, M., Hickson, J., i Ujhelyi Gomez, K. (2023). *COVID-19 and the Case Against Neoliberalism: The United Kingdom's Political Pandemic*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Brands, H., i Gavin, F. J. (ur.) (2020). *COVID-19 and World Order*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Butter, M., i Knight, P. (ur.) (2023). *COVID Conspiracy Theories in Global Perspective*. Abingdon: Routledge.
- Casas-Cortes M., Cobarrubias S., i Pickles J. (2013). Re-bordering the neighbourhood: Europe's emerging geographies of non-accession integration. *European Urban and Regional Studies*. 20(1), 37–58. <https://doi.org/10.1177/096977641143484>
- Cassidy, K., Yuval-Davis, N., i Wemyss, G. (2018). Debordering and everyday (re) bordering in and of Dover: Post-borderland borderscapes. *Political Geography*, 66, 171–179. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2017.04.005>
- Daudin, G., Morys, M., i O'Rourke, K. H. (2010). Globalization, 1870–1914. U: S. Broadberry i K. O'Rourke (ur.), *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, (str. 5–29). Cambridge: Cambridge University Press.
- Delumeau, J. (1987). *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka): opsednuti grad*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- DZS. (2022). *Turizam*. <https://www.dzs.hr/hrv/dbhomepages/turizam/turizam.htm>
- Delo. (2021). *Hojs in njegova mama nista imela testa, zato sta se na hrvaški meji obrnila*. 10. veljače. <https://www.delo.si/razno/hojs-in-njegova-mama-nista-ime-la-testa-zato-sta-se-na-hrvaski-meji-obrnila/>
- Desai, R. (ur.) (2022). *Capitalism, Coronavirus and War: A Geopolitical Economy*. Abingdon: Routledge.
- Duarte, A. (2022). *Pandemic and Crisis of Democracy: Biopolitics, Neoliberalism, and Necropolitics in Bolsonaro's Brazil*. Abingdon: Routledge.

- Jutarnji. (2021). *Jansin ministar policije pokušao s majkom ući u RH, naši graničari ga blokirali: 'Htjeli smo platiti režije'*. 10. veljače. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/jansin-ministar-policije-pokusao-s-majkom-uci-u-rh-nasi-granicari-ga-blokirali-htjeli-smo-platiti-rezije-15049568>
- ECDC. (2022). *Maps in support of the Council Recommendation on a coordinated approach to travel measures in the EU*. <https://www.ecdc.europa.eu/en/covid-19/situation-updates/weekly-maps-coordinated-restriction-free-movement>
- Eilstrup-Sangiovanni, M. (2021). Re-bordering Europe? Collective action barriers to 'Fortress Europe'. *Journal of European Public Policy*, 28(3), 447-467.
- Europski parlament. (2022). *European parliament*. www.europarl.europa.eu
- Eurostat. (2021). *Database*. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database>
- Foucault, M. (2009). *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-78*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Furedi, F. (2007). The only thing we have to fear is the 'culture of fear' itself. *American Journal of Sociology*, 32(2), 231-234.
- Furedi, F. (2018). *How Fear Works: Culture of Fear in the Twenty-first Century*. London: Bloomsbury Publishing.
- Furedi, F. (2020). Social Distancing, Safe Spaces and the Demand for Quarantine. *Society*, 57, 392-397. <https://doi.org/10.1007/s12115-020-00500-8>
- Gillen, J., i Mostafanezhad, M. (2019). Geopolitical encounters of tourism: A conceptual approach. *Annals of Tourism Research*, 75(C), 70-78. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2018.12.015>
- Gov.si. (2020). *Hrvatska od jutri uvrščena na rdeči seznam*. 20. kolovoza. <https://www.gov.si/novice/2020-08-20-hrvaska-od-jutri-uvrsцена-na-rdeci-seznam/>
- Harvard Complexity Atlas. (2021). *What did Croatia export in 2019?*. <https://atlas.cid.harvard.edu/explore?country=100&product=undefined&year=2019&productClass=HS&target=Product&partner=undefined&startYear=undefined>
- Hyndman, J. (2007). Forum: The Securitization of Fear in Post-Tsunami Sri Lanka. *Annals of the Association of American Geographers*, 97(2), 361-372.
- Keohane, R. O., i Nye, J. S. (2000). Globalization: What's New? What's Not?(And So What?). *Foreign Policy*, 118, 104-119. <https://doi.org/10.2307/1149673>
- Knight, F. H. (1921). *Risk, Uncertainty and Profit*. <https://www.econlib.org/library/Knight/knRUP.html>
- Kumar, B. N., Hargreaves, S., Agyemang, C., James, R. A., Blanchet, K., i Gruer, L. (2021). Reducing the impact of the coronavirus on disadvantaged migrants and ethnic minorities. *European Journal of Public Health*, 31, iv9-iv13. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckab151>
- Lehmann, A. (2021). Closed borders: The unequal waiting game. Lowy Institute, <https://www.lowyinstitute.org/the-interpretor/closed-borders-unequal-waiting-game>
- Leib, J., i Chapman, T. (2011). Jim Crow, civil defense, and the hydrogen bomb: race, evacuation planning, and the geopolitics of fear in 1950s Savannah, Georgia. *Southeastern Geographer*, 51(4), 578-595.
- Lewis, D. (2022). *Unvaxxed: Trust, Truth and the Rise of Vaccine Outrage*. Melbourne: Hardie Grant Books.

- Marcu, S. (2015). Between (re)bordering and networked border: Cross-border mobility practices of eastern European immigrants in Spain. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*. 69, 211-232.
- Moisi, D. (2009). *The Geopolitics of Emotion: How Cultures of Fear, Humiliation, and Hope are Reshaping the World*. New York: Doubleday.
- Moisi, D. (2020a). *The Coronavirus, a Geopolitics of Fears*. <https://www.institutmontaigne.org/en/blog/coronavirus-geopolitics-fears>
- Moisi, D. (2020b). *Coronavirus: History's Great Divider*. <https://www.institutmontaigne.org/en/blog/coronavirus-historys-great-divider>
- Mostafanezhad, M., Cheer, J. M., i Sin, H. L. (2020). Geopolitical anxieties of tourism: (Im) mobilities of the COVID-19 pandemic. *Dialogues in Human Geography*, 10(2), 182-186.
- Narodne novine, Službeni glasnik Republike Hrvatske. NN 32/2020; 35/2020; 56/2020; NN 64/2020; NN 73/2020; NN 74/2020; NN 132/2020; NN 143/2020; NN 147/2020; NN 3/2021; NN 32/2021; NN 73/2021.
- Nassif-Pires, L., de Lima Xavier, L., Masterson, T., Nikiforos, M., i Rios-Avila, F. (2020). *Pandemic of Inequality*. Economics Public Policy Brief Archive ppb_149. Levy Economics Institute. https://ideas.repec.org/p/lev/levppb/ppb_149.html
- Novi list. (2023). *Puno je još prepreka na granici Hrvatske i Slovenije. Nakon novogodišnje pjesme i plesa ostala je – žilet žica*. 8. siječnja. <https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/puno-je-jos-prepreka-na-granici-hrvatske-i-slovenije-nakon-novogodisnje-pjesme-i-plesa-ostala-je-zilet-zica/>
- OECD. (2022). *The unequal impact of COVID-19: A spotlight on frontline workers, migrants and racial/ethnic minorities*. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-unequal-impact-of-covid-19-a-spotlight-on-frontline-workers-migrants-and-racial-ethnic-minorities-f36e931e/>
- ourworldindata.org. (2023). *Mortality Risk of COVID-19*. <https://ourworldindata.org/mortality-risk-covid>
- Pain, R. (2010). The New Geopolitics of Fear. *Geography Compass*, 4(3), 226-240. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2009.00295.x>
- Passport Index. (2022). *Global Passport Power Rank 2022*. <https://www.passportindex.org/byRank.php>
- Pertwee, E., Simas, C., i Larson, H. J. (2022). An epidemic of uncertainty: rumors, conspiracy theories and vaccine hesitancy. *Nature Medicine*, 28(3), 456-459. <https://doi.org/10.1038/s41591-022-01728-z>
- Popa, C. E. (2016). The challenges of the Schengen area. *Expert Journal of Economics*, 4(3), 96-104.
- Prodan, E. (2023). *Puno je još prepreka na granici Hrvatske i Slovenije. Nakon novogodišnje pjesme i plesa ostala je – žilet žica*, *Novi list*, 8. siječnja. <https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/puno-je-jos-prepreka-na-granici-hrvatske-i-slovenije-nakon-novogodisnje-pjesme-i-plesa-ostala-je-zilet-zica/>
- Saad-Filho, A. (2021). *The Age of Crisis: Neoliberalism, the Collapse of Democracy, and the Pandemic*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Shiller, R. J. (2019). *Narrative Economics: How Stories go Viral & Drive Major Economic Events*. Princeton: Princeton University Press.

- Smallman, S. C. (2015). Whom do you trust? Doubt and conspiracy theories in the 2009 influenza pandemic. *Journal of International and Global Studies*, 6(2), 1-13.
- Smallman, S. (2018). Conspiracy theories and the zika epidemic. *Journal of International and Global Studies*, 9(2), 1-24.
- Sparke, M. (2007). Forum: Geopolitical Fears, Geoeconomic Hopes, and the Responsibilities of Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 97(2), 338-349.
- Virilio, P. (1993). *L'espace critique*. Pariz: BOURGOIS.
- Vujić, J. (2021) Simulacija kolektivne tjeskobe i medijske fobo-strategije politike straha. In *Medias Res, časopis filozofije medija*, 10(19), 3033-3042. <https://doi.org/10.46640/imr.10.19.6>
- World Bank. (2021). *World Bank Open Data*. <https://data.worldbank.org/>
- Ullah, I., Khan, K.S., Tahir, M.J., Ahmed, A., i Harapan, H. (2021). Myths and conspiracy theories on vaccines and COVID-19: Potential effect on global vaccine refusals. *Vacunas*, 22(2), 93-97. <https://doi.org/10.1016/j.vacun.2021.01.001>
- Zorko, M. (2012). Pojam granice u postmodernoj geopolitici. *Politička misao*, 49(02), 30-44.
- Zorko, M. (2018). *Geopolitika i teritorijalnost*. Zagreb. Jesenski i Turk.
- Žagar, M. (2021). Legitimno krizno upravljanje v demokratičnih družbah in vključevanje različnih manjšin in njihovih pripadnikov [Legitimate Crisis Management in Democratic Societies and the Inclusion of Various Minorities and their Members]. U: Munda Hirnök, K. i Novak-Lukanovič, S. (ur.), *Svet je postal drugačen: vpliv COVIDa-19 na etnične manjšine in obmejni prostor v Sloveniji in sosednjih državah* (str 9-26). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Žagar, M. (2023). How does the COVID-19 pandemic influence peacebuilding, diversity management, the handling of ethnic conflict, and ethnic minorities? U: S. Byrne, T. Matyók, I. M. Scott i J. Senehi (ur.) *Routledge handbook of peacebuilding and ethnic conflict* (str. 94-104). Abingdon, New York: Routledge.

Geopolitics of Fear in Croatia: Changes in Border Regimes and Tourism in the Shadow of the COVID-19 Pandemic

Abstract Tourism becomes an almost impossible activity in the age of pandemics. On the one hand, individuals do not travel due to fear, while on the other hand, states use defense mechanisms such as closing borders and preventing movement. Such mechanisms have geographical characteristics and geopolitically based consequences, so the geographical factor becomes important, and geopolitical analysis inevitable. The closing of borders in the pandemic had a doubly negative effect. The first negative effect refers to the potential violation of human rights in terms of restricting the right to movement. In the considered case, the spread of the virus was not stopped – the movement of citizens was. Another negative effect refers to potential losses in the economy. In this case, the closing of the borders affected the economy in two ways: by interrupting transport and supplies, and by stopping tourist activity. The research is focused on the mechanisms of marking spaces as safe or unsafe and the associated geopolitics of fear, which, along with the mechanisms of border closures, left their mark on tourism in Croatia during the COVID-19 pandemic. The analysis of measures related to the closure of borders and the comparative analysis of data and overnight stays in 2020 and 2021 point to movement patterns during pandemics, but also to potential consequences for tourism with the importance of the geographical factor. Reflecting on the permeability of borders on the example of Croatia and Slovenia, the article points to three intertwined strategies for defining the pandemic space – closing the country in reverse quarantine, expanding the safe space, and defining the unsafe space to which the classic quarantine is applied.

Keywords geopolitics of fear, marking of space, tourism, pandemic, Republic of Croatia

Kako citirati članak / How to cite this article:

Lučev, J., Zorko, M. (2023). Geopolitika straha u Hrvatskoj: promjene graničnih režima i turizam u sjeni pandemije COVID-19. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 89-109. <https://doi.org/10.20901/an.20.04>

VLADINO UPRAVLJANJE KRIZNOM KOMUNIKACIJOM NA INTERNETU U SUOČAVANJU S PANDEMIJOM COVID-19: MEDIJSKI OKVIRI, REAKTIVNE STRATEGIJE, INTENZITET KOMUNIKACIJE I VIDLJIVOST PREMIJERA

Karlo Kanajet <https://orcid.org/0000-0002-5894-5416>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: karlo.kanajet@fpzg.hr

Hrvoje Jakopović <https://orcid.org/0000-0002-9846-9952>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: hrvoje.jakopovic@fpzg.hr

Danijel Labaš <https://orcid.org/0000-0002-2339-6277>

Hrvatsko katoličko
sveučilište

E-mail: danijel.labas@unicath.hr

<https://doi.org/10.20901/an.20.05>

Izvorni znanstveni rad

Zaprimljeno: 17. 04. 2023.

Prihvaćeno: 22.8. 2023.

Sažetak Rad tematizira kriznu komunikaciju na primjeru prvog vala pandemije COVID-19 s kojim se Vlada RH suočila u 2020. godini. Svrha istraživanja bila je utvrditi obilježja internetske komunikacije Vlade. Analizirali smo uokvirivanja teme i reaktivne strategije komuniciranja, utjecaj intenziteta ugroze na intenzitet komunikacije Vlade te vidljivost premijera. U radu je korištena metoda analize sadržaja. Rezultati istraživanja ukazuju na umjereno pozitivnu korelaciju intenziteta ugroze i intenziteta komunikacije Vlade. Nalazi također pokazuju da se Vladina komunikacija pretežno nije manifestirala kroz vidljivost premijera. U najvećem broju objava Vlade dominira medijski okvir odgovornosti, a analiza reaktivnih strategija komuniciranja je pokazala kako je u najvećem broju slučajeva dominantna strategija korektivnog ponašanja.

Ključne riječi krizna komunikacija, COVID-19, uokvirivanje, komunikacijske strategije, intenzitet komunikacije, odgovornost, vidljivost

Uvod: krizna komunikacija vladâ na internetu u pandemiji¹

Krizna komunikacija vladâ na internetu relevantan je predmet istraživanja jer može pružiti uvide o tome kako izvršna vlast reagira na različite krizne situacije, koje poruke šalje, koliko često to čini i putem kojih aktera. Za razliku od krizne komunikacije posredstvom tradicionalnih medija kao što su novine, radio i televizija, krizna komunikacija na internetu obilježena je mogućnošću bržega pružanja odgovora na upite zainteresirane javnosti, kao i kontrole dostupnog sadržaja što dolazi do izražaja kroz opciju da se već plasiran materijal naknadno ispravi. Dong, Yu i Chen (2011) ističu kako je od početaka interneta jedna od središnjih tema za javni sektor, djelatnike vlade i druge dionike pitanje na koji se način učinkovito nositi sa širenjem informacija u vezi s krizama. Među specifične rizike povezane s informacijama koje egzistiraju u internetskom prostoru ubraja se činjenica slobodne cirkulacije sadržaja koji se objavljuje u realnom vremenu, bez kontrole kvalitete i ograničenja uloga komunikatora i sudionika. To utječe na gubitak kontrole nad izvorima i njihovom pouzdanošću, selekcijom i verifikacijom, pa se gubi tradicionalna nadzorna uloga novinara nad informacijama (Bucher, 2002). Pandemija COVID-19 i s njom povezan razvoj javnozdravstvene krize učinili su se stoga kao pogodan slučaj za ispitivanje Vladine krizne komunikacije na internetu gdje se brzo treba nositi s velikom masom slobodno kružećih i nepouzdanih informacija.

U siječnju 2020. u medijima su se počele objavljivati vijesti o pojavi nove zarazne bolesti koja se ubrzano širi u Kini. Kao izvor zaraze spominjala se tržnica u gradu Wuhanu (Benedik, 2020). Ubrzo su se prvi registrirani slučajevi zaraze počeli pojavljivati u Kini susjednim zemljama te diljem svijeta. Kako je tumačeno, nova bolest uzrokovana je virusom iz soja koronavirusa. U trenutku kada je postalo jasno kako se svijet suočava s jednim od najvećih javnozdravstvenih izazova u novijoj povijesti, prijetnja je dobila ime – COVID-19. Već je u siječnju 2020. Svjetska zdravstvena organizacija proglasila međunarodnu javnozdravstvenu prijetnju, dok su u ožujku 2020. slučajevi infekcije novom bolešću prijavljeni diljem svijeta, zbog čega je proglašena globalna pandemija (Grbeša, 2020). Prvi registrirani slučaj zaraze virusom u Hrvatskoj zabilježen je 25. veljače (Vrabec, 2020), a pandemija je ubrzo postala svakodnevna glavna vijest u tiskanim medijima, na radiju, televiziji i internetu.

Kriza vezana uz pandemiju COVID-19 ukazala je na važnost krizne komunikacije. Krizna komunikacija odnosi se na strateški pristup fenomenu krize. Ona podrazumijeva modeliranje komunikacijskih alata koji će biti učinkoviti u prevenciji, ali i saniranju potencijalnog problema za reputaciju aktera koji provodi program odnosa s javnošću. Početna točka planiranja je pristup temeljen na modelu triju faza kriznog menadžmenta: predkriznoj, kriznoj te postkriznoj (Coombs, 2015). Krizna situacija ujedno je prijetnja i prilika za aktere koji se s njom suočavaju. Naime, ako se demonstrira sposobnost kontrole situacije, otvorenost, jasnoća, vjerodostojnost i sigurnost, moguće je iz problema izaći jači nego prije – postići veći stupanj poštovanja, što doprinosi jačanju imidža i reputacije. Na to upućuje teorija obnove imidža, prema kojoj je u reaktivnim komunikacijskim pristupima ključno u što kraćem vremenu pronaći način da se obnovi pozitivan imidž (Jugo, 2012).

Kriza izazvana pandemijom COVID-19 demonstrirala je kako je suverenost vlasti na određenom teritoriju još uvijek kategorija koju ne treba olako otpisati.

¹ Rad se temelji na doktorskom radu "Vladino upravljanje kriznom komunikacijom na internetu u javnozdravstvenoj krizi" koji je pod mentorstvom prof. dr. sc. Danijela Labaša i izv. prof. dr. sc. Hrvoja Jakopovića izradio Karlo Kanajet te ga uspješno obranio 31. ožujka 2023. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Izvanredne okolnosti zahtijevaju izvanredne poteze u cijelom nizu sektora za koje je nadležna politika. Zdravlju stanovništva dodijeljena je najviša vrijednost, a kao što su i neki od izravno uključenih pojedinaca iz sfere politike tijekom krize naglašavali, nastojanja i konkretni potezi poduzimaju se s ciljem održavanja ravnoteže između zdravlja i gospodarstva kao također izuzetno bitne funkcije organizacije života u državi (Kuštro, 2020). Jednako tako, posebno kod kriza duljeg trajanja, valja podsjetiti kako situacija neposredne opasnosti izaziva niz posljedica koje se odražavaju na duševno zdravlje ljudi (Frackowiak-Sochańska, 2020). Adekvatna komunikacija nositelja političke vlasti u krizi stoga je neizbježna – osim pružanja objašnjenja za planirane mjere, promišljeno kreirane i odaslane poruke ispunjavaju funkciju pružanja ohrabrenja i utjehe, zalazeći u područje psihologije.

Piller, Zhang i Li (2020) drže kako se nikada prije izbijanja ove pandemije toliko ljudi nije globalno uključilo u javnu komunikaciju o jednoj temi. Bogović i dr. (2022) istražili su trendove komunikacije glede pandemije COVID-19 na hrvatskom jeziku na Twitteru. Također stavljaajući u fokus Twitter i skupove podataka koji se odnose na Hrvatsku i Poljsku, Babić i dr. (2021) pratili su pozitivne, negativne i neutralne objave u kontekstu različitih specifičnih događaja, primjerice parlamentarnih izbora. Wang, Hao i Sundahl Platt (2021) proveli su istraživanje kojim su obuhvatili 13.598 objava na Twitteru koje se tiču pandemije, a koje su objavili federalni i državni dionici u SAD-u, dok su Raghav Rao i dr. (2020) proučili obilježja poruka koje dužnosnici šalju putem Twittera, kao i odgovore korisnika na njih. Također, Taraktaš i dr. (2022) u fokus su istraživanja ove društvene mreže stavili komunikacijske strategije koje u uvjetima pandemije koriste populistički vođe desnog političkog usmjerenja. Green i dr. (2020) prepoznaju utjecaj koji poruke poslane od političkih elita imaju na stavove i ponašanja koji se mogu vidjeti u javnosti te ističu kako polarizacija u retorici elita može ometati efikasan odgovor na javnozdravstvenu krizu, kada precizne informacije i trenutne promjene obrazaca ponašanja mogu spasiti ljudske živote.

Istraživanje upravljanja Vlade RH kriznom komunikacijom na internetu tijekom pandemije

Djelovanje Vlade Republike Hrvatske (Vlada RH) u okolnostima pandemije COVID-19 moguće je pratiti putem odluka koje je inicirala. Referirajući se na čl. 101 Ustava Hrvatske, Nastić (2020) ističe tri vrste izvanrednog stanja koje ovaj temeljni pravni akt Republike Hrvatske priznaje: 1. ratno stanje, 2. neposrednu ugroženost neovisnosti, jedinstvenosti i opstojnosti Republike, 3. stanje u kojem su državna tijela onemogućena u redovitom izvršavanju svojih ustavnih dužnosti. Dodaje kako u Hrvatskoj za vrijeme pandemije COVID-19 ove odredbe Ustava nisu aktivirane, već su primjenjivane odredbe Zakona o sustavu civilne zaštite (NN 82/2015, 118/2018, 31/2020). Koristeći izvore Vlade, Lukavečki (2021) navodi kako je faza pripreme za pandemiju započela 31. siječnja 2020., kada je aktiviran Krizni stožer Ministarstva zdravstva, dok Vlada 20. veljače 2020. imenuje ministra unutarnjih poslova Davora Božinovića načelnikom Stožera civilne zaštite Republike Hrvatske (Stožer). Prema Lukavečkom (2021), upravo su Stožer te Hrvatski zavod za javno zdravstvo u pogledu upravljanja krizom odigrali ključnu ulogu kroz donošenje najvažnijih preporuka i odluka te koordinaciju procesa upravljanja. Ipak, valja naglasiti kako je u pozadini djelovanja tih entiteta Vlada kao središnje mjesto izvršne vlasti o čijim je politikama zapravo riječ.

Pozivajući se na izvore Vlade, Lukavečki (2021) ističe kako je sa svrhom bolje komunikacije i informiranja stanovništva 17. ožujka 2020. u funkciju stavljen portal koronavirus.hr, dok je 14. travnja 2020. otvorena aplikacija Andrija – digitalni asistent zasnovan na umjetnoj inteligenciji, s kojim su građani bili u mogućnosti komunicirati. Osim putem ovih za pandemiju specifičnih platformi, Vlada je komunikaciju u kriznoj situaciji obavljala i kanalima koji funkcioniraju u redovnim okolnostima, primjerice plasirajući objave na službenoj internetskoj stranici te održavanjem tiskovnih konferencija. Također, načelnik Stožera Božinović predstavio je uvođenje dnevnih tiskovnih konferencija tog tijela, koje će postati glavni medijski događaj u narednim tjednima (Grbeša, 2020). Konferencije su isprva održavane dva puta dnevno, u 9 i 16 sati, a nakon toga jednom dnevno, u 14 sati te su kontinuirano održavane do 18. svibnja 2020 (Grbeša, 2020).

Cilj, hipoteze i metodologija istraživanja

Cilj je istraživanja utvrditi obilježja krizne komunikacije Vlade RH koja se u okolnostima prvog vala pandemije COVID-19 odvijala na internetu putem objava na službenoj mrežnoj stranici. U tu svrhu korištena je Smithova (2005) tipologija reaktivnih strategija komuniciranja koja obuhvaća preventivne aktivnosti, napadački odgovor, obrambeni odgovor, zavaravajući odgovor, javno sažaljenje, korektivno ponašanje i promišljenu neaktivnost, kao i klasifikacija pet skupina medijskih okvira Semetko i Valkenburg (2000): odgovornosti, ljudske priče, sukoba, moralnosti i ekonomskih posljedica. Također, istraživanjem se nastojao utvrditi odnos između intenziteta ugroze koju predstavlja krizna situacija pandemije COVID-19 (definiranog porastom dnevnog broja zaraženih osoba u Hrvatskoj) i intenziteta internetske komunikacije Vlade RH, kao i vidljivosti premijera kao prvog čovjeka Vlade RH u tim okolnostima, što bi moglo upućivati na određene razlike između korporativnog svijeta i svijeta politike, budući da se u slučaju prvog događaja svojevrzni pad komunikacijskog angažmana izvršnih direktora u krizi, koji djeluju neovisno o odjelu odnosa s javnošću i odbijaju preuzeti odgovornost (Fearn-Banks, 2011).

Sljedom postavljenog cilja istraživanja, oblikovana su tri istraživačka pitanja:

1. Koje se strategije mogu prepoznati u kriznoj komunikaciji Vlade RH na internetu?
2. Kako Vlada RH uokviruje javnozdravstvenu krizu izazvanu pandemijom COVID-19 u 2020.?
3. U kojoj je mjeri u kriznoj komunikaciji Vlade RH o pandemiji COVID-19 zastupljena vidljivost premijera?

U potrazi za odgovorima na istraživačka pitanja, postavljene su sljedeće hipoteze:

- H1: U akutnoj javnozdravstvenoj krizi u komunikaciji Vlade RH na internetu prevladava reaktivna strategija korektivnog ponašanja.
- H2: U akutnoj javnozdravstvenoj krizi u komunikaciji Vlade RH na internetu prevladava korištenje medijskog okvira odgovornosti.
- H3: Intenzitet ugroze visoko pozitivno korelira s intenzitetom internetske komunikacije Vlade RH, koja se manifestira kroz vidljivost premijera u obliku izjava u objavama.

U radu je upotrijebljena kvantitativna i kvalitativna analiza sadržaja, metoda koja je prema Krippendorffu (2018: 24) "istraživačka tehnika za donošenje replikabilnih i valjanih zaključaka iz tekstova (ili druge smislene materije) o kontekstima njihove uporabe". Riječ je o metodi koja se koristi za utvrđivanje relevantnih obilježja nekog medijskog teksta tako da se prikupljaju brojni pokazatelji vezani uz analiziranu građu, a pored toga se ispituju i najvažnije kvalitativne odrednice koje mogu poslužiti kod izvođenja valjanih zaključaka. Metoda analize sadržaja u konkretnom se istraživanju rabila pri utvrđivanju korištenja karakterističnih strategija krizne komunikacije te Vladinog uokvirivanja teme pandemije COVID-19, kao i najznačajnijih korelacija vezanih uz porast ugroze (definiran povećanjem broja zaraženih osoba), intenzitet komunikacije Vlade RH i online vidljivost premijera.

Kako bi se ispitala korelacija između povećanja ugroze i vidljivosti premijera, analizirane su dvije skupine varijabli. Nezavisna varijabla odnosi se na porast broja zaraženih, što je statistički podatak dostupan na domeni Ourworldindata (<https://ourworldindata.org>), u izvještaju koji su pripremili Mathieu i dr. (2020). Zavisna varijabla predstavlja učestalost u kojoj se hrvatski premijer pojavljuje u objavama kao izvor. Dodatna korelacija istražuje odnos između promjene broja zaraženih i intenziteta Vladine komunikacije – broja objava koje se dnevno plasiraju, neovisno o tome pojavljuje li se u njima kao izvor premijer. Schober, Boer i Schwarte (2018) tvrde kako su konvencionalni intervali u interpretaciji jačine povezanosti kod Spearmanovog koeficijenta korelacije sljedeći: 0.1 do 0.39 označava slabu korelaciju, 0.4 do 0.69 umjerenu, 0.7 do 0.89 snažnu te 0.90 do 1 vrlo snažnu korelaciju.

Za potrebe obrade promatranih jedinica analize – objava na službenoj internetskoj stranici Vlade RH – napravljena je matrica s najvažnijim kategorijama koje su korištene u interpretaciji rezultata. Teorijsko uporište u segmentu uokvirivanja, potrebno za izradu mjernog instrumenta, pronađeno je u kategorizaciji Semetko i Valkenburg (2000) koja navodi pet skupina medijskih okvira, dok se za ispitivanje reaktivnih strategija krizne komunikacije koristila Smithova (2005) tipologija. Za istraživanje uokvirivanja korišten je postojeći mjerni instrument (tipovi okvira), koji je Jakopović (2015) prilagodio hrvatskom jeziku, dok su za reaktivne strategije autori, koristeći se navedenom literaturom, izradili vlastiti mjerni instrument (tipovi strategija).

U nastavku su izloženi mjerni instrumenti, uz objašnjenja obilježja pojedinih medijskih okvira² (tablice 1-5), odnosno reaktivnih strategija (tablice 6-11). Istraživanju je prethodila provedba testa pouzdanosti u kojemu su dva nezavisna koderi na 20 nasumično odabranih objava kodirala kategorije iz matrice koje se odnose na utvrđivanje dominantnog medijskog okvira, odnosno reaktivne strategije komuniciranja. Primjenom Holstijeve (1969) metode, u kojoj se slaganje koderi izračunava prema formuli u kojoj se broj jedinica u kojoj se koderi slažu množi s brojem dva te potom dijeli s ukupnim zbrojem jedinica koje su koderi kodirali, utvrđena podudarnost za kategoriju medijskih okvira iznosila je 1, dok je u slučaju reaktivnih strategija komuniciranja iznosila 0,80. Riječ je o "gotovo savršenoj" te "značajnoj" podudarnosti (Landis i Koch, 1977: 165).

² Termin "medijski okvir" u radu podrazumijeva specifičan kut gledanja na određenu temu, koji, uz njegove sastavnice, mogu koristiti i drugi akteri koji, poput medija, sudjeluju u javnoj komunikaciji i priopćavaju javnostima informacije i poruke, primjerice organizacije iz političke ili korporativne domene.

Tablica 1. Okvir odgovornosti: problem ili temu donosi tako da pripisuje odgovornost za uzrok ili rješenje vladi, pojedincu ili skupini ljudi.

Okvir odgovornosti	Sugerira li objava da vlada u određenoj mjeri ima mogućnost iskorijeniti problem?	Da Ne Teško je odrediti
	Sugerira li objava da je vlada u određenoj mjeri odgovorna za problem?	Da Ne Teško je odrediti
	Nudi li objava rješenje za problem?	Da Ne Teško je odrediti
	Sugerira li objava da je pojedinac (ili skupina ljudi u društvu) odgovoran za problem?	Da Ne Teško je odrediti
	Sugerira li objava da problem zahtjeva hitno rješavanje?	Da Ne Teško je odrediti

Tablica 2. Okvir ljudske priče: donosi ljudsko lice ili emocionalni kut gledanja na događaj, temu ili problem.

Okvir ljudske priče	Dovodi li objava ljudski primjer ili "ljudsko lice" u temu?	Da Ne Teško je odrediti
	Upotrebljava li objava atribute ili osobne slike koje generiraju osjećaje bijesa, empatije, simpatije ili suosjećanja?	Da Ne Teško je odrediti
	Naglašava li objava kako problem/događaj utječe na pojedince ili grupe?	Da Ne Teško je odrediti
	Ulazi li objava u privatni ili osobni život aktera?	Da Ne Teško je odrediti
	Sadržava li objava vizualne informacije koje mogu generirati osjećaje bijesa, empatije, brige, simpatije i suosjećanja?	Da Ne Teško je odrediti

Tablica 3. Okvir sukoba: naglašava sukob između pojedinaca, skupina ili institucija.

Okvir sukoba	Reflektira li objava neslaganje između strana/pojedinaca/grupa/država?	Da Ne Teško je odrediti
	Predbacuje li jedna strana/pojedinac/grupa/zemlja drugoj?	Da Ne Teško je odrediti
	Donosi li objava dvije ili više od dvije strane problema/događaja?	Da Ne Teško je odrediti
	Odnosi li se objava na pobjednike i gubitnike?	Da Ne Teško je odrediti

Tablica 4. Okvir moralnosti: stavlja događaj, problem ili temu u kontekst religijskih pravila ili moralnih propisa.

Okvir moralnosti	Sadrži li objava ikakve moralne poruke?	Da Ne Teško je odrediti
	Spominje li se u objavi moralnost, Bog, ili druga religiozna načela?	Da Ne Teško je odrediti
	Nudi li objava specifična društvena pravila prikladnog ponašanja?	Da Ne Teško je odrediti

Tablica 5. Okvir ekonomskih posljedica: izvještava o događaju, problemu ili temi u terminima ekonomskih posljedica koje će imati na pojedinca, skupinu, instituciju, regiju ili državu.

Okvir ekonomskih posljedica	Spominju li se sadašnji ili budući (financijski) gubici ili dobici?	Da Ne Teško je odrediti
	Spominju li se troškovi/stupanj uključenih izdataka?	Da Ne Teško je odrediti
	Spominju li se (ekonomske) posljedice djelovanja ili nedjelovanja u smjeru rješavanja problema?	Da Ne Teško je odrediti

Tablica 6. Reaktivna strategija preventivnih aktivnosti: plasiranje u javnost opravdanja za određene optužbe prije nego što su ih izrekli drugi akteri ili mediji.

Reaktivna strategija preventivnih aktivnosti	Opravdava li se određeni postupak za vrijeme dok još nije poduzet?	Da Ne Teško je odrediti
	Najavljuje li se da će doći do određenih optužbi od strane drugih aktera?	Da Ne Teško je odrediti
	Nudi li se kakav audio-vizualni materijal u svojstvu dokaza?	Da Ne Teško je odrediti

Tablica 7. Reaktivna strategija napadačkog odgovora: napad, neprilika, šok, prijetnja.

Reaktivna strategija napadačkog odgovora	Tvrdi li se kako su optužbe suparnički pokušaj uništenja ugleda?	Da Ne Teško je odrediti
	Upotrebljavaju li se inkriminirajuće informacije kojima se može posramiti suprotna strana?	Da Ne Teško je odrediti
	Koriste li se elementi iznenađenja, gađenja ili gnušanja?	Da Ne Teško je odrediti
	Prijeti li se sudskom tužbom suparnicima koji iznose negativne informacije?	Da Ne Teško je odrediti

Tablica 8. Reaktivna strategija obrambenog odgovora: poduzimanje manje agresivnog odgovora na optužbe.

Reaktivna strategija obrambenog odgovora	Prebacuje li se odgovornost?	Da Ne Teško je odrediti
	Služi li se izgovorom?	Da Ne Teško je odrediti
	Poziva li se na sagledavanje iz vlastite perspektive?	Da Ne Teško je odrediti

Tablica 9. Reaktivna strategija zavaravajućeg odgovora: strateški ustupci, aluzija,³ razdruživanje, preimenovanje.

Reaktivna strategija zavaravajućeg odgovora	Nudi li se kakav ustupak?	Da Ne Teško je odrediti
	Distancira li se od problema upućivanjem na individualnu odgovornost kao suprotnost kolektivnoj?	Da Ne Teško je odrediti
	Koristi li se riječ "kriza" ili "problem"?	Da Ne Teško je odrediti

Tablica 10. Reaktivna strategija javnog sažaljenja: izražavanje empatije i razumijevanje za nedaće

Reaktivna strategija javnog sažaljenja	Izražava li se zabrinutost?	Da Ne Teško je odrediti
	Izražava li se žaljenje ili tuga?	Da Ne Teško je odrediti
	Ispričava li se?	Da Ne Teško je odrediti
	Prihvata li se potpuna odgovornost?	Da Ne Teško je odrediti
	Traži li se oprostjenje od oštećenih?	Da Ne Teško je odrediti

³ Aluzija predstavlja vrstu strategije u kojoj organizacija negativnu situaciju neutralizira prepustajući ciljnim javnostima nešto što za organizaciju ima malu vrijednost, međutim predstavlja se kao presudno (Jugo, 2012). Prilikom operacionalizacije ove kategorije procijenjeno je kako se ona, zbog naravi krizne situacije koja je u fokusu istraživanja, kao i metodoloških prepreka u smislu uvida u stvarnu hijerarhiju važnosti koju akter kao što je Vlada dodjeljuje određenim fenomenima, može izjednačiti sa strateškim ustupkom.

Tablica 11. Reaktivna strategija korektivnog ponašanja: pozitivan odgovor na iznesene kritike.

Reaktivna strategija korektivnog ponašanja	Najavljuje li se pokretanje istražnog postupka?	Da Ne Teško je odrediti
	Spominje li se sprečavanje problema?	Da Ne Teško je odrediti
	Spominje li se popravak štete?	Da Ne Teško je odrediti
	Nudi li se kakva kompenzacija ili vraćanje u prvobitno stanje?	Da Ne Teško je odrediti

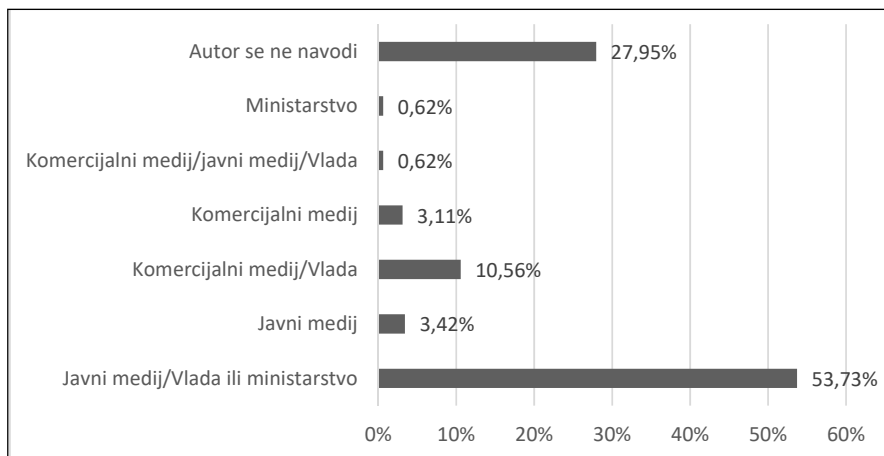
Ovim šestorima strategijama (tablice 6-11) valja dodati i sedmu reaktivnu strategiju, onu promišljene neaktivnosti u kojoj se svjesno i ciljano ne želi komentirati situaciju koja je dovela do krize. Pri istraživanju upotrebe ove strategije promatran je intenzitet komuniciranja, odnosno broj dnevnih objava koje su se u kritičnom periodu postavljale na službene internetske stranice Vlade RH.

Uzorak

Analiza u ovom radu usmjerena je na predkrizu te akutnu krizu, odnosno prvi val pandemije COVID-19 u Hrvatskoj. Uvidom u materijale dostupne na internetskoj stranici Vlade RH (Vlada.gov.hr, 2020a) utvrđeno je kako se tema koronavirusa prvi put spominje 28. siječnja 2020. Taj dan izabran je kao početna točka u analizi jer može poslužiti pri definiranju predkriznog razdoblja, s obzirom na činjenicu da je prvi slučaj zaraze u Hrvatskoj zabilježen 25. veljače. Može se kazati kako je taj datum u veljači značio početak akutne krize koja je trajala do 23. svibnja, kada je zabilježen prvi dan bez novih slučajeva zaraze još od prve polovice ožujka. Stoga 23. svibnja označava posljednji dan objave medijskih materijala koji ulaze u analizu, a uzorak čine materijali koji su od 28. siječnja do 23. svibnja 2020. objavljeni na internetskoj stranici Vlade RH (<https://vlada.gov.hr/>). Iako uobičajena geneza razvoja kriza podrazumijeva postkrizno razdoblje nakon akutne faze, javnozdravstvena kriza u vezi s COVID-19 nije zaključena s prvim valom pandemije pa smo postkrizno razdoblje izostavili iz ovog istraživanja.

U izborniku za pretragu vijesti odabrane su sve vrste te tipovi vijesti, kao i sve teme i ključne osobe. Pretraga je provedena temeljem ključne riječi "koronavirus". Ova je ključna riječ odabrana jer predstavlja pojam na hrvatskom jeziku za koji je procijenjeno kako može obuhvatiti najviše objava relevantnih za temu istraživanja. Pronađene su ukupno 322 objave na službenim mrežnim stranicama Vlade, a svaka posebno predstavlja jedinicu analize. U pogledu autorstva objava, u više od polovice (53,73%) objava kao autor je naveden javni medij/Vlada ili ministarstvo, odnosno dva se izvora navode zajedno. Iako autorstvo u više od jedne četvrtine (27,95%) objava nije navedeno, može se pretpostaviti kako također potječe iz javne sfere bliske ključnim izvorima informacija u Vladi. Različite kombinacije u kojima se kao autori objava pojavljuju komercijalni mediji zajedno ne dosežu 15% ukupnog broja analiziranih objava, što znači da se o njezinoj komunikacijskoj strategiji, manifestiranoj kroz objave koje čini dostupnima na službenoj internetskoj stranici, može

Grafikon 1. Autor u internetskoj objavi Vlade RH*

* Oblik autorstva kod kojeg se pojavljuje oznaka "/" označava navođenje dva ili tri izvora zajedno.

zaključivati na temelju materijala koji u velikoj mjeri potječu iz javnog, a ne komercijalnog sektora (Grafikon 1).

Rezultati

U vrijeme krize izazvane pandemijom COVID-19, izjava hrvatskog premijera Andreja Plenkovića u promatranom razdoblju u naslovu internetske objave Vlade RH pojavljuje se u nešto više od jedne desetine (10,25%) slučajeva, dok se u slučaju tijela objave pojavljuje u nešto više od jedne četvrtine (25,16%) slučajeva (Tablica 12).

Tablica 12. Prisutnost izjave hrvatskog premijera u naslovu i tijelu internetske objave Vlade RH

	Da	Ne
Pojavljuje li se u naslovu internetske objave Vlade RH izjava hrvatskog premijera? (N=322)	10,25%	89,75%
Pojavljuje li se u tijelu internetske objave Vlade RH izjava hrvatskog premijera? (N=322)	25,16%	74,84%

Iz Tablice 13 vidljivo je dnevno kretanje broja novih slučajeva zaraze koronavirusom, kao i prisutnost izjave premijera u tijelu i naslovu internetske objave Vlade RH te ukupan broj Vladinih internetskih objava po danima u kritičnom razdoblju. Najveći broj novih slučajeva zaraze u promatranom periodu, 96, zabilježen je 1. travnja 2020. Na taj datum, međutim, hrvatski premijer medijsku vidljivost u smislu izjave u objavi Vlade nije ostvario najveći broj puta, budući da se izjava pojavljuje jedino u tijelu objave "Odlučili smo kao Vlada snažno stati iza hrvatskih radnika i gospodarstva" (Vlada.gov.hr, 2020b). S druge strane, istoga dana također nije plasiran najveći broj objava Vlade jer ih je bilo šest, a najviše, devet, plasirano ih je 26. ožujka. Sedam objava Vlade pojavilo se u pet navrata – 16. i 24. ožujka te 2., 16. i 24. travnja. U promatranom razdoblju pojavljuje se tri dana kada Vlada nije objavila in-

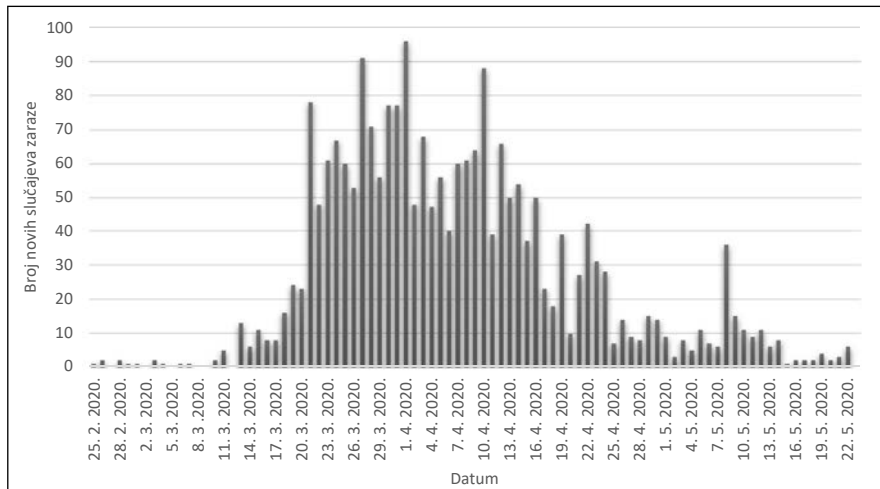

Tablica 13. Broj novih slučajeva zaraze koronavirusom, objava Vlade u kojima se pojavljuje izjava premijera u naslovu i tijelu te broj objava na internetskoj stranici Vlade temeljem ključne riječi "koronavirus" (N=322)

Datum	Broj novih slučajeva zaraze	Broj objava u kojima se pojavljuje izjava premijera u naslovu objave	Broj objava u kojima se pojavljuje izjava premijera u tijelu objave	Broj objava na internetskoj stranici Vlade
25. 2. 2020.	1		1	4
26. 2. 2020.	2		1	4
27. 2. 2020.	0	1	2	5
28. 2. 2020.	2	1	1	4
29. 2. 2020.	1			1
1. 3. 2020.	1	1	1	2
2. 3. 2020.	0	1	1	2
3. 3. 2020.	2			3
4. 3. 2020.	1			0
5. 3. 2020.	0		2	4
6. 3. 2020.	1	1	1	2
7. 3. 2020.	1	2	2	2
8. 3. 2020.	0	1	1	2
9. 3. 2020.	0		1	2
10. 3. 2020.	2	1	1	2
11. 3. 2020.	5			5
12. 3. 2020.	0	1	1	5
13. 3. 2020.	13		1	4
14. 3. 2020.	6	1	2	5
15. 3. 2020.	11	1	1	3
16. 3. 2020.	8	1	1	7
17. 3. 2020.	8	1	1	5
18. 3. 2020.	16		1	1
19. 3. 2020.	24	1	3	6
20. 3. 2020.	23			4
21. 3. 2020.	78			0
22. 3. 2020.	48		2	2
23. 3. 2020.	61			2
24. 3. 2020.	67	1	2	7
25. 3. 2020.	60			3
26. 3. 2020.	53		1	9
27. 3. 2020.	91		1	5
28. 3. 2020.	71		1	2
29. 3. 2020.	56			3
30. 3. 2020.	77		1	2
31. 3. 2020.	77			3
1. 4. 2020.	96		1	6
2. 4. 2020.	48		2	7
3. 4. 2020.	68		2	5
4. 4. 2020.	47			2
5. 4. 2020.	56			3
6. 4. 2020.	40		1	4
7. 4. 2020.	60	2	2	4

Datum	Broj novih slučajeva zaraze	Broj objava u kojima se pojavljuje izjava premijera u naslovu objave	Broj objava u kojima se pojavljuje izjava premijera u tijelu objave	Broj objava na internetskoj stranici Vlade
8. 4. 2020.	61		1	6
9. 4. 2020.	64	1	1	5
10. 4. 2020.	88	1	1	3
11. 4. 2020.	39	1	1	2
12. 4. 2020.	66			2
13. 4. 2020.	50			3
14. 4. 2020.	54		1	6
15. 4. 2020.	37	1	1	4
16. 4. 2020.	50	1	1	7
17. 4. 2020.	23			3
18. 4. 2020.	18			2
19. 4. 2020.	39			1
20. 4. 2020.	10	1	1	2
21. 4. 2020.	27		1	3
22. 4. 2020.	42			1
23. 4. 2020.	31		1	5
24. 4. 2020.	28		1	7
25. 4. 2020.	7	1	1	3
26. 4. 2020.	14			2
27. 4. 2020.	9			4
28. 4. 2020.	8		1	5
29. 4. 2020.	15		1	2
30. 4. 2020.	14		1	5
1. 5. 2020.	9		1	2
2. 5. 2020.	3		1	3
3. 5. 2020.	8			0
4. 5. 2020.	5		1	4
5. 5. 2020.	11			4
6. 5. 2020.	7	2	3	3
7. 5. 2020.	6		3	5
8. 5. 2020.	36			1
9. 5. 2020.	15			1
10. 5. 2020.	11			3
11. 5. 2020.	9			1
12. 5. 2020.	11			3
13. 5. 2020.	6			4
14. 5. 2020.	8		1	3
15. 5. 2020.	1			1
16. 5. 2020.	2			3
17. 5. 2020.	2			1
18. 5. 2020.	2	2	3	5
19. 5. 2020.	4		1	2
20. 5. 2020.	2			2
21. 5. 2020.	3		2	4
22. 5. 2020.	6		1	5
23. 5. 2020.	0	1	1	4

Grafikon 2. Trend kretanja registriranih novih slučajeva zaraze od 25. 2. do 22. 5. 2020.

ternetske objave iako su registrirani novi slučajevi zaraze. To je bio slučaj 4. ožujka, kada je zabilježen jedan novi slučaj zaraze, 21. ožujka, kada je bilo 78 novih slučajeva zaraze te 3. svibnja, kada ih je zabilježeno 8.

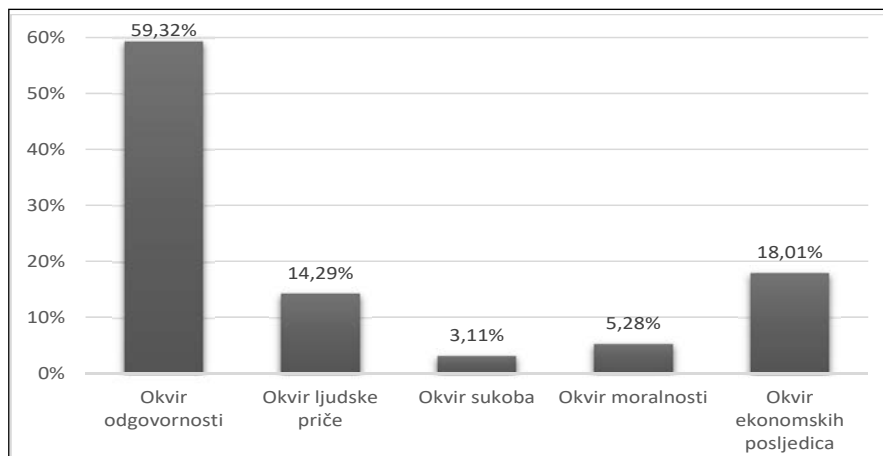
Grafikon 2, koji sadrži neke od datuma i pripadajućih pokazatelja iz Tablice 13, pokazuje kako broj novih slučajeva zaraze od 25. 2. do 22. 5. 2020. odražava trend normalne distribucije. S obzirom na izgled krivulje koja pokazuje trend kretanja registriranih novih slučajeva zaraze od prvog zabilježenog do posljednje zabilježene u promatranom periodu (Grafikon 2), koja ilustrira porast intenziteta ugroze, istraživanje povezanosti između definiranih varijabli omeđeno je prvim danom kritičnog perioda (28. siječnja) te danom kad je zabilježen vrhunac prvog vala pandemije, odnosno najveći novi broj zaraženih osoba u razdoblju istraživanja, a riječ je o 1. travnju kada je bilo 96 novih slučajeva zaraze. Tablica 14 prikazuje povezanost između novih slučajeva zaraze i Vladine internetske komunikacije.

Tablica 14. Porast ugroze i internetska komunikacija Vlade RH od 28. 1. do 1. 4. 2020. – Spearmanov koeficijent korelacije (r_s)

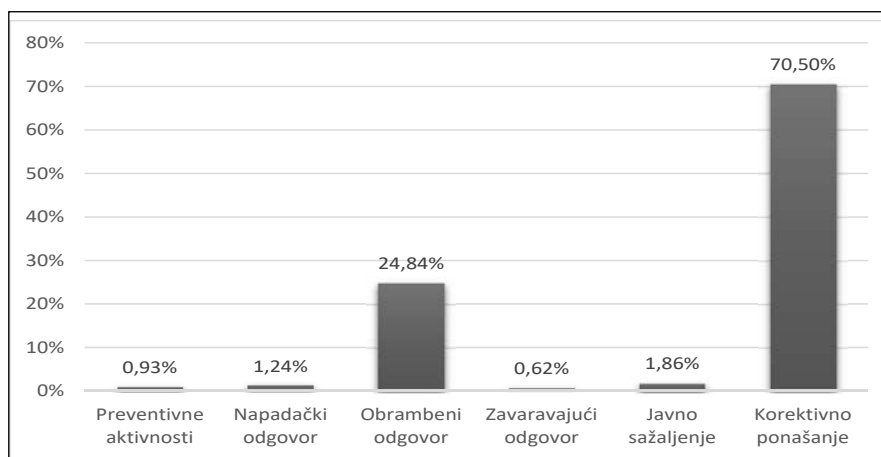
Varijable	r_s
Dnevni broj novih slučajeva zaraze – dnevni broj internetskih objava Vlade RH	.58
Novi slučaj zaraze – prenošenje izjave premijera Andreja Plenkovića u naslovu internetske objave Vlade RH	.17
Novi slučaj zaraze – prenošenje izjave premijera Andreja Plenkovića u tijelu internetske objave Vlade RH	.35

Grafikon 3 prikazuje zastupljenost dominantnih medijskih okvira u internet-skim objavama Vlade u kritičnom periodu. Što se tiče reaktivnih strategija komuniciranja, istraživanje je pokazalo kako su u promatranom periodu u internetskoj komunikaciji Vlade najzastupljenije bile strategije korektivnog ponašanja i obrambenog odgovora, koje su dominantne u ukupno 95,34% slučajeva (Grafikon 4).

Grafikon 3. Dominantni medijski okvir u internetskoj objavi Vlade RH (N=322)

Grafikon 4. Dominantna reaktivna strategija u internetskoj objavi Vlade RH (N=322)

Pojedinačno gledano, u najvećem broju slučajeva (70,50%) dominantna reaktivna strategija je korektivno ponašanje.

Rasprava

Provedenim je istraživanjem utvrđeno kako je Vlada u vrijeme prvog vala krize izazvane pandemijom COVID-19 internetsku komunikaciju dominantno gradila koristeći se reaktivnom strategijom korektivnog ponašanja, čime je potvrđena prva hipoteza. Kao što je istaknuto na Grafikonu 4, čak 70,50% analiziranih objava svrstano je upravo u ovu strategiju. Kao element strategije korektivnog ponašanja, najavljivanje pokretanja istražnog postupka korišteno je u vrlo maloj mjeri, u 7,45% objava. Prisutno je primjerice u objavi "Stožer: U Hrvatskoj novih 11 oboljelih od koronavirusa" (Vlada.gov.hr, 2020c), u kojoj ministar zdravstva Vili Beroš šalje

poruku kako je potrebno utvrđivanje odgovornosti zbog propusta u zdravstvenoj ustanovi u Splitu u kojoj je došlo do zamjene identiteta dviju pacijentica (od kojih je jedna preminula) te kako očekuje nalaze unutarnjeg nadzora i zdravstvene inspekcije. Za razliku od najavljivanja pokretanja istražnog postupka, u komunikaciji Vlade u velikoj je mjeri kao element reaktivne strategije korektivnog ponašanja korišteno spominjanje sprečavanja problema. Ono se pojavljuje u više od četiri petine (81,68%) objava. Iščitava se već u prvih 12 internetskih objava Vlade koje su ušle u uzorak, a neke od njih su "Predsjednik Vlade: Predložiti ću Hrvatskom saboru da novi ministar zdravstva bude Vili Beroš" (Vlada.gov.hr, 2020d), "Ministarstvo zdravstva: Osniva se Nacionalni krizni stožer zbog koronavirusa" (Vlada.gov.hr, 2020e) i "Cappelli u Kastvu: Pratimo situaciju s koronavirusom i pripravnici smo na akciju, bude li potrebna" (Vlada.gov.hr, 2020f).

Gotovo tri petine (59,63%) internetskih objava Vlade u kritičnom razdoblju spominje popravak štete. Kontekst pandemije kao krizne situacije postupke sanacije usmjerio je primjerice u pravcu detektiranja kontakata zaraženih osoba, što je vidljivo u objavi plasiranoj 26. veljače 2020., dan nakon prvog registriranog slučaja zaraze u Hrvatskoj, pod naslovom "Nacionalni stožer: Nema novih slučajeva zaraze" (Vlada.gov.hr, 2020g). Kao posljednja kategorija reaktivne strategije korektivnog ponašanja, u Vladinim je objavama analizirana referenca na neku vrstu kompenzacije ili vraćanje u stanje koje je prethodilo pandemiji. U promatranom periodu u više od jedne trećine objava (36,02%) zabilježeno je takvo obilježje. Primjer objave u kojoj se pojavljuje je "Stožer: Troje novooboljelih, organizacija svadbi počinje od 27. svibnja, a sportska natjecanja od 30. svibnja" (Vlada.gov.hr, 2020h), koji ilustrira utjecaj krizne situacije na onemogućavanje provođenja uobičajenih ljudskih aktivnosti poput svadbi i bavljenja sportom.

Što se tiče medijskih okvira, iz Grafikona 3 vidljivo je kako je u najvećem broju objava, u njih gotovo tri petine (59,32%), dominantan okvir odgovornosti. Ovim je rezultatom potvrđena druga hipoteza. Drugi po zastupljenosti (18,01%) dominantni medijski okvir je okvir ekonomskih posljedica, što ukazuje na značaj koji su pitanja iz sfere ekonomije imala u razvoju primarno javnozdravstvene krizne situacije kakva je pandemija. Slijedi okvir ljudske priče (14,29%), okvir koji je tradicionalno vezan uz televizijski format u kojem se često upotrebljava u priložima koji se emitiraju pred kraj programa informativnih emisija, a koji kroz pojedinačne slučajeve progovaraju o kroničnim problemima koji opterećuju društvo, primjerice nezaposlenosti ili pretjerane birokratiziranosti sustava. U slučaju pandemije COVID-19, medijski sadržaj s dominantnim okvirom ljudske priče apostrofirao je brojke o novim slučajevima zaraze ili prijetnju prikazivao kroz navođenje godišta i drugih podataka koji se mogu koristiti pri identifikaciji osoba koje su došle u kontakt s virusom. Najmanje zastupljeni su okvir moralnosti (5,28%) te okvir sukoba (3,11%). S obzirom na odrednice koje ga definiraju, okvir moralnosti povezuje se s prisutnošću moralnih poruka, religioznih načela te specifičnih društvenih pravila prikladnog ponašanja u objavama.

Vezano uz okvir odgovornosti, 90,06% internetskih objava Vlade u promatranom periodu sadržavalo je sugestiju kako je upravo ona akter koji ima mogućnost iskorišteniti probleme koje je potaknula pandemija COVID-19. Ovaj nalaz je očekivan, s obzirom na uvriježenu praksu da promocija narativa o sposobnosti i učinkovitosti vladajućih struktura predstavlja jednu od središnjih funkcija njihovih službenih komunikacijskih alata, unatoč njihovoj ulozi u razvijanju novih horizonata u participaciji građana (De Blasio i Sorice, 2016). S druge strane, više od četiri petine

objava (81,99%) u promatranom vremenskom periodu u određenoj mjeri ne sugerira odgovornost Vlade za postupanje prilikom suočavanja s kriznom situacijom, što je također u skladu s očekivanjima koja se vežu uz narative koje šire centri političke moći. Kao primjeri objava koje ipak propitkuju poteze Vlade može se navesti objava od 20. 3. 2020., "Beroš: Nabava dodatnih zaštitnih maski, imamo dosta testova, u tijeku pripreme smještajnih kapaciteta za oboljele" (Vlada.gov.hr, 2020i), u kojoj se spominje problem otkazivanja termina zdravstvenih pregleda zbog pandemije te pitanje zašto je u Hrvatskoj u toj fazi tako malo osoba koje su se oporavile od bolesti, kao i objava od 7. 4. 2020., "Plenković: Nemamo pravo pogriješiti jer su 'na stolu' životi naših sugrađana" (Vlada.gov.hr, 2020j), u kojoj se problematizira izmjena Zakona o elektroničkim komunikacijama.

Potonje pitanje, vezano uz mogućnost držanja pandemije pod kontrolom primjenom suvremenih tehnologija "praćenja" građana, dio je šireg skupa pitanja o osobnim slobodama i granicama do koje bi vlast u njih, čak i u izvanrednim okolnostima, trebala zadirati, jednim od alata kojim su se služili politički oponenti vladajućih prilika kritiziranja mjera koje se donose. U nešto više od četiri petine objava Vlade (80,12%) ponuđeno je rješenje za problem, a većina objava Vlade ne sugerira odgovornost pojedinca ili skupine ljudi u društvu za problem.

Ovi rezultati pokazuju određenu mjeru konstruktivnosti Vlade, odnosno komunikacijsku posvećenost saniranju problema, umjesto da se izgovor za krizu i dinamiku koju ona nameće pronalazi u eksternim elementima "preljevavanja" globalizacijskih učinaka na lokalne sredine ili neodgovornosti i izostanku discipline samih građana u provođenju preventivskih mjera. Primjeri objava u kojima se odgovornost za određeni problem pripisuje akterima ili skupinama aktera su "Marić: Moratorij na poreze već idući tjedan, moguć i raniji povrat poreza" (Vlada.gov.hr, 2020k), objava u kojoj se problematizira praksa trgovaca koji u okolnostima pandemije neopravdano povećavaju cijene zaštitnih maski i dezinfekcijskih sredstava, "Stožer: 48 novih slučajeva koronavirusa, 1011 ukupno zaraženih" (Vlada.gov.hr, 2020l), gdje se prenose izvještaji članova Stožera u kojima se izražava nezadovoljstvo zbog informacija kako se u određenim hrvatskim gradovima mlade osobe zabavljaju u kafićima sa zatamnjanim staklima te "Božinović: Prvog dana relaksiranja epidemioloških mjera inspekcije diljem zemlje nisu uočile veće nepravilnosti" (Vlada.gov.hr, 2020m), primjer internetske objave Vlade u kojoj ministar unutarnjih poslova i čelnik Stožera Davor Božinović na novinarski upit o politizaciji rada Stožera odgovara kako politizaciju o kojoj je riječ sigurno potencira netko kome to odgovara. Internetske objave Vlade u promatranom periodu pretežno su emitirale poruku o kontroli situacije, odnosno okolnostima koje ne zahtijevaju hitno rješavanje. Primjer objave koja samim naslovom sugerira potrebu za određenom hitnom reakcijom je objava od 16. 3. 2020. – "Marić za RTL Danas o hitnim mjerama za gospodarstvo: 'Odgoda plaćanja poreza i kredita te raniji povrat poreza'" (Vlada.gov.hr, 2020n).

Podaci vezani uz brojeve novih slučajeva zaraze koronavirusom, objava Vlade u kojima se prenosi izvještaji premijera u naslovu i tijelu te objava na internetskoj stranici Vlade (Tablica 13) ilustriraju narav krizne situacije s kojom se Vlada RH u datom trenutku morala nositi. Nepredvidljivost eksternog šoka kakav izaziva pandemija ocrtava se kroz potencijalni scenarij u kojem se u uzastopnim danima obaraju rekordi po broju zaraženih osoba, stoga proglašavanje vrhunca epidemije – što je radnja koja spada u područje nadležnosti zdravstvenih stručnjaka – predstavlja nezahvalan zadatak unatoč tome što različite vrste pokazatelja i usporedbi uvelike mogu pomoći da projekcije budu što preciznije. Iz Tablice 13 vidljivo je kako je

najveći broj novih slučajeva zaraze u promatranom periodu, 96, zabilježen 1. travnja 2020., međutim na taj datum hrvatski premijer medijsku vidljivost u smislu prenošenja izjave u objavama Vlade nije ostvario najveći broj puta, a istog dana također nije plasiran najveći broj objava Vlade. Treća istraživačka hipoteza, koja govori o postojanju visoke pozitivne korelacije između intenziteta ugroze i komunikacije Vlade RH, koja se manifestira kroz vidljivost premijera u internetskim medijima, djelomično je potvrđena.

Iz Tablice 14 vidljivo je kako je utvrđena pozitivna korelacija između intenziteta ugroze (dnevni broj novih slučajeva zaraze) te intenziteta Vladine komunikacije (dnevni broj internetskih objava), međutim korelacija nije visoka (snažna), već umjerena. Ovaj nalaz sugerira Vladinu stratešku neaktivnost u određenoj mjeri. S obzirom na zastupljenost prenošenja izjava premijera u ukupnom uzorku Vladinih objava (Tablica 12), kao i od 28. 1. do 1. 4. (12,67% za naslove i 27,33% za tijela objava), ne može se govoriti kako se komunikacija Vlade RH na internetu u kritičnom periodu pretežno manifestirala kroz vidljivost premijera. Jednako tako, korelacija između novih slučajeva zaraze i prenošenja izjave premijera u naslovu i tijelu objava Vlade je slaba.

Zaključak

Prvi val pandemije COVID-19 utjecao je na internetsku kriznu komunikaciju Vlade RH u 2020. godini. Istraživanjem su utvrđena obilježja internetske komunikacije Vlade RH putem objava tijekom tog razdoblja, uz stavljanje naglaska na korištene reaktivne strategije komuniciranja i uokvirivanje teme te posvećivanje pažnje pitanju kako intenzitet ugroze utječe na intenzitet komunikacije Vlade, kao i na vidljivost premijera u tom kontekstu. Pokazalo se kako se Vlada u vrijeme prvog vala krize izazvane pandemijom COVID-19 u internetskoj komunikaciji dominantno oslonila na reaktivnu strategiju korektivnog ponašanja, uokvirivanje teme kroz pitanje odgovornosti, elemente strateške neaktivnosti i smanjenu vidljivost premijera. Takvi rezultati navode na zaključak kako se između korporativnog i svijeta politike po pitanju vidljivosti prominentnih osoba u krizama mogu utvrditi određene sličnosti, kako izvršna vlast u kriznoj komunikaciji ne bježi od vlastite odgovornosti za sanaciju stanja i kako nastoji predstaviti javnosti konkretne mjere kojima to namjerava učiniti.

Ograničenje provedenog istraživanja ogleda se u činjenici kako je njime obuhvaćen jedan aspekt krizne komunikacije Vlade RH na internetu. Cjelovitiji uvid u strateške postavke krizne komunikacije vladajućih struktura u javnozdravstvenoj krizi omogućio bi, pored uključivanja sadržaja emitiranog na drugim medijima kao što su radio, televizija i tiskani mediji, proširivanje vremenskog opsega u koji ulaze jedinice analize, čime bi se obuhvatile i druge faze krizne situacije osim prvog vala. Prednost poduzetog istraživanja ogleda se u razradi i empirijskoj operacionalizaciji novog tipa mjernog instrumenta za izučavanje krizne komunikacije, temeljenog na Smithovim (2005) reaktivnim strategijama komuniciranja.

Zaključak istraživanja je kako s porastom intenziteta ugroze raste intenzitet komuniciranja vladajućih aktera iz sfere politike, što međutim, slično kao i u određenim primjerima iz korporativnog svijeta, nije praćeno i većom vidljivošću čelnog čovjeka, premijera, čija je uloga posebno naglašena tijekom turbulentnih vremena. S komunikacijskog stanovišta, pozitivan dojam ostavlja činjenica kako se u vrijeme krize emitirala poruka o nastojanjima usmjerenim pronalasku odgovora na aktualne

izazove, kao i da se prilikom uokvirivanja teme ponajviše nije pribjegavalo prebacivanju odgovornosti. Svi dani u kojima se Vlada nije služila strateškom neaktivnošću govore u prilog njezinoj komunikacijskoj otvorenosti. Emitiranje poruka kontrole i komunikacijska otvorenost mogu utjecati na vjerodostojnost, a sva tri elementa zajedno važan su temelj za jačanje pozitivnog imidža i reputacije, koji predstavljaju premiju za aktera odgovornog za suočavanje s kriznom situacijom.

Literatura

- Babić, K., Petrović, M., Beliga, S., Martinčić-Ipšić, S., Jarynowski, A., i Meštrović, A. (2021). COVID-19-Related Communication on Twitter: Analysis of the Croatian and Polish Attitudes. U: X. Yang, S. Sherratt, N. Dey i A. Joshi (ur.), *Proceedings of Sixth International Congress on Information and Communication Technology* (str. 379-390). London: Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-1781-2_35
- Benedik, E. (2020). Znanstvenici su sve sigurniji da je koronavirus zbilja krenuo s tržnice u Wuhanu. *Telegram.hr*. 28. siječnja. <https://www.telegram.hr/zivot/znanstvenici-su-sve-sigurniji-da-je-koronavirus-zbilja-krenuo-s-trznice-u-wuhanu/>
- Bogović, P. K., Meštrović, A., i Martinčić-Ipšić, S. (2022). Topic Modeling for Tracking COVID-19 Communication on Twitter. U: A. Lopata, D. Gudonienė i R. Butkienė (ur.), *Information and Software Technologies. ICIST 2022. Communications in Computer and Information Science* (str. 248-258). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-16302-9_19
- Bucher, H. (2002). Crisis Communication and the Internet: Risk and Trust in a Global Media. *First Monday*, 7(4). <https://doi.org/10.5210/fm.v7i4.943>
- Coombs, T. W. (2015). *Ongoing Crisis Communication: Planning, Managing, and Responding*. Thousand Oaks, CA: SAGE
- De Blasio, E., i Sorice, M. (2016). Otvorena vlada kao alat demokracije. *Medijske studije*, 7(14), 14-30. <https://doi.org/10.20901/ms.7.14.3>
- Dong, J., Yu, J., i Chen, G. (2011). Exploring Internet-Based Crisis Communication Management in the Public Sector: A System Dynamics Approach. *2011 International Conference on Management and Service Science*. <https://doi.org/10.1109/ICMSS.2011.5998406>
- Fearn-Banks, K. (2011). *Crisis Communications: A Casebook Approach*. New York: Routledge.
- Frąckowiak-Sochańska, M. (2020). Mental health in the pandemic times. *Society Register*, 4(3), 67-78. <https://doi.org/10.14746/sr.2020.4.3.03>
- Grbeša, M. (2020). Komuniciranje o pandemiji COVID-19: medijsko praćenje stožera i uporaba strategija uvjerenja u Hrvatskoj. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 17(1), 57-78. <https://doi.org/10.20901/an.17.03>
- Green, J., Edgerton, J., Naftel, D., Shoub, K., i Cranmer, S. J. (2020). Elusive consensus: Polarization in elite communication on the COVID-19 pandemic. *Science Advances*, 6(28), 1-5. <https://doi.org/10.1126/sciadv.abc2717>
- Holsti, O. R. (1969). *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. Reading: Addison-Wesley.
- Jakopović, H. (2015). *Povezanost imidža organizacije s medijskim objavama na internetu*. (Doktorska disertacija). Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Jugo, D. (2012). *Strategije odnosa s javnošću*. Zagreb: Profil International i Novelti Millenium.
- Krippendorff, K. (2018). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. Los Angeles: SAGE.
- Kuštro, D. (2020). Bitno nam je zadržati balans između očuvanja gospodarstva i zdravlja svih naših građana. *Glas-slavonije.hr*. 10. travnja. <https://glas-slavonije.hr>

hr/429680/1/Bitno-nam-je-zadržati-balans-izmedju-ocuvanja-gospodarstva-i-zdravlja-svih-nasih-gradjana

- Landis, J. R., i Koch, G. G. (1977). The Measurement of Observer Agreement for Categorical Data. *Biometrics*, 33(1), 159-174. <https://doi.org/10.2307/2529310>
- Lukavečki, L. (2021). Komparativna analiza pristupa u upravljanju krizom uzrokovanom bolešću COVID-19 u Hrvatskoj i Srbiji. *Forum za sigurnosne studije*, 4/5(4/5), 64-96. <https://hrcak.srce.hr/clanak/394573>
- Mathieu, E., Ritchie, H., Rodés-Guirao, L., Appel, C., Giattino, C., Hasell, J., Macdonald, B., Dattani, S., Beltekian, D., Ortiz-Ospina, E., i Roser, M. (2020). Coronavirus Pandemic (COVID-19). <https://ourworldindata.org/coronavirus/country/croatia>
- Nastić, M. (2020). Odgovor države na bolest COVID-19: na primjerima Hrvatske i Srbije. *Pravni vjesnik*, 36(3-4), 69-90. <https://doi.org/10.25234/pv/11003>
- Piller, I., Zhang, J., i Li, J. (2020). Linguistic diversity in a time of crisis: Language challenges of the COVID-19 pandemic. *Multilingua*, 39(5), 503-515. <https://doi.org/10.1515/multi-2020-0136>
- Raghav Rao, H., Vempkala, N., Akello, P., i Valecha, R. (2020). Retweets of officials' alarming vs reassuring messages during the COVID-19 pandemic: Implications for crisis management. *International Journal of Information Management*, 55. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102187>
- Schober, P., Boer, C., i Schwarte, L. A. (2018). Correlation Coefficients: Appropriate Use and Interpretation. *Anesthesia & Analgesia*, 126(5), 1763-1768. <https://doi.org/10.1213/ANE.0000000000002864>
- Semetko, H. A., i Valkenburg, P. M. (2000). Framing European politics: a content analysis of press and television news. *Journal of Communication*, 50(2), 93-109. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2000.tb02843.x>
- Smith, R. D. (2005). *Strategic Planning for Public Relations*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Taraktaş, B., Esen, B., i Uskudarli, S. (2022). Tweeting through a Public Health Crisis: Communication Strategies of Right-Wing Populist Leaders during the COVID-19 Pandemic. *Government and Opposition*, 1-22. <https://doi.org/10.1017/gov.2022.34>
- Vlada.gov.hr. (2020a). Vijesti. <https://vlada.gov.hr/vijesti/8?page=1&tag=-1&tip=&tip2=&tema=&profil=&Datumod=10.12.2019.&Datumdo=31.01.2020.&pojama=koronavirus>
- Vlada.gov.hr. (2020b). *Odlučili smo kao Vlada snažno stati iza hrvatskih radnika i gospodarstva*. 1. travnja. <https://vlada.gov.hr/vijesti/odlucili-smo-kao-vlada-snazno-stati-iza-hrvatskih-radnika-i-gospodarstva/29133>
- Vlada.gov.hr. (2020c). *Stožer: U Hrvatskoj novih 11 oboljelih od koronavirusa*. 12. svibnja. <https://vlada.gov.hr/vijesti/stozer-u-hrvatskoj-novih-11-oboljelih-od-koronavirusa/29462>
- Vlada.gov.hr. (2020d). *Predsjednik Vlade: Predložiti ću Hrvatskom saboru da novi ministar zdravstva bude Vili Beroš*. 28. siječnja. <https://vlada.gov.hr/vijesti/predsjednik-vlade-predlozit-cu-hrvatskom-saboru-da-novi-ministar-zdravstva-bude-vili-beros/28657>

- Vlada.gov.hr. (2020e). *Ministarstvo zdravstva: Osniva se Nacionalni krizni stožer zbog koronavirusa*. 31. siječnja. <https://vlada.gov.hr/vijesti/ministarstvo-zdravstva-osniva-se-nacionalni-krizni-stozer-zbog-koronavirusa/28676>
- Vlada.gov.hr. (2020f). *Cappelli u Kastvu: Pratimo situaciju s koronavirusom i pripravnici smo na akciju, bude li potrebna*. 3. veljače. <https://vlada.gov.hr/vijesti/cappelli-u-kastvu-pratimo-situaciju-s-koronavirusom-i-pripravnici-smo-na-akciju-bude-li-potrebna/28699>
- Vlada.gov.hr. (2020g). *Nacionalni stožer: Nema novih slučajeva zaraze*. 26. veljače. <https://vlada.gov.hr/vijesti/nacionalni-stozer-nema-novih-slucajeva-zaraze/28871>
- Vlada.gov.hr. (2020h). *Stožer: Troje novooboljelih, organizacija svadbi počinje od 27. svibnja, a sportska natjecanja od 30. svibnja*. 21. svibnja. <https://vlada.gov.hr/vijesti/stozer-troje-novooboljelih-organizacija-svadbi-pocinje-od-27-svibnja-a-sportska-natjecanja-od-30-svibnja/29543>
- Vlada.gov.hr. (2020i). *Beroš: Nabava dodatnih zaštitnih maski, imamo dosta testova, u tijeku pripreme smještajnih kapaciteta za oboljele*. 20. ožujka. <https://vlada.gov.hr/vijesti/beros-nabava-dodatnih-zastitnih-maski-imamo-dosta-testova-u-tijeku-pripreme-smjestajnih-kapaciteta-za-oboljele/29044>
- Vlada.gov.hr. (2020j). *Plenković: Nemamo pravo pogriješiti jer su 'na stolu' životi naših sugrađana*. 7. travnja. <https://vlada.gov.hr/vijesti/plenkovic-nemamo-pravo-pogrijesiti-jer-su-na-stolu-zivoti-nasih-sugradjana/29178>
- Vlada.gov.hr. (2020k). *Marić: Moratorij na poreze već idući tjedan, moguć i raniji povrat poreza*. 15. ožujka. <https://vlada.gov.hr/vijesti/maric-moratorij-na-poreze-vec-iduci-tjedan-moguc-i-raniji-povrat-poreza/28997>
- Vlada.gov.hr. (2020l). *Stožer: 48 novih slučajeva koronavirusa, 1011 ukupno zaraženih*. 2. travnja. <https://vlada.gov.hr/vijesti/stozer-48-novih-slucajeva-koronavirusa-1011-ukupno-zarazenih/29148>
- Vlada.gov.hr. (2020m). *Božinović: Prvog dana relaksiranja epidemioloških mjera inspekcije diljem zemlje nisu uočile veće nepravilnosti*. 27. travnja. <https://vlada.gov.hr/vijesti/bozinovic-prvog-dana-relaksiranja-epidemioloskih-mjera-inspekcije-diljem-zemlje-nisu-uocile-vece-nepravilnosti/29332>
- Vlada.gov.hr. (2020n). *Marić za RTL Danas o hitnim mjerama za gospodarstvo: 'Odgoda plaćanja poreza i kredita te raniji povrat poreza'*. 16. ožujka. <https://vlada.gov.hr/vijesti/maric-za-rtl-danas-o-hitnim-mjerama-za-gospodarstvo-odgoda-placanja-poreza-i-kredita-te-raniji-povrat-poreza/29007>
- Vrabec, V. (2020, 25. veljače). Potvrđen prvi slučaj koronavirusa u Hrvatskoj. *Telegram.hr*. 25. veljače. <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/potvrden-prvi-slucaj-koronavirusa-u-hrvatskoj/>
- Wang, Y., Hao, H., i Sundahl Platt, L. (2021). Examining risk and crisis communications of government agencies and stakeholders during early-stages of COVID-19 on Twitter. *Computers in Human Behavior*, 114. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106568>

Government Management of Crisis Communication on Internet in Facing the COVID-19 Pandemic: Media Frames, Reactive Strategies, Communication Intensity, and the Visibility of the Prime Minister

Abstract The paper discusses crisis communication using the example of the first wave of the COVID-19 pandemic, which the Government of the Republic of Croatia faced in 2020. The purpose of the research was to determine the characteristics of the Government's internet communication. We analyzed issue framing and reactive communication strategies, the influence of the intensity of the threat on the intensity of the Government's communication, and the visibility of the Prime Minister. The method of content analysis was used in the paper. The conducted research indicated a moderately positive correlation between the intensity of the threat and the intensity of the Government's communication. The findings show that the Government's communication was not predominantly manifested through the visibility of the Prime Minister. In most of the Government's releases, the frame of responsibility dominates, while the analysis of reactive communication strategies showed that rectifying behavior is the dominant strategy in most cases.

Keywords crisis communication, COVID-19, framing, communication strategies, intensity of communication, responsibility, visibility

Kako citirati članak / How to cite this article:

Kanajet, K., Jakopović, H., i Labaš, D. (2023). Vladino upravljanje kriznom komunikacijom na internetu u suočavanju s pandemijom COVID-19: medijski okviri, reaktivne strategije, intenzitet komunikacije i vidljivost premijera. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 111-132. <https://doi.org/10.20901/an.20.05>

***JAVNE POLITIKE:
CIKLUS, DIZAJN I CILJEVI***

***PUBLIC POLICY:
CYCLE, DESIGN, AND GOALS***

FAZNA HEURISTIKA U JAVNIM POLITIKAMA: PREDNOSTI I OGRANIČENJA CIKLIČKOG PRISTUPA

Zdravko Petak

<https://orcid.org//0000-0001-5303-4990>

<https://doi.org/10.20901/an.20.12>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: zdravko.petak@fpzg.hr

Pregledni rad

Zaprimljeno: 15. 11. 2023.

Prihvaćeno: 28. 11. 2023.

Sažetak U radu se razmatra važnost fazne heuristike za razvoj javnih politika kao akademske discipline. Pod faznom heuristikom podrazumijeva se shvaćanje koje ističe da proces stvaranja politika prolazi kroz niz sukcesivnih faza, poput postavljanja dnevnog reda, formulacije, legitimiranja, implementacije i vrednovanja javnih politika. Rad se zasniva na razmatranju 66 knjiga objavljenih u razdoblju od 1968. do 2023., podijeljenih u dvije temeljne skupine: naslove koji daju cjeloviti prikaz faznog modela i naslove koji su bez cjelovitog prikaza tog modela. Rezultati analize knjiga koje su ušle u uzorak pokazuju da većina naslova ne slijedi obrazac fazne heuristike, premda i dalje značajan broj naslova, pogotovo kada je riječ o udžbenicima, jasno slijedi fazni narativ u prikazu stvaranja javnih politika. U radu se daje kratki prikaz razvoja fazne naracije usporedno s razvojem javnih politika kao akademske discipline, a prikazuju se i temeljne kritike takvog pristupa. U posljednjem se dijelu rada tematizira moguća uloga fazne heuristike u budućem razvoju teorijskih pristupa javnim politikama.

Ključne riječi fazna heuristika, javne politike, analiza politika, teorije javnih politika

Uvod

Pristupi u istraživanju javnih politika kao znanstvenoj disciplini u proteklih su se nekoliko desetljeća njezina razvoja izrazito razgranali, te ih se može klasificirati prema različitim kriterijima – na pozitivističke i postpozitivističke pristupe, na opće teorijske pristupe i teorijske modele i slično (Cairney, 2012; Howlett, Ramesh i Perl, 2020; Petak i Petković, 2022; Peters i Zittoun, 2016; Sabatier, 2007; Weible i Sabatier, 2018). Jedan od važnih kriterija prikaza stanja discipline pritom je i podjela na pristupe koji slijede logiku fazne heuristike i oni koji to ne slijede. Izraz fazna heuristika odnosi se na prikaz procesa stvaranja javnih politika u kojem se složeni proces u kojem se odvija to stvaranja razgrađuje na niz faza, poput postavljanja dnevnog reda (agende), formulacije i odlučivanja o politikama, te njihove implementacije i vrednovanja. Inicijalno ga je razvio američki politolog Harold Lasswell u svojim radovima objavljenim tijekom 1950-tih (Lasswell, 1956), a nakon toga su ga prihvatili

i dalje razvijali brojni društveni znanstvenici, napose u znanstvenom polju politologije (Anderson, 2003; Brewer i deLeon, 1983; Jones, 1977; Ripley, 1985).

Fazni model javnih politika postao je, prema mišljenju pojedinih istraživača, tijekom razvoja discipline "glavnim osloncem politoloških pristupa javnim politikama" (Peters, 2015: 54). Postoji nekoliko prednosti takvog pogleda na stvaranje i provedbu politika i posve je razumljivo zašto je pristup zadobio tako široku primjenu. Prije svega riječ je o tome da se višedimenzionalni i vrlo kompleksni svijet javnih politika rastavi na niz faza i podfaza. Podjelom složenog procesa stvaranja javnih politika na zasebne, omeđene faze, pristup je omogućio znanstvenicima da preciznije sagledaju svaki dio tog zamršenog procesa (McCarthy-Cotter, 2019: 9). Rastakanjem višedimenzionalnog i izrazito kompleksnog svijeta javnih politika na niz faza i podfaza koje se mogu pojedinačno razmatrati s drugim fazama otvorila se mogućnost utvrđivanja pravilnosti koje vrijede u pojedinim fazama. Spomenute pravilnosti istraživači su počeli povezivati s brojem i vrstom aktera koji se u njima pojavljuju, ali jednako tako i s institucijama i idejama čiji se utjecaj može detektirati u pojedinim sekvencama stvaranja politika. U pojedinim radovima nošenim idejom fazne heuristike ustvrdilo se, primjerice, da je broj aktera koji sudjeluju u stvaranju politika najveći na početku i kraju procesa, tako da je jednom od oznaka faznog pristupa postao i model "pješanog sata" (Howlett, McConnell i Perl, 2013: 24; Howlett, Ramesh i Perl, 2020: 12).

Neovisno o činjenici može li se potvrditi takvu vrstu zaključka valja konstatirati da pristup i dalje posjeduje razmjerno široku primjenu u istraživanjima javnih politika. Može se, dakako, postaviti pitanje zašto je takav pristup dobio tako široku primjenu? Odgovor leži u činjenici da su javne politike izrazito kompleksan društveni fenomen, koji se temelji na bezbrojnim odlukama koje su donijeli pojedinci i organizacije unutar različitih tijela vlasti, koji su bili pod snažnim utjecajem aktera unutar i izvan državnih struktura. Fazni model, s različitim sekvencama stvaranja politika dobar je način da se taj proces pojednostavi.

Premda su brojne studije o procesu stvaranja javnih politika značajno doprinijele boljem razumijevanju načina na koji se formuliraju ili pak implementiraju politike što ih provode različite vrste političkih zajednica istodobno su potakle i značajan broj kritika usmjerenih na osporavanje narativa o postojanju razmjerno stabilno strukturiranog ciklusa, sazdanog od predvidljivih faza – postavljanje dnevnog reda, formuliranje, odlučivanje, implementacija i vrednovanje politika. Kritika se poglavito usmjerila na ključnu značajku fazne heuristike koja se odnosi na analitičko rastakanje cjeline procesa na zasebne faze procesa stvaranja i provedbe politika. Pokazalo se da su u tome ključnu ulogu imala istraživanja koja su, bila posvećena jednoj od faza procesa stvaranja i provedbe politika – implementaciji politika. Takva su se istraživanja početkom 1970-tih počela provoditi na američkim sveučilištima, u čemu je ključnu ulogu imalo istraživanje koje su u Kaliforniji proveli Pressmann i Wildavsky (1973). Temeljem tih istraživanja vrlo se brzo pokazalo da je u stvarnom životu često teško napraviti jasno razlikovanje između, primjerice, formulacije i implementacije politika. To se jednako odnosilo na pitanje kronološkog slijeda pojedinih sekvenci u stvaranja politika, kao i na aktere uključene u taj proces (Jann i Wegrich, 2007: 55). Takva vrsta zapažanja stvorila je plodno tlo za sustavnu kritiku faznog modela. I ubrzo su se pojavili takvi radovi.

Jedan od najpoznatijih radova takve vrste je članak američkog politologa Roberta Nakamura u kojem je prikaz procesa stvaranja javnih politika zasnovan na faznoj heuristici nazvao "udžbeničkim modelom". U jednom od zaključaka svog

rada posebno je istaknuo potrebu da se "odbaci shvaćanje da proces slijedi udžbenički model" (Nakamura, 1987: 153), u kojem nakon što se politika postavi na dnevni red započinje formulacija politike, a nakon toga odlučivanje o njoj i njezina implementacija. Nakamura je ukazao na činjenicu da, primjerice, odluke o načinu implementacije politike imaju veći utjecaj na novi korak formulacije nego što to ima način na koji je politika postavljena na dnevni red. Logika fazne heuristike tvrdila bi upravo suprotno, ističući da je formulacija, kao druga sekvenca u stvaranju politika, određena isključivo načinom na koji je postavljen dnevni red politike, slijedeći pri tome pogrešan zaključak da se stvarni proces stvaranja politika odvija na linearan način, gdje jedna faza neumitnom pravilnošću slijedi drugu fazu.

Drugim riječima, pokazalo se da konceptualni okvir zasnovan na faznoj heuristici u znatnoj mjeri pojednostavljuje pa i iskrivljuje proces koji nastoji opisati, naglašavajući pojedine značajke procesa i istodobno svjesno zanemarujući niz drugih značajki. Niz istraživača je stoga zaključio da takav pristup u najmanju ruku ne nudi "uzročni model procesa stvaranja politika s jasno određenim zavisnim i nezavisnim varijablama" (Jann i Weigrich, 2007, 57).

Svojevrsni vrhunac kritičkih osporavanja fazna heuristika doživjela je u radovima istaknutog američkog istraživača javnih politika Paula Sabatiera. On je u nekoliko svojih radova objavljenih početkom 1990-ih koncept fazne heuristike podvrgnuo snažnoj kritici, tvrdeći da takav pristup nema značajke uzročne teorije, te ne može jasno pokazati koji čimbenici pokreću proces od faze do faze (Sabatier, 1991a, 1991b; Sabatier i Jenkins-Smith, 1993). Stoga je u uvodnom poglavlju svoje uredničke knjige o teorijama stvaranja javnih politika iznio stav da je "fazna heuristika nadživjela svoju korisnost i da ju je potrebno zamijeniti boljim teorijskim okvirima" (Sabatier, 2007: 7). U nastojanju da pokaže zašto je tome tako iznio je četiri temeljna prigovora takvom pristupu. Prvo, da takav model procesa stvaranja javnih politika nije nikakav uzročni model. Drugo, da ne stvara nikakav solidan temelj za empirijsko testiranje hipoteza. Treće, da je pretjerano zasnovan na legalističkom pristupu od vrha prema dnu, u kojem odluke o politikama nakon što se usvoje valja samo provesti, zanemarujući povratni utjecaj implementacije i vrednovanja na preoblikovanje politika. Četvrto, da daje posve neprikladan naglasak na zasebni, zatvoren i vremenski zaokruženi ciklus javnih politika, premda u stvarnosti postoje preklapajući ciklusi koji međusobno djeluju jedan na drugi (Sabatier, 2007: 7).

Model zasnovan na faznoj heuristici stvorio je, kao što se može vidjeti, brojne prijepore o tome do koje je mjere doista na djelu u stvarnom procesu stvaranja politika. Na koji su način na to pitanje odgovorile najznačajnije knjige akademske discipline javnih politika? Je li takav pristup postao nezaobilaznim okvirom tematiziranja procesa stvaranja javnih politika koji se u njima opisuje? U nastavku rada ispitat će se slijede li vodeći udžbenici i monografije u disciplini javnih politika i dalje narativ fazne heuristike ili su se značajnije odmakli od takvog pristupa. Nema nikakve sumnje da je takav pristup bio dominantan u prvim desetljećima razvoja discipline, sve do kraja 1980-tih (Sabatier, 2007: 7). Ostaje, međutim, da se vidi je li takav pristup i danas dominantnim narativom u analizi javnih politika. Da bi se to utvrdilo, u radu se analizira 66 knjige iz grane javnih politika, nastojeći pokazati do koje je mjere u njima prisutan fazni narativ u istraživanju procesa stvaranja politika.

Rad se sastoji od pet dijelova. U prvom dijelu ukratko se prikazuje razvoj konceptualnog okvira u istraživanju javnih politika zasnovan na faznoj heuristici. Nakon toga se navode kriteriji temeljem kojih je odabrano 66 knjiga u istraživački uzorak, koji je trebao pokazati je li i dalje na djelu dominacija konceptualnog okvira za-

snovanog na faznoj heuristici. U trećem dijelu rada donose se rezultati istraživanja, s popratnim komentarima o analiziranim knjigama. U četvrtom dijelu rada prikazuje se odnos fazne heuristike i suvremenih pristupa javnim politikama. Na kraju, u zaključku se sumiraju rezultati provedenog istraživanja i pokušava naznačiti važnost fazne heuristike u budućim naracijama o javnim politikama.

Razvoj pristupa zasnovanog na faznoj heuristici

Harold Lasswell, američki politolog i komunikacijski znanstvenik, utemeljitelj javnih politika kao akademske discipline, inicijalno je proces stvaranja politika podijelio na sedam faza (Lasswell, 1956). Podjelu procesa stvaranja politika na sedam sukcesivnih sekvenci zadržao je i u svojim kasnijim radovima. Spomenuti proces uključuje, prema njegovu mišljenju, sljedeće faze: 1. obavještanje (*intelligence*), fazu stvaranja politika kojoj se prikupljaju i obrađuju informacije, 2. promociju, kao dio ciklusa koji karakterizira stvaranje novih odluka i institucija, 3. preskripciju, kao sekvencu u kojoj se vrši izbor i sankcioniranje vrijednosti. Potom slijedi, 4. faza – invokacija, kojom se označava utvrđivanje podudarnosti nekog stanja s izabranim vrijednostima (preskripcijom), da bi potom, u 5. fazi, uslijedila aplikacija, kao faza realizacije odluka. U 6. fazi – prekidanju s politikom (*termination*), okončavaju se aktivnosti provođenja politike zbog negativnih efekata ili neuspjeha u postizanju zacrtanih ciljeva. Na kraju ciklusa (7. faza), uslijedila bi evaluacija, faza vrednovanja ostvarenog (Lasswell, 1971: 28-30).

Lasswell je svojim inicijalnim doprinosom utemeljio faznu heuristiku, koju je kasnije prihvatio velik broj autora, premda su neki od istaknutih istraživača javnih politika, poput Charlesa Lindbloma, već u ranoj fazi razvoja discipline, postali veliki kritičari takvog pristupa (Lindblom i Woodhouse, 1968). No, i nakon nekoliko desetljeća razvoja discipline, nastavlja se s razvojem faznog narativa. Tijekom 1970-ih kada se javne politike postupno učvršćuju u studijima političke znanosti u SAD-u kao važna disciplina, Garry Brewer dalje razvija fazni pristup javnim politikama, uspijevajući ga unaprijediti i učiniti prilično sličnim današnjim obrascima fazne heuristike. Ciklus objašnjava razlikujući šest faza: 1. invencija (inicijacija), faza uočavanja problema s kojim se zajednica mora suočiti, 2. procjena (*estimation*), faza u kojoj se vrši procjena rizika, troškova i koristi, 3. odabir (*selection*), faza usvajanja ili odbacivanja solucija koje su nastale tijekom faze procjene, 4. implementacija, 5. evaluacija i 6. prekidanje s politikom (Brewer i deLeon, 1983). Brewer je, doduše, osim koherentnog strukturiranja faza u zamišljenom ciklusu stvaranja politika zaslužan i za širenje shvaćanja da mnoge politike ne slijede fiksni ciklus od početka do kraja. Smatrao je, umjesto toga, da je riječ o dinamičnim tekućim fazama nadomještanja jedne politike drugom, bez da politike uvijek prolaze sve faze od iniciranja do dokidanja.

Tijekom 1980-tih javne politike se definitivno afirmiraju kao disciplina u okviru studija političke znanosti u SAD-u (Hird, 2018), a Charles O. Jones, jedan od najznačajnijih autora iz tog razdoblja sistematizira svoje shvaćanje ciklusa, razlikujući stvaranje javnih politika u sedam faza: 1. identifikacija problema, 2. formulacija prijedloga, 3. legitimacija politike, 4. financiranje politike, 5. implementacija, 6. vrednovanje, 7. nastavak ili završetak politike. Na taj način se već snažno približio faznom narativu na koji danas najčešće nailazimo u radovima iz javnih politika, a kojim se, u osnovi, slijedi proces stvaranja politika koji prolazi kroz pet sukcesivnih faza: 1. postavljanje dnevnog reda javnih politika, 2. formulacija javnih politika, 3.

odlučivanje o javnim politikama, 4. implementacija javnih politika i 5. vrednovanje (evaluacija) javnih politika (Jones, 1984).

Sličan prikaz procesa stvaranja javnih politika podastire i američki politolog Randall Ripley, razlikujući pet distinktivnih faza: 1. postavljanje agende, 2. formulacija i legitimiranje ciljeva i programa, 3. implementacija programa, 4. vrednovanje implementacije i 5. odluke o budućnosti politike i programa (Ripley, 1985: 48-54). Zanimljivo je da Ripley, kada govori o faznoj heuristici, jasno ističe stav da "rasprave orijentirane na faze ne čine izravnu osnovu za postavljanje hipoteza o uzročno-posljedičnim odnosima" (Ripley, 1985: 48), premda dopušta da bi se takve hipoteze mogle pojaviti. Drugim riječima, na taj je način nagovijestio i prve dvije kritike koju su početkom 1990-ih o faznom narativu iznijeli Sabatier i Jenkins-Smith o tome da model zasnovan na faznoj heuristici nije uzročni model i da ne pruža solidnu osnovicu za testiranje hipoteza (Sabatier i Jenkins-Smith, 1993).

Proces stvaranja javnih politika prikazan prema faznom modelu može navesti na pogrešan zaključak da se stvarni proces javnih politika odvija na linearan način, gdje jedna faza neumitnom pravilnošću slijedi iz druge. Takvo shvaćanje proizlazi iz pretpostavke o potpunosti racionalnosti aktera koji sudjeluju u procesu stvaranja politika. U stvarnosti se to rijetko dešava, tako da iniciranje neke politike ili pak njezina implementacija u mnogo većoj mjeri slijede interese ili pak unaprijed zadana ideološka ograničenja, a ne racionalnu logiku rješavanja problema s kojima se zajednica suočava. Faze se često preskaču i ne slijede zamišljenu logiku faznog kretanja. Umjesto zamišljene pravilnosti s pravilnim izmjenama faza na djelu su različiti oblici "cikličkih zavijutaka". Odluke o načinu implementacije neke politike koje su donesene u prošlosti imaju veći utjecaj na novi korak formulacije te politike od postavljanja dnevnog reda, a fazni model pretpostavlja da formulacija slijedi postavljanje dnevnog reda. Formulacija javnih politika ponekad prethodi postavljanju dnevnog reda. Što znači da rješenja ponekad traže probleme na koje će se primijeniti. Sve to je na određeni način sublimirao Charles Lindblom, ustvrdivši da "namjerni, pravilni koraci stoga nisu točan prikaz kako proces stvaranja javnih politika zapravo funkcionira. Umjesto toga, stvaranje politika je složen interaktivan proces bez početka i kraja" (Lindblom, Woodhouse, 1993: 11).

Analički okvir i kriteriji za odabir knjiga koje su ušle u uzorak

Analički okviri koji se bave prikazom razvoja literature u pojedinom znanstvenom području su brojni. Prikazi literature kao istraživačka metodologija (*research methodology of literature review*) mogu se oblikovati unutar različitih analitičkih okvira (Fink, 2014; Onwuegbuzie, Leech, Collins, 2012; Snyder, 2019). Za potrebe ovog rada odabran je analitički okvir koji je razvila Hannah Snyder, a koji razlikuje sistematski (*systematic*), polusistematski (*semi-systematic*) i integrativni pristup u prikazu literature (Snyder, 2019: 334-336). Navedeni pristupi razlikuju se prema nekoliko kriterija, no najvažnije su karakteristike uzorka, oblik analize i vrednovanja (kvantitativni ili kvalitativni), te ključni oblici doprinosa koji daju pojedini pristupi.

Istraživanje prisutnosti fazne heuristike u disciplini javnih politika provedeno je temeljem integrativnog pristupa, koji se u potpunosti razlikuje od sistematskog pristupa, a u nekim elementima, kao što je oblik doprinosa, ima određene sličnosti s polusistematskim pristupom. Integrativni pristup za svoj uzorak može uzeti knjige i istraživačke članke, dok polusistematski pristup svoj uzorak zasniva na istraživačkim člancima, a sistematski na izrazito kvantitativno orijentiranim člancima.

Osim toga, integrativni pristup zasniva se na kvalitativnoj analizi i vrednovanju, za razliku od polusistematskog pristupa koji kombinira kvantitativnu i kvalitativnu analizu i vrednovanje, te sistematskog pristupa koji se zasniva isključivo na kvantitativnoj analizi i vrednovanju. Naposljetku, integrativni pristup ima prvenstvenu svrhu u podastiranju taksonomija i klasifikacija, u slučaju ovog rada klasifikacije knjiga koje primjenjuju cjeloviti prikaz fazne heuristike i one koje to ne čine. Ključni doprinos polusistematskog pristupa očituje se u prikazu tema koje su bile prisutne u razvoju pojedine discipline, u svojevrsnom povijesnom pregledu same discipline, te ponekad i u pokušajima da se temeljem provedene analize razviju novi teorijski modeli. Dio tih doprinosa, ponajprije povijesni pregled same discipline, primijenjen je i u ovome radu. Za razliku od toga, sistematski pristup kao svoju temeljnu svrhu ima dokaze o učincima pojedinih kvantitativnih studija na daljnja istraživanja.

Uzorkovane knjige u radu se analiziraju metodom kvalitativne analize sadržaja (Schreier, 2012), uz dodatnu pomoć radova koji se specifično bave istraživanjem prikaza literature (Snyder, 2019). Jedinica kodiranja pri tome bila je pojedina cijela knjiga. U prvom koraku uzorkovanja, knjige su se kodirale pomoću kategorije koja se odnosi na uporabu cjelovite fazne heuristike s potkategorijama – ima ili nema prikaza cjelovite fazne heuristike u promatranim knjigama? U drugom koraku, knjige su se kodirale obzirom na kategoriju analitičke usmjerenosti knjige. Pomoću potonje kategorizacije knjige su se razvrstale u različite pristupe koji uključuju analizu politika, ekonomsku analizu javnih politika i interpretacijsku analizu javnih politika. One koje se nisu mogle jednoznačno odrediti stavljene su u potkategoriju "ostalo". Kodiranjem s obzirom na dvije prikazane kategorije dobio se pregled koji nam omogućuje uvid u relevantnost pristupa zasnovanog na faznoj heuristici u suvremenim istraživanjima javnih politika.

Odabir knjiga koji bi predstavljao posve objektivni uzorak djela posvećenih javnim politikama jako je teško, ako ne i nemoguće napraviti. Postoje, doduše, pojedine hrestomatije u kojima se navode ključni autori radovi za razvoj discipline, poput *The Oxford Handbook of Classics in Public Policy and Administration* (Balla, Lodge i Page, 2015). U djelu u koje su uključeni i autori koji su ponajprije doprinijeli pravnoj znanosti i političkoj ekonomiji institucija, nalazi se i niz klasika discipline javnih politika: Harold Lasswell, Charles Lindblom, Thomas Dye, Theodore Lowi, Aaron Wildavsky, Jeffrey Pressman, Graham Allison, Carol Weiss, Hugh Hecl, John Kingdon, Paul Sabatier, Frank Baumgartner i Bryan Jones. Jednako tako, niz autora čiji se doprinosi danas smatraju klasičnima ne može se jednoznačno svrstati u disciplinu javnih politika, jer su njihovi doprinosi negdje na razmeđu upravne znanosti i javnih politika (Herbert Simon, Elmer Schattschneider, Michael Lipsky, Christopher Hood, te autori kao što su Michael Cohen, James March i Johan Olsen), odnosno javnih politika i političke ekonomije institucija (Elinor Ostrom).

Dobar uvid u razvoj discipline, a samim time i ključne autore i njihove knjige pružaju i brojni priručnici (*handbooks*) ili antologije same discipline, u kojima se u pravilu mogu pronaći dobri pregledi razvoja discipline, a samim time i ključne knjige koje su utjecale na taj razvoj (Greenstein i Polsby, 1975; McCool, 1995; Peters i Pierre, 2006; Fischer, Miller i Sidney, 2007; Araral, Fritzen, Howlett, Ramesh i Wu, 2013). Jednako instruktivni u tom pogledu mogu biti i prikazi pregledi stanja političke znanosti kao discipline, u kojima se nerijetko mogu pronaći vrlo instruktivni prikazi najznačajnijih autora i njihovih djela (Goodin i Klingemann, 1996).

Odabir 66 knjiga koje će biti predmet analize načinjen je temeljem nekoliko kriterija, kako bi se u što je moguće većoj mjeri izbjegla pristranost u odabiru knjiga koje će se analizirati.

Prvo, odabrane su isključivo knjige koje se općenito bave pitanjem javnih politika i analize politika (*policy analysis*), ali ne i knjige posvećene bilo kojoj pridjevskoj politici poput socijalne, vanjske, zdravstvene, politike zaštite okoliša i slično. Osim toga, u uzorak nije uključeno više knjiga pojedinog autora, premda bi neki od njih vjerojatno zaslužili da im se prikažu barem tri ili četiri knjige. Umjesto toga, svaki autor je uključen s jednom reprezentativnom knjigom, te eventualno s još jednom knjigom u koautorstvu.

Drugo, odabrane su dominantno autorske knjige (udžbenici i monografije), a tek dijelom i uredničke knjige, neovisno o tome je li riječ o zbornicima radova ili hrestomatijama. U izbor su uvrštene isključivo knjige na engleskom jeziku objavljene najvećim dijelom u Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji, te u manjoj mjeri u drugim zemljama zapadne Europe. Jedini izuzetak od tog pravila odnosi se na uključivanje knjiga objavljenih na hrvatskom, te po jedne knjige objavljene na slovenskom i srpskom jeziku.

Treće, temeljni izbor knjiga koje će ući u uzorak načinjen je pretraživanjem mrežnih stranica Amazona, na način da se u mrežno pretraživanje unesena tri pojma: *public policy*, *public policy analysis* i *policy analysis*.¹ Prvih trideset knjiga dobivenih takvim pretraživanjem temeljem svake od tih osnova ušlo je u obzir da budu uključene u uzorak. Na taj su način odabrani naslovi: Bacchi i Goodwin (2016), Bardach i Patashnik (2012), Belling (2015), Bickers i Williams (2000), Birkland (2020), Bueno de Mesquita (2016), Cairney (2019), Clemons i McBeth (2020), Dunn (2018), Dye (2016), Fischer (2003), Fischer, Miller i Sidney (2006), Hassel i Wegrich (2022), Hausman, McPherson i Satz (2019), Hogwood i Gunn (1984), Howlett, Ramesh i Perl (2020), Kingdon (2010), Knoepfel, Larrue, Varone i Hill (2007), Kraft i Furlong (2020), Lejano (2006), Martin, Lee i Powell, (2021), Meltzer i Schwartz (2018), Manski (2013), Mintrom (2011), Moran, Rein i Goodin, (2008), Parsons (1995), Peters (2021), Rinfret, Scheberle i Pautz (2022), Roe (1994), Schneider i Ingram (1997), Smith i Larimer, (2013), Stokey i Zeckhauser (1978), Stone (2011), Weimer i Vining (2017), Yanow (1999).

Četvrto, pretraživanjem baze najcitiranijih svjetskih politologa, na stranici – *Best Political Science Scientists* (<https://research.com/scientists-rankings/political-science>) razmotreno je 300 najcitiranijih autora. Na listi se našlo više znanstvenika koji su se dominantno ili većim dijelom bave javnim politikama, no dio je već bio uključen temeljem prethodne kohorte odabranih autora, temeljem mrežnih stranica *Amazona*. Na taj su način izdvojeni slijedeći naslovi: Araral, Fritzen, Howlett i Ramesh, Wu (2013), Baumgartner i Jones (2009), Béland (2019), Bobrow i Dryzek (1987), Dunlop, Radaelli i Trein (2018), Hood (1983), John (1998), Knill i Tosun

¹ Pretraživanje knjiga moglo se, dakako, provesti i temeljem drugih mrežnih pretraživača, kao što je Google Books. Pretraživanje temeljem Amazona odabrano je zbog toga što sugerira kvantitativni element potražnje za pojedinim naslovima, odnosno, svojevrsnu popularnost radova među čitateljskom publikom. To je bez daljnjeg dovelo do određene pristranosti (*bias*) u korist novoobjavljenih naslova, no taj je problem u značajnoj mjeri korigiran uvođenjem reputacijskog kriterija autora koji su doprinijeli razvoju discipline javnih politika. Povrh toga dodan je i geografski kriterij odabira, temeljem kojeg su uključeni autori iz naše regije, ali i šire, autori koji pripadaju kontinentalnoj Europi. Broj od 30 odabranih knjiga prema svakom kriteriju pretraživanja postavljen je arbitrarno i ticao se prije svega veličine uzorka koji se mogao obraditi u istraživanju.

(2020), Lasswell (1971), Peters i Pierre (2006), Pressman i Wildavsky (1984), Rose (2005), Sabatier i Jenkins-Smith (1993) i Wildavsky (1979).

Peto, budući da je u uzorak temeljem prethodnih dvaju kriterija bio uključen manji broj naslova kontinentalnih europskih autora, u popis su dodana i dva dodatna naslova koja reprezentiraju spomenutu tradiciju istraživanja javnih politika. Na taj su način odabrani naslovi: Bekkers, Fenger i Scholten (2017) i Dente (2014).

Šesto, u uzorak su uključene i tri rada objavljena na hrvatskom, te po jedan rad objavljen na slovenskom i srpskom jeziku. Na taj su način odabrani naslovi: Colebatch (2004), Đorđević (2009), Fink Hafner (2007), Grdešić (1995) i Hill (2010).

Sedmo, da bi se dobio ujednačeniji doprinos pojedinih autora i djela koja su nastala u ranijih fazama razvoja javnih politika kao akademske discipline bilo je potrebno u uzorak uključiti i starije radove, objavljene u ranijim razdobljima. Na taj su način izdvojeni slijedeći naslovi: Allison (1971), Anderson (2003), Brewer i de-Leon (1983), Dror (1968), Edwards III i Sharkansky (1978), Geva-May (1997), Jones (1977), Lindblom i Woodhouse (1968), Majone (1989) i Ripley (1985).

Rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja (Tablica 1) pokazali su da većina naslova ne slijedi logiku fazne heuristike. Od ukupno 66 promatranih naslova samo se u 27 naslova može razmjerno jasno detektirati prikaz cjeline uobičajenih faza procesa stvaranja politika. U preostalim 39 naslova takav je pristup izostao. Pokazalo se da je narativ ciklusa javnih politika, odnosno, fazna heuristika važan no ne i prevladavajući pristup prikazivanju stvaranja javnih politika. Štoviše, broj knjiga koje se ne oslanjaju na faznu naraciju je u stvari nešto veći, posebno kada su u pitanju noviji naslovi.

U dijelu uzorka koji se ne zasniva na cjelovitom prikazu faznog procesa dominiraju naslovi koji se mogu podijeliti u četiri skupine.

U prvoj su skupini naslovi iz područja analize politika čiji je narativ vezan uz temeljne odrednice toga što je uopće predmet analize politika, zatim niz konceptualnih pitanja same analize poput neuspjeha tržišta, neuspjeha vladinih intervencija, analize troškova i koristi, ali isto tako i uz metode analize politika temeljem kojih se nude rješenja za probleme s kojima se zajednica suočava. Ta vrsta elemenata prisutna je u nekoliko radova u priloženom uzorku: Manski (2013), Meltzer i Schwartz (2019), Mintrom (2011), Stokey i Zeckhauser (1978) i Weimer i Vining (2017).

U nizu radova koji ne slijede narativ fazne heuristike prisutne su različite varijacije ekonomske analize politike, nerijetko zasnovane na postavkama mikroekonomije, u kojima se nastoji pokazati na koji se način tržište i država nose s problemima kolektivnog djelovanja. Analiza javnih politika vođena takvom vrstom narativa prisutna je također u nekoliko radova u priloženom uzorku: Bellinger (2015), Bickers i Williams, (2001), Bueno de Mesquita (2016), te Hausman, McPherson i Satz (2019).

Odsutnost sustavnog prikaza fazne heuristike obilježava sve knjige inspirirane interpretacijskom analizom politika. Umjesto raščlanjivanja procesa stvaranja politika na pojedine sekvence ili faze u takvom pristupu javnim politikama razmatraju se, primjerice, diskursi i diskurzivne prakse prisutne u stvaranju politika, veze između moći i znanja, strukture upravljanja društvenim problemima i čitav niz drugih tema. Analiza koju slijede autori takvih pristupa ne zasniva se na mikroekonomiji, kao što je to slučaj u prethodno opisanim pristupima, već na različitim oblicima argumentacijske, diskurzivne, etnografske i naracijske analize. U priloženom uzorku takva vrstu analize slijedi niz autora: Bacchi, Goodwin (2016), Colebatch (2004),

Tablica 1. Prisutnost fazne heuristike u važnim udžbenicima i monografijama iz javnih politika

CJELOVITI PRIKAZ FAZNOG MODELA	BEZ CJELOVITOG PRIKAZA FAZNOG MODELA
Anderson (2003)	Allison (1971)
Araral, Fritzen, Howlett, Ramesh i Wu (2013)	Bacchi i Goodwin (2016)
Bardach i Patashnik (2016)	Baumgartner i Jones (2009)
Bekkers, Fenger i Scholten (2017)	Béland (2021)
Birkland (2016)	Bellinger (2015)
Brewer i deLeon (1983)	Bickers i Williams, (2001)
Clemons i McBeth (2017)	Bobrow i Dryzek (1987)
Dror (1974)	Bueno de Mesquita (2016)
Dunn (2018)	Cairney (2012)
Dye (2013)	Colebatch (2004)
Đorđević (2009)	Dente (2014)
Edwards III i Sharkansky (1978)	Dunlop, Radaelli i Trein (2018)
Fink Hafner (2007)	Fischer (2003)
Fischer, Miller i Sidney (2007)	Hausman, McPherson i Satz (2019)
Geva-May (1997)	John (1998)
Grdešić (1995)	Kingdon (2010)
Hassel i Wegrich (2022)	Kraft i Furlong (2021)
Hill (2010)	Lindblom i Woodhouse (1968)
Hogwood i Gunn (1984)	Linquiti (2022)
Howlett, Ramesh i Perl (2020)	Majone (1989)
Jones (1977)	Manski (2013)
Knill i Tosun (2020)	Meltzer i Schwartz (2019)
Knoepfel, Larrue, Varone i Hill (2007)	Mintrom (2011)
Lasswell (1971)	Moran, Rein i Goodin (2008)
Martin, Lee i Powel (2021)	Pressman i Wildavsky (1973)
Parsons (1995)	Radin (2000)
Peters (2021)	Roe (1994)
Rinfret, Scheberle i Pautz (2019)	Rose (2005)
Ripley (1985)	Sabatier (2007)
Smith i Larimer (2013)	Sabatier i Jenkins-Smith (1993)
	Schneider i Ingram (1997)
	Stokey i Zeckhauser (1978)
	Stone (2012)
	Weimer i Vining (2017)
	Wildavsky (1979)
	Yanow (1999)

Fischer (2003), Linquiti (2022), Majone (1989), Roe (1994), Stone (2012) i Yanow (1999).

Na kraju, oslanjanje na faznu heuristiku ne postoji niti u djelima skupine autora čije se studije zasnivanju na sustavnom prikazu organizacijskih procesa unutar kojih se donose odluke (Allison, 1971; Radin, 2000), uloji podsistema javnih politika u poticanju promjena politika (Baumgartner i Jones, 2009; Sabatier i Jenkins-Smith, 1993), važnosti višestrukih tokova u postavljanju politika na dnevni red (Kingdon, 2010), te o značaju koji socijalna konstrukcija ciljanih skupina ima za razvoj pojedinih vrsta politika (Schneider i Ingram, 1997). Osim toga, u toj su skupini i autori koji

nastoje prikazati strukturne elemente odlučivanja o politikama (Dente, 2014), ulogu ideja i institucija u oblikovanju javnih politika (Béland, 2021), te važnost istraživanja komparativnih javnih politika, bilo da je riječ o transferima politika (Dunlop, Radaelli i Trein, 2018) ili o učenju politika od drugih (Rose, 2005). Cjelovit prikaz fazne heuristike ne nalazimo niti u radovima u kojima se podastiru stanje razvoja discipline (Moran, Rein i Goodin, 2008), temeljni pristupi u istraživanju javnih politika (Bobrow i Dryzek, 1987; Cairney, 2012; John, 1998; Sabatier, 2007), čimbenici koji utječu na implementaciju politika (Pressman i Wildavsky, 1984), kao i čimbenici koji ograničavaju demokratsko odlučivanje o javnim politikama (Lindblom i Woodhouse, 1968; Wildavsky, 1979). Premda je u klasičnim udžbenicima javnih politika nešto veća zastupljenost faznog pristupa, ova strana uzorka pokazuje da postoje i udžbenici koji se ne zasnivaju na takvom pristupu (Kraft i Furlong, 2021).

S druge strane, fazna heuristika zaštitni je znak utemeljitelja discipline Harolda Lasswella (Lasswell, 1971). No, osim toga, ostala je snažno zastupljena u standardnim udžbenicima iz javnih politika (Anderson, 2003; Bekkers, Fenger i Scholten, 2017; Birkland, 2016; Brewer i deLeon, 1983; Clemons i McBeth, 2017; Dye, 2013; Edwards III i Sharkansky, 1978; Hassel i Wegrich, 2022; Hogwood i Gunn, 1984; Howlett, Ramesh i Perl, 2020; Jones, 1977; Knill i Tosun, 2020; Knoepfel, Larrue, Varone i Hill, 2007; Martin, Lee i Powel, 2021; Parsons, 1995; Rinfret, Scheberle i Pautz, 2019). Fazni narativ snažno je prisutan i u ponajboljim kritičkim pregledima stanja discipline javnih politika (Peters, 2021; Smith i Larimer (2013).

Isto tako, fazna naracija dominira i u monografijama objavljenim u Hrvatskoj (Grdešić, 1995) i susjednim zemljama, Sloveniji (Fink-Hafner, 2007) i Srbiji (Đorđević, 2009). Fazne heuristike drži se i jedini standardni udžbenik iz javnih politika objavljen na hrvatskom jeziku (Hill, 2010).

Na fazni narativ nailazi se također i u knjigama koje se bave analizom, premda je znatno više knjiga iz te skupine svrstano u drugi stupac tablice, u kojem nema cjelovitog prikaza fazne heuristike (Bardach i Patashnik, 2016; Dunn, 2018; Geva-May, 1997). Ponekad su i opsežni priručnici (*handbooks*) također nošeni idejom fazne naracije (Araral, Fritzen, Howlett, Ramesh i Wu, 2013; Fischer, Miller i Sidney, (2007). Logiku fazne naracije slijedi i knjiga Randalla Ripleya, koja tematizira odnos javnih politika i političke znanosti (Ripley, 1985). Jedan od najkompleksnijih prikaza procesa stvaranja politika, polazeći od pristupa zasnovanog na faznoj heuristici, dao je Yehezkel Dror (1974), razlikujući tri faze stvaranja politika: fazu stvaranja javnih politika (*the metapolicy-making stage*), fazu odlučivanja o javnim politikama (*the policy-making stage*) i fazu nakon odlučivanja o javnim politikama (*the post-policy making stage*), koje je dalje podijelio na osamnaest dodatnih podfaza (Dror, 1974: 164-196).

Fazna heuristika i noviji razvoj teorijskih pristupa javnim politikama

Američki teoretičari javnih politika Kevin Smith i Christopher Larimer iznijeli su stav koji u znatnoj mjeri odudara od izrazito kritičkih ocjena koje su o faznom modelu iznijeli primjerice Sabatier i Nakamura. Suprotno stavu da je riječ o okviru koji valja odbaciti, zaključili su da je "fazna heuristika ili fazni model korisna zbog svoje jednostavnosti i jasnog usmjerenja" (Smith i Larimer, 2009: 34). Njihovu ocjenu dijelom potvrđuje i činjenica da značajan broj autora u svojim knjigama i dalje slijedi fazni narativ, premda je u promatranom uzorku broj takvih radova manji od onih koji takav narativ ne slijede. Ključan argument za pozitivan stav spram faznog

modela spomenuti autori pronalaze u "sustavnoj koherentnosti" koji takav pristup javnim politikama unosi u izrazito divergentno istraživačko područje i kategorije te akademske discipline (Smith i Larimer, 2009: 28). To je posebno važno jer u disciplini javnih politika ne postoji objedinjavajuća teorija, što konceptualnom okviru zasnovanom na faznom modelu daje značaj važno oruđa za omeđivanje kompleksnog svijeta stvaranja politika. Upotrebom fazne heuristike stvara se, drugim riječima, svojevrsni red u istraživačkom procesu koji se bavi javnim politikama.

Sličnu argumentaciju u svom su prikazu različitih nastojanja za preoblikovanjem pristupa zasnovanog na fazama u drukčiji okvir iznijeli Peter Hupe i Michael Hill (2006). Njihova argumentacija je razmjerno jednostavna. Zbog izrazito velike složenosti procesa stvaranja politika, analitičarima je izrazito korisno da se maksimalno pojednostave situacije vezane za stvaranje politika kako bi se uopće moglo razumjeti čitav proces. Pozivajući se na prethodna istraživanja Petera deLeona, jednog od najznačajnijih zagovornika faznog pristupa, istakli su da je takav pristup "ne samo iznedrio udžbeničko znanje o procesu stvaranja javnih politika već je također usmjerio i cijelu generaciju teorijskih empirijskih istraživanja" (Hupe i Hill, 2006: 17).

Odgovarajući na prethodno spomenute kritike koje su faznom modelu uputili Sabatier i Jenkins-Smith, deLeon je ustvrdio da njih treba odbaciti zbog činjenice jer teorija procesa stvaranja politika shvaćaju isključivo kao empirijsku teoriju, premda je ona prema izvornom Lasswellovu shvaćanju, na koje se deLeon poziva, trebala biti središnjom teorijom koja uključuje i snažne normativne postavke. Stoga je istaknuo da u knjizi koju su napisali on i Brewer (Brewer i deLeon, 1983) "nisu nikada nisu predložili da se proces stvaranja politika sastoji od teorijskog modela onako kako ga je opisao Sabatier, jer su nedvojbeno shvatili da nije prikladan za formalno testiranje hipoteza ili predviđanje s velikom preciznošću" (deLeon, 1999: 24). Uostalom i sâm izraz heuristika označava vrstu postupka u kojem se dolaženje do znanstvenog rješenja ili otkrića ostvaruje putem pokušaja i pogrešaka, nagađanja i opovrgavanja, što je i dovelo do široke uporabe izraza fazna heuristika za nastojanje da se proces stvaranja javnih politika razlomi na manje sekvence.

Fazni model stvaranja politika i mogućnost da ga se testira potvrđivanjem ili opovrgavanjem hipoteza dobiva drukčije značenje ako ga shvati kao konceptualni okvir, a ne teoriju. Razlikovanje konceptualnih okvira (*frameworks*), teorije i teorijskih modela jedan je važnih doprinosa Elinor Ostrom proučavanju političkih institucija. Svaki od tih triju oblika nudi različite opsege spoznaja. Konceptualni okviri predstavljaju jednu vrstu metateorijskog znanstvenog jezika, kojima je glavna svrha da pomognu u prepoznavanju osnovnih elemenata i odnosa među tim elementima koje treba uzeti u obzir prilikom analize institucija (Ostrom, 2007: 25). Uz svaki konceptualni okvir može se vezati više teorija i tek je na toj razini istraživaču moguće precizno odrediti elemente okvira koji su relevantni za odgovore na pojedina znanstvena pitanja, neovisno o tome je li riječ o dijagnosticiranju nekog problema ili predviđanju rezultata nekog procesa. Na razini teorijskih modela ide se korak dalje jer se mogu stvarati vrlo precizne postavke o varijablama i svim relevantnim parametrima problema koji se istražuje.

Sukladno tome Ostrom je kao neku vrstu vlastitog konceptualnog okvira razvila okvir institucionalne analize i razvoja (*IAD framework*) unutar kojeg razlikuje tri razine: razinu konstitucionalnog izbora, razinu kolektivnog izbora i operativnu razinu (Ostrom, 2007). Alternativnom skiciranju konceptualnog okvira pribjegao je i britanski politolog Wayne Parsons koji također nastoji razlikovati tri razine analize – mezo-razinu, razinu odlučivanja i razinu isporuke (Parsons, 1995). No ni jedan od

tih pokušaja rekonceptualizacije nije uspio istisnuti faznu heuristiku kao još uvijek dominantan oblik konceptualnog okvira temeljem kojeg se razmatra proces stvaranja politika. U svemu tome valja napomenuti da upotreba izraza konceptualni okvir nije jednoznačna. Paul Sabatier koristi spomenuti izraz da bi označio različite pristupe u proučavanju javnih politika, te ističe da je u prvom izdanju njegove knjige o teorijama javnih politika iz 1999. bilo spomenuto "sedam okvira": fazna heuristika, institucionalni racionalni izbor, višestruki tokovi, okvir isprekidane ravnoteže, okvir zagovaračkih koalicija, okvir difuzije politika, te lijevak uzročnosti i komparativne studije s velikim N (Sabatier, 2007: 8-10). S druge strane, Edella Schlager također razlikuje konceptualne okvire, teorije i teorijske modele, no ne smatra da se faznu heuristiku može ubrojiti u kategoriju konceptualnih okvira, zbog toga što između elemenata koji čine fazni ciklus nedostaju univerzalni odnosi, tj. oni koji se mogu poopćiti (Schlager, 2007).

Kao što se temeljem prethodno navedenog moglo vidjeti, ne postoji opće prihvaćeni stav kako uopće retirirati faznu heuristiku – kao konceptualni okvir, teoriju ili oblik tipologije javnih politika. No to ne sprječava autore da i dalje u stanovitoj mjeri koriste logiku faznog ciklusa kao narativ u svojim knjigama i drugim vrstama radova, a nerijetko i kao kritičnu točku od koje se treba odmaknuti kako bi se razvile bolje i primjerenije teorije procesa stvaranja politika. Dobar primjer za to je i posljednje izdanje Sabatierove knjige o teorijskim pristupima procesu stvaranja politika, koje je nakon njegove smrti uredio Christopher Weible (Weible, Sabatier, 2018). Naime, u prilogu posvećenom okviru zagovaračkih koalicija, koji je Sabatier s Jenkins-Smithom razvio početkom 1990-tih, autori još jednom konstatiraju da spomenuti pristup razvijen kako bi se "prevladala ograničenja fazne heuristike" (Jenkins-Smith, Nohrstedt, Weible, Ingold, 2018: 136). U novom izdanju knjige obrađeni su sljedeći pristupi proučavanju javnih politika: okvir višestrukih tokova, teorija isprekidane ravnoteže, *feedback* teorija javnih politika, okvir narativnih javnih politika, okvir institucionalne analize i razvoja (IAD okvir) i modeli inovacija i difuzije u istraživanjima javnih politika (Weible i Sabatier, 2018).

Spomenuti pristupi u istraživanju javnih politika adresirani su i u drugim istraživanjima najpropulzivnijih modela same discipline. U zborniku o javnim politikama koji je uredio krug istraživača oko Michaela Howletta, temeljito se prikazuju četiri teorijska modela javnih politika, kao primjereni okviri analize: okvir institucionalne analize i razvoja, okvir zagovaračkih koalicija, teorija isprekidane ravnoteže i modeli mreža javnih politika (Araral, Fritzen, Howlett, Ramesh i Wu, 2013: 113-163).

U preglednom radu o teorijskim modelima istraživanja javnih politika koji su u posljednji nekoliko desetljeća ostavili najsnažniji trag u utvrđivanju uzročnih mehanizama koji djeluju unutar procesa stvaranja politika istaknuto je pet pristupa (Van der Heijden, Kuhlmann, Lindquist i Wellstead, 2019), od kojih je većina prethodno spomenuta. U spomenutom radu se redom navode: pristup višestrukih tokova (Kingdon), okvir zagovaračkih koalicija (Sabatier, Jenkins-Smith), teorija isprekidane ravnoteže (Baumgartner i Jones), institucionalna analiza i razvoj – IAD okvir (Ostrom) i narativni okvir javnih politika (Jones i McBeth). U radu se istodobno spomenuti pristupi uspoređuju s drugim modelima istraživanja u javnim politikama i društvenim znanostima, te se nastoji utvrditi učestalost citiranja svakog od tih modela u znanstvenoj literaturi (Van der Heijden, Kuhlmann, Lindquist i Wellstead, 2019: 166). Istraživanje je pokazalo da je najcitiraniji pristup Kingdonov model višestrukih tokova (1745 citata), zatim model institucionalnog izomorfizma, koji su

razvili Di Maggio i Powell (1345 citata), a potom slijedi teorija isprekidane ravnoteže (1137 citata). Na četvrtom mjestu nalazi se IAD okvir – institucionalna analiza i razvoj (905 citata), na petom mjestu model inkrementalne promjene koji su razvili Streeck, Mahoney i Thelen (662 citata), na šestom mjestu model institucionalnog natjecanja koji su razvili Meyer i Rowan (543 citata), a okvir zagovaračkih koalicija zauzeo je sedmom mjesto (507 citata).

Kratki pregled recentnih pristupa koji dominiraju u istraživanjima javnih politika pokazao je da je na djelu više plauzibilnih teorijskih modela kojima se nastoje utvrditi logike uzročnosti u procesu stvaranja politika. Fazni model u tim istraživanjima više nije središnja tema oko koje se spore akademski teoretičari, već se mnogo više zadržao kao uobičajeni prikaz složenih procesa temeljem kojih nastaju javne politike. Ključna istraživačka pitanja koja zaokupljaju znanstvenike koji koriste spomenute teorijske modele u mnogo većoj mjeri se, primjerice, odnose na pitanja o tome koja institucionalna pravila presudno utječu na aranžmane javnog upravljanja ili pod kojim uvjetima režimi javnih politika prelaze iz razdoblja malih promjena u dramatične promjene (Van der Heijden, Kuhlmann, Lindquist i Wellstead, 2019: 167), nego što ih zanima koliko točno faza ima uobičajeni proces stvaranja politika.

Zaključak

Narativ o postojanju razmjerno stabilnog ciklusa u kojem se stvaraju javne politike (postavljanje dnevnog reda, formulacija, odlučivanje, implementacija i vrednovanje politika) dugo je vremena bio neupitan okvir razvoja same discipline. Krajem 1980-ih počeo je proces osporavanja faznog narativa koji je tijekom vremena izgubio poziciju neupitnog načina prikazivanja procesa stvaranja politika. Analiza 66 relevantnih knjiga iz akademske discipline javnih politika pokazala je da većina djela ne rabi više cjeloviti prikaz procesa stvaranja politika koristeći okvir fazne heuristike, no i dalje značajan broj radova rabi takav okvir.

Odsutnost sustavnog oslanjanja na prikaze cikličkih faza nije više samo način na koji stvaranje politika prikazuju studije koje se bave, rečeno Lasswellovim jezikom, analizom *za* politike, odnosno, analizom politika (*policy analysis*), čiji su temelj različite inačice mikroekonomske analize. Na sličan je način fazna heuristika tretirana i u različitim pristupima istraživanju javnih politika zasnovanim na političkoj ekonomiji. U oba od tih dvaju pristupa fazna heuristika je oduvijek bila rijetko korišten alat. Fazna heuristika nije više posve dominantan način prikazivanja procesa stvaranja politika ni u dijelu discipline koji govori o politikama. Faznu heuristiku danas ne izbjegavaju samo različiti oblici interpretacijske analize javnih politika, već nerijetko i djela same jezgre discipline, inspirirana različitim vrstama teorijskih pristupa, od brojnih varijanti novog institucionalizma do pristupa zasnovanog na mrežama javnih politika.

Znači li sve što je prethodno navedeno da je fazna heuristika osuđena na izlazak iz svijeta discipline javnih politika? Takav bi zaključak bez daljnjeg bio pretjeran. Pristup koji polazi od faza ostat će i dalje razmjerno učestali način prikazivanja procesa stvaranja politika. Neovisno o tome što u procesu odlučivanja o javnim politikama nije na djelu "linearnost ili cirkularnost u stvaranju politika", istraživački koncept koji se poziva na prethodnu spomenutu linearnost i cirkularnost može biti "potencijalno vrijedan istraživački program" (Aurer, 2007: 544). Takvu liniju razmišljanja slijede i autori koji nastoje povezati logiku ciklusa javnih politika omeđenog fazama s teorijskim modelima procesa stvaranja politika kao što su Kingdonov

model višestrukih tokova i model zagovaračkih koalicija koji su razvili Sabatier i Jenkins-Smith (Howlett, McConnell i Perl, 2016). Prema njihovu sudu daljnji razvoj discipline javnih politika trebao bi ići u smjeru sinteze pristupa, a ne u smjeru odbacivanju nekog od njih.

Plauzibilnost takvog stava leži prije svega u izrazitoj kompleksnosti procesa stvaranja javnih politika, koju nijedan od alternativnih konceptualnih okvira koji su bili ponuđeni nije uspio prikazati bolje od faznog narativa. Jednako tako, ne postoji ni teorijski model koji bi mogao pretendirati na dominantnu poziciju tumačenja svijeta javnih politika. U tom pogledu na djelu je i dalje izraziti pluralizam teorijskih okvira, što i samom faznom narativu i dalje ostavlja važnu ulogu u razvoju javnih politika kao akademske discipline.

Literatura

- Allison, G. T. (1971). *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. Boston: Little, Brown and Company.
- Anderson, J. E. (2003). *Public Policymaking: An Introduction*, Houghton: Mifflin.
- Araral, E., Fritzen, S., Howlett, M., Ramesh, M., i Wu, X. (ur.) (2013). *Routledge Handbook of Public Policy*. Abingdon: Routledge.
- Aurer, M. (2007). The Policy Sciences in Critical Perspective. U: J. Rabin, W.B. Hildreth i G. J. Miller (ur.), *Handbook of Public Administration* (str. 541-562). Boca Raton: CRC Press.
- Bacchi, C., i Goodwin, S. (2016). *Poststructural Policy Analysis: A Guide to Practice*. New York: Palgrave Pivot.
- Balla, S.J., Lodge, M., i Page, E.C. (ur.) (2015). *The Oxford Handbook of Classics in Public Policy and Administration*. Oxford: Oxford University Press.
- Bardach, E.S., i Patashnik, Eric M. (2012). *A Practical Guide for Policy Analysis: The Eightfold Path to More Effective Problem Solving*. Los Angeles: Sage.
- Baumgartner, F.R., i Jones, B.D. (2009). *Agendas and Instability in American Politics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bekkers, V., Fenger, M., i Scholten, P. (2017). *Public Policy in Action: Perspectives on the Policy Process*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Béland, D. (2019). *How Ideas and Institutions Shape the Politics of Public Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bickers, K.N., i Williams, J.T. (2001). *Public Policy Analysis: A Political Economy Approach*. Boston/New York: Houghton Mifflin Company.
- Birkland, T.A. (2016). *An Introduction to the Policy Process: Theories, Concepts, and Models of Public Policy Making*, 4. izd. New York: Routledge.
- Bobrow, D.B., i Dryzek, J.S. (1987). *Policy Analysis by Design*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Brewer, G.D., i deLeon, P. (1983) *The Foundations of Policy Analysis*. Chicago: The Dorsey Press.
- Bueno de Mesquita, E. (2016). *Political Economy for Public Policy*. Princeton: Princeton University Press.
- Cairney, P. (2012). *Understanding Public Policy: Theories and Issues*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Clemons, R.S., i McBeth, M.K. (2017). *Public Policy Praxis: A Case Approach for Understanding Policy and Analysis*. London/New York: Routledge.
- Colebatch, H. (2004). *Policy*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- deLeon, P. (1999). The Stage Approach to the Policy Process: What Has It Done? Where Is It Going? U: P.A. Sabatier (ur.), *Theories of the Policy Process* (str. 19-32). Boulder: Westview Press.
- Dente, B. (2014). *Understanding Policy Decisions*. Cham: Springer.
- Đorđević, S. (2009). *Analize javnih politika*. Beograd: Čigoja štampa.
- Dorey, P. (2005). *Policy Making in Britain: An Introduction*. London: Sage.
- Dror, Y. (1974). *Public Policymaking Reexamined*. New Brunswick: Transaction.

- Dunlop, C.A., Radaelli, C.M., i Trein, P. (ur.) (2018). *Learning in Public Policy: Analysis, Modes and Outcomes*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Dunn, W.N. (2018). *Public Policy Analysis: An Integrated Approach*. New York: Routledge.
- Dye, T. R. (1987). *Understanding Public Policy*. Upper Saddle River: Pearson.
- Edwards III, G.C., i Sharkansky, I. (1978). *The Policy Predicament: Making and Implementing Public Policy*. San Francisco: W.H. Freeman and Company.
- Enserink, B., Koppenjan, J. F. M., i Mayer, I. S. (2013). A Policy Sciences View on Policy Analysis. U: W. A. H. Thissen i W.E. Walker (ur.), *Public Policy Analysis New Developments* (str. 12-45). New York/Heidelberg: Springer.
- Fink Hafner, D. (ur.) (2007). *Uvod v analizo politik: teorije, koncepti, načela*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Fink, A. (2014). *Conducting Research Literature Reviews: From the Internet to Paper*. London: Sage.
- Fischer, F. (2003). *Reframing Public Policy: Discursive Politics and Deliberative Practices*. Oxford: Oxford University Press.
- Fischer, F., Miller, G.J., i Sidney, M.S. (ur.) (2007). *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods*. Boca Raton: CRC Press.
- Geva-May, I. (1997). *An Operational Approach to Policy Analysis: The Craft*. New York: Springer.
- Goodin, R., i Klingemann, H-D. (ur.) (1996). *A New Handbook of Political Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Grdešić, I. (1995). *Političko odlučivanje*. Zagreb: Alinea.
- Greenstein, F.I., i Polsby, N.W. (ur.) (1975). *Handbook of Political Science – Volume 6: Policies and Policymaking*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Hassel, A., i Wegrich, K. (2022). *How to Do Public Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Hausman, D., McPherson, M. i Satz, D. (2019). *Economic Analysis, Moral Philosophy, and Public Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heijden, J. van der, Kuhlmann, J., Lindquist, E., i Wellstead, A. (2021). Have Policy Process Scholars Embraced Causal Mechanisms? A Review of Five Popular Frameworks. *Public Policy and Administration*, 36(2), 163-186. <https://doi.org/10.1177/0952076718814894>
- Hill, M. (2010). *Proces stvaranja javnih politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Hogwood, B.W., i Gunn, L.A. (1984). *Policy Analysis for the Real World*. Oxford: Oxford University Press.
- Hood, C. (1983). *The Tools of Government*. London/Basingstoke: The Macmillan Press.
- Howlett, M., McConnell, A., i Perl A. (2013). Reconciling Streams and Cycles: Avoiding Mixed Metaphors in the Characterization of Policy Processes. Referat izložen na znanstvenoj konferenciji *Political Studies Association Annual Conference*, Cardiff, UK, 25.-27. ožujka 2013. https://www.psa.ac.uk/sites/default/files/2880_640.pdf

- Howlett, M., McConnell, A., i Perl, A. (2017). Moving Policy Theory Forward: Connecting Multiple Stream and Advocacy Coalition Frameworks to Policy Cycle Models of Analysis. *Australian Journal of Public Administration*, 76(1), 65-79. <https://doi:10.1111/1467-8500.12191>
- Howlett, M., Ramesh, M., i Perl, A. (2020). *Studying Public Policy: Principles and Processes*. Oxford: Oxford University Press.
- Hupe, P. L., i Hill, M. J. (2006). The Three Action Levels of Governance: Re-framing the Policy Process Beyond the Stages Model. U: B.G. Peters i J. Pierre (ur.), *Handbook of Public Policy* (str. 13-30). London/Thousand Oaks: Sage.
- Jann, W., i Wegrich, K. (2007). Theories of the Policy Cycle. U: F. Fischer, G.J. Miller i S.S. Mara S. (ur.), *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods* (str. 43-62). Boca Raton, CRC Press.
- Jenkins-Smith, H. C., Nohrstedt, D., Weible, C. M., i Ingold, K. (2018). The Advocacy Coalition Framework: An Overview of the Research Program. U: C. M. Weible, P.A. Sabatier (ur.), *Theories of the Policy Process* (str. 135-172). New York: Routledge.
- John, P. (1998). *Analysing Public Policy*. London/New York: Pinter.
- Jones, C.O. (1977). *An Introduction to the Study of Public Policy*. North Scituate: Duxbury Press.
- Kingdon, J.W. (1984). *Agendas, Alternatives, and Public Policies*. Boston: Little, Brown and Company.
- Knoepfel, P., Larrue, C., Varone, E., i Hill, M. (2007). *Public Policy Analysis*. Bristol: The Policy Press.
- Kraft, M. E., i Furlong, S. R. (2021). *Public Policy: Politics, Analysis, and Alternatives*. Thousand Oaks/ London: CQ Press/Sage.
- Lasswell, H.D. (1956). *The Decision Process: Seven Categories of Functional Analysis*. College Park: University of Maryland Press.
- Lasswell, H.D. (1971). *A Pre-View of Policy Sciences*. New York: Elsevier.
- Lejano, R.P. (2006). *Frameworks for Policy Analysis: Merging Text and Context*. New York/London: Routledge.
- Lindblom, C. E., i Woodhouse, E. J. (1968). *The Policy-Making Process*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Linquiti, P. D. (2022). *Rebooting Policy Analysis: Strengthening the Foundation, Expanding the Scope*. Thousand Oaks/London: CQ Press/Sage.
- Majone, G. (1989). *Evidence, Argument, and Persuasion in the Policy Process*. New Haven: Yale University Press.
- Manski, C. F. (2013). *Public Policy in an Uncertain World*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- McCarthy-Cotter, L. (2019). *The 1991 Child Support Act Failure Foreseeable & Foreseen*. Cham: Palgrave Macmillan.
- McCool, D. C. (1995). *Public Policy Theories, Models, and Concepts: An Anthology*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Meltzer, R. i Schwartz, A. (2019). *Policy Analysis as Problem Solving: A Flexible and Evidence-Based Framework*.

- Mintrom, M. (2011). *Contemporary Policy Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Moran, M., Rein, M., i Goodin, R. E. (ur.) (2006). *The Oxford Handbook of Public Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Nakamura, R.T. (1987). The Textbook Policy Process and Implementation Research. *Policy Studies Review*, 7(1), 142-154. <https://doi.org/10.1111/j.1541-1338.1987.tb00034.x>
- Onwuegbuzie, A. J., Leech, N. L., i Collins, K. M. T. (2012). Qualitative Analysis Techniques for the Review of the Literature. *The Qualitative Report*, 17(56), 1-28.
- Ostrom, E. (2007). Institutional Rational Choice: An Assessment of the Institutional Analysis and Development Framework. U: P.A. Sabatier (ur.), *Theories of the Policy Process* (str. 19-32). Boulder: Westview Press.
- Parsons, W. (1995). *Public Policy: An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Petak, Z., i Petković, K. (2022). Izlazak iz jednine? Razvoj istraživanja javnih politika u Hrvatskoj 1962-2022. *Politička misao*, 59(3), 47-76. <https://doi.org/10.20901/pm.59.3.02>
- Peters, B.G. (2016). *American Public Policy: Promise and Performance*. Thousand Oaks/ London: CQ Press/Sage.
- Peters, B.G. (2021). *Advanced Introduction to Public Policy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Peters, B.G., i Pierre, J. (ur.) (2006). *Handbook of Public Policy*. London/Thousand Oaks: Sage.
- Peters, B. G., i Zittoun, P. (ur.) (2016). *Contemporary Approaches to Public Policy: Theories, Controversies and Perspectives*. London: Palgrave Macmillan.
- Pressman, J. L., i Wildavsky, A. (1984). *Implementation: How Great Expectations in Washington Dashed in Oakland*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Radin, B.A. (2000). *Beyond Machiavelli: Policy Analysis Comes of Age*. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Rinfret, S. R., Scheberle, D., i Pautz, M. C. (2019). *Public Policy: A Concise Introduction*. Thousand Oaks/London: CQ Press/Sage.
- Ripley, R. (1985). *Policy Analysis in Political Science*. Chicago: Nelson-Hall.
- Roe, E. (1994). *Narrative Policy Analysis: Theory and Practice*. Durham: Duke University Press.
- Rose, R. (2005). *Learning from Comparative Public Policy*. Abingdon: Routledge.
- Sabatier, P. A. (1991a). Political Science and Public Policy. *PS: Political Science and Politics*, 24(2), 144-147. <https://doi.org/10.2307/419922>
- Sabatier, P. A. (1991b). Toward Better Theories of the Policy Process. *PS: Political Science and Politics*, 24(2), 147-156. <https://doi.org/10.2307/419923>
- Sabatier, P. A. (2007). The Need for Better Theories. U: P. A. Sabatier (ur.), *Theories of the Policy Process* (str. 3-17). Boulder: Westview Press.
- Sabatier, P. A., i Jenkins-Smith, H. (1993). *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach*. Boulder: Westview Press.

- Schlager, E. (2007). A Comparison of Frameworks, Theories, and Models of Policy Processes. U: P. A. Sabatier (ur.), *Theories of the Policy Process* (str. 293-336). Boulder: Westview Press.
- Schneider, A. L., i Ingram, H. (1997). *Policy Design for Democracy*, Lawrence: University Press of Kansas.
- Schreier, M. (2012). *Qualitative Content Analysis in Practice*. London: Sage.
- Snyder, H. (2019). Literature Review as a Research Methodology: An Overview and Guidelines. *Journal of Business Research*, 104, 333-339.
- Stokey, E., i Zeckhauser, R. (1978). *A Primer for Policy Analysis*. New York: W.W. Norton.
- Stone, D. (2012). *Policy Paradox: The art of Political Decision Making*. New York: W.W. Norton.
- Weible, C. M. (2018). Introduction: The Scope and Focus of Policy Process Research and Theory. U: C. M. Weible i P. A. Sabatier (ur.), *Theories of the Policy Process*. (str. 1-13). New York/London: Routledge.
- Weimer, D. L. (2018) Policy analysis in the United States. U: J. Hird (ur.), *Policy Analysis in the United States* (str. 9-30). New York: Routledge. Bristol: Policy Press.
- Weimer, D. L., i Vining, A. R. (2017). *Policy Analysis: Concepts and Practice*. New York/London: Routledge.
- Wildavsky, A. (1979). *Speaking Truth to Power: The Art and Craft of Policy Analysis*. London/New York: Routledge.
- Wu, X., Howlett, M., Ramesh, M., i Fritzen, S. (2018). *The Public Policy Primer: Managing the Policy Process*.

The Stages Heuristic in Public Policy: Advantages and Limitations of the Policy Cycle Approach

Abstract The paper discusses the importance of stages heuristics for the development of public policies as an academic discipline. The stages heuristic implies that the policy making process goes through a series of successive stages, such as agenda-setting, formulation, legitimation, implementation and evaluation of public policy. The paper is based on the consideration of 66 books published in the period from 1968 to 2023, divided into two basic groups: titles that provide a complete presentation of the stages model and titles that do not provide a complete presentation of that model. The results of the analysis of the books included in the sample show that the majority of titles do not follow the pattern of stages heuristic, although still a significant number of titles, especially when it comes to textbooks, clearly follow the phase narrative in the presentation of the process of public policy making. The paper gives a brief description of the development of the phase narrative in parallel with the development of public policies as an academic discipline, and also presents the fundamental criticisms of such an approach. The last part of the paper discusses the possible role of stages heuristics in the future development of theoretical approaches to the discipline of public policy.

Keywords stages heuristic, public policy, policy analysis, public policy theories

Kako citirati članak / How to cite this article:

Petak, Z. (2023). Fazna heuristika u javnim politikama: prednosti i ograničenja cikličkog pristupa. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 135-154. <https://doi.org/10.20901/an.20.12>

STRUKTURIRANJE CILJEVA KAO UVJET UČINKOVITOG DIZAJNA JAVNIH POLITIKA: ANALIZA TEHNIČKE DIMENZIJE CILJEVA HRVATSKIH JAVNIH POLITIKA

Anka Kekez <https://orcid.org/0000-0002-4185-5537>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: anka.kekez-kostro@fpzg.hr

Nikola Baketa <https://orcid.org/0000-0001-9813-4717>

Institut za društvena istraživanja
Zagreb

E-mail: baketa@idi.hr

Marko Kovačić <https://orcid.org/0000-0003-4114-0678>

Veleučilište Bernays
Zagreb

E-mail: marko.kovacic@bernays.hr

Ana Petek <https://orcid.org/0000-0002-9553-8334>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: ana.petek@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.20.09>

Izvorni znanstveni rad

Zaprimljeno: 22. 8. 2023.

Prihvaćeno: 10. 10. 2023.

Sažetak Cilj rada je doprinijeti razvoju empirijske teorije javnih politika u pitanjima kvalitete dizajna javnih politika. Rad je fokusiran na ciljeve javnih politika koji su središnja sastavnica dizajna svakog resora. Analitički okvir utemeljen je na razlikovanju sedam tehničkih tipova ciljeva javnih politika: opći ciljevi, ciljevi usmjereni na način ostvarenja, na odgovornog aktera, na korisnika, konkretno usmjereni ciljevi, polu-strukturirani te strukturirani ciljevi. Prikupljanje i analiza podataka vođeni su pravilima kvalitativne analize sadržaja, a ciljevi se istražuju na temelju 11 strateških dokumenata hrvatske vlasti. U istraživanim politikama dominiraju ciljevi s općenitim svrhama, te manjim brojem strukturnih elemenata što pokazuje nižu razinu operacionalizacije ciljeva, lošiju kvalitetu pripreme za provedbu i povezivanje s instrumentima, odnosno manju učinkovitost dizajna hrvatskih javnih politika. Skupine analiziranih politika se razlikuju te su strategije namijenjene ciljanim skupinama bolje operacionalizirane nego one temeljnih područja i specifičnih društvenih problema. Analiza tehničkih tipova ciljeva pokazuje kako su omjeri među učestalosti njihova pojavljivanja dobar indikator ukupne učinkovitosti dizajna javnih politika.

Ključne riječi hrvatski strateški dokumenti, dizajn javnih politika, ciljevi javnih politika, struktura ciljeva, tehnički tipovi ciljeva, kvalitativna analiza sadržaja

Uvod

Javne politike ključan su mehanizam vlasti u usmjeravanju djelovanja pojedinaca i organizacija te cijeloga društva prema ostvarenju važnih kolektivnih svrha. Da bi u tome bile uspješne, dizajniraju se kao složene kombinacije ciljeva javnih politika i instrumenata kojima se ti ciljevi namjeravaju postići (Howlett i Rayner, 2018). Oblikovanje javnih politika često uključuje i nepromišljene, politički uvjetovane ili čak posve hirovite i iracionalne izbore ciljeva i instrumenata. No istraživanja dizajna javnih politika naglašavaju učinkovitost kao temeljnu značajku uspješnog dizajnerskog djelovanja kreatora javnih politika (Howlett i Mukherjee, 2018). Učinkovit proces stvaranja javnih politika usmjeren je na svrhovito i logično povezivanje ciljeva s instrumentima, odnosno na potragu za alatima i načinima kojima se u što većoj mjeri mogu postići željena društvena stanja ili promjene (Howlett i dr., 2014; Tinbergen, 1952). Središte takvog procesa je kvalitetan dizajn politika koji sadrži učinkovitu kompoziciju ciljeva i instrumenata.

Iako se isticanje važnosti učinkovitosti dizajna javnih politika čini samorazumljivim, suvremena istraživanja javnih politika još uvijek nisu precizno odredila kakve značajke dijelovi dizajna javnih politika u praksi trebaju imati da bi se cjelokupni dizajn označio učinkovitim. Javnim politikama kao disciplini još nedostaje snažnije utemeljenje u empirijski izvedenim teorijama, koje bi na temelju podataka govorile o stvarnim obilježjima dizajna javnih politika, a zatim na temelju preciznog uvida u praksu zaključivale o poželjnim poboljšanjima pojedinih dijelova dizajna i njegove ukupne arhitekture. Kako bismo doprinijeli usustavljanju znanstvenih i praktičnih analiza o učinkovitosti dizajna javnih politika, kao osnovnoj karakteristici njegove kvalitete, u ovome radu pažnju usmjeravamo prema ciljevima javnih politika.

Ciljevi su središnja sastavnica dizajna javnih politika, a ukupna kvaliteta dizajna može se precizno analizirati samo razmatranjem svih ključnih dijelova koji ga čine. U ovome se radu posvećujemo njihovim tehničkim odrednicama kao strukturnim značajkama jer je oblik u kojem se ciljevi pojavljuju presudan za njihovu učinkovitost. Tehničke ili strukturne značajke ciljeva poput njihove specifičnosti ili operacionaliziranosti kroz rokove i pokazatelje, odnosno tehnička dimenzija ciljeva može biti u dovoljnoj mjeri sistematično klasificirana te sustavno empirijski analizirana da posluži kao okvir za usporednu analizu uvida o kvaliteti dizajna javnih politika.

Koristeći razlikovanje tehničkih tipova javnih politika (Petek i dr., 2022) kao analitički okvir, u radu postavljamo sljedeće pitanje za empirijsku analizu: kakvi su i koliko su zastupljeni pojedini tehnički tipovi ciljeva u strateškim dokumentima hrvatskih javnih politika? Cilj je analizom zastupljenosti pojedinih tipova, razlika i omjera među njima doći do uvida o kvaliteti dizajna hrvatskih javnih politika, odnosno o njegovoj učinkovitosti. Odgovor na pitanje tražimo analizom ciljeva 11 strateških dokumenata uz korištenje kvalitativne analize sadržaja, kao metode koja omogućava sistematično i dosljedno sažimanje velike količine višedimenzionalnih podataka u uvide usmjerene na izabrane dimenzije istraživanog fenomena (Schrier, 2012). U našem slučaju, to je tehnička dimenzija ciljeva javnih politika, a kvalitativnu analizu podataka uz primjenu različitih funkcija *NVivo* programa za kodiranje koristimo za utvrđivanje i usporednu analizu kakvoće, zastupljenosti i omjera prisutnosti pojedinih tehničkih tipova javnih politika u hrvatskim javnim politikama.

Usmjeravajući se prema tehničkoj dimenziji ciljeva javnih politika žarište rada stavljamo samo na jednu sastavnicu dizajna javnih politika, te na samo jednu dimenziju te sastavnice. Važno je napomenuti da ne ulazimo u pitanja procesa kroz

koji su nastali ciljevi ili razmatranje procesa implementacije tih ciljeva. U našem fokusu se nalazi isključivo struktura ciljeva bez obzira na teme kojima se oni bave, na pozadinu njihova nastanka ili eventualnu (ne)uspješnost njihove provedbe. Stoga treba naglasiti da je riječ o razumijevanju dizajna kao skupa elemenata koji čine sastav svih javnih politika (u literaturi se ističe da je riječ o "dizajnu kao imenici", *design as a noun*), a ne o dizajniranju kao procesu oblikovanja te arhitekture ("dizajn kao glagol", *design as a verb*, v. Siddiki i Curley, 2022).

Proučavajući strukturu ciljeva u strateškim dokumentima kao dio mozaika prakse stvaranja javnih politika, svjesni smo nemogućnosti da takvom analizom osiguramo obuhvatan uvid u raznolike činitelje učinkovitosti dizajna i implementacije javnih politika. Takav, prije svega racionalistički pristup biramo jer sužavanjem analitičkog okvira proširujemo mogućnosti empirijske preciznosti i utemeljenosti, a nju pak prepoznajemo kao nasušno potrebnu za daljnji razvoj discipline javnih politika. Mikroskopski fokusiranu analizu 11 hrvatskih strategija, tako, koristimo kako bi osigurali uvid u detalje empirijske raznolikosti jedne važne sastavnice dizajna javnih politika. Istovremeno, potencijal za utvrđivanje poopćujućih obrazaca strukturiranja ciljeva u određenom kontekstu stvaranja javnih politika nastojimo ostvariti sistematičnom primjenom metode kvalitativne analize sadržaja.

U radu se prvo bavimo pregledom literature kako bismo odredili što je kvalitetan, odnosno učinkovit dizajn javnih politika te kako se u njega uklapaju ciljevi. Zatim detaljno opisujemo elemente tehničke dimenzije ciljeva da bismo u sljedećem odjeljku te elemente iskoristili za oblikovanje kontinuuma sedam tehničkih tipova ciljeva javnih politika (Petek i dr., 2022). U središnjem dijelu rada potom prikazujemo metodološki okvir kvalitativne i kvantitativne analize sadržaja hrvatskih strateških dokumenata, odnosno njihovih ciljeva. Nalazi su prikazani preko oglednih primjera tehničkih tipova ciljeva u analiziranim strateškim dokumentima, a zatim na temelju zastupljenosti pojedinih tehničkih tipova u cijeloj građi te komparativno između pojedinih strategija, odnosno politika. Rad završavamo raspravom i zaključcima o mogućnostima i perspektivama analize tehničke dimenzije ciljeva u teoriji i praksi javnih politika, te o tome kako ona može doprinijeti pitanjima učinkovitosti dizajna javnih politika.

Određenje kvalitete dizajna javnih politika

Da bi javne politike bile uspješne moraju biti dobro dizajnirane. Kvalitetan dizajn nije dovoljan uvjet za uspješnu provedbu neke politike, jer i dobro dizajnirane politike mogu biti loše implementirane i neuspješne, ali je sigurno nužan uvjet za njezin uspjeh (May, 1991). Literatura i istraživanja o dizajnu govore o učinkovitosti kao osnovnom obilježju kvalitetnog dizajna na temelju kojeg se grade i vrednuju sve ostale značajke. Učinkovitost dizajna očituje se u izboru kompozicije instrumenata kojom se zaista mogu ostvariti ciljevi javne vlasti (Howlett i dr., 2014).

Putevi i principi koji vode do učinkovite kompozicije ciljeva i instrumenata u središtu su pažnje istraživanja dizajna javnih politika. Starija istraživanja naglašavala su principe štedljivog korištenja instrumenata i postepenog izbora instrumenata s obzirom na povećanje udjela državne prisile u izabranim instrumentima (Howlett i Rayner, 2018). Štedljivost se vezala uz pretpostavku prema kojoj bi jedan cilj optimalno trebao biti razrađen kroz jedan instrument (Howlett i Mukherjee, 2018; Knudson, 2009; Tinbergen 1952). Drugi princip također je promovirao štedljivost u izboru instrumenata, no s obzirom na korištenje razine prisile. Prema njemu, izbor

instrumenata trebao bi pratiti ljestvicu prema kojoj se, ovisno o procjeni njihove učinkovitosti, prednost daje instrumentima s najmanjom razinom državne prisile, kao što su primjerice informativne kampanje. Tek kada se pretpostavljena razina učinkovitosti instrumenata smanji, izbor se treba usmjeriti prema instrumentima s većom razinom prisile, kao što su propisi popraćeni sankcijama (Doern i Wilson, 1974; Doern, 1981).

Ovi principi s vremenom su se pokazali suviše jednodimenzionalnima jer teško odgovaraju na suvremene potrebe oblikovanja učinkovitih kompozicija ciljeva i instrumenata javnih politika (Howlett i Rayner, 2018). Stoga se potraga za principima u novijim istraživanjima javnih politika usmjerila prema nužnosti ukupne logičnosti povezivanja sastavnica dizajna. Ona je rezultirala identifikacijom triju kriterija kvalitete odnosno učinkovitosti dizajna javnih politika, a to su: 1) koherentnost, 2) konzistentnost, te 3) podudarnost. Koherentnost (eng. *coherence*) se odnosi primarno na ciljeve neke javne politike, a podrazumijeva sposobnost višestrukih ciljeva javnih politika da supostoje u odnosu koji je logičan i komplementaran (Howlett i Rayner, 2013). Konzistentnost (eng. *consistency*) je odlika međusobne usklađenosti između više instrumenata i odgovor na pitanje koliko oni mogu skladno doprinijeti istome cilju, dok se podudarnost (eng. *congruence*) odnosi na to koliko se ciljevi i instrumenti međusobno podupiru i uspješno djeluju zajedno u svrhu postizanja većih i dugoročnijih ciljeva (Howlett i Rayner, 2013, 2018; Kern i Howlett, 2009). Dakle, u sva tri kriterija riječ je o skladnim odnosima između sastavnica dizajna. Konzistentnost se odnosi na odnose između instrumenata, podudarnost na odnose između ciljeva i instrumenata, a nama je zanimljiva koherentnost koja govori o odnosima između različitih ciljeva unutar dizajne neke politike.

Istraživanja dizajna javnih politika u zadnjem su desetljeću propitivala razinu ostvarenja navedena tri kriterija, a pažnja je posvećena i analizi koherentnosti ciljeva javnih politika (npr. Baketa, 2022; Sandström i dr., 2020; Skovgaard, 2018; Söderberg, 2016). Formalizirajući poželjna stanja koja se javnim politikama nastoje postići, ciljevima se usmjeravaju akteri i uokviruje djelovanje instrumenata javnih politika. S obzirom na obilje raznolikosti u poželjnim stanjima koja se određuju ciljevima, skladnost i izostanak konflikta te posljedična sinergija između ciljeva uvjet su učinkovitog dizajna javne politike (Baketa, 2022). Sama priroda odnosa među ciljevima koji za postizanje učinkovitog dizajna trebaju biti komplementarni još uvijek je nedostatan istražena tema, a literatura o dizajnu javnih politika ne daje sustavne i usporedive spoznaje o načinima postizanja sinergije među ciljevima (Baketa, 2022; Bali i Ramesh, 2018). S jedne strane, napori za specifičnijim uvidima rezultiraju važnim, no teško poopćujućim analizama tematske podudarnosti konkretnih ciljeva u ogleđnim primjerima javnih politika (Baketa, 2022). S druge strane, literaturom dominira načelno pozivanje na logičnost u operacionalizaciji općih ciljeva onim specifičnijima, no manjkaju empirijski izvedeni uvidi o odnosima ciljeva različitih oblika (Bali i Ramesh, 2018; Howlett i Rayner, 2018).

Literatura ističe da ciljevi i instrumenti koegzistiraju na različitim razinama općenitosti dizajna javnih politika (Howlett, 2009; Kern i Howlett, 2009; Cashore i Howlett, 2007). Više razine općenitosti pritom ocrtavaju i oblikuju značajke na nižim razinama (van Geet i dr., 2021). Najviša se razina odnosi na široko postavljene ciljeve kao općenite ideje koje usmjeravaju razvoj cijelih resora (primjerice, očuvanje bioraznolikosti), ali i na određenje temeljne logike izbora instrumenata javnih politika (primjerice, preferiranje korištenja pravnih, financijskih ili informacijskih instrumenata). Na srednjoj razini, dizajn politike se razrađuje i operacionalizira pa

se preciznije odgovara na pitanja o tome što javna politika formalno želi postići (primjerice, smanjivanje emisije stakleničkih plinova) te koji bi se instrumenti pritom trebali koristiti (primjerice, porezne olakšice za zelenu industriju). Razina neposrednog djelovanja donosi daljnju razradu pa su u žarištu dizajna specifične mjere i uvjeti za provedbu javne politike. Tu se ciljevi dodatno strukturiraju (primjerice, određenjem pokazatelja provedbe), a instrumenti se razrađuju s obzirom na zahtjeve njihove provedbe (primjerice, određenjem kriterija za dobivanje poreznih olakšica). Učinkovit dizajn pretpostavlja kontekstu prilagođenu razradu instrumenata koji odgovaraju logično razrađenim ciljevima na različitim razinama općenitosti (van Geet i dr., 2021; Howlett i Rayner, 2013; Howlett, 2009).

U literaturi nema suglasja oko vrsta ciljeva po obliku, odnosno razinama općenitosti. Najčešće se, s jedne strane, razlikuju opći ciljevi (eng. *aims, goals*), koji su općenitih svrha, formalno definirani, nemjerljivi, neostvarivi, te bez vremenskog ograničenja i ciljanih skupina. S druge strane, ističu se operativni ciljevi (eng. *objectives*), koji se mogu ostvariti u potpunosti u određenom vremenskom periodu, imaju konkretne svrhe i operacionalizirane definicije, te se može izmjeriti njihovo ostvarenje koje se odnosi na specificiranu ciljanu skupinu (Howlett, 2011; Dunn, 2018, 1994; Howlett i Cashore, 2014; Petek i Petković, 2014). Stoga bi učinkovit dizajn bio onaj koji ima dobre omjere općih i operativnih ciljeva te logične i skladne odnose, zasnovane na jasnoj hijerarhiji, između viših općih i podređenih operativnih ciljeva. No u literaturi nema nikakvih preciznijih uputa o tome kakvi omjeri i kakvi odnosi su poželjni. Posebice je problem to što nema ni sustavnih empirijskih analiza o tome kakvi omjeri i odnosi su zaista prisutni u praksi stvaranja javnih politika.

Strukturni elementi ciljeva javnih politika

Ciljevi javnih politika u praksi iznimno su raznoliki. Naše dosadašnje empirijske analize (Petek i dr., 2022; 2021) pokazale su kako binarnu klasifikaciju ciljeva na opće i operativne nije moguće primijeniti u praksi. Naime, čisti primjeri koji obuhvaćaju sve značajke navedena dva tipa rijetko postoje jer je u praksi najčešće riječ o miješanim slučajevima. Ipak, stvarni ciljevi javnih politika mogu se dobro klasificirati na temelju niza značajki koje zaista posjeduju u praksi na temelju induktivnog zaključivanja u izgradnji empirijske teorije javnih politika. Sve značajke koje empirijski primjeri ciljeva imaju okupljaju se u dvije temeljne dimenzije ciljeva. Prva je tematska, jer svi ciljevi donose specifičan sadržaj koji pokazuje kakvo treba biti poželjno buduće stanje u nekoj djelatnosti ili području. Tako ciljevi sadržajno pokazuju što trebaju biti ishodi nekog resora, koje demokratske vrijednosti treba ostvariti, kako treba izgledati proces odlučivanja ili kako treba reformirati instrumente provedbe politika, te koje kriterije vrednovanja treba zadovoljiti (detaljnije v. u: Petek i dr., 2021). Osim sadržaja, svi ciljevi javnih politika pojavljuju se i u nekom specifičnom obliku. Formalne značajke ciljeva odnose se na njihovu tehničku dimenziju kojom se bavimo u ovome radu.

Tehnička dimenzija ciljeva javnih politika upućuje na njihovu arhitekturu, a svaki cilj se sastoji od strukturnih elemenata (Petek i dr., 2022). Naša analiza ciljeva u strateškim dokumentima hrvatskih javnih politika pokazala je da se može razlikovati šest osnovnih strukturnih elemenata (v. Tablicu 1). To su razina općenitosti nekog cilja; način ostvarenja tog cilja; vremenski okvir u kojem cilj treba biti ostvaren; kvantificirani pokazatelj realizacije cilja; korisnik kojem pogoduje ostvarenje cilja; te akter odgovoran za provedbu cilja. Navedeni elementi djelomično se poklapaju

s istaknutima u literaturi. Za prikladnost njihove primjene u odnosu na prethodna teorijska određenja elementi su međusobno razdvojeni, pojednostavljeni te su nadodani neki koje literatura ne ističe. Detaljno ćemo pojasniti navedene značajke prikazujući koje varijacije pojedini element može imati.

Tablica 1. Strukturni elementi ciljeva javnih politika

Element	Definicija elementa	Varijacije elementa/ značajke oblika ciljeva
1. Općenitost	Do koje mjere je cilj ostvariv	1A. Opće svrhe (nedostižni, neostvarivi ciljevi) 1B. Konkretno svrhe (ciljevi koji se mogu u potpunosti realizirati)
2. Način ostvarenja	Specificirana procedura, proces ili mehanizam ostvarenja cilja	2A. Određen način ostvarenja (A se može postići putem B, precizno ili neprecizno određeno B; cilj istovremeno objašnjava i što treba postići i kako to postići) 2B. Neodređen način ostvarenja (bez ikakvog načina ostvarenja)
3. Vremenski okvir	Krajnji rok za ostvarenje cilja	3A. Određen vremenski okvir (postoji rok za ostvarenje cilja, vrlo kratak ili dugoročan) 3B. Neodređen vremenski okvir (nema nikakvog krajnjeg roka za ostvarenje cilja)
4. Kvantificirani pokazatelj	Numerička vrijednost koja pokazuje realizaciju cilja	4A. Kvantificirani pokazatelj prisutan (cilj sadrži konkretan broj čija realizacija pokazuje potpuno ostvarenje cilja) 4B. Kvantificirani pokazatelj odsutan (nema nikakve numeričke vrijednosti kojom se mjeri realizacija cilja)
5. Korisnik	Specifični pojedinci ili društvene skupine kojima ostvarenje cilja donosi dobrobit	5A. Korisnik postoji (cilj navodi specifične pojedince, društvene skupine, strukovne grupe i/ili njihove organizacije i kolektivitet, u čiju korist se cilj provodi) 5B. Korisnik ne postoji (ne spominje se niti jedna ciljana skupina koja će imati koristi od ostvarenja cilja)
6. Odgovorni akter	Organizacija odgovorna za postizanje cilja, koordinira i nadzire provedbu ili sama poduzima konkretne aktivnosti za ostvarenje cilja	6A. Odgovorni akter određen (cilj navodi državna tijela i javne ustanove na nacionalnoj ili lokalnoj razini, te tijela nadnacionalnih organizacija koja su odgovorna za njegovo ostvarenje) 6B. Odgovorni akter neodređen (ne navodi se niti jedna organizacija koja ima odgovornost za ostvarenje cilja)

Izvor: autori (sažeto prema Petek i dr., 2022).

Kada govorimo o razini općenitosti ciljeva, ona se odnosi na onu tehničku značajku ciljeva koja određuje je li cilj ostvariv ili nije. Ako neki cilj nikada nije u potpunosti ostvariv, jer je riječ o nekoj vrijednosti koju se ne može apsolutno realizirati, posrijedi je cilj s općim svrhama. To je, primjerice, sloboda jer ne možemo biti apsolutno slobodni. Opći ciljevi su povezani s najširim ishodima i utjecajima neke politike (eng. *outcome, impact*), nedostižni su, nikada se ne mogu do kraja dosegnuti ni biti u potpunosti realizirani, te su stoga trajno važni. No ako je riječ o cilju koji se može u potpunosti ostvariti, kao što je primjerice povećanje broja posvojene djece za 5%, tada na razini općenitosti govorimo o cilju s konkretnom svrhom. Ciljevi s konkretnim namjerama odnose se na specifične rezultate nekog sektora kojima se preciziraju opći ciljevi na mikro razini neke politike, te su povezani sa specifičnim uslugama, dobrima i proizvodima (eng. *output*) i mogu se u potpunosti realizirati (Petek i dr., 2022: 723). Ova tehnička značajka ciljeva jest istaknuta u literaturi, ali

ju je za sustavnu empirijsku primjenu nužno teorijski odvojiti od ostalih obilježja strukture ciljeva.

U drugom strukturnom elementu ciljevi u svojoj formi uključuju – ili to ne čine – element koji govori kako oni mogu ili trebaju biti ostvareni, ističući specifičnu proceduru, proces ili mehanizam za postizanje tog cilja. Kada cilj uključuje element načina ostvarenja, on se može pojaviti u tri varijacije. Prvo, neki ciljevi ističu da se A može postići pomoću B, pri čemu je B precizno određen instrument javne politike ili mehanizam upravljanja. Drugo, neki ciljevi ističu da se A može postići s B, no B je nejasno i neprecizno određeno. Te treće, ciljevi mogu istim elementom odgovarati na pitanje što treba postići i kako to treba postići. Sve tri varijacije uključuju neki način ostvarenja cilja, no postoje i ciljevi koji nemaju taj element ni u jednoj varijaciji (Petek i dr., 2022: 723). Literatura ističe da se opći i operativni ciljevi razlikuju prema tome imaju li formalnu ili operativnu definiciju (Dunn, 1994), što je posve neprimjenjivo na primjere ciljeva u praksi, te je stoga zamijenjeno tehničkim elementom načina ostvarenja.

Treće, ciljevi kao strukturni element mogu imati vremenski okvir koji određuje krajnji rok do kada trebaju biti ostvareni. Ponekad to mogu biti vrlo kratki rokovi ili su ciljevi određeni kao dugoročni, a čak mogu ovaj element sadržavati i u dosta nepreciznoj formi (primjerice, kontinuirano tijekom provedbe strategije). S druge strane, postoje i ciljevi koji u svojoj tehničkoj dimenziji uopće ne sadržavaju ovaj element u bilo kojem obliku, već su zadani bez ikakvog vremenskog ograničenja (Petek i dr., 2022: 723-724).

Četvrto, strukturni element ciljeva je i kvantificirani pokazatelj, odnosno numerička vrijednost koja određuje razinu aspiracije čijim dosezanjem se može precizno tvrditi da je cilj ostvaren. Ponekad ciljevi određuju i da se samo jedan primjer nečega treba realizirati (primjerice, osmisliti program prevencije nasilja u školama). No postoje i ciljevi u čijoj strukturi ovaj element u potpunosti izostaje (Petek i dr., 2022: 724). Navedena su dva elementa istaknuta u literaturi, no za potrebe kodiranja primjera ciljeva iz prakse, teorijski su pojednostavljeni tako da uključuju sve varijacije pojavljivanja elementa, čak i one manje precizne.

Peto, ciljevi kao poželjna buduća stanja nekome donose dobrobit. Ako izrijekom ističu specifične pojedince ili društvenu skupinu koja će imati koristi od ostvarenja cilja, takav cilj sadrži element korisnika u svojoj strukturi. Korisnici mogu biti društvene skupine, ali i njihove organizacije i kolektiviteti (primjerice, organizacije mladih ili drvna industrija), a zatim i neke strukovne grupe (primjerice, odvjetnici ili učitelji). Može se istaknuti i da su korisnici svi građani. Kada niti jedna od ovih verzija ciljanih skupina javnih politika nije sadržana u strukturi nekog cilja, on nema elementa korisnika (Petek i dr., 2022: 724). Dosadašnja istraživanja ističu kako se opći i operativni ciljevi razlikuju po tome što imaju široko definirane i precizno specificirane ciljane skupine u svojoj strukturi (Dunn, 1994), što se ne može jednoznačno prepoznati u svim empirijskim primjerima. Stoga je ovaj tehnički element ciljeva značajno pojednostavljen na postojanje odnosno izostanak korisnika, te je precizirano o kojim vrstama korisnika je riječ.

Posljednja, šesta značajka strukture ciljeva jest određenje aktera koji je odgovoran za njihovu provedbu, u smislu da je nadležan koordinirati i nadzirati postizanje cilja ili poduzimati konkretne aktivnosti za ostvarenje cilja. Navedeni akteri mogu biti tijela državnog aparata središnje ili lokalne vlasti i javne ustanove, no i tijela nadnacionalnih organizacija. Kao i kod ostalih elemenata, značajka strukture nekog

cilja može biti izostanak određenja bilo kojeg odgovornog aktera (Petek i dr., 2022: 724). Ovu značajku prethodna istraživanja uopće ne ističu.

Tehnički tipovi ciljeva javnih politika

Ciljevi u svojoj strukturi na različite načine kombiniraju šest navedenih tehničkih elemenata. Specifične kombinacije značajki oblika ciljeva sustavno se ponavljaju u ciljevima hrvatskih javnih politika u praksi. Te su kombinacije tehnički tipovi ciljeva. Empirijska analiza hrvatskih strateških dokumenata pokazala je da je moguće razlikovati sedam tehničkih tipova ciljeva javnih politika, a to su: opći ciljevi, ciljevi usmjereni na način ostvarenja, usmjereni na odgovornog aktera, usmjereni na korisnika, konkretno usmjereni, polu-strukturirani te strukturirani ciljevi (v. Tablicu 2). Tehnički se tipovi međusobno razlikuju po tome sadrže li malo, nekoliko ili sve tehničke elemente te koje tehničke značajke kombiniraju u svojoj formi (Petek i dr., 2022: 726-730).

Tablica 2. Tehnički tipovi ciljeva javnih politika

TEHNIČKI TIPOVI CILJEVA JAVNIH POLITIKA							
ELEMENT	Opći	Usmjereni na način ostvarenja	Usmjereni na odgovornog aktera	Usmjereni na korisnika	Konkretno usmjereni	Polu-strukturirani	Strukturirani
Općenitost	Opća svrha	Opća svrha	Opća svrha	Opća ili konkretna svrha	Konkretna svrha	Konkretna svrha	Konkretna svrha
Način ostvarenja	-----	Određen	Određen	(Ne)određen	Određen	Određen	Određen
Korisnik	-----	-----	-----	Postoji	-----	Postoji	Postoji
Odgovorni akter	-----	-----	Određen	-----	-----	-----	Određen
Vremenski okvir	-----	-----	-----	-----	-----	Određen	Određen
Kvantificirani indikator	-----	-----	-----	-----	-----	-----	Prisutan

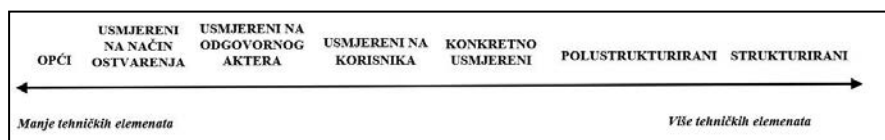
Izvor: autori (prilagođeno prema: Petek i dr., 2022: 729).

Opći ciljevi su tehnički tip ciljeva utemeljen na općim nedostižnim svrhama, s potpunim izostankom drugih elemenata. Takvi ciljevi ističu najopćenitije vrijednosti, te ne govore ništa o tome kada i kako ih realizirati, tko to treba činiti, u čije svrhe i u kojoj mjeri te nemaju određen način ostvarenja. Na općim svrhama utemeljeni su i ciljevi usmjereni na način ostvarenja. Njih karakterizira jedan dodatni tehnički element – uz opće svrhe navodi se i kako se cilj treba realizirati. Ako se uz opću svrhu i prisutnost načina realizacije cilja, u strukturi cilja može pronaći i da je određen akter koji je odgovoran za ostvarenje cilja, taj tip označava se kao cilj usmjeren na odgovornog aktera. Postoji i skupina ciljeva usmjerenih na korisnike. Ta vrsta tehničkih tipova nešto je raznolikija, jer u svojoj strukturi kombinira opće ili konkretne svrhe, način ostvarenja ili njegov izostanak, s određenjem korisnika realizacije cilja. Konkretno usmjerene ciljeve karakteriziraju dvije značajke, konkretna svrha te prisutnost načina njenog ostvarenja. Mnogo više značajki imaju polustrukturirani ciljevi. Oni imaju konkretnu svrhu, određen način ostvarenja, korisnika i vremenski okvir. Posljednji tip sadrži sve elemente preciznog oblikovanja ciljeva: prisutno

je određenje korisnika, indikatora, odgovornog aktera, vremenskog okvira i načina realizacije cilja kako bi se ostvarile neke konkretne svrhe.

Razmotrivši sve empirijski razvijene tipove, može se istaknuti da se tehnički tip općih ciljeva preklapa s teorijskim pojmom općih ciljeva, a strukturirani s operativnim ciljevima. No ostali tehnički tipovi mješavina su tih dvaju teorijskih koncepata. Na kraju ovog pregleda, potrebno je kratko komentirati odnose između opisanih tehničkih tipova ciljeva javnih politika. Ključni uvidi empirijske analize ukazuju na to da tehničke tipove nije moguće jasno i čvrsto hierarhizirati, kao što to navodi literatura javnih politika. Naime, u praksi ciljevi s općim svrhama nisu nužno uvijek viši ciljevi, nadređeni onima s konkretnim svrhama. Tako se, primjerice, opće ciljeve ne može odrediti najvišima od svih. S obzirom na to da nemaju način ostvarenja, zapravo su nepovezani s ostalim ciljevima te ih se stoga može nazvati "slobodno lebdećim" ciljevima. Isto tako, tehnički tipovi ciljeva s više značajki nisu uvijek podređeni ciljevima s manje značajki u smislu da čine njihovu razradu. Stoga je valjanije teorijsko razumijevanje međusobnih odnosa tehničkih tipova ciljeva predočiti kao kontinuum na kojem ciljevi variraju od onih s manje do onih s više tehničkih elemenata, od općih do konkretnih svrha (v. Sliku 1). Drugim riječima, tehnički tipovi ciljeva prelijevaju se jedan u drugoga, bez stroge granice među njima i bez čvrstog hierarhijskog odnosa kako inače literatura o javnim politikama sugerira.

Slika 1. Kontinuum tehničkih tipova ciljeva javnih politika

Izvor: Petek i dr., 2022: 18.

Ističemo kako je kontinuum tehničkih tipova ciljeva doprinos razumijevanju dizajna javnih politika u sklopu empirijske teorije javnih politika na temelju racionalističkog pristupa dizajnu javnih politika. Osim tim pristupom razumijevanju dizajna i načina na koji se određuju ciljevi javnih politika može se prilaziti i drugim pristupima koji, primjerice, naglašavaju utjecaj političkog konteksta ili društvene konstrukcije (May, 2001; Ingram, Schneider i DeLeon, 2007). U ovom radu, međutim, fokusiramo se na strukturu ciljeva kao činitelja učinkovitosti dizajna koju, ipak, najbolje ocrtava racionalistički pristup, te ga nastojimo unaprijediti empirijski utemeljenim spoznajama. Jedna od njih je, primjerice, uvid o postojanju kontinuumu tehničkih tipova ciljeva javnih politika prema kojem se dosadašnje upute kako učinkovitost dizajna javnih politika treba biti zasnovana na jasnoj hierarhiji općih i operativnih ciljeva čine promašenima.

Očito je znatno složenije postići sklad u odnosima višestrukih ciljeva jedne politike od napatka da viši opći ciljevi trebaju biti nadređeni nižim operativnim ciljevima. Jednostavno rečeno, takva uputa izostavlja većinu ciljeva koji su po svojem obliku između te dvije krajnosti. Potrebno je dakle dublje ući u višestruke oblike ciljeva javnih politika, a zatim u njihove međusobne odnose kako bi se utemeljenije procjenjivalo kako struktura ciljeva doprinosi ukupnoj učinkovitosti dizajna neke politike. Naš je rad mali korak u tom smjeru, ponajprije usmjeren na sustavnu analizu strukture ciljeva, njihove tehničke dimenzije, te tek djelomično na njihove odnose. No već po omjerima prisutnosti pojedinih tehničkih tipova, po tome koji oblici

ciljeva dominiraju u dizajnu, može se početno procjenjivati razina operacionalizacije nekog dizajna na sustavan način, te onda i evaluirati njegova opća učinkovitost.

Metodološki pristup

Kako bismo opisali i usporedili strukturne značajke ciljeva hrvatskih javnih politika, predstavljene tehničke tipove ciljeva koristimo kao okvir za analizu sadržaja hrvatskih strateških dokumenata. Građa koju analiziramo u radu prikupljena je u sklopu šireg istraživačkog projekta u kojemu su metodom kvalitativne analize sadržaja određena tematska i tehnička obilježja ciljeva (Petek i dr., 2021, 2022). U izbor analiziranih dokumenata uključeno je 11 krovnih strateških dokumenata kojima se u razdoblju od 2010. do 2020. godine u Hrvatskoj određivao sadržaj značajnih javnih politika, stoga što je uglavnom potrebno analizirati razdoblje od najmanje 10 godina kako bi se "uhvatilo" značajne promjene javnih politika (Sabatier, 2005: 25-26). Različitost uzorka osigurana je izborom strateških dokumenata koji se vežu uz učestale vrste javnih politika, uzimajući u obzir postojeće klasifikacije tipova javnih politika (Fink Hafner, 2007; Compston, 2004). Među 11 analiziranih strategija, pet ih se odnosilo na politike koje pripadaju različitim temeljnim područjima javnih politika, a fokusirane su na određene djelatnosti, poput obrazovanja ili nacionalne sigurnosti; tri su određivale višesektorske politike usmjerene ciljanim skupinama, a tri su bile strategije usmjerene rješavanju užitih, specifičnih društvenih potreba poput poticanja čitanja ili borbe protiv nasilja u obitelji (v. Tablicu 3 i popis kodiranih dokumenata u Prilogu 1).

Tablica 3. Analizirani strateški dokumenti prema tipu politike koji predstavljaju

Temeljna područja	Specifične teme	Ciljane skupine
Obrazovanje	Poticanje čitanja	Ravnopravnost spolova
Nacionalna sigurnost	Prerada drva	Osobe s invaliditetom
Pravosuđe	Obiteljsko nasilje	Mladi
Promet		
Zapošljavanje		

Izvor: autori (prema Petek, 2022).

Usmjerenost isključivo na krovne strateške dokumente donosi i određena ograničenja. Obuhvaćeni su samo proklamirani ciljevi koji se oblikuju na početku procesa stvaranja javnih politika, dok neke skrivene ciljeve, koji se otkrivaju tek pri završnom vrednovanju rezultata neke politike na kraju procesa, nije moguće zahvatiti ovim pristupom. Nadalje, razumljivo je i da ono što je inicijalno zapisano u strateškim dokumentima često ne bude u konačnici ostvareno ili da rezultati budu sasvim drugačiji od očekivanih. Isto tako, moguće je da pojedini ciljevi budu dodatno razrađeni u dokumentima koji nastaju nakon donošenja strategija, primjerice u akcijskim planovima, ali i da ciljevi ili grupe ciljeva predstavljaju formalno ispunjavanje zahtjeva nadnacionalnih aktera poput Europske unije. Usprkos tim ograničenjima, strategije su odabrane iz razloga što ih prepoznamo kao krovne dokumente javno

proklamiranih namjera izvršne i zakonodavne vlasti koji ipak donose najcjelovitiji obuhvat dizajna neke politike unutar jednog dokumenta. Dodatno, naša analiza uključuje komparaciju više sektora pa opseg analize ograničava dubinu analize.

Iako je riječ o samo po jednom dokumentu za pojedini resor, tekstovi izabranih strategija zajedno su dali čak 998 stranica građe iz koje su analizom obuhvaćeni samo oni citati koji se odnose na izjave o ciljevima u smislu "formalnih očitovanja o poželjnoj budućnosti, odnosno izjava kojima se deklarira što će vlast činiti" (Petek, 2022: 453). Izjave o ciljevima u građi razlikovale su se po razinama općenitosti i strukturnim obilježjima, a prilikom segmentiranja u programu *NVivo 12* organizirane su u jedinice kodiranja koje sadržavaju po jedan cilj, njih ukupno 2223. Veličina jedinica kodiranja varirala je od jedne riječi do pune rečenice, a svakoj jedinici kodiranja bilo je dodijeljeno šest kodova, s obzirom na razlikovanje osnovnih strukturnih elemenata ciljeva javnih politika opisanih u prvom dijelu rada (v. Tablicu 1). Svakoj jedinici kodiranja dodijeljen je jedan od dva moguća koda u svakoj od kategorija: 1) apstraktnost (opće/konkretno), 2) način ostvarenja (određen/neodređen), 3) vremenski okvir (određen/neodređen), 4) pokazatelj kvantificiranosti (prisutan/odsutan), 5) korisnik (postoji/ne postoji), i 6) odgovorni akter (određen/neodređen). Shema kodiranja s navedenim kategorijama i potkategorijama razvijena je u prethodnim fazama istraživanja kombiniranjem induktivne i deduktivne strategije prema koracima kvalitativne analize sadržaja (Schreier, 2012).¹

S obzirom na to da je žarište analize na tehničkim karakteristikama ciljeva koje često nisu izravno određene samim ciljnim izjavama već okolnim tekstom (npr. pokazatelji rezultata u pravilu se popisuju u tekstu nakon određenja cilja), kodiranje je bilo kontekstualno. Drugim riječima, kako bi svakoj jedinici kodiranja (uključujući i one koje sadrže samo jednu riječ) pripisali sva strukturna obilježja koja se na taj cilj odnose, kodovi su se dodjeljivali na temelju užeg konteksta, odnosno okolnog teksta u kojem se jedinica kodiranja nalazila. Odlomci teksta u kojima su bile smještene jedinice kodiranja iskorišteni su za određivanje (ne)prisutnosti pojedine tehničke značajke cilja (Petek, 2022). Uzevši u obzir da je za takvo kontekstom određeno kodiranje potrebno dobro poznavanje cijele strategije koja se kodira, svaku od 11 strategija u cijelosti je kodirao je po jedan član istraživačkog tima koji se specijalizirao za temu strategije. Pouzdanost se kodiranja osigurala usporedbom testnog kodiranja kroz vrijeme, tako što je svaki član tima testne jedinice "svoje" strategije kodirao ponovno u razmaku od dva tjedna. Riječ je o mjerenju pouzdanosti kodiranja u obliku konzistentnosti kodiranja jednog koda (Schreier, 2012). Ukupna pouzdanost svih članova tima u testnom kodiranju bila je 93%, pri čemu je slaganje u kodiranju za svaku od 11 strategija bilo iznad 85% što je ukazalo na zadovoljavajuću pouzdanost na razini tima i pojedinaca.

Opisanim kodiranjem ciljevi svih 11 strategija dobili su svoja strukturna obilježja temeljem kojih su, u drugoj fazi analize, svrstani u jedan od sedam tehničkih tipova ciljeva javnih politika predstavljenih u teorijskom dijelu rada (za sažet pregled v. Tablicu 2). Svrstavanje ciljeva u tehničke tipove provelo se korištenjem *NVivo* funkcije grupiranja kodova u skupove (eng. *sets*), i to stvaranjem sedam skupova od kojih je svaki odgovarao jednom tehničkom tipu ciljeva obuhvaćajući pripadajuće kodove strukturnih elemenata ciljeva. Na taj način, tehničkim tipovima ciljeva javnih politika pridružili smo ukupno 1549 jedinica za kodiranje iz svih 11 strategija. Preostala 674 cilja nisu razvrstana u tehničke tipove, jer je njihova struktura, kombi-

¹ Detaljan opis postupka razvoja sheme kodiranja v. u: Petek i dr. (2022).

nacija njihovih strukturnih elemenata, nesustavna, ne ponavlja se dovoljno učestalo kroz građu da kao stabilni obrazac kodiranja konstituira zaseban tehnički tip.

Nakon oblikovanja skupova za svih sedam tehničkih tipova ciljeva, dobivene skupove smo, potom, kvalitativno analizirali te njihov sadržaj predstavljamo i ilustriramo primjerima iz analiziranih dokumenata u idućem dijelu rada. Zatim smo analizirali zastupljenost svakog tehničkog tipa u analiziranim strategijama. Za to smo, prije svega, primijenili funkciju matičnog kodiranja (*matrix coding query*) u programu *NVivo*, kojom smo ukrižili kodove dodijeljene svakoj strategiji sa skupovima oblikovanima za tehničke tipove ciljeva. Dobivenu tablicu izvezli smo u Excel u kojem smo, potom, utvrdili i uspoređivali omjere zastupljenosti tehničkih tipova ciljeva po strateškim dokumentima. Uz pregled i usporedbu omjera zastupljenosti tehničkih tipova ciljeva u strateškim dokumentima, u nastavku teksta donosimo uvide o mogućim obrascima zastupljenosti tehničkih tipova ciljeva u hrvatskim strategijama koji mogu poslužiti u opisu i vrednovanju kvalitete dizajna javnih politika.

Primjeri tehničkih tipova ciljeva javnih politika u hrvatskoj praksi: kvalitativna analiza

Sukladno predstavjenim značajkama pojedinih tehničkih tipova ciljeva moguće je izdvojiti ogledne primjere iz obuhvaćenih strateških dokumenata kako bi se jasnije razumjelo njihove karakteristike. U primjeru općeg cilja iz Strategije nacionalne sigurnosti Republike Hrvatske (Hrvatski sabor, 2017; v. Okvir 1) istaknuti su nacionalni identitet i najopćenitije vrijednosti sadržane u Ustavu Republike Hrvatske (sloboda, jednakost, ravnopravnost, itd.) koje se nikad ne mogu apsolutno realizirati. Pri tome, nije navedeno na koji način je potrebno ostvariti zaštitu, jačanje i promociju najviših vrednota, tko bi bio odgovoran za provedbu i u kojem vremenu treba nešto ostvariti, na koju specifičnu skupinu se odnosi realizacija te, naravno, kako takav cilj kvantificirati. Dakle, uz opću svrhu nema niti jednog drugog tehničkog elementa u strukturi ovog cilja.

Okvir 1. Opći cilj

"Zaštita, jačanje i promocija najviših vrednota ustavnoga poretka i hrvatskoga nacionalnog identiteta" (Hrvatski sabor, 2017: 7).

Za ilustraciju tipa ciljeva usmjerenih na način ostvarenja može se izdvojiti primjer iz Strategije razvoja pravosuđa (Hrvatski sabor, 2012). U ovom cilju prisutna je opća svrha u vidu povećanja transparentnosti, koje nikada nije posve završeno, te način ostvarenja tog povećanja kroz različite modalitete (edukacije, komunikaciju s javnošću, pristup informacijama), ali izostaju odgovorni akteri i korisnici. Također, nije naveden ni vremenski okvir unutar kojeg je potrebno provesti taj cilj, ni indikator pomoću kojeg bi se kvantificiralo kretanje transparentnosti rada pravosudnih tijela (v. Okvir 2).

Okvir 2. Cilj usmjeren na način ostvarenja

"Povećanje transparentnosti rada pravosudnih tijela i Ministarstva pravosuđa kroz kontinuiranu komunikaciju s javnošću, educiranje javnosti i lakši pristup informacijama, posebice putem modernih komunikacijskih tehnologija" (Hrvatski sabor, 2012: 22).

U slučaju ciljeva usmjerenih na odgovornog aktera moguće je izdvojiti primjer iz Strategije obrazovanja, znanosti i tehnologije (MZOS, 2014). Iz primjera navedenog u Okviru 3, vidljivo je da je cilj općenite naravi (podizanje svijesti nije moguće apsolutno realizirati), ali je naveden način ostvarenja u vidu projekata i promotivnih aktivnosti. Pri tome, treba istaknuti da je u Strategiji – iako to nije vidljivo iz samog cilja – odmah uz cilj navedeno i da je on u nadležnosti tadašnjeg resornog ministarstva (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta) te su istaknuti i drugi akteri zaduženi provedbu koje, uz Ministarstvo, čine i Agencija za znanost i visoko obrazovanje, Hrvatski zavod za zapošljavanje te visoka učilišta (MZOS, 2014: 186). U pokazateljima provedbe navedeno je da su to broj provedenih projekata i promotivnih aktivnosti, ali izostaje konkretna kvantifikacija pokazatelja tj. numerička vrijednost, pa kvantificiranog pokazatelja zapravo nema. Također, nije izdvojena specifična skupina korisnika na koju je cilj usmjeren te vremenski okvir ostvarenja.

Okvir 3. Cilj usmjeren na odgovornog aktera

"Osmisliti i provesti projekt(e) i promotivne aktivnosti u svrhu podizanja svijesti o kulturi kvalitete i stavljanja naglaska na akademske vrijednosti i usklađenost postupaka osiguravanja kvalitete sa strateškim ciljevima" (MZOS, 2014: 186).

Tekst ispod cilja:

"NADLEŽNOST: MZOS

PROVEDBA: MZOS, AZVO i HZZ (osiguravanje sredstva za projekte), visoka učilišta (prijava, provođenje i sufinanciranje projekta)

POKAZATELJI PROVEDBE: Broj provedenih projekata / promotivnih aktivnosti. Razina svijesti o kulturi kvalitete i stavljanja naglaska na akademske vrijednosti i usklađenost postupaka osiguravanja kvalitete sa strateškim ciljevima" (MZOS, 2014: 186).

Ciljevi usmjereni na korisnika, kao što je spomenuto, navode specifične pojedince, društvene skupine, profesionalne grupe i/ili njihove organizacije i kolektivite, u čiju korist se cilj provodi. Pri tome, mogu imati opću ili konkretnu svrhu te određen ili neodređen način ostvarenja. Iz navedenog primjera iz Nacionalne strategije zaštite od nasilja u obitelji (MDOMSP, 2017) vidljivo je da su ciljane skupina djelatnici različitih razina vlasti ili organizacija civilnog društva (v. Okvir 4). U tom primjeru svrha je općenita (poboljšavanje programa nikada nije potpuno završeno), a način ostvarenja određen je u užem kontekstu dokumenta gdje se s podređenom mjerom navodi provedba kroz izobrazbe (MDOMSP, 2017: 44).

Okvir 4. Cilj usmjeren na korisnika

"Poboljšati i intenzivirati programe osposobljavanja za suzbijanje obiteljskog nasilja za djelatnike u državnim tijelima, tijela jedinica lokalne samouprave, jedinica područne (regionalne) samouprave i organizacija civilnog društva" (MDOMSP, 2017: 44).

Tekst ispod cilja:

"c) Mjere

1. Provoditi intenzivnu izobrazbu predstavnika državnih tijela, nadležnih tijela jedinica područne (regionalne) samouprave i organizacija civilnog društva o problematici nasilja u obitelji i odredbama Konvencije Vijeća Europe o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji." (MDOMSP, 2017: 44).

U slučaju konkretno usmjerenih ciljeva definirana je konkretna svrha te samo jedan dodatni strukturni element – način ostvarenja te konkretne svrhe. Tako se iz niže navedenog primjera vidi istovremeno i konkretna svrha i način ostvarenja (v. Okvir 5). Kao što je navedeno u opisu strukturnih elemenata, ciljevi mogu istim elementom odgovarati na pitanje što treba postići i kako to treba postići. Primjer konkretno usmjerenog cilja iz Strategije razvoja prerade drva i proizvodnje namještaja Republike Hrvatske (Vlada Republike Hrvatske, 2017a) pokazuje kako je temeljna svrha dostižna – IKT sustav može biti uspostavljen. Istovremeno, informacijsko-komunikacijski sustav je i način ostvarenja, mehanizam, odnosno alat koji vodi ka cilju. Ostalih strukturnih elemenata tehničke dimenzije ciljeva, aktera, korisnika, vremenskog okvira, i kvantificiranog pokazatelja, nema.

Okvir 5. Konkretno usmjereni cilj

"Uspostava informacijskog i komunikacijskog sustava o izvorima sufinanciranja investicijskih ulaganja prerade drva i proizvodnje namještaja" (Vlada Republike Hrvatske, 2017a: 7).

U pogledu polustrukturiranih ciljeva definirana je konkretna svrha, određeni su način ostvarenja te svrhe i vremenski okvir, te postoji jasna ciljana skupina. Kao ogleđni primjer može se izdvojiti cilj iz Nacionalne strategije izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom (Vlada Republike Hrvatske, 2017b). Iz ovog cilja vidljiva je konkretna svrha u pogledu dostižnosti ostvarenja cilja kroz povećanje broja djece koja su uključena u obrazovni sustav, kao i što je neupitno koja je skupina djece – djeca s teškoćama u razvoju – korisnik dobiti kroz ostvarenje cilja. Kontekstualno, u okolnom tekstu koji pojašnjava cilj, vidljiv je i način ostvarivanja ovog cilja kroz podređenu mjeru s više pripadnih aktivnosti, ali i vremenski ishod kada bi se cilj trebao ostvariti (v. Okvir 6). Međutim, za sam cilj nije određen nositelj te ne postoji kvantificirani indikator jer se samo govori o povećanju broja uključene djece, ali ne i o konkretno očekivanim brojkama.

Okvir 6. Polustrukturirani cilj

"Uključenost većeg broja djece s teškoćama u razvoju u redoviti sustav predškolskog, osnovnoškolskog i srednoškolskog te visokoškolskog odgoja i obrazovanja u sredini u kojoj dijete/mlada osoba živi." (Vlada Republike Hrvatske, 2017b: 25).

Tekst iznad cilja:

"Ciljevi i očekivani ishodi od 2017. do 2020." (Vlada Republike Hrvatske, 2017b: 25).

Tekst ispod cilja:

"Mjera 1. Osigurati inkluzivno obrazovanje za učenike s teškoćama u razvoju" (Vlada Republike Hrvatske, 2017b: 26).

Konačno, strukturirani ciljevi imaju određene i prisutne sve elemente, a svrha im je konkretna. Tako se iz niže navedenog primjera iz Nacionalne strategije izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom (Vlada Republike Hrvatske, 2017b) vidi konkretna svrha i način ostvarenja u istom elementu izrade nacionalnog okvira. Jasno je određena ciljana skupina u pogledu djece s poremećajima iz autističnog spektra, a kvantifikacija je određena kroz izradu jedne jedinice ishoda tj. jednog nacionalnog okvira. U strateškom dokumentu ovom je cilju jasno pridodana i nadležnost u vidu pojedinih nositelja i sunositelja te jasan rok za provedbu, tj. 2017. godina kao ona u kojoj bi se cilj trebao ostvariti (v. Okvir 7).

Okvir 7. Strukturirani cilj

"Izraditi nacionalni okvir za rani probir i ranu dijagnostiku djece s poremećajima iz autističnog spektra" (Vlada Republike Hrvatske, 2017b: 15).

Tablica pored cilja:

"Nositelji:

MDOMSP, MZ, MZO

Sunositelji:

UNICEF, ERF, udruge osoba s invaliditetom 2017" (Vlada Republike Hrvatske, 2017b: 15).

Opsežna baza podataka i ograničenje jednog članka ne dozvoljavaju minucioznu, dubinsku kvalitativnu analizu, ali i samo oslikavanje tehničkih tipova ciljeva primjerima daje važne uvide. Istaknuti primjeri predočuju nijansiranost tehničke dimenzije ciljeva. Ciljeve iz prakse nije moguće strogo podijeliti na opće i operativne ciljeve koji funkcioniraju na različitim razinama dizajna, s obzirom na to da su najčešće između ta dva čista oblika ciljeva javnih politika. Ciljevi hrvatskih javnih politika u svojoj formi najčešće "postupno" variraju: svaki tip razlikuje se tek u pokojem strukturnom elementu u odnosu na onaj koji mu je blizu po strukturi. Istovremeno, u svojoj ukupnosti, ciljevi pokazuju visoku raznolikost strukture. Kako se tipovi na kontinuumu postupno "prelijevaju" jedan u drugi, potrebno je precizno, fokusirano iščitavanje i promišljeno interpretiranje detalja konkretnih ciljeva kako bi se pojedini primjer klasificirao.

Zastupljenost tehničkih tipova ciljeva u hrvatskim strategijama: kvantitativna analiza

Kroz naše kodiranje ukupno smo detektirali 1549 ciljeva koji se mogu smjestiti u sedam tehničkih tipova ciljeva javnih politika (v. Tablicu 4). Pritom onih koji su usmjereni na način ostvarenja i koji su usmjereni na korisnika ima nešto više od 20%. Zatim slijede četiri tipa tehničkih ciljeva koji su zastupljeni s više od 10% – opći ciljevi, ciljevi usmjereni na odgovornog aktera, konkretno usmjereni ciljevi te strukturirani ciljevi. Samo je jedan tip ciljeva zastupljen s manje od 10%, a to je tip polustrukturiranih ciljeva kojih ima 7%.

Tablica 4. Udio tehničkih tipova ciljeva u hrvatskim javnim politikama

Tehnički tip	Frekvencija	Udio
Usmjereni na korisnika	371	24%
Usmjereni na način ostvarenja	342	22%
Opći ciljevi	210	14%
Usmjereni na odgovornog aktera	181	12%
Konkretno usmjereni	173	11%
Strukturirani ciljevi	161	10%
Polustrukturirani ciljevi	111	7%
Ukupno	1549	

Izvor: autori

Zastupljeniji su oni tehnički tipovi ciljeva koji imaju opću svrhu – opći ciljevi, ciljevi usmjereni na način ostvarenja i usmjereni na odgovornog aktera. Ova tri tipa ukupno čine udio od 48%, dok tri tipa koja imaju isključivo konkretnu svrhu (konkretno usmjereni, polustrukturirani i strukturirani ciljevi) čine 28%. Ostatak čine ciljevi usmjereni na korisnike koji imaju i opću i konkretnu svrhu, te su najučestaliji tehnički tip ciljeva u hrvatskim strateškim dokumentima. Zanimljivo je za primijetiti da su dva najmanje zastupljena tipa ciljeva polustrukturirani i strukturirani ciljevi, odnosno tipovi u kojima se najpreciznije i najiscrpnije pristupa planiranju realizacije.

Ako se dodatno uzme u obzir da otprilike trećina svih segmentiranih ciljeva u uzorku hrvatskih strateških dokumenata uopće nije uvrštena u prethodnu analizu stoga što ne pripada niti jednom tehničkom tipu jer nema stabilne strukture elemenata, nameće se zaključak da ciljevi hrvatskih javnih politika u promatranom razdoblju nisu precizno operacionalizirani. Dakle, podaci o udjelima tehničkih tipova ciljeva u ukupnoj građi pokazuju izraženu općenitost kao važnu značajku ciljeva hrvatskih javnih politika. Dominiraju ciljevi s nižom razinom pripremljenosti za primjenu. Važno je, pritom, napomenuti kako je samo kodiranje bilo iznimno blagotakodno pa se ciljevima s naznakom određenog elementa taj element pripisivao kao prisutan, što je maksimalno uvećalo rezultate za sve strukturne elemente.

Iako je nalaz o općenitoj prirodi hrvatskih ciljeva koristan za identifikaciju općeg stanja i potreba unaprjeđenja dizajna javnih politika u Hrvatskoj, razrađeni uvide možemo steći dodatnom analizom obrazaca zastupljenosti tehničkih tipova ciljeva s obzirom na konkretne strateške dokumente. U daljnjoj analizi stoga promatramo omjere zastupljenosti tehničkih tipova za pojedine politike, odnosno obrasce prevladavanja ili podzastupljenosti tipova ciljeva zasebno za analizirane strategije. Iako se prema podacima u ukupnoj građi manjak strukturiranih ciljeva pojavljuje kao opća karakteristika ciljeva svih hrvatskih javnih politika, detaljniji uvid u stanje po strategijama ukazuje da to nije u potpunosti slučaj u svim javnim politikama (v. Tablicu 5).

Usporedna analiza udjela tehničkih tipova ciljeva sažeto prikazana Tablicom 5 ukazuje na to da se s obzirom na omjere zastupljenosti pojedinih tipova 11 strategija može grupirati u tri veće skupine koje odgovaraju vrstama javnih politika. Prva skupina su strategije koje se vežu uz temeljna područja javnih politika i koje odlikuje najveća razina općenitosti. Nasuprot njima je skupina strategija usmjerenih ciljanim skupinama koje obilježava značajno veća operacionalizacija ciljeva. Između ove dvije krajnosti su strategije usmjerene specifičnim društvenim problemima kojima dominiraju općeniti ciljevi, no s određenim načinima ostvarenja i/ili korisnicima.

Dakle, veliki izostanak polustrukturiranih i strukturiranih ciljeva razvidan je u strategijama koje određuju temeljna područja javnih politika (npr. obrazovanje) i onima koje su usmjerene na rješavanje konkretnih društvenih potreba (npr. poticanje čitanja) ili problema (npr. obiteljsko nasilje). S druge strane, višesektorske javne politike usmjerene specifičnim ciljanim skupinama karakterizira viša razina strukturiranosti. Strategija koja određuje sadržaj politike za osobe s invaliditetom ide korak dalje, pa među ciljevima ima više od dvije trećine onih s konkretno određenom svrhom i načinom ostvarenja te svrhe. Štoviše, više od trećine ciljeva ove strategije ima određene korisnike, odgovorne aktere, vremenski rok te kvantificirane pokazatelje.

Tablica 5. Zastupljenost tehničkih tipova ciljeva po strategijama

	Opći ciljevi	Usmjereni na način ostvarenja	Usmjereni na odgovornog aktera	Usmjereni na korisnika	Konkretno usmjereni	Polustrukturirani ciljevi	Strukturirani ciljevi
Obrazovanje	36%	27%	6%	29%	1%	0%	0%
Nacionalna sigurnost	36%	55%	0%	10%	0%	0%	0%
Pravosuđe	9%	27%	26%	23%	16%	0%	0%
Promet	14%	37%	20%	16%	14%	0%	0%
Zapošljavanje	13%	7%	27%	47%	3%	3%	0%
Obiteljsko nasilje	7%	30%	15%	39%	9%	0%	0%
Poticanje čitanja	21%	31%	9%	34%	6%	0%	0%
Prerada drva	8%	19%	17%	34%	18%	3%	1%
Ravnopravnost spolova	11%	11%	0%	54%	9%	4%	11%
Osobe s invaliditetom	1%	2%	1%	20%	9%	29%	38%
Mladi	44%	9%	3%	0%	16%	0%	28%

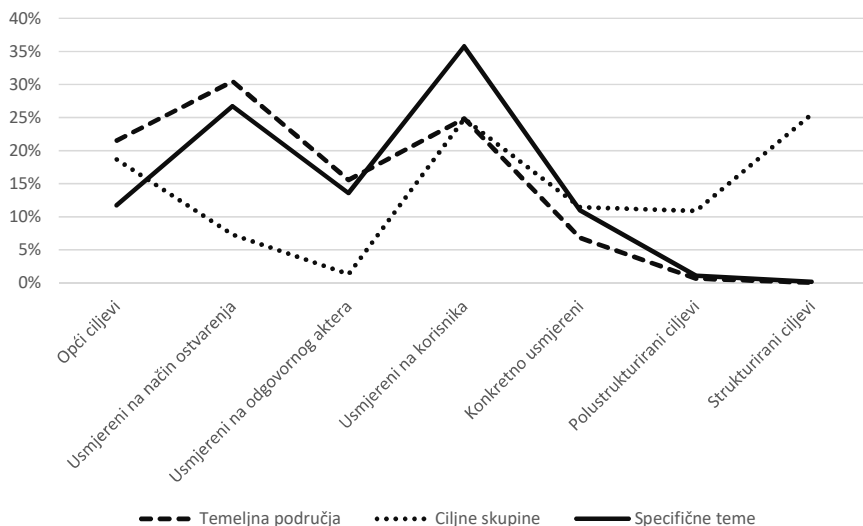
Napomena: Svi postoci pokazuju udio tipova ciljeva u pojedinom dokumentu.

Izvor: autori.

Ako se analiza izravno usmjeri prema usporedbi s obzirom na tipove javnih politika, što omogućuje analiza prosjeka udjela tipova ciljeva u trima vrstama strategija prikazana kroz Sliku 2, obrasci strukturiranosti postaju još vidljiviji. Podaci su prikazani kao kontinuum tehničkih tipova koji je pojašnjen u teorijskom dijelu rada. Kontinuum se proteže od tipova s općenitim svrhama bez ostalih strukturnih elemenata s jedne strane, do tipova s konkretnim svrhama s puno strukturnih elemenata s druge strane (v. Sliku 1).

Tehnički tipovi ciljeva u strategijama usmjerenima prema temeljnim područjima javnih politika (v. crtkanu liniju, Slika 2) raspoređeni su na kontinuumu koji značajno preteže prema kraju općenitosti. Prosjek udjela tehničkih tipova u ovoj skupini jasno ukazuje na potpunu dominaciju ciljeva koje karakterizira opća svrha te mjestimična pojavnost informacija o načinu ostvarenja, odgovornom akteru ili korisniku. U ovoj vrsti strateških dokumenata jako je malo ciljeva s konkretnom svrhom, a u potpunosti izostaju ciljevi strukturiranog, operativnog karaktera. Dizajn strateških dokumenata koji uređuju područja obrazovanja, prometa, zapošljavanja, pravosuđa i nacionalne sigurnosti s takvim obilježjima ciljeva djeluje kao "slobodno lebdeći", bez mnogo temelja za učinkovitu realizaciju i povezivanje s instrumentima javnih politika. U ovoj grupi, ako vratimo pogled Tablici 5, jedine jasnije naznake operativnosti posjeduje strategija politike zapošljavanja, koju uz simbolično prisustvo ciljeva s većom razinom operacionaliziranosti odlikuje izrazito velik broj ciljeva s jasno utvrđenim korisnicima.

Slika 2. Kontinuumi tehničkih tipova ciljeva u trima vrstama hrvatskih javnih politika

Izvor: autori

Dominacija ciljeva usmjerenih na korisnika karakteristika je grupe strateških dokumenata koji adresiraju specifične društvene probleme i potrebe (v. punu liniju, Slika 2). Strategije za borbu protiv nasilja, poticanje čitanja i prerade drva u čak trećini svojih ciljeva jasno određuju samo korisnike te (dijelom) definiraju konkretnu svrhu i način ostvarenja, izostavljajući informacije o ostalim strukturnim elementima. Ovu grupu strategija odlikuje i značajan udio ciljeva općenitog karaktera. Iako je taj udio manji no u strategijama koje određuju temeljna područja, polovina ciljeva ove skupine strategija su ciljevi s općenitim svrhama te eventualno određenim akterima ili načinom ostvarenja. S takvom strukturom ciljeva, strategije specifične namjene karakterizira ukotvljenost u općenitoj strani kontinuuma uz razvidan, iako još uvijek sramežljiv, iskorak prema operativnosti.

Iskorak prema operativnosti, odnosno višoj razini strukturiranosti najjasnije je vidljiv među višesektorskim strategijama kojima se određuje dizajn politika za specifične društvene skupine, poput politike ravnopravnosti spolova, politike za mlade i politike za osobe s invaliditetom. Ova skupina strateških dokumenata odskaka od ostalih strateških dokumenata značajnom zastupljenošću ciljeva koje odlikuje konkretno određena svrha i definiranost većine strukturnih elemenata. Štoviše, sve tri strategije ove skupine karakterizira zamjetan udio potpuno strukturiranih ciljeva, koji uz konkretnu svrhu imaju jasno definiran način ostvarenja, vremenski rok, kvantificirane pokazatelje provedbe te jasno određene odgovorne aktere i korisnike. Udio ovog tipa ciljeva u strategiji za osobe s invaliditetom prelazi čak jednu trećinu. U politici za mlade udio tog tipa ciljeva je nešto manji, no ipak prelazi jednu četvrtinu. Zanimljivo, u toj se politici dominacija dijeli između veoma strukturiranih i veoma općenitih ciljeva, kojih je čak 44%. Objašnjenje toga možemo pronaći u samoj strukturi politike za mlade koja je u Hrvatskoj široko postavljena, pa čak i eklektična (Kovačić, 2015).

Rasprava i zaključak

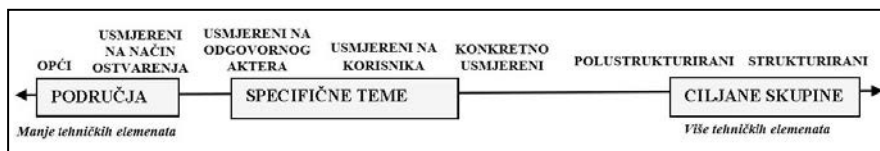
Iako se sustavna i usporedna analiza kvalitete ciljeva javnih politika u mnogim znanstvenim i praktičnim raspravama o učinkovitom dizajnu javnih politika često određuje tek kao romantična misija, ovim radom želimo pokazati kako ona nije nedostižna. Važno je, pri tom, osvijestiti različitost tematske i tehničke dimenzije ciljeva kako bi mogli kruške uspoređivati s kruškama, a jabuke s jabukama (Petek i dr., 2022; 2021). Analiza ciljeva hrvatskih javnih politika s obzirom na ključne elemente njihove strukture pokazuje kako sustavan opis elemenata tehničke dimenzije ciljeva različitih strategija i usporedba zastupljenosti tehničkih tipova ciljeva omogućuju relevantne uvide koji mogu poslužiti za vrednovanje i dizajniranje kombinacije ciljeva u određenoj javnoj politici.

Kvalitativna analiza je pokazala kako su tehnički tipovi ciljeva u hrvatskoj praksi vrlo raznoliki i iznimno nijansirani. Stoga ocjene učinkovitosti postojećeg dizajna, kao i recepti za unaprjeđenje učinkovitosti dizajna, moraju takvu prirodu ciljeva uzeti u obzir kako bi preskriptivne teze uopće bile primjenjive. S obzirom na to da ista shema kodiranja još nije primijenjena u drugim zemljama, nemamo egzaktnu međunarodnu komparativnu perspektivu na temelju koje bismo odredili koliko je visoka varijabilnost tehničke dimenzije ciljeva hrvatska specifičnost. Dakle, ostaje otvoreno pitanje do koje je mjere razvedena tehnička dimenzija ciljeva uobičajena značajka dizajna javnih politika, a koliko je ona rezultat "nezrelosti" u stvaranju hrvatskih javnih politika i nedovoljnih kapaciteta za opsežniji razvoj strukturnih elemenata ciljeva javnih politika.

Jedna od ocjena učinkovitosti dizajna i uputa za unaprjeđenje svakako treba biti usmjerena na omjere tehničkih tipova, što pokazuje kvantitativni dio naše analize. Iako dizajn stvarnih politika ne poznaje samo opće i operativne ciljeve, te iako su ciljevi s općenitim svrhama zasigurno nužni dio dizajna, ako oni dominiraju, pokazuje se da neka politika nije dovoljno razrađena i nije prikladno operacionalizirana za primjenu već na razini ciljeva. Naime, tehničke tipove ciljeva s desne strane kontinuuma, one konkretnije koji imaju više strukturnih elemenata, zasigurno je lakše učinkovito povezati s instrumentima provedbe. Omjer prisutnosti tehničkih tipova ciljeva u dizajnu pojedinih javnih politika dobar je pokazatelj učinkovitosti cjelokupnog dizajna te politike.

Dok, ukupno gledajući, hrvatske strategije obiluju ciljevima koji lebde u općenitosti i manjku strukturnih elemenata, detaljnija analiza strukture ciljeva s obzirom na tipove javnih politika ipak daje temelj za optimističniju razvojnu perspektivu. Nju je, kao što to Slika 3 pokazuje, najbolje predočiti pozicioniranjem skupina analiziranih javnih politika na kontinuumu tehničkih tipova ciljeva javnih politika. Analiza je pokazala da su se strateški dokumenti za temeljna područja javnih politika s obzirom na strukturu svojih ciljeva jasno ukotvili na kraju kontinuuma koji karakterizira posvemašnja nepreciznost i nerazrađenost. Pomak, iako nedostatan strukturiran, prema operacionalizaciji pokazale su strategije kojima se uređuju specifični društveni problemi ili potrebe. Potpun odmak prema strukturiranju, pak, uspjeli su napraviti strateški dokumenti za ciljane skupine koji se, barem s obzirom na analizu ciljeva, pokazuju kao ogledni primjeri razvoja prema većoj operativnosti i strukturiranosti dizajna javnih politika. Međutim, treba naglasiti da su precizno dizajnirani ciljevi nužan, ali ne i dovoljan uvjet za uspješnost pojedinih javnih politika.

Slika 3. Hrvatske javne politike na kontinuumu tehničkih tipova ciljeva

Izvor: autori (prema Petek i dr., 2022).

Višesektorske politike na popularnosti dobivaju nekoliko posljednjih desetljeća, te nisu klasični resori koje države razvijaju tijekom dugog niza godina, poput primjerice obrambene politike ili politike socijalne skrbi. Možda se u toj činjenici kriju razlozi veće prijemčivosti višesektorskih politika razrađenijim razinama dizajna i suvremenijim načinima strateškog planiranja i dizajniranja, s obzirom na manji otpor "starih struktura" i uhodanih načina odlučivanja. Dodatno, možda je sama priroda tih resora utjecala na njihov dizajn jer su to politike kojima je u središtu koordiniranje više resora pa one i za nižu razinu uspješnosti moraju biti kvalitetnije, odnosno učinkovitije dizajnirane. Za odgovore na pitanja o tome zašto su pojedine hrvatske javne politike dizajnirane na specifične načine tek treba provesti sustavna empirijska istraživanja kako bi se dali znanstveno utemeljeni odgovori. No naša početna analiza već sada pokazuje da u hrvatskoj javnoj upravi ipak postoje kapaciteti i ekspertiza za kvalitetnije dizajniranje javnih politika, za postavljanje učinkovitijih i strukturiranijih ciljeva, barem u nekim resorima i za neke javne teme i probleme.

U kontekstualiziranju hrvatskih javnih politika na kontinuumu strukturiranosti ciljeva, ipak je važno napomenuti kako su analizirane strategije usvajane nakon 2010. i vrijedile su najkasnije do 2020. godine. Iako su u prethodnim razdobljima postojali pokušaji razvoja okvira za kvalitetnu pripremu razvojnih dokumenata (Mirošević, 2012), posljednjih pet godina hrvatski kontekst dizajniranja javnih politika obilježio je zamah prema razvoju novog pristupa strateškom planiranju i dizajniranju javnih politika. Osnovu tog novog pristupa čine *Zakon o sustavu strateškog planiranja i upravljanja razvojem Republike Hrvatske* (Hrvatski sabor, 2017), te glavna krovna strategija aktualne Vlade – *Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine* (Hrvatski sabor, 2021), s kojima se moraju uskladiti svi novi strateški dokumenti. Zatim, usvojena je i nova jedinstvena metodologija izrade strateških dokumenata (Ministarstvo regionalnih razvoja i fondova Europske unije, 2020), s nizom uputa i obrazaca za pripremu nacionalnih planova, akcijskih planova, provedbenih programa i izvješća (Razvoj.gov.hr, 2023).

Ključna promjena koju uvodi nova metodologija jest nužnost logičke povezanosti sastavnica dizajna te jasnije određenje odnosa između ciljeva javnih politika, koje dijeli na strateške i posebne ciljeve te specifične ciljeve, odnosno mjere. Za sve tipove ciljeva metodologija definira nužne strukturne elemente, poput pokazatelja ili vremenskog okvira, koji uvelike odgovaraju tehničkim obilježjima korištenima u ovom radu za analizu ciljeva hrvatskih strateških dokumenata. To ukazuje da se u praksi sve više prepoznaje važnost strukture ciljeva za kvalitetu i učinkovitost dizajna javnih politika. No pitanje je kako će se usporedno s tom metodologijom razvijati kapaciteti za učinkovito dizajniranje u javnoj upravi svih resora, posebice u smislu metodološkog znanja službenika te IKT alata za prikupljanje i obradu podataka koji su nužni preduvjeti za daljnji razvoj. Naravno, bez jake i kontinuirane potpore političke elite, značajnijeg iskoraka u smjeru učinkovitijeg dizajna hrvatskih javnih politika ne može biti.

S obzirom na to da je spomenuta metodologija još uvijek relativna novost za hrvatsku javnu upravu, ovaj rad može poslužiti kao doprinos u naporima jačanja kapaciteta dionika različitih javnih politika za rad na dizajnu tih politika. Također, iako traži velike iskorake, metodologija izrade strateških dokumenata postepeno postaje dio prakse pa se u trenucima pisanja ovoga rada već može pronaći nekoliko strateških dokumenata, poput novih strateških dokumenata za osobe s invaliditetom (Vlada RH, 2021), koji slijede novu metodologiju strateškog planiranja. Takav trend otvara mogućnost analize novih, poboljšanih strateških dokumenata primjenom analitičkog okvira i metodologije korištene o ovom radu. Tek usporedba stanja prije i nakon 2020. dat će nam osnovu za obuhvatniji uvid u kvalitetu dizajna ciljeva javnih politika i njihovu učinkovitost. Za to je potreban dodatni vremenski odmak kako bi uzorak novih strategija bio opsežniji, te kako bi se analiziralo desetak godina procesa stvaranja javnih politika, koliko je, kako smo napomenuli, najmanje potrebno da se u dovoljnom dometu obuhvate promjene i inovacije u javnim politikama (Sabatier, 2005). Dodatno, potrebno je napraviti dublju analizu odnosa između ciljeva, na koji su način povezani jedan s drugim i koliko su međusobno tematski skladni. Tek s umrežavanjem višesmjernih analiza ciljeva obuhvatno bi se ocijenila njihova kvaliteta i utjecaj na učinkovitost dizajna.

Istovremeno, najnoviji trendovi u istraživanjima dizajna javnih politika naglašavaju kako je za kvalitetnu ocjenu učinkovitosti dizajna, analize pojedinih sastavnica dizajna potrebno nadopuniti istraživanjima koje razmatraju ukupnost odnosa između ciljeva, instrumenata i upravljačkih modela u kojem se javne politike donose i provode (Kekez i Munta, 2021; Howlett i Rayner, 2018). Također, značajne uvide za razumijevanje i vrednovanje dizajna možemo dobiti promatrajući procese kojima se samo dizajniranje odvija (Howlett i Mukherjee, 2018). Utoliko, obuhvatna ocjena kvalitete dizajna hrvatskih javnih politika traži nadogradnju analize strukture ciljeva istraživanjem odnosa među svim sastavnicama dizajna javnih politika, kao i analizama procesa kojim se kvalitetne ili manje kvalitetne politike oblikuju, usvajaju i provode.

Literatura

- Bali, A. S., i Ramesh, M. (2018). Policy Capacity: A Design Perspective. U: M. Howlett i I. Mukherjee (ur.), *Routledge handbook of policy design* (str. 331-345). New York i London: Routledge
- Baketa, N. (2022). Koherentnost ciljeva strateških dokumenata u Hrvatskoj: obražovanje, mladi i poticanje čitanja. *Hrvatska i komparativna javna uprava*, 22(4), 667-702. <https://doi.org/10.31297/hkju.22.4.3>
- Cashore, B., & Howlett, M. (2007). Punctuating Which Equilibrium? Understanding Thermostatic Policy Dynamics in Pacific Northwest Forestry. *American Journal of Political Science*, 51(3), 532-551. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2007.00266.x>
- Compston, H. (2004). *Handbook of public policy in Europe. Britain, France and Germany*. Houndmills, Velika Britanija, UK: Palgrave. <https://doi.org/10.1057/9780230522756>
- Doern, G. B. (1981). *The Nature of Scientific and Technological Controversy in Federal Policy Formation*. Ottawa: Science Council of Canada.
- Doern, G. B., i Wilson, V. S. (1974). Conclusions and Observations. U: G. B. Doern i V. S. Wilson (ur.), *Issues in Canadian Public Policy* (str. 337-345). Toronto: Macmillan.
- Dunn, W. N. (2018). *Public Policy Analysis*. New York i London: Routledge.
- Dunn, W. N. (1994). *Public policy analysis: An introduction*. Hoboken: Prentice Hall.
- Fink Hafner, D. (2007). Znanost "o" javnih politikah in "za" javne politike. U: D. Fink Hafner (ur.), *Uvod v analizo politik. Teorije, koncepti, načela* (str. 9-30). Ljubljana: Fakultet za družbene vede.
- Geet, M. T. van, Verweij, S., Busscher, T., i Arts, J. (2021). The importance of policy design fit for effectiveness: a qualitative comparative analysis of policy integration in regional transport planning. *Policy Sciences* 54, 629-662.
- Howlett, M. (2011). *Designing public policies*. New York i London: Routledge.
- Howlett, M. (2014). From the 'old' to the 'new' policy design, design thinking beyond markets and collaborative governance. *Policy Sciences*, 47(3), 187-207.
- Howlett, M. (2018). The context and components of policy design: Governance modes and policy regimes. U: M. Howlett & I. Mukherjee (ur.), *Routledge Handbook of Policy Design* (str. 20-33). New York i London: Routledge.
- Howlett, M. (2009). Governance modes, policy regimes and operational plans: A multi-level nested model of policy instrument choice and policy design. *Policy Sciences*, 42(1), 73-89.
- Howlett, M., i Cashore, B. (2014). Conceptualising public policy. U: I. Engelli i C. Rothmayr Allison (ur.), *Comparative policy studies: Conceptual and methodological challenges* (str. 17-34). New York: Palgrave Macmillan.
- Howlett, M., i Mukherjee, I. (2018). Introduction: The Importance of Policy Design: Effective Processes, Tools and Outcomes. U: M. Howlett i I. Mukherjee (ur.), *Routledge handbook of policy design* (str. 3-20). New York i London: Routledge.
- Howlett, M., Mukherjee, I., i Rayner, J. (2014). The Elements of Effective Program Design: A Two-Level Analysis. *Politics and Governance*, 2(2), 1-12.

- Howlett, M., i Rayner, J. (2018). Coherence, congruence and consistency in policy mixes. U: M. Howlett & I. Mukherjee (ur.), *Routledge handbook of policy design* (str. 389-403). New York i London: Routledge.
- Howlett, M., i Rayner, J. (2013). Patching vs packaging in policy formulation: Assessing policy portfolio design. *Politics and Governance*, 1(2), 170-182.
- Hrvatski sabor (2017). Zakon u sustavu strateškog planiranja i upravljanja razvojem Republike Hrvatske. *Narodne novine*, 123.
- Ingram, H., Schneider, I., i DeLeon, P. (2007). Social Construction and Policy Design. U: P. Sabatier (ur.), *Theories of the Policy Process* (str. 93-129), Boulder, Colorado: Westview Press.
- Kekez, A., i Munta, M. (2022). Upravljački prioriteti političkog odlučivanja: analiza procesnih ciljeva hrvatskih javnih politika. *Hrvatska i komparativna javna uprava*, 22(4), 703-733. <https://doi.org/10.31297/hkju.22.4.2>
- Kern, F., i M. Howlett. (2009). Implementing Transition Management as Policy Reforms: A Case Study of the Dutch Energy Sector. *Policy Sciences*, 42(4), 391-408.
- Knudson, W. A. (2009.). The Environment, Energy, and the Tinbergen Rule. *Bulletin of Science, Technology & Society*, 29(4), 308-312.
- Kovačić, M. (2015). Politika za mlade u hrvatskoj – anatomija jedne javne politike. U: V. Ilišin, A. Gvozdanović, i D. Potočnik (ur.), *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo i Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
- May, P. (1991). Reconsidering Policy Design: Policies and Publics. *Journal of Public Policy*, 11(2), 187-206. <https://doi.org/10.1017/S0143814X0000619X>
- Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije. (2020). *Priručnik o strateškom planiranju*. Preuzeto s <https://www.istra-europa.eu/wp-content/uploads/2021/03/Priruc%CC%8Cnik-o-strates%CC%8Ckom-planiranju.pdf>
- Mirošević, H. (2012). *Analiza razvojnih dokumenata Republike Hrvatske*. Zagreb: Ekonomski institut.
- Petek, A. (2022). Uvodnik: ciljevi hrvatskih javnih politika. *Hrvatska i komparativna javna uprava*, 22(3), 451-467. <https://doi.org/10.31297/hkju.22.3.4>
- Petek, A., i Petković, K. (ur.). (2014). *Pojmovnik javnih politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Petek, A., Zgurić, B., Šinko, M., Petković, K., Munta, M., Kovačić, M., Kekez, A., i Baketa, N. (2022). From hierarchy to continuum: classifying the technical dimension of policy goals. *Policy Sciences*, 55, 715-736. <https://doi.org/10.1007/s11077-022-09476-0>
- Petek, A., Baketa, N., Kekez, A., Kovačić, M., Munta, M., Petković, K., Šinko, M., i Zgurić, B. (2021). Unboxing the vague notion of policy goals: Comparison of Croatian public policies. *European Policy Analysis* 7(2), 451-469. <https://doi.org/10.1002/epa2.1106>
- Razvoj.gov.hr (2023). *Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije. Upute o postupanju za tijela državne uprave*. <https://razvoj.gov.hr/istaknute-teme/sustav-strateskog-planiranja-i-upravljanja-razvojem-republike-hrvatske-4570/upute-o-postupanju-za-tijela-drzavne-uprave/4580>

- Sabatier, P. (2005). From Policy Implementation to Policy Change: A Personal Odyssey. U: Á. Gornitzka, M. Kogan i A. Amaral (ur.), *Reform and Change in Higher Education. Analysing Policy Implementation* (str. 17-34). Dordrecht: Springer.
- Sandström, A., Söderberg, C., Lundmark, C., Nilsson, J., i Fjellborg, D. (2020). Assessing and explaining policy coherence: A comparative study of water governance and large carnivore governance in Sweden. *Environmental Policy and Governance*, 30(1), 3-13. <https://doi.org/10.1002/eet.1871>
- Schreier, M. (2012). *Qualitative content analysis in practice*. London, UK: Sage
- Siddiki, S., i Curley, C. (2022) 'Conceptualising policy design in the policy process', *Policy & Politics*, 50(1): 117-135.
- Skovgaard, J. (2018). Policy coherence and organizational cultures: Energy efficiency and greenhouse gas reduction targets. *Environmental Policy and Governance*, 28(5), 350-358. <https://doi.org/10.1002/eet.1821>
- Söderberg, C. (2016). Complex governance structures and incoherent policies: Implementing the EU water framework directive in Sweden. *Journal of Environmental Management*, 183, 90-97, <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2016.08.040>
- Tinbergen, J. (1952). *On the Theory of Economic Policy*. Dordrecht: North-Holland Pub. Co.
- Vlada RH (2021). Odluka o donošenju Nacionalnog plana izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom za razdoblje od 2021. do 2027. godine i Akcijskog plana izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom za razdoblje od 2021. do 2024. godine. *Narodne novine*: 143.

Prilog 1. Popis kodiranih dokumenata

- Hrvatski sabor (2011). *Nacionalna politika za ravnopravnost spolova za razdoblje od 2011. do 2015. godine*. NN 88/11.
- Hrvatski sabor (2012). *Strategija razvoja pravosuđa za razdoblje od 2013. do 2018. godine*. NN 144/12.
- Hrvatski sabor (2014). *Nove boje znanja. Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije*, NN 124/14.
- Hrvatski sabor (2017). *Strategija nacionalne sigurnosti Republike Hrvatske*, NN 75/17.
- Ministarstvo mora, prometa i infrastrukture (2017). *Strategija prometnog razvoja Republike Hrvatske (2017.-2030.)*. <https://mmpi.gov.hr/>
- Ministarstvo rada i mirovinskoga sustava (2017). *Smjernice za razvoj i provedbu aktivne politike zapošljavanja u Republici Hrvatskoj za razdoblje od 2018. do 2020. godine*. <https://vlada.gov.hr>
- Ministarstvo socijalne politike i mladih (2014). *Nacionalni program za mlade za razdoblje od 2014. do 2017. godine*. <https://demografijaimladi.gov.hr>
- Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku (2017). *Nacionalna strategija zaštite od nasilja u obitelji za razdoblje od 2017. do 2022. godine*. <https://mrosp.gov.hr>
- Vlada Republike Hrvatske (2017a). *Strategija razvoja prerade drva i proizvodnje namještaja Republike Hrvatske 2017. – 2020. s Akcijskim planom provedbe 2017.-2020.* NN 44/17.

Vlada Republike Hrvatske (2017b). *Nacionalna strategija izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom od 2017. do 2020. godine*. NN 42/17.

Vlada Republike Hrvatske (2017c). *Nacionalna strategija poticanja čitanja za razdoblje od 2017. do 2022. godine*. <https://min-kulture.gov.hr>

The Structuring of Goals as a Condition of Effective Policy Design: Analysis of the Technical Dimension of Croatian Policy Goals

Abstract The goal of the paper is to contribute to the development of the empirical theory of public policies in matters of the quality of public policy design. The paper is focused on the goals of public policies which are the central component of the design of each policy area. The analytical framework is based on the distinction of seven technical types of public policy goals: general goals, goals focused on the way of realization, on the responsible actor, on the user, concretely focused goals, semi-structured and structured goals. The collection and analysis of data are guided by the rules of qualitative content analysis, and the objectives are investigated using 11 strategic documents of the Croatian government. In the examined policies, goals with general purposes dominate, as well as those with a smaller number of structural elements, which shows a lower level of operationalization of goals, poorer quality of preparation for implementation and connection with instruments, and a lower effectiveness of the design of Croatian public policies. The groups of analyzed policies differ, and the strategies intended for the target groups are better operationalized than those of the fundamental areas and specific social problems. The analysis of technical types of goals shows that the ratios between the frequency of their occurrence are a good indicator of the overall efficiency of public policy design.

Keywords Croatian policy strategies, policy design, policy goals, structure of policy goals, technical characteristics of policy goals, qualitative content analysis

Kako citirati članak / How to cite this article:

Kekez A., Baketa, N., Kovačić, M., i Petek, A. (2023). Strukturiranje ciljeva kao uvjet učinkovitog dizajna javnih politika: analiza tehničke dimenzije ciljeva hrvatskih javnih politika. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 155-179. <https://doi.org/10.20901/an.20.09>

***MEĐUNARODNI ODNOSI:
RUSKA VANJSKA POLITIKA I
RUSKO-UKRAJINSKI RAT***

***INTERNATIONAL RELATIONS:
RUSSIAN FOREIGN POLICY AND
RUSSO-UKRAINIAN WAR***

MEĐUNARODNO DRUŠTVO U KONCEPTIMA VANJSKE POLITIKE RUSKE FEDERACIJE 2000-2023: ANALIZA PREMA PRISTUPU ENGLSESKE ŠKOLE MEĐUNARODNIH ODNOSA

Davor Boban <https://orcid.org/0000-0002-9748-3250>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: davor.boban@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.20.06>

Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 14. 8. 2023.
Prihvaćeno: 25. 9. 2023.

Sažetak Koncepti vanjske politike Ruske Federacije doneseni od 2000. do 2023. imaju komunikacijsku funkciju o glavnim ciljevima i idejama ruskih vanjskopoličkih aktera. Koristeći pristup Engleske škole međunarodnih odnosa, posebice njezina teorijska obilježja međunarodnog društva, pluralističkog i solidarističkog pristupa te globalnog i regionalnog društva, u radu se analiziraju ruske ideje o međunarodnom društvu koje su istaknute u tim konceptima. Zajedno s tom analizom pokazano je koliko se stvarna ruska vanjska politika podudara s idejama iznesenim u njima.

Ključne riječi međunarodno društvo, Engleska škola, Rusija, vanjska politika, međunarodni odnosi

Uvod

Krajem ožujka 2023. ruski predsjednik Vladimir Putin potpisao je ukaz o donošenju novog Koncepta vanjske politike Ruske Federacije koji je peti takav koncept koji je usvojen od njegova dolaska na vlast 2000. Koncepti su od početka bili najvažniji službeni pokazatelji smjera i promjena ruske vanjske politike jer sadrže informacije koje Kremlj ističe prema svijetu o prijedlozima, zahtjevima i kritikama o tome kakvi međunarodni odnosi jesu i kakvi bi trebali biti.

Ruska vanjska politika i stavovi o međunarodnim odnosima obrađeni su u mnogobrojnim znanstvenim studijama. Oni se kreću od obrade vrlo specifičnih tema, poput plinske i naftne trgovine (npr. Andrei, 2022; Boban i Petrović, 2021; Sharples, 2016), do vrlo općenitih studija o sadržaju ruske vanjske politike u postsovjetskom razdoblju (npr. Donaldson i Nadkarni, 2019; Tsygankov, 2016). Zbog njihove brojnosti teško je nabrojati sve teorijske pristupe koji su korišteni u njihovoj izradi, no lako se može opaziti da se dominacija realističke škole u istraživanju međunarodnih odnosa odražava i na istraživanje ruske vanjske politike i međunarodnog položaja Rusije. Malobrojni su radovi o tome napisani iz perspektive Engleske škole međunarodnih odnosa. Premda je razumljivo da zbog sukoba i neslaganja među velikim silama prevladava realistički pristup u istraživanjima, nije jasan razlog zbog čega se pristup Engleske škole gotovo uopće ne koristi kada je Rusija u pitanju.

Taj nedostatak naročito je upadljiv s obzirom na status te države kao svjetske sile i njezinu vanjsku politiku koja sadrži ideje koje se uklapaju u predmet istraživanja

i teoretiziranja te škole, poput suradnje među državama temeljene na zajedničkim vrijednostima i interesima, regionalne suradnje, naglašavanja važnosti suvereniteta, Ruskog svijeta koji okuplja države u kojima žive Rusi, poštivanja zajedničkih pravila i institucija u međunarodnoj zajednici i sl. Ovaj rad nastoji umanjiti tu prazninu analizirajući službene ruske stavove o strukturi, sadržaju i poretku međunarodnog društva koji su sadržani u pet koncepata vanjske politike od 2000. do 2023. i pronaći odgovor na pitanje kakvo međunarodno društvo Rusija želi. U ovom radu ti se stavovi povezuju s njihovom realizacijom, no naglasak je ponajprije na konceptima, a tek potom na stvarnoj vanjskoj politici. Ako bi se ona dubinski analizirala, to bi prelazilo opseg rada prihvatljiv za članak u časopisu.

Rad je podijeljen u šest dijelova. Poslije Uvoda, drugi i treći dio su teorijski. U njima se prikazuju teorijska objašnjenja međunarodnih odnosa Engleske škole s naglaskom na međunarodno društvo i njegov poredak. U sljedećem dijelu opisan je položaj Rusije u međunarodnom društvu od nastanka SSSR-a do dolaska Vladimira Putina na vlast. Sadržajno to poglavlje pokriva dva povijesna razdoblja: sovjetsko te postsovjetsko pod predsjednikom Borisom Jeljcinom. U glavnom, petom dijelu rada analizirat će se obilježja međunarodnog društva koja se nalaze u Putinovim vanjskopolitičkim konceptima 2000-2023. Posljednji dio rada je zaključak.

Međunarodno društvo

Engleska škola međunarodnih odnosa počela se razvijati sredinom 20. st. u Ujedinjenom Kraljevstvu. Tijekom vremena postala je "mješavina realističkog shvaćanja moći i ravnoteže moći te liberalne perspektive načina na koji međunarodno pravo, pravila, norme i institucije djeluju na međunarodnoj razini" (Viotti i Kauppi, 2011: 239). Škola je razvila specifičan pristup istraživanju međunarodnih odnosa kroz trijadu pojmova: međunarodni sustav (*international system*), međunarodno društvo (*international society*) i svjetsko društvo (*World society*) (Dunne, 2008; Keene, 2009: 104; Buzan, 2001). Prominentni autor Engleske škole Barry Buzan (2001) tvrdi da se međunarodni sustav tiče "politike moći među državama" (Buzan, 2001: 474), međunarodno društvo tiče se "institucionalizacije zajedničkih interesa i identiteta među državama" (Buzan, 2001: 475), a svjetsko društvo "uzima pojedince, nedržavne organizacije i konačno globalno stanovništvo u cjelini kao žarište globalnih društvenih identiteta i uređenja" (Buzan, 2001: 475). To znači da se prva dva koncepta tiču država, dok je svjetsko društvo podržavni i naddržavni, samo ne državni koncept, premda države u njemu nisu izumrle (Williams, 2005: 20; Neumann, 2001: 505, 507; Williams, 2005: 20).

Od sva tri stupa Engleske škole međunarodno društvo u njezinom je središtu (Viotti i Kauppi, 2011: 239). Njega Bull i Watson (1984: 1) definiraju kao "skupinu država (ili, općenitije, skupina neovisnih političkih zajednica) koje ne samo da tvore sustav, u smislu da je ponašanje svake od njih neophodan čimbenik u kalkulacijama drugih, nego su također dijalogom i pristankom uspostavili zajednička pravila i institucije za vođenje svojih odnosa, te prepoznaju svoj zajednički interes u održavanju tih dogovora" i ono stoga pretpostavlja postojanje "moralne zajednice" (Dore, 1984: 408). Među autorima Engleske škole ne postoji slaganje o konceptu međunarodnog društva.¹ Kako bi ga se lakše razumjelo, Buzan (2001: 477) stvara

¹ Imaju li se na umu prigovori koji su toj školi upućeni zbog neodređenosti njezine metode i teorije, naročito iz perspektive američkih autora međunarodnih odnosa (Finnemore, 2001), teško je očekivati postizanje suglasnosti o sadržaju njezinih glavnih pojmova.

analogiju između ljudskog i međunarodnog društva – prvo društvo ljudi "oblikuju i oblikovani su od njega", a u drugome društvu tu ulogu imaju države. Preciznije rečeno, ono je "stvar intersubjektivnog značenja ugrađenog u praksu" koja nastaje radom državnika (Epp, 1998: 55). Williams (2014: 128) tvrdi da je "globalizacija društva država usadila primarni i povlašteni položaj država u međunarodnom poretku, čineći međunarodno društvo ključnom analitičkom, eksplanatornom i normativnom kategorijom" u trijadi konceptata Engleske škole. Buzan (2001: 487) uz to tvrdi da međunarodno društvo ponajprije čine dominantne jedinice što čini njihov status nejednakim.

Osim pitanja članstva, u Engleskoj školi javlja se i pitanje koliko postoji međunarodnih društava i na kojim razinama organizacije. Među autorima uglavnom postoji suglasnost o tome da postoje globalno i regionalna međunarodna društva. Globalno je usmjereno na cijeli svijet, iako ga ne moraju nužno činiti sve države, a regionalna društava čine određene skupine država.² Uglavnom se smatra da nastanak jednog od regionalnih društava, europskog, seže u 16. i 17. st. i Vestfalski mirovni ugovor iz 1648. (Williams, 2014: 128). Globalno društvo nastalo je na prijelazu iz 19. u 20. st. (Costa-Buranelli, 2015: 500; Bull, 1984a: 123) tako što su u europsko društvo primane druge države nakon što bi zadovoljile "standard civilizacije". Premda su taj standard propisale europske sile (Watson, 1987) koje su gajile osjećaj superiornosti nad drugima (Bull, 1984a: 125),³ nakon Drugog svjetskog rata zapadnjačka dominacija bila je uzdrmana revoltom drugih država protiv njih (Bull, 1984b: 217). U regionalnim društvima uz to su postojale i u nekima još postoje dominantne političke zajednice koje nameću svoja pravila i vrijednosti drugim članicama (Stivachtis, 2014: 110). Iz toga proizlazi pretpostavka da će međunarodno društvo koje okuplja manji broj geografski i kulturno bliskih država omogućiti dominantnoj državi da lakše provodi svoju meku moć jer će njezina kultura, vanjska politika i ideje biti sličnije onima u ostalim članicama društva. Posljedično tome, svaki pokušaj dominantne države da primjeni meku moć izvan tog društva bit će teži. Takva interpretacija otvara put realističkom shvaćanju međunarodnih odnosa koje stavlja naglasak na velike sile, ali i konstruktivističkom shvaćanju po kojemu ideje i vrijednosti utječu na oblikovanje tih odnosa.⁴ To otvara i pitanje organizacije odnosa među državama koje dijele zajedničke vrijednosti i interese.

Poredak u međunarodnom društvu

Međunarodno društvo mora imati svoj poredak da bi funkcioniralo. Poredak i pravda dva su glavna standarda po kojima se ocjenjuje da li međunarodno društvo dobro funkcionira ili ga treba mijenjati (Suganami, 2010: 24).⁵ Ali dok je pitanje pravde

² Buzan (2001: 483) smatra da analogno tome može postojati i više svjetskih društava koja čine različite ne-državne članice.

³ Brownlie (1984: 358) upozorava da je klišej tvrditi da je pravo nacija (*the law of nations*), koje je dio tog standarda, "europocentrično" jer to vrijedi samo utoliko što su neke europske države u jednom povijesnom trenutku bile dominantne u svijetu.

⁴ U Engleskoj školi uglavnom se smatra da je jedna od poveznica u međunarodnom društvu zajednička kultura koja postoji na određenom zemljopisnom području (Dunne i Little, 2014: 96). Međutim, to pravilo ipak može vrijediti samo za regionalna međunarodna društva jer Bull (2002: 37) upozorava da osim, eventualno, kulture modernosti, ne postoji nikakva globalna kultura koja bi bila u temelju suvremenog globalnog društva.

⁵ Popović (2014: 85-86) smatra da je od Vestfalskog mira 1648. "zapadni međunarodni poredak izraz težnje država k ostvarenju osnovnih univerzalnih ciljeva "dobrog života"". To pokazuje

subjektivno i teško je pronaći zajedničku definiciju koja bi odgovarala svim članicama društva, uspostava poretka se čini prema nekim formalnim kriterijima. Za Bulla (2002: 62-63) to su zajednički interesi, pravila i institucije. Zajednički interesi tiču se "elementarnih ciljeva društvenog života" koji povezuju članice nekog društva bez obzira na druge razlike među njima (Bull, 2002: 64), zajednička pravila pomažu uspostavljanju tih interesa i mogu biti međunarodno pravo, moralna pravila, običaj, uspostavljena praksa ili pravila igre (Bull, 2002: 64), a zajedničke institucije koje pomažu državama da provode pravila su ravnoteža snaga, međunarodno pravo, diplomatski mehanizam, sustav upravljanja velikih sila i rat (Bull, 2002: 71). Tako definirana trijada trebala bi stvoriti poredak, no ona i dalje ne definira kako će se on uspostaviti.

U raspravama koje se vode o tome koliko međunarodno društvo ima zajedničkih vrijednosti i sadržaja nastala su dva pristupa – pluralistički i solidaristički – koja opisuju koliko je međunarodno društvo "rijetko" (*thin*) ili "gusto" (*thick*) (Buzan, 2004). Pripadnici prvog pristupa smatraju da međunarodno društvo ima malo sadržaja i zajedničkih vrijednosti (Viotti i Kauppi, 2011: 248) i glavni naglasak u svojim studijama stavljaju na to da su države "dominantne jedinice ljudskog društva" (Buzan, 2004: 46), da postoji malo zajedničkih vrijednosti među njima (Buzan, 2004: 59) i "na osmišljavanju pravila koezistencije unutar okvira suvereniteta i neintervencije" (Buzan, 2004: 59). Inzistiranje na nepluralističkom shvaćanju međunarodnih odnosa po njima bi moglo imati dugoročno loše posljedice (Linklater, 2010: 10) jer ne postoje vrijednosni i etički preduvjeti da ono postane "gusto". Oni smatraju da u međunarodnom društvu nema konsenzusa o zajedničkoj etici (Williams, 2014: 132) jer ne samo da ne postoji "slaganje oko prirode dobrog života i statusa ljudskih bića", nego ne postoji ni "mogućnost takvog slaganja" (Williams, 2005: 22).⁶ Stoga bi prvenstveni cilj međunarodnog društva trebalo biti izbjegavanje nereda u odnosima među državama (Buzan, 2004: 47), a ne miješanje u njihove unutarnje poslove. Za njih granice među državama čine međunarodno društvo pluralističkim (Williams, 2002: 741), a apsolutna suverenost država sprječava uspostavu hegemonijskog poretka u njemu (Watson, 1984a: 16). Za to sprječavanje zaslužna je i promjena strukture globalnog društva koja se, prema Buzanu (2023: 29), kreće prema dubokom pluralizmu (*deep pluralism*) "u kojemu su moć, bogatstvo i kulturni i politički autoritet difuzno raspoređeni unutar sustava koji ima visoku sposobnost interakcije i snažno je međuovisan". U njemu više nema ni mjesta za supersile, nego samo za velike i regionalne sile te ostale niže rangirane države (Buzan, 2023: 34). To s jedne strane olakšava upravljanje velikih sila i ravnotežu snaga jer ne postoji jedna supersila koja iskače nad ostalima, no s druge strane komplicira funkcioniranje tih dviju institucija jer nove velike sile tek trebaju pronaći svoje mjesto među već postojećim silama i biti priznate od njih kao ravnopravne.

Nasuprot minimalističkom shvaćanju pluralista, solidaristi imaju "gušći" pristup koji polazi od toga da zadaća ili cilj međunarodnog društva nije samo puko održanje država i sprječavanje nereda u međunarodnim odnosima, nego i suradnja među njima kako bi se postigle više vrijednosti (Buzan, 2004: 49, 59; Cochran, 2008: 287; Keene, 2009: 105). Najzorniji primjer toga u zapadnom svijetu je Europ-

---

da su elementi pravičnosti i nekih ideala povijesno bili prisutni u međunarodnom pravu i politici koje se time nisu svodile samo na osiguranje mira među državama, nego i na suradnju koja treba rezultirati "višim" ciljevima.

⁶ S problemom etike povezana je i uloga prirodnog prava u međunarodnom pravu. O tome više u: Popović, 2013.

ska unija koja je izrasla iz Europskih zajednica koje su imale gospodarski karakter u organizaciju koja od svojih članica zahtijeva pridržavanje zajedničkih političkih i pravnih vrijednosti, naročito onih koji se tiču liberalne demokracije. Poredak u međunarodnom društvu po solidaristima uspostavlja se kako silom tako i nematerijalnim elementima – idejama, vrijednostima i normama (Viotti i Kauppi, 2011: 240). Ti nematerijalni elementi dovode o toga da je "poštivanje suverene jurisdikcije uvjetovano" ako vlast krši ljudska prava svojih stanovnika te se time otvara put humanitarnim intervencijama (Bain, 2014: 162) za razliku od vestfalskog koncepta neintervencije koji promiču pluralisti (Weinert, 2011: 34). Pitanje humanitarne intervencije i tko je ima pravo odobriti važno je zbog održavanja ravnoteže snaga među velikim silama jer intervencija u unutarnje odnose jedne države dovodi do mogućeg ulaska u interesno područje jedne od sila čemu se ona opire. Dodatni problem za mnoge vlade u svijetu jest i mogućnost da bi one mogle biti na udaru vanjske intervencije i zbog toga se opiru tome da ona postane lako primjenjiva, naročito ako je ne odobri Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda (Wheeler, 2001). Zbog toga pitanje suvereniteta kod solidarista postaje ograničeno jer "gušće" međunarodno društvo stavlja naglasak na etiku i vrijednosti koje se ne mogu promicati i štiti ako se inzistira na apsolutnoj suverenosti država. Suverenitet i etika tako postaju usmjereni jedno protiv drugog.⁷

Razlike između pluralista i solidarista o tome kako međunarodno društvo treba izgledati postoje i među državama. Definiranje i realizacija zajedničkih interesa i vrijednosti suočeni su s idejom heterogenošću koja postoji u njima i među njima, a s obzirom na to da one imaju različitu moć, upitno je koje će od njih biti kreatorice politika (*policy makers*), a koje preuzimateljice politika (*policy takers*) u međunarodnoj zajednici. Zbog toga je potrebno uzeti u obzir da postoje kako "vertikalna hijerarhija" sila nad manjim državama tako i "horizontalni koncert" među silama (Clark, 2009: 220) pa ako se i krug kreatorica politika suzi samo na velike sile, njihova različita kultura, tipovi političkih sustava i interesi još uvijek čine postizanje konsenzusa o interesima i vrijednostima teškim.

U postizanju tog cilja mogu pomoći zajednička pravila. Bull (2002: 65-68) razlikuje tri skupine pravila: temeljna ili konstitucionalna normativna načela svjetske politike koja određuju države kao temeljne jedinice međunarodnog društva, pravila koegzistencije među državama poput izbjegavanja rata, poštivanja međunarodnih sporazuma i suvereniteta te pravila koja reguliraju suradnju među njima na višoj razini od održanja njihove koegzistencije. U toj ljestvici sadržaj druge i treće skupine jest ono o čemu postoje neslaganja između pluralista i solidarista, ali i pojedinih država jer ta pravila određuju sadržaj međunarodnog društva.

Među zajedničkim pravilima ističu se normativna pravila koja "daju okvir ponašanja" (Wilson, 2009: 167, 171). Jedno od njih je međunarodno pravo (Wilson, 2009: 167) koje u Engleskoj školi ima središnje mjesto u shvaćanju međunarodnih odnosa (Hurrell, 2001: 492). Bull ga, kao što je gore navedeno, smatra i jednim od zajedničkih pravila, ali i institucijom koja ih treba štiti. Uloga tog pravila i institucije je da omogući i olakša suradnju među državama pri čemu Yasuaki (2003: 130) ističe najmanje tri njegove funkcije koje su važne za međunarodno društvo: komu-

⁷ Mnogi autori iz dominantne škole međunarodnih odnosa, škole realizma, negirali su da su etika i moralnost primjenjivi u međunarodnim odnosima, te su tvrdili da svaka država slijedi svoj interes (Donnelly, 2008: 150; Rengger, 2008: 188). Oni su smatrali da je dužnost državnika da ponajprije vode računa o svojim državama i njihovim građanima, te da je vanjska politika vrijednosno slobodna (Donnelly, 2008).

nikacijska funkcija, funkcija utjelovljenja zajedničkog razumijevanja međunarodnog društva te opravdavajuća i legitimirajuća funkcija. Kako bi se one ostvarivale, međunarodno pravo treba biti univerzalno i stvarno prihvaćeno među članicama međunarodnog društva.

Međunarodno pravo se kao i domaće pravo mijenja, razvija, ali i krši. I kao i u domaćem pravu, i u njemu je potrebno činiti razliku između *knjiškog* i *živućeg* prava. Oba se oblikuju od mjerodavnih međunarodnih pravnih tijela (primjerice Međunarodni sud) te u međunarodnim političkim odnosima u kojima države djeluju kao najvažniji akteri. Jedan od najpoznatijih autora Engleske škole Martin Wight (1977: 158) tvrdi da je to pravo "sustav pravila i načela koji je nastalo uglavnom iz prakse država, s ciljem reguliranja njihovih odnosa i ublažavanja njihovih sukoba". Problem je što ne postoji međunarodno tijelo koje može prisiliti države da poštuju međunarodno pravo (Keene, 2002: 12). Wilson (2009: 173) smatra da ga države poštuju kada to korespondira njihovim interesima, ali i zato što ne žele biti percipirani kao njegovi kršitelji. Yasuaki (2003: 114-115) tvrdi da osim interesa važnu ulogu u primjeni i poštivanju međunarodnog prava imaju i vrijednosti, njegova legitimnost te snaga institucija koje ga trebaju provoditi ili nadgledati. Međunarodno pravo stoga je u opasnosti da bude prevladano politikom moći među državama jer interesi ili strah za vlastitu sigurnost motivira države da se ne pridržavaju uspostavljenih pravila igre. Ako se to pravo shvati kao "kamufliranje dominacije i eksploatacije" (Yasuaki, 2003: 107),⁸ tada insistiranje na njemu može postati problem za donošenje zajedničkih pravila i uspostavljanje institucija koje trebaju regulirati odnose među državama jer je upitna njihova vjerodostojnost. Tu vjerodostojnost dovodi u pitanje i Rusija koja godinama kritizira zapadnjačku dominaciju u međunarodnom poretku i traži njegov preustroj.

Rusija i međunarodno društvo od nastanka SSSR-a do Vladimira Putina

Rusija već stoljećima ima problem sa svojim statusom velike sile. Od širenja na zapad i početka velike modernizacije pod Petrom Velikim, njezino vlastito shvaćanje svoga položaja u Europi i kasnije svijetu često je bilo u raskoraku s onim što su joj druge sile priznavale. I Putin u svojoj vanjskoj politici polazi od toga da je Rusija svjetska sila (Herd, 2014: 183), no Buzan smatra (2021: 26) da danas postoji pitanje gdje je ravnoteža između njezine želje da bude velika sila i stvarnih mogućnosti za to. S obzirom da taj status ovisi i o horizontalnom koncertu s drugim velikim silama, a one su i danas uglavnom na Zapadu unatoč relativnom slabljenju njegovog utjecaja i pojavi novih sila po svijetu, za ostvarivanje tog statusa važan je njezin odnos upravo s njim.

Povijesno promatrano, odnos Rusije sa Zapadom naročito je postao problematičan s uspostavom sovjetske vlasti još tijekom Prvog svjetskog rata. Nakon nestanka Ruskog Carstva u Februarskoj revoluciji 1917. kratkotrajna i nestabilna republika trebala je biti početak demokracije u Rusiji i omogućiti njezino daljnje približavanje Zapadu. No Oktobarska revolucija to je zaustavila i zemlju je zapravo još više udaljila od Zapada. Premda su tada Rusko Carstvo i njegova ideja Trećeg Rima propali, nova je Rusija, odnosno od 1922. SSSR, postala komunistički Treći Rim

⁸ Taj problem nije zanemariv jer Bull (1984b: 217) naglašava da "međunarodna pravna pravila nisu samo stvorena od strane europskih ili zapadnih sila, ona su također u značajnoj mjeri napravljena za njih."

za dio radničke klase u zapadnim državama. To je otvaralo mogućnost nastajanja socijalističkog svjetskog društva, ali sve dok su države i dalje bili glavni čimbenici međunarodnih odnosa, novo svjetsko društvo nije imalo stvarne prilike da ojača. Problem za SSSR bio je to što ni za stvaranje socijalističkog međunarodnog društva nisu u tom trenutku postojale države s kojima bi on mogao graditi zajedničke vrijednosti i interese. Štoviše, ideološko neprijateljstvo sa znatnim dijelom svijeta rezultirao je time da nisu postojala čak ni normativna konstitucionalna pravila u njihovim odnosima jer tijekom 1920-ih i 1930-ih mnoge države nisu priznavale SSSR kao državu. Zbog toga je izvršen pragmatični preokret u sovjetskoj vanjskoj politici. Staljin je započeo politiku izgradnje socijalizma u jednoj državi nastojeći se izvući iz međunarodne izolacije i uspostavljati diplomatske odnose sa zapadnim državama. Time se od jedne krajnosti, izgradnje svjetskog društva (jer u komunizmu bi država trebala odumrijeti), prešlo u drugu krajnost, na inzistiranje postojanja međunarodnog sustava s pluralističkim obilježjima. SSSR se toliko povukao u sebe da osim podupiranja komunističkih režima u Tuvu i Mongoliji i davanja pomoći Kini protiv japanske agresije nije uspijevao uglavnom ništa osim toga da probija izvanjsku blokadu i koristi Kominternu za sovjetske interese. Čak i ulazak u Ligu naroda 1934. i postupna uspostava diplomatskih odnosa s drugim državama nije jasan pokazatelj toga da je SSSR postajao član međunarodnog društva jer je još uvijek postojao zazor od njega. Osim stvaranja Antikominternskog pakta de-snih autokracija protiv njega, ni zapadne demokracije nisu se htjele udružiti s njim protiv nacističke Njemačke što je u kolovozu 1939. dovelo do potpisivanja Pakta Ribbentrop-Molotov.

Poslije Drugog svjetskog rata međunarodno globalno društvo temeljito se promijenilo. Osnivanje UN-a i donošenje njegove Povelje pokazali su da čak i ideološki neprijatelji imaju neke zajedničke vrijednosti i interese. SSSR je postao stalni član Vijeća sigurnosti UN-a (VSUN) i priznat je kao svjetska supersila zbog čega su temeljna konstitucionalna pravila međunarodnog društva protegnuta i na njega. Ponovno su oživjele sovjetske nade da će se komunizam širiti te da će s porastom broja socijalističkih država rasti važnost SSSR-a u globalnom međunarodnom društvu. U skladu sa svojom službenom protuimperijalističkom i komunističkom politikom, Staljin je smatrao da neka država može biti posve slobodna samo ako ima komunističku vlast (Löwenthal, 1984: 326).⁹ Pitanje slobode ovdje postaje upitno ne samo s ideološkog gledišta, nego i s praktičnog jer je SSSR od Istočne Europe stvorio svoj blok država koji je usmjerio protiv Zapada, ali u njima su komunističko uvjerenje ponajprije imale vladajuće elite. Rezultati prvih poslijeratnih višestranačkih izbora u Čehoslovačkoj i Mađarskoj te izbijanje pobuna i prosvjeda u kasnijim godinama u nekim istočnoeuropskim zemljama pokazali su koliko te ideje zaista dijeli i većina stanovništva. Zbog toga je i dvojbeno je li Istočna Europa postala sovjetsko regionalno međunarodno društvo ili je, u skladu s tezom po kojoj "[d]ruštvenu strukturu imperija drži na okupu mješavina prisile, proračuna i uvjerenja u kojoj je prisila općenito najveći element, a uvjerenje najmanji" (Buzan, 2004: 105), ona postala dio imperija u kojemu su formalno neovisne države bile pod hegemonijom vodeće države SSSR-a.

Sovjetski blok opstao je do početka 1990-ih. Čim su 1989-1990. počeli nestajati komunistički režimi u istočnoeuropskim državama, njihove su nove vlasti nastojale okrenuti vanjsku politiku od SSSR-a prema Zapadnoj Europi. Varšavski pakt je služ-

⁹ Kasniji sovjetski vođa Sergej Hruščov u svojim je memoarima kritizirao Staljina zbog kontrole i podčinjavanja istočnoeuropskih država i njihovih komunističkih partija (Khrushchev, 2013).

beno raspušten u srpnju 1991., a SSSR je nestao do kraja prosinca te godine. Rusija je postala neovisna država za koju nije bilo jasno hoće li se uspjeti uklopiti u globalno međunarodno društvo. Problem za Kremlj postala je dominacija zapadnih država u svjetskoj politici i nije bilo vjerojatno da će one popuštati Rusiji u izgradnji zajedničkih vrijednosti, pravila i institucija koje omogućavaju poredak u međunarodnom društvu. Nisu bila problematična samo pravila suradnje, nego i pravila koegzistencije zbog širenja NATO-a na istok čemu je Rusija počela prigovarati već 1990-ih. Stoga joj je odmah na početku svog postojanja kao neovisne države bilo važno da bude priznata kao formalna nasljednica SSSR-a čime bi očuvala barem dio njegovog utjecaja u svijetu i spriječila Zapad da postane neprikosnoveni hegemon u novom međunarodnom poretku. Naglašavanje potrebe za poštivanjem međunarodnog prava i očuvanjem uloge UN-a bio je način da se to makar djelomično spriječi. Zbog toga je kremaljski cilj prvih godina bio da Rusija izgradi položaj snažnog i priznatog aktera u globalnom međunarodnom društvu te da od postsovjetskog prostora stvori svoje regionalno međunarodno društvo koje bi mu bila tampon-zona prema svijetu kao što je to Istočna Europa bila SSSR-u.

Prvi cilj Rusija je nastojala ostvariti tako da surađuje sa Zapadom bez dolaska u podčinjeni položaj spram njega. Tako je 1997. potpisala sporazum s NATO-om kojim je ta organizacija priznala neke ustupke Rusiji, 1998. uspjela je postati članica G8 iako nije bila među osam najrazvijenijih gospodarstava svijeta, te je surađivala sa zapadnim državama u nekim međunarodnim politikama poput nametanja sankcija Iranu zbog razvoja nuklearnog programa. Takvo približavanje omogućilo joj je da definira neke zajedničke interese sa Zapadom, ali približavanje nije bilo toliko da bi se stvorilo regionalno međunarodno društvo od Lisabona do Vladivostoka. Kao i u carskim vremenima, Rusija je i bez izolacije ostala na periferiji Europe jer nisu stvorene takve zajedničke vrijednosti i pravila suradnje s kojima bi se probila ta barijera.

Rusija je u tom desetljeću mogla biti uspješnija u postizanju svog drugog cilja. To je bilo stvaranje regionalnog društva u prostoru koji se u Rusiji naziva "blisko inozemstvo", a zapravo su posrijedi postsovjetske države. Ona ga smatra zonom od svog posebnog interesa te su neformalni i formalni mehanizmi trebali poslužiti za to da se pod ruskom dominacijom uspostave zajednički interesi, pravila i institucije. Neki od neformalnih mehanizama bili su etnički Rusi koji su živjeli tamo, korištenje ruskog jezika kao *linguae francae*, ruska kultura i mediji, ruska ekonomska moć te politički utjecaj u pojedinim državama. U formalne mehanizme ubrajaju se ponajprije regionalne organizacije i sporazumi poput Zajednice neovisnih država (ZND) i Ugovora o zajedničkoj sigurnosti od kojeg je 2002. nastala Organizacija Ugovora o zajedničkoj sigurnosti (OUZS). Obje skupine mehanizama davale su dvojbene rezultate u stvaranju regionalnog društva. ZND nikada nije stekao važnu ulogu u integraciji bliskog inozemstva, dio postsovjetskih država nastojao se približiti Zapadu i postati dio njegovog međunarodnog društva, a neke su se države vojno ili politički sukobljavale, poput Armenije i Azerbajdžana te nekih srednjoazijskih država. Rusija je uz to imala duboke unutarnje probleme i Kremlj nije uspijevao ni kontrolirati sve ruske federalne jedinice, a kamoli druge države. Zbog toga Rusija 1990-ih nije uspjela sovjetski imperij zamijeniti svojim regionalnim međunarodnim društvom, dok je u globalnom društvu bila samo priznati član s puno manjim utjecajem u svjetskoj politici od SSSR-a.

Globalno i regionalno međunarodno društvo u vanjskopoličkim konceptima Ruske Federacije

Nakon stupanja na predsjedničku dužnost 2000., Vladimir Putin oživio je politiku jačanja ruskog položaja u globalnom društvu i ruske dominacije u bliskom inozemstvu. Za ostvarivanje tih ciljeva bilo je potrebno uzdrmati dominaciju SAD-a i Zapada u svjetskoj politici koja se učvrstila za vrijeme njegovog prethodnika Borisa Jeljcina. To nije bila samo politika Kremlja, nego i Kine te nekih drugih sila koje su provodile politiku mekog balansiranja prema SAD-u (Paul, 2018). Razlika u odnosu na stanje u Hladnom ratu bila je u tome što je Putin smatrao da utrka u naoružanju više nije potrebna te da je bliska gospodarska suradnja postala moguća (Putin, 1999). S obzirom na to da se njegovi ciljevi tijekom godina nisu posve ostvarivali niti su zapadne države prihvaćale zahtjeve koje dolaze iz Kremlja, ruska vanjska politika zadobivala je obilježja evolucije i reakcije na ponašanje Zapada. To se može opaziti usporedbom pet vanjskopoličkih koncepata koji su doneseni od 2000. do 2023.

Prvi koncept vanjske politike Ruske Federacije usvojen je 1993. i ostao je jedini takav dokument za vrijeme Jeljcinove vladavine.¹⁰ Prvi Putinov koncept donesen je 2000., a drugi 2008. na početku mandata predsjednika Dmitrija Medvedeva.¹¹ Sljedeći koncepti doneseni su nakon što se Putin 2012. vratio u Kremlj: 2013, 2016. i 2023.¹² Prva četiri koncepta podijeljena su na sljedećih pet poglavlja: I. Opće odredbe, II. Suvremeni svijet i vanjska politika Ruske Federacije, III. Prioriteti Ruske Federacije u rješavanju globalnih problema, IV. Regionalni prioriteti, V. Formiranje i provedba vanjske politike Ruske Federacije. Njihov sadržaj i opseg svaki put su se djelomično mijenjali, a koncept iz 2023. ima i donekle promijenjenu strukturu. Neka poglavlja u njemu imaju promijenjene naslove, dok je dodano i posebno poglavlje u kojem se ističu nacionalni interesi, strateški ciljevi i glavni ciljevi ruske vanjske politike.

Interesi se u konceptima puno više spominju u kontekstu Rusije, nego u kontekstu međunarodne zajednice. Potonji su tek posredno i općenito spomenuti iz čega bi se moglo zaključiti na što se odnose. Rusija se tako zalaže za "traženje dogovora i podudarnih interesa sa stranim državama i međudržavnim asocijacijama" (2000, I; 2008, I), za "multipolarni svijet koji odražava različite interese u svijetu" (2000, II), za "sklapanje novih sporazuma koji zadovoljavaju ruske nacionalne interese i sigurnosne interese drugih država" (2000, III.2)", tvrdi da "je zadatak svake države da spriječi terorističke napade i aktivnosti kako bi se zaštitili vlastiti građani i interesi drugih država" (2000, III.2; 2008, III.3; 2013.III.32.r) i da je "briga za zaštitu okoliša u interesu cjelokupne međunarodne zajednice" (2000, III.3; 2008, III.4; 2013.III.35).

Koncepti su pak sadržajno bogatiji vrijednostima na kojima bi se trebali temeljiti međunarodni odnosi. To potvrđuje da Rusija želi globalno međunarodno društvo, jer je toliki broj vrijednosti suvišan za postojanje pukog međunarodnog sustava, te želi da poredak međunarodnog društva bude jasno vrijednosno i normativno uređen. Glavne vrijednosti izdvojene iz pet koncepata mogu se sumirati u sljedeće kategorije: suverenitet, multipolarni poredak, civilizacijska i kulturna raznolikost

¹⁰ Tadašnji ministar vanjskih poslova Andrej Kozirjev protivio se donošenju formalnog dokumenta koji propisuje smjernice i ciljeve vanjske politike (Light, 2015: 13).

¹¹ S obzirom na to da je za vrijeme Medvedeva postojao vladajući tandem s Putinom u kojem se i dalje znalo tko je glavni politički akter u Rusiji, i taj se koncept može smatrati Putinovim.

¹² Predsjednik Ruske Federacije, 2000; Predsjednik Ruske Federacije, 2008; Predsjednik Ruske Federacije, 2013; Predsjednik Ruske Federacije, 2016; Predsjednik Ruske Federacije, 2023.

svijeta. Svaka od njih može se vezati i uz jednu od tri skupine zajedničkih pravila u međunarodnom društvu: suverenitet za konstitucionalna normativna pravila jer svim državama makar načelno priznaje jednak status u međunarodnim odnosima, multipolarni poredak za pravila koegzistencije jer određuje kako bi trebali biti uređeni međunarodni odnosi, a civilizacijska i kulturna raznolikost za pravila suradnje jer određuje kako bi se mogle pronaći više vrijednosti od koegzistencije koje bi mogle pospješiti suradnju među državama.

Suverenitet je "sposobnost determiniranja ponašanja unutar teritorija države bez vanjskog pravnog ograničenja" (Humphrey, 2007: 418). I dok svaka država nastoji sačuvati tu sposobnost, Aalto (2007: 462) tvrdi da je suverenitet u ruskoj političkoj tradiciji postao "opsesija". Iako je diskutabilno razlikuje li se Rusija u tom pogledu od drugih država, nakon raspada SSSR-a suverenitet je postao središnja ideja ruske vanjske politike (Deyermond, 2016: 962). Za Putina je on "duhovni i ideološki koncept koji čini sastavni dio 'našeg nacionalnog karaktera'" (Makarychev i Yatsyk, 2015: 144), a takva je ideja prenijeta i u rusku verziju demokracije. Prozvana "suverenističkom demokracijom", ona je u Putinovo doba prikazana kao prikladnija za Rusiju od stranih verzija (Hassner, 2008: 9), a naročito je bila usmjerena protiv liberalne demokracije. Suverenitet je Putinu važan i zbog gospodarske neovisnosti i razvoja zemlje. Prije nego što je prvi put postao premijer 1999., objavio je znanstveni rad *Mineral'no-syr'evyye resursy v strategii razvitiya Rossiyskoy ekonomiki*¹³ u kojemu je naglasak na stavljanje pojedinih sektora gospodarstva pod državnu kontrolu i oslanjanje na izvoz prirodnih resursa kako bi se zemlja uspjela gospodarski razviti. To znači da strano i privatno vlasništvo u tom sektoru treba biti ograničeno kako ne bi ispalilo iz državne kontrole.

Suverenitet se u Putinovim vanjskopolitičkim konceptima spominje u dva konteksta: u jednom kao potreba da se zaštititi suverenitet Rusije, a u drugome kao potreba da se zaštititi "uloga suverene države kao temeljnog elementa međunarodnih odnosa" (2000, II; 2008, II) te poštuje "suverena jednakost država" (2013, III.31.b; 2016, III.26.c; 2023, IV.18.1). Taj drugi kontekst ponajprije se ističe kroz niz kritika koje se upućuju zbog djelovanja pojedinih država i organizacija u međunarodnim odnosima koje ugrožavaju konstitucionalna i koegzistencijalna pravila međunarodnog poretka. Kršenje suvereniteta je opisano kao čin koji stvara "opasnost od arbitrarnog miješanja u unutarnje poslove" (2000, II; 2008, II), ali i koji je etički opterećen jer kršitelji u nekim slučajevima koriste problematiku ili koncepte i teorije ljudskih prava kako bi opravdali svoje djelovanje (2013, II.20; 2016, III.45.2; 2023, IV.47.4).¹⁴ Načini koje Rusija predlaže da se to spriječi ponajprije su pravila koegzistencije u obliku diplomacije pa se stoga zalaže za "donošenje političkih i diplomatskih mjera za suzbijanje miješanja u unutarnje poslove suverenih država" (2023, IV.24.4).

Unatoč važnosti bliskog inozemstva i mogućnosti da u njemu gradi regionalno društvo, u ruskim vanjskopolitičkim konceptima nije mu posvećeno mnogo mjesta.

¹³ "Mineralnosirovinski resursi u strategiji razvitka ruskog gospodarstva". Rad je objavljen na ruskom, ali nije dostupan u otvorenom pristupu. Do njegovog sadržaja može se doći posredno preko članka Balzer (2005).

¹⁴ Nakon iskustva s rušenjem Gadaffija u Libiji, u koncept iz 2013. ušla je i primjedba da se međunarodno pravo krši pod izlikom uporabe koncepta "odgovornost za zaštitu" R2P (2013, III.31.b). Prema Kuchinsu (2015: 131), "Putin je bio zgrožen groznim završetkom dugogodišnjeg sovjetskog i ruskog saveznika Muammara el-Qadaffija u Libiji", državi za koju je izglasana primjena načela R2P u VSUN-u. Sakwa (2015: 78) ipak upozorava da Rusiju ne treba smatrati samo kao puku braniteljicu vestfalskog suvereniteta jer ona nije *a priori* protiv koncepta R2P, nego samo protiv njegove neodgovorne uporabe.

U njima se ističe da je za rusku vanjsku politiku prioritet "bilateralna i multilateralna suradnja" (2000, IV; 2008, IV; 2013, IV.42; 2016, IV.49) s članicama ZND-a te da je "naglasak" ruske vanjske politike na "razvoju dobrosusjedskih odnosa i partnerskog savezništva" s njima (2000, IV), koji će se graditi "na temelju ravnopravnosti, uzajamne koristi, poštovanja i uvažavanja međusobnih interesa" (2008, IV; 2013, IV.43). Od koncepta iz 2013. naglašava se i važnost formiranja Euroazijske ekonomske uniije (EAEU) (2013, IV.44; 2016, IV.51), a OUZS se smatra "jednim od najvažnijih elemenata modernog sigurnosnog sustava na postsovjetskom prostoru" (2013, IV.47; 2016, IV.52). Koncept iz 2023. sadrži drugačije formulacije ovih ruskih želja i interesa, no uglavnom istu namjeru za suradnjom i integracijom (2023, V.49).

Nijedan koncept ne dovodi u pitanje suverenitet postsovjetskih država, ali neke od njih nalaze se pod ruskim pritiskom i strahuju za svoju neovisnost i teritorijalni integritet, primjerice Kazahstan zbog ruske etničke većine koja živi na sjeveru zemlje. U slučaju organizacija pod ruskim vodstvom ne opaža se velika želja država u bliskom inozemstvu da im pristupe, nego su neke ponekad gotovo natjerane u njih. Primjer toga je odustajanje Armenije u rujnu 2013. da potpiše Sporazum o pridruživanju s EU-om. Ta je odluka donesena nakon sastanka armenskog predsjednika Sarkisiana s predsjednikom Putinom (Coalson, 2013) te se Armenija nakon toga pridružila Carinskoj uniji koju su činile Bjelarus, Kazahstan i Rusija. Isti ruski pritisak na Ukrajinu nekoliko mjeseci kasnije doveo je do izbijanja Euromajdana i svrgavanja predsjednika Janukoviča. Zbog takvog ponašanja, ruska vanjska politika ne "osigurava učinkovitu, konsenzualnu političku alijansu" u svom susjedstvu (Mendras, 2015: 84).

Razliku u ruskoj politici prema tim državama u odnosu na ono što je proklamirano u konceptima moguće je objasniti različitim ruskom vanjskom politikom prema pojedinim dijelovima svijeta koja u praksi uključuje i različit pristup njihovom suverenitetu. Deyermond (2016, 958) tvrdi da suverenitet za rusku vanjsku politiku ima više instrumentalnu ulogu nego idejnu kako bi ostvarila svoje ciljeve. Dok tako za daljnje inozemstvo (tj. ostatak svijeta izvan postsovjetskog prostora) Kremlj koristi koncept "vestfalskog suvereniteta", u bliskom inozemstvu Kremlj koristi (*de facto*, ne službeno) koncept "postsovjetskog suvereniteta" koji tim državama ograničava njihovo vanjskopolitičko djelovanje podvrgavajući ga interesima Rusije (Deyermond, 2016: 958).¹⁵ Vestfalski suverenitet tako postaje osnova za stvaranje pluralističkog globalnog društva, dok postsovjetski suverenitet nije osnova ni za pluralističko ni za solidarističko regionalno društvo, nego za stvaranje mini-imperija ili zajednice država koju će kontrolirati Rusija. U skladu s tim i čvrsta obrana suvereniteta u ruskim konceptima postaje tek proklamirani cilj, ali ne i načelni element ruske vanjske politike koji se jednako primjenjuje prema svima i koji bi mogao biti osnova za stvaranje regionalnog međunarodnog društva. Svako približavanje postsovjetskih država EU-u i NATO-u za Rusiju znači udaljavanje od nje te je ona u svojoj vanjskoj politici postavila igru nultog zbroja: članstvo u zapadnim organizacijama povlači za sobom neprijateljstvo prema Rusiji.¹⁶ Takav pristup postoji jer Putin,

¹⁵ Miješanje u njihove unutarnje odnose nadopunjeno je stacioniranjem ruskih vojnih snaga u osam od 14 post-sovjetskih zemalja. U Armeniji, Kirgistanu i Tadžikistanu ima svoje stalne vojne baze, u Azerbajdžanu i Moldaviji stacionirane su njezine "mirovne" snage, u Gruziji i Ukrajinu okupacijske snage, a od ljeta 2023. ima svoje nuklearno oružje u Bjelarusu.

¹⁶ To je Kremlju omogućilo da smanji američki utjecaj u bliskom inozemstvu te da utječe na dio tih država da prekinu vojnu suradnju s SAD-om, poput Kirgistana u kojem je SAD 2014. morao napustiti zračnu bazu Manas (Schorzman, 2014).

prema Trudolyubov (2013), ne vjeruje u državnu neovisnost: neka država može biti ili vazal Moskve ili vazal Washingtona ili Bruxellesa.

Da bi mogla provoditi takve različite koncepte suvereniteta, Rusija inzistira na stvaranju strukture međunarodnih odnosa koja štiti njezine interese i utjecaj u svijetu. Nakon raspada SSSR-a nestao je bipolarni međunarodni poredak i SAD je kao jedina preostala supersila imao slobodne ruke da dominira u svjetskoj politici te stvori poredak u kojem će biti jedini pol svjetske politike. To je izazvalo otpor kod nekih država pa je stvorena ideja multipolarnosti po kojoj bi svijet nakon Hladnog rata trebao biti uređen. Multipolarnost je po definiciji međunarodni sustav koji oblikuju najmanje tri sile (Smith, Hadfield, Dunne, 2016: 500) ili čak njih najmanje pet (Donaldson i Nadkarni, 2019: 5) i dio realista je smatra stabilnijom od unipolarnosti, ali nestabilnijom od bipolarnosti (Lobell, 2010: 6655-6656). Ona bi zbog toga bila prikladna za stvaranje nekoliko regionalnih međunarodnih društava u kojima će po jedna država biti dominantna, ali i za globalno međunarodno društvo kojim bi upravljale vodeće svjetske sile.

Praktički od nestanka Ruskog Carstva u Rusiji postoji percepcija prijatnje koja dolazi od Zapada. Prijatnja u međunarodnim odnosima, prema definiciji, nastaje "kombinacijom triju ključnih varijabli: agregatnim sposobnostima (to jest, ukupnim vojnim i gospodarskim potencijalom), geografijom i percepcijom agresivnih namjera" (Wohlforth, 2008: 141-142). Za Rusiju, sve su tri varijable ispunjene i ona nakon prestanka Hladnog rata nastoji balansirati protiv nje predlažući novi međunarodni poredak.¹⁷

Koncept multipolarnosti prvi je u ruskoj politici sredinom 1990-ih formulirao ministar vanjskih poslova i potom premijer Jevgenij Primakov (Sussex, 2014: 208) i u njemu je Rusija trebala biti glavni pol u euroazijskom prostoru (Stronski i Sokolsky, 2020: 1). Premda su se ideje o novom međunarodnom poretku mijenjale u razdoblju 2000-2023., multipolarnost (ili ponekad policentrični sustav) je za sve njih ostala temelj na kojem bi se trebali graditi međunarodni odnosi. Ona je u prvom konceptu istaknuta kao cilj kojemu Rusija teži (2000, II), a kasnije je istaknuto da je u procesu formiranja (2008, III.3; 2013, II.5; 2016, II.4; 2023, II.7). Nastavno na to istaknuto je da je jedan od glavnih ciljeva ruske vanjske politike "utjecaj na globalne procese u svrhu formiranja stabilnog, pravednog i demokratskog svjetskog poretka utemeljenog na općepriznatim normama međunarodnog prava, uključujući prvenstveno ciljeve i načela Povelje UN-a, na ravnopravnim i partnerskim odnosima među državama" (2000, I; u ostalim konceptima taj je cilj put istaknut uz manje modifikacije). Načini da se multipolarnost očuva jest "uzajamno uvažavanje interesa... zajedničko rješavanje ključnih problema, prioritet prava i široka demokratizacija međunarodnih odnosa" (2000, II), a do 2023. iskristalizirali su se temelji tog poretka: suverenitet, odbacivanje hegemonije u međunarodnim odnosima, suradnja uz uvažavanje interesa, nemiješanje u unutarnje poslove, supremacija međunarodnog prava, sigurnost, raznolikost kultura, civilizacija i društvenih modela, vodstvo vodećih država u svijetu te vodeća uloga suverenih država u postizanju mira i sigurnosti (2023, IV.18).

¹⁷ Unatoč kritikama, ni rusko zalaganje za multipolarnost i multilateralizam nije uvijek dosljedno primjenjivano. Primjerice, Dimitrova (2010: 2) ističe da je Rusija djelovala bilateralno kad su bili u pitanju energetske poslove. To je u jednom razdoblju bilo vidljivo u nekim državama Srednje i Jugoistočne Europe u kojima je ruska plinska kompanija Gazprom s pozicije snage sklapala ugovore o izvozu plina s tim državama dok nije reagirao EU i 2009. usvojio Treći energetske paket. Njime se razbio monopolski položaj u plinskoj trgovini te su sve kompanije, uključujući i Gazprom morale svoje transportne kapacitete ponuditi i drugim tržišnim subjektima, a time je smanjen i ruski potencijal za bilateralnim djelovanjem.

Budući da koncepti nastupaju protiv dominacije ili samovolje zapadnih država, u njima se navodi niz ideja o tome kako da se ojača multipolarni poredak. Ponajprije se naglašava uloga međunarodnog prava i UN-a koje su za Rusiju neodvojivi. Bez tih institucija, ne bi postojala formalna osnova za zahtjeve za jačanje multipolarnosti. Vladavina (međunarodnog) prava ima za Rusiju iznimnu važnost jer je ona "u međunarodnim odnosima osmišljena kako bi osigurala mirnu i plodnosnu suradnju među državama uz održavanje ravnoteže njihovih interesa, kao i jamstvo stabilnosti svjetske zajednice u cjelini" (2008, II; 2013, III.31; 2016, III.26) te je "jedno od temelja pravednog i održivog međunarodnog poretka" (2023, IV.20). Zbog toga je potrebno "jačanje međunarodne zakonitosti" (2008, III.2; 2013, III.31; 2016, III.26), odnosno "pravne osnove međunarodnih odnosa" (2023, III.15.3). Te vrijednosti dolaze u opasnost zbog "pokušaja pojedinih država ili skupina država da revidiraju općeprihvaćene norme međunarodnog prava" (2008, II; 2013, III.31.b; 2016, III.26.b) te postoji opasnost od "proizvoljnog tumačenja najvažnijih međunarodnih pravnih normi i načela" (2013, III.31.b; 2016, III.26.b; 2023, IV.23.1), "uporabe vojne sile u suprotnosti s međunarodnim pravom" (2023, II.11) te opasnost od unilateralne akcije (2000, II; 2008, II; 2013, II.15; 2023, IV.23.4). Posljednji koncept upozorava da opada uloga dijaloga i diplomacije u međunarodnim odnosima (2023, II.9) te se događa "selektivna primjena općeprihvaćenih načela i normi međunarodnog prava" (2023, IV.23).

Druga važna institucija za ostvarivanje zajedničkih interesa i održanja poretka međunarodnog društva na temelju multipolarnosti je "kolektivno vodstvo vodećih država svijeta" (2008, III.1; 2013, III.30; 2016, III.25). U tome je najvažniji instrument za Rusiju UN koji bi ostao forum u kojem bi velike sile rješavale sigurnosne probleme u svijetu (2000, II; 2008, I; 2013, III.29; 2016, III.24; 2023, II.9). Unutar njega Vijeće sigurnosti ima posebnu ulogu te je Rusija 2000. čak bila spremna na širenje broja njegovih stalnih članica i inzistirala na nepovredivosti njihovog prava veta (2000, III.1). U kasnijim konceptima više nije spominjala proširenje stalnog članstva, ali je od 2008. inzistirala na tome da "status pet stalnih članica...mora biti očuvan" (2008, III.1; 2013, III.29.b; 2016, III.24.b). Takvo istodobno inzistiranje na multipolarnom svijetu i važnosti VSUN-a nisu uskladiivi jer u 21. st. nastaje više novih velikih sila, a samim time i polova, od broja stalnih članica VSUN-a.

Važnost VSUN-a za Rusiju proizlazi iz toga što je to jedino međunarodno tijelo čije su odluke obvezujuće, a u kojem ona ima jednaku privilegiranu moć kao i SAD. To je pravno potvrđen status koji se u nekim slučajevima može zaobići samo djelovanjem mimo i protiv VSUN-a. U skladu s tim, Rusija ima prilično usko shvaćanje međunarodnog prava koje je vezano za Povelju UN-a i rezolucije VSUN-a (Remler, 2020: 4), a nastupa protiv onoga što zove "poredak temeljen na pravilima" (Remler, 2020: 4). U stvarnosti je Rusija djelovala i mimo UN-a u pokušajima da svijet bude multipolarno ustrojen. U tome je našla saveznicu u Kini koja bi u takvom svijetu također bila jedan od centara svjetske moći pored Europe, SAD-a i eventualno Japana (Hsu i Soong, 2014: 76). Dvije su države 1997. potpisale Zajedničku deklaraciju o multipolarnom svijetu i uspostavi novog svjetskog poretka (*China-Russia: Joint Declaration on a Multipolar World and the Establishment of a New International Order*) kojim se obvezuju da će "promicati multipolarizaciju svijeta" (Samokhvalov, 2018: 36), a njihova kasnija djelovanja potvrdila su namjeru da preko mekog balansiranja protiv SAD-a ugroze njegovu dominaciju u svijetu (Paul, 2018).

Ako se i zanemari spomenuti problem usklađenosti ruske vanjske politike s vanjskopolitičkim konceptima, ostaje problem je li multipolarnost uvijek prikladna

za međunarodno društvo. Ona je realizacija jedne od njegovih mogućih institucija – sustava upravljanja vodećih sila – ali s druge strane samim tim suprotna vestfalskoj ideji suvereniteta po kojoj je on za sve države svijeta jednak. Drugim riječima, istodobno postojanje apsolutnog suvereniteta i multipolarnosti načelno nije moguće jer je prvo dio pluralističkog modela međunarodnog društva, a drugo je dio solidarnističkog modela po kojemu je suverenitet uvjetan ili modela po kojemu se priznaje postojanje jedne ili više dominantnih sila unutar međunarodne zajednice (kakogod je definirali) kojima je dopušteno što ostalim državama nije. U tom slučaju upitno je može li se i kako pomiriti ideja multipolarnosti s idejom međunarodnog društva koje vežu zajednički interesi i vrijednosti.

Na tu nesuglasnost upozoravaju različiti autori. Primjerice, Chebankova (2017: 6) tvrdi da multipolarni svijet smanjuje suverenitet unutar kulturno-civilizacijskih saveza čime jedna od njegovih članica može dominirati drugima. Pritom postoji mogućnost da bi ti savezi, kao kulturne i političke unije, mogli imati puni suverenitet i biti dijelovi svjetske politike (Chebankova, 2017: 6). Iz ruskih vanjskopolitičkih koncepata, pa čak ni iz stvarne politike, ne nazire se takva namjera Kremlja. Integracijski procesi na postsovjetskom prostoru nisu usmjereni prema stvaranju saveza koji bi poput EU-a preuzeli dio suvereniteta država članica i nastupali kao novi politički entitet u međunarodnoj politici jer bi to značilo da bi ga se i Rusija morala odreći. Kremlj stvarno (ali ne i u konceptima) želi ograničiti njihov suverenitet i ostvariti dominaciju koja je lakša ako se provodi bilateralnim i multilateralnim putem preko regionalnih organizacija i različitih pritisaka, nego stvaranjem imperija putem čvrste sile. Problem za Kremlj je kako to ostvariti ako postoji nedostatak volje čak i država članica tih organizacija da se čvršće integriraju. Zbog toga, pored ruske namjere za suradnjom s njima koja djeluje kao centripetalna sila, nastojanje postsovjetskih država da diverzificiraju svoju vanjsku politiku kako ne bi previše ovisili o Rusiji djeluje centrifugalno. Zahtjevi za multipolarnim svijetom u vanjskopolitičkim konceptima zato su više usmjereni na to da Rusija ne bude kontrolirana od nikoga, i samim time da globalno međunarodno društvo bude pluralističko i temeljeno na multipolarnom VSUN-u, nego da ona uspije postati jedan od polova koji će okupljati određen broj država oko sebe. Primakovljeva ideja o Rusiji kao euroazijskom polu tako ostaje neostvarena te, kao i u slučaju suvereniteta, smanjuje se mogućnost formiranja regionalnog međunarodnog društva u bliskom inozemstvu.

Normativni način da se opravdaju takva zalaganja za suverenitet i multipolarnost te oblikuje međunarodno društvo jest naglašavanje kulturne i civilizacijske raznolikosti svijeta (2008, II; 2013, II.13; 2016, II.4; 2023, II.7). To je ideja koja se u Rusiji provlači kroz povijest (Chebankova, 2017) i važna je za analizu ruskog gledišta na poredak i sadržaj međunarodnog društva. Remler (2020: 6) naglašava da se "primarna vrijednost multipolarnosti za Rusiju sastoji se od njezinog načelnog odbijanja univerzalnosti liberalnih demokratskih ideala i ideala ljudskih prava koje promiče Zapad."

Nepostojanje etičke univerzalnosti u svijetu o čemu govore pluralisti potvrđuju se u ruskim konceptima kod isticanja potrebe za poštivanjem ljudskih prava i sloboda (2000, III; 2008, III; 2023, IV.47), ali i zahtjevima da se poštuju "nacionalne, kulturne i povijesne karakteristike svake države" (2013, III.39.a; 2016, III.45.1) i odbaci "reideologizacija međunarodnih odnosa" (2013, II.14). Koncepti oštro kritiziraju pojedine države da nameću vlastite vrijednosti, ideje ili razvojne modele drugima (2008, III; 2013, II.14; 2016, II.5; 2023, II.14 – navedeno u pojedinim konceptima u različitim oblicima) te se kritiziraju "pokušaji nametanja pseudo-humanističkih i

ostalih neoliberalnih ideoloških stavova" (2023, IV.19.9). U konceptima se od 2008. upozorava na "dvostruke standarde", a u posljednjem konceptu i na hipokriziju kod zaštite ljudskih prava. Pluralistički i partikularistički pristup ovdje ipak nije ekskluzivan. U konceptima se otvara mogućnost za stvaranje zajedničkih etičkih vrijednosti jer se predlaže "formiranje vrijednosne osnove za zajedničko djelovanje... želja za mirom i pravednošću, dostojanstvo, sloboda, odgovornost, poštenje, milosrđe i marljivost" kako bi se mogle provoditi zajedničke akcije u svijetu (2013, II.21; 2016, II.19). U njima se ističe da je uloga religije naglašena u suvremenom svijetu i zbog toga je potrebno pronaći zajedničke moralne i etičke vrijednosti koji dijele glavne svjetske religije (2008, II; 2013, II.21; 2016, II.19; 2023, IV.19.9).

Upitno je, međutim, shvaćaju li Rusija i Zapad te vrijednosti jednako i koliko je taj ponešto solidaristički pristup u stvaranju zajedničke etičke osnove zaista ostvariv. Na općeniti problem razumijevanja istih pojmova međunarodnog društva u različitim dijelovima svijeta upozorava Costa-Buranelli (2015) u svojoj studiji o polise-miji, ali u ovom slučaju prijevodi riječi među indoeuropskim jezicima ne bi trebali biti problem, nego to kakva će biti njihova politička uporaba. Stoga se i Buzanovo (2004: 48) pitanje "Jesu li pluralizam i solidarnost pozicije na spektru između kojih je moguće kretanje ili međusobno isključive suprotnosti o kojima se mora odlučiti?" ovdje može nadopuniti pitanjem "Upotrebljavaju li pojedine države proklamirane vrijednosti u međunarodnom društvu na jednak način?" Zbog takvog neslaganja među njima, nastaju normativni i politički sukobi između Rusije i Zapada koji su postali dio ovih koncepta u obliku vrijednosnih kritika i naročite su brojne u konceptu iz 2023.

Kad je u pitanju postsovjetski prostor, jedan od načina da se promovira idejna i kulturna različitost te spriječi jačanje zapadnog utjecaja jest i rusko suprotstavljanje obojenim revolucijama u bliskom inozemstvu (2023, V.49.1). Za Kremlj je to samo pokušaj zapadnih država da se provede pozapadnjačenje postsovjetskih država (Mendras, 2015: 85) i otrgne ih od Rusije te u tome pronalazi suglasnost autoritarnih režima u nekima od njih. To upućuje na to da je demokratizacija problem za izgradnju ruskoga regionalnog međunarodnog društva jer ono zasad može okupljati samo dio nedemokratskih postsovjetskih država koje ne žele graditi blisku političku suradnju sa zapadnim državama i organizacijama, dok su obojene revolucije u Gruziji i Ukrajini dovodile na vlast aktere koji su nastojali približiti svoje države Zapadu.

Drugi način je promoviranje ideje Ruskog svijeta koji bi trebalo okupiti ruske sunarodnjake u inozemstvu (Bajt i Buzar, 2023). Taj se pojam u konceptu iz 2008. definira kao "dijaspora" (2008, V), a u konceptu iz 2023. kao "kulturna i civilizacijska zajednica" (2023, I.4) u postsovjetskim državama u kojima žive Rusi. Ruski svijet služi za jačanje ruske meke moći nasuprot zapadnom utjecaju koji se preko kulture širi na taj prostor, ali i za korištenje etničkih Rusa u tim državama kao političkog čimbenika koji utječe na vlast tih zemalja. Jedan od glavnih propagatora takve ideje poznati je ruski filozof Aleksandar Dugin. Za njega je Rusija prostor koji je "geopolitički definiran kroz vrijednosti herojske telurokratske euroazijske civilizacije. Nasuprot Rusiji stoji talasokratska civilizacija čije su vrijednosti posve suprotne, a koje shvaća univerzalistički i globalistički te ih uvijek nastoji nametnuti izvan njihove prirodne sfere" (Buzar, 2023: 7). Ruski svijet je dosad imao ograničene uspjehe jer se broj Rusa u posljednja tri desetljeća smanjivao u postsovjetskim državama pa samim time nestaje ljudska osnova za njegovu učinkovitost.

Zaključak

Analiza ideja o međunarodnom društvu u vanjskopolitičkim konceptima Rusije pokazuje da se Rusija u 21. st. udaljava od zapadnog viđenja međunarodnog poretka. Globalno međunarodno društvo postaje sve "rjeđe", a ruska vanjska politika i ideje sadržane u konceptima postaju sve oštrije. Naglasak na suverenitetu, multipolarnom poretku i civilizacijskim i kulturnim razlikama ukazuju na to da Kremlj zastupa pluralistički stav o uređenju međunarodnog društva i odbija zapadnjački standard civilizacije koji sadrži liberalne elemente političkog uređenja. Ruska alternativa tome je da se stvori standard civilizacije koji ponajprije sadrži pluralističke elemente vestfalskog suvereniteta i poštivanja međunarodnog prava, ali i prava velikih sila da budu polovi u novom poretku.

U takvom globalnom društvu naglasak je ponajprije na koegzistenciji, a tek potom na mogućoj suradnji. No, iako multipolarni poredak kakav predlaže Rusija otvara mogućnost stvaranja nekoliko ili čak niza regionalnih međunarodnih društava, taj je poredak nepodudaran s apsolutnim i jednakim suverenitetom svih država svijeta. U regionalnim društvima vestfalski suverenitet mogao bi biti zamijenjen ograničenim suverenitetom u korist dominantne sile što otvara mogućnost da solidaristički pristup u uređenju regionalnih društava bude oblikovan po kulturi i etici koje su ponajprije određene njezinim interesima, a tako bi bilo i u postsovjetskom regionalnom društvu.

Problem u analizi ruskih vanjskopolitičkih koncepata je taj što zbog nesuglasja pojedinih ideja koji su istaknuti u njima i njihovog nepodudaranja sa stvarnom ruskom vanjskom politikom u njima prevladava propagandni element nad informacijskim. Stvarna vanjska politika ponajprije se odvija u skladu s realističkim obilježjima međunarodnih odnosa po kojima je svijet obilježava anarhija i sukob između velikih sila, dok ideje iz koncepata u dijelu koji se tiču ruskih interesa samo okvirno pokazuju kakve su namjere i želje ruskih vanjskopolitičkih kreatora. Zbog toga i dalje nije posve jasno što Rusija zapravo želi u pogledu međunarodnog društva. Problemi kod realizacije njezinog pluralističkog stava prema globalnom društvu i solidarističkog stava prema regionalnom društvu nastaje kako zbog različite namjere drugih svjetskih sila da pristanu na rusko viđenje horizontalnog koncerta, tako i zbog različite spremnosti postsovjetskih država da pristanu na vertikalnu hijerarhiju pod ruskim vodstvom. Rusija zato nije uspjela stvoriti svoje regionalno društvo u bliskom inozemstvu, nego samo različitu razinu suradnje s pojedinim postsovjetskim državama. To pokazuje da njezin status dominantne sile u tom prostoru i njezina utjecajna kultura nisu uspjele stvoriti zajedničke vrijednosti i interese koji bi bili dovoljni da se suradnja pretvori u društvo.

Literatura

- Aalto, P. (2007). Russia's Quest for International Society and the Prospects for Regional-Level International Societies. *International Relations*, 21(4), 459-478. <https://doi.org/10.1177/0047117807083072>
- Andrei, R. (2022). *Natural Gas at the Frontline Between the EU, Russia, and Turkey: A Conflict-Cooperation Perpetuum*, Cham: Palgrave Macmillan.
- Bain, W. (2014). The Pluralist-Solidarist Debate in the English School. U: C. Navari & D. M. Green (ur.), *Guide to the English School in International Studies* (str. 159-169). Chichester: Wiley Blackwell.
- Bajt, M. B., i Buzar, S. (2023). Ruski svijet kao moralna zajednica i vanjskopolitička doktrina. *Međunarodne studije*, 23(1), 25-42. <https://doi.org/10.46672/ms.23.1.2>
- Balzer, H. (2005). The Putin Thesis and Russian Energy Policy. *Post-Soviet Affairs*, 21(3), 210-225. <https://doi.org/10.2747/1060-586X.21.3.210>
- Boban, D., i Petrović, V. (2021). The Russo-Chinese and Central Asian Fossil Fuels Trade: Diversification and the Geo-Economic Balance of Power. *Journal of Comparative Politics*, 14(2), 98-117.
- Brownlie, I. (1984). The Expansion of International Society: The Consequences for the Law of Nations. U: H. Bull & A. Watson (ur.), *The Expansion of International Society* (str. 357-369). Oxford: Oxford University Press.
- Bull, H. (1984a). The Emergence of a Universal International Society. U: H. Bull & A. Watson (ur.), *The Expansion of International Society* (str. 117-126). Oxford: Oxford University Press.
- Bull, H. (1984b). The Revolt Against the West. U: H. Bull & A. Watson (ur.), *The Expansion of International Society* (str. 217-228). Oxford: Oxford University Press.
- Bull, H. (2002). *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. Houndmills: Palgrave.
- Bull, H., i Watson, A. (1984). Introduction. U: H. Bull i A. Watson (ur.), *The Expansion of International Society* (str. 1-9). Oxford: Oxford University Press.
- Buzan, B. (2001). The English School: An Underexploited Resource in IR. *Review of International Studies*, 27(3), 471-488. <https://doi.org/10.1017/S0260210501004715>
- Buzan, B. (2004). *From international to world society? English School theory and the social structure of globalisation*. New York: Cambridge University Press.
- Buzan, B. (2014). The 'Standard of Civilisation' as an English School Concept. *Millennium: Journal of International Studies*, 42(3), 576-594. <https://doi.org/10.1177/0305829814528265>
- Buzan, B. (2021). Russia in the Post-Cold War International Order. *Russia in Global Affairs*, 4, 22-35. <https://doi.org/10.31278/1810-6374-2021-19-4-22-35>
- Buzan, B. (2023). *Deep Pluralism as the Emerging Structure of Global Society*. U: F. Zhang Feng (ur.), *Pluralism and World Order Theoretical Perspectives and Policy Challenges* (str. 29-52). Singapore: Palgrave Macmillan.
- Buzar, S. (2023). Rat protiv "carstva laži": moralno-eshatološki vidik u geopolitičkoj misli Aleksandra Dugina i Putinova "specijalna vojna operacija". *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). Prethodna objava na mreži. <https://doi.org/10.20901/an.20.02>

- Chebankova, E. (2017). Russia's idea of the multipolar world order: origins and main dimensions. *Post-Soviet Affairs*. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2017.1293394>
- China-Russia: Joint Declaration on a Multipolar World and the Establishment of a New International Order. (1997). *International Legal Materials*, (36)4, 986-989. <https://doi.org/10.1017/S0020782900015138>
- Clark, I. (2009). Towards an English School Theory of Hegemony. *European Journal of International Relations*, 15(2), 203-228.
- Coalson, R. (2013). News Analysis: Armenia's Choice Stirs Competition Between Moscow, EU. *Radio Free Europe*, 4. rujna 2013. <https://www.rferl.org/a/armenia-russia-customs-union-eu-analysys/25095948.html>
- Cochran, M. (2008). The Ethics of the English School. U: C. Reus-Smit & D. Snidal (ur.), *The Oxford Handbook of International Relations* (str. 286-297). Oxford, New York: Oxford University Press.
- Costa-Buranelli, F. (2014). The English School and Regional International Societies: Theoretical and Methodological Reflections. U: A. Karmazin, F. Costa-Buranelli, Y. Zhang i F. Merke (ur.), *Regions in International Society: The English School at the Sub-Global Level* (str. 22-44). Brno: Masaryk University Press.
- Costa-Buranelli, F. (2015). 'Do you know what I mean?' 'Not exactly': English School, global international society and the polysemy of institutions. *Global Discourse*, 5(3), 499-514. <https://doi.org/10.1080/23269995.2015.1053195>
- Deyermond, R. (2016). The Uses of Sovereignty in Twenty-first Century Russian Foreign Policy. *Europe-Asia Studies*, 68(6), 957-984. <https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1204985>
- Dimitrova, I. (2010). EU-Russia Energy Diplomacy: 2010 and Beyond?. *Connections*, 9(4), 1-16.
- Donaldson, R. H., i Nadkarni, V. (2019). *The Foreign Policy of Russia: Changing Systems, Enduring Interests*. New York and London: Routledge.
- Donnelly, J. (2008). The Ethics of Realism. U: C. Reus-Smit i D. Snidal (ur.), *The Oxford Handbook of International Relations* (str. 150-162). Oxford, New York: Oxford University Press.
- Dore, R. (1984). Unity and Diversity in Contemporary World Culture. U: H. Bull i A. Watson (ur.), *The Expansion of International Society* (str. 407-424). Oxford: Oxford University Press.
- Dunne, T. (2008). The English School. U: C. Reus-Smit i D. Snidal (ur.), *The Oxford Handbook of International Relations* (str. 267-285). Oxford, New York: Oxford University Press.
- Dunne, T., i Little, R. (2014). The International System – International Society Distinction. U: C. Navari i D. M. Green (ur.), *Guide to the English School in International Studies* (str. 91-107). Chichester: Wiley Blackwell.
- Epp, R. (1998). The English School on the Frontiers of International Society: A Hermeneutic Recollection. *Review of International Studies*, 24(5), 47-63. <https://doi.org/10.1017/S0260210598000473>
- Finnemore, M. (2001). Exporting the English School?. *Review of International Studies*, 27(3), 509-513. <https://doi.org/10.1017/S0260210501005095>
- Hassner, P. (2008). Russia's Transition to Autocracy. *Journal of Democracy*, 19(2), 5-15.

- Herd, G. P. (2014). The "Battle of Ideas, Concepts, and Geopolitical Projects" in Central Asia: Implications for Russo-Chinese Relations? U: R. E. Kanet i R. Piet, (ur.), *Shifting Priorities in Russia's Foreign and Security Policy* (str. 183-203). London: Routledge.
- Hsu, J.-Y., i Soong, J.-J. (2014). Development of China-Russia Relations (1949–2011). *The Chinese Economy*, 47(3), 70-87.
- Humphrey, C. (2007). Sovereignty. U: D. Nugent i J. Vincent (ur.), *A Companion to the Anthropology of Politics* (str. 418-436). Malden, Oxford i Carlton: Blackwell Publishing.
- Hurrell, A. (2001). Keeping History, Law and Political Philosophy Firmly within the English School. *Review of International Studies*, 27(3), 489-494. <https://doi.org/10.1017/S0260210501004892>
- Keene, E. (2002). *Beyond the Anarchical Society: Grotius, Colonialism and Order in World Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Keene, E. (2009). International Society as an Ideal Type. U: C. Navari (ur.), *Theorising International Society: English School Methods* (str. 104-124). Houndmills i New York: Palgrave Macmillan.
- Khrushchev, N. (2013). *Memoirs of Nikita Khrushchev, Volume 3: Statesman, 1953-1964*. Penn State University Press.
- Kuchins, A. C. (2015). Mismatched Partners: US-Russia Relations after the Cold War. U: D. Cadier i M. Light (ur.), *Russia's Foreign Policy: Ideas, Domestic Politics and External Relations* (str. 117-137). Palgrave Macmillan.
- Light, M. (2015). Russian Foreign Policy Themes in Official Documents and Speeches: Tracing Continuity and Change. U: D. Cadier i M. Light (ur.), *Russia's Foreign Policy: Ideas, Domestic Politics and External Relations* (str. 13-29). Palgrave Macmillan.
- Linklater, A. (2010). The English School Conception of International Society: Reflections on Western and non-Western Perspectives. *Ritsumeikan Annual Review of International Studies*, 9, 1-13.
- Lobell, S. E. (2010). Structural Realism/Offensive and Defensive Realism. U: R. A. Denemark & R. Marlin-Bennett (ur.), *The International Studies Encyclopedia* (str. 6651-6669). Malden: Wiley-Blackwell.
- Löwenthal, R. (1984). The Soviet Union and the Third World: From Anti-Imperialism to Counter-Imperialism. U: H. Bull i A. Watson (ur.), *The Expansion of International Society* (str. 323-333). Oxford: Oxford University Press.
- Makarychev, A., i Yatsyk, A. (2015). Refracting Europe: Biopolitical Conservatism and Art Protest in Putin's Russia. U: D. Cadier i M. Light (ur.), *Russia's Foreign Policy: Ideas, Domestic Politics and External Relations* (str. 138-155). Palgrave Macmillan.
- Mendras, M. (2015). The Rising Cost of Russia's Authoritarian Foreign Policy. D. Cadier i M. Light (ur.), *Russia's Foreign Policy: Ideas, Domestic Politics and External Relations* (str. 80-96). Palgrave Macmillan.
- Neumann, I. B. (2001). The English School and the practices of world society. *Review of International Studies*, 27(3), 503-507. <https://doi.org/10.1017/S0260210501005034>

- Paul, T. V. (2018). *Restraining Great Powers: Soft Balancing from Empires to the Global Era*. New Haven i London: Yale University Press.
- Popović, P. (2013). Spekulativni pristup institucijama međunarodnog društva. *Suvremene teme*, 6(1), 7-26.
- Popović, P. (2014). *Kriza međunarodnog poretka 21. stoljeća*, Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/Disput.
- Predsjednik Ruske Federacije. (2000). Konceptija vanjske politike Rossijskoj Federaciji, utvrđena Prezidentom Rossijskoj Federaciji 28. juna 2000. goda, <https://docs.cntd.ru/document/901764263>
- Predsjednik Ruske Federacije. (2008). Konceptija vanjske politike Rossijskoj Federaciji ot 12. jula 2008. g. N Pr-1440, <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=131926>
- Predsjednik Ruske Federacije. (2013). Konceptija vanjske politike Rossijskoj Federaciji, utvrđena Prezidentom Rossijskoj Federaciji V. V. Putinyem 12. februa 2013. goda, <https://legalacts.ru/doc/kontseptsija-vneshnei-politiki-rossiiskoi-federatsii-utv-prezidentom>
- Predsjednik Ruske Federacije. (2016). Konceptija vanjske politike Rossijskoj Federaciji, utvrđena Ukazom Prezidenta Rossijskoj Federaciji ot 30. juna 2016. goda N 640, <https://docs.cntd.ru/document/420384312#6520IM>
- Predsjednik Ruske Federacije. (2023). Konceptija vanjske politike Rossijskoj Federaciji, utvrđena Ukazom Prezidenta Rossijskoj Federaciji ot 31. marta 2023. g. № 229, <https://rg.ru/documents/2023/03/31/prezident-ukaz229-site-dok.html>
- Putin, V. (1999). Russia at the turn of the Millennium, *Nezavisimaja gazeta*, verzija na engleskom jeziku objavljena na stranici: <https://pages.uoregon.edu/kimball/Putin.htm>
- Remler, P. (2020). *Russia at the United Nations: Law, Sovereignty, and Legitimacy*, Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Rengger, N. (2008). The Ethics of Marxism. U: C. Reus-Smit i D. Snidal (ur.), *The Oxford Handbook of International Relations* (str. 188-200). Oxford i New York: Oxford University Press.
- Sakwa, R. (2015). Dualism at Home and Abroad: Russian Foreign Policy Neo-revisionism and Bicontinentalism. U: D. Cadier i M. Light (ur.), *Russia's Foreign Policy: Ideas, Domestic Politics and External Relations* (str. 65-79). Palgrave Macmillan.
- Samokhvalov, V. (2018). Russia and its shared neighbourhoods: a comparative analysis of Russia-EU and Russia-China relations in the EU's Eastern neighbourhood and Central Asia. *Contemporary Politics*, 24(1), 30-45.
- Schorzman, D. (2014). Staging Base for Afghan War Handed Over to Kyrgyzstan. *New York Times*, 3. juna 2014. <https://www.nytimes.com/2014/06/04/world/asia/staging-base-for-afghan-war-is-handed-to-kyrgyzstan.html>
- Sharples, J. D. (2016). The Shifting Geopolitics of Russia's Natural Gas Exports and Their Impact on EU-Russia Gas Relations. *Geopolitics*, 21(4), 880-912.
- Smith, S., Hadfield, A., i Dunne, T. (ur., 2016). *Foreign Policy: Theories, Actors, Cases*. Oxford: Oxford University Press.
- Stivachtis, Y. A. (2014). The Regional Dimension of International Society. U: C. Navari i D. M. Green (ur.), *Guide to the English School in International Studies* (str. 109-125). Chichester: Wiley Blackwell.

- Stronski, P., i Sokolsky, R. (2020). *Multipolarity in Practice: Understanding Russia's Engagement With Regional Institutions*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Suganami, Hidemi (2010), The English School in a Nutshell. *Ritsumeikan Annual Review of International Studies*, 9, 15-28.
- Sussex, M. (2014). Russian Foreign Policy and the Asia-Pacific Power Shift. U: R. E. Kanet i R. Piet (ur.), *Shifting Priorities in Russia's Foreign and Security Policy* (str. 205-223). Armonk i London: Ashgate.
- Trudolyubov, M. (2013). Putin's Imperial One-Man Show. *New York Times*, 10. prosinca 2013. <https://www.nytimes.com/2013/12/11/opinion/trudolyubov-putins-imperial-one-man-show.html>
- Tsygankov, A. P. (2016). *Russia's Foreign Policy Change and Continuity in National Identity*. Lanham, Boulder, New York i London: Rowman & Littlefield.
- Viotti, P. R., i Kauppi, M. V. (2011). *International Relations Theory*. Harlow: Pearson Longman.
- Watson, A. (1984a). European International Society and its Expansion. U: H. Bull i A. Watson (ur.), *The Expansion of International Society* (str. 13-32). Oxford: Oxford University Press.
- Watson, A. (1984b). Russia and the European States System. U: H. Bull i A. Watson (ur.), *The Expansion of International Society* (str. 61-74). Oxford: Oxford University Press.
- Watson, A. (1987). Hedley Bull, States Systems and International Societies. *Review of International Studies*, 13(2), 147-153. <https://doi.org/10.1017/S0260210500113701>
- Weinert, M. S. (2011). Reframing the Pluralist–Solidarist Debate. *Millennium: Journal of International Studies*, 40(1), 21-41. <https://doi.org/10.1177/0305829811406036>
- Wheeler, N. J. (2001). Legitimizing Humanitarian Intervention: Principles and Procedures. *Melbourne Journal of International Law*, 2(2).
- Wight, M. (1977). *Systems of States*. Leicester: Leicester University Press.
- Williams, J. (2002). Territorial borders, toleration and the English school. *Review of international studies*, 28(4), 737-758. <https://doi.org/10.1017/S0260210502007374>
- Williams, J. (2005). Pluralism, Solidarism and the Emergence of World Society in English School Theory. *International Relations*, 19(1), 19-38. <https://doi.org/10.1177/0047117805050060>
- Williams, J. (2014). The International Society – World Society Distinction. U: C. Navari i D. M. Green (ur.), *Guide to the English School in International Studies* (str. 127-142). Chichester: Wiley Blackwell.
- Wilson, P. (2009). The English School's Approach to International Law. U: C. Navari (ur.), *Theorising International Society English School Methods* (str. 167-188). Houndmills i New York: Palgrave Macmillan.
- Wohlforth, W. C. (2008). Realism. U: C. Reus-Smit i D. Snidal (ur.), *The Oxford Handbook of International Relations* (str. 131-149). Oxford i New York: Oxford University Press.
- Yasuaki, O. (2003). International Law in and with International Politics: The Functions of International Law in International Society. *European Journal of International Law*, 14(1), 105-139. <https://doi.org/10.1093/ejil/14.1.105>

International Society in the Foreign Policy Concepts of the Russian Federation 2000-2023: An Analysis According to the Approach of the English School of International Relations

Abstract The foreign policy concepts of the Russian Federation adopted from 2000 to 2023 have a communication function about the main goals and ideas of Russian foreign policy actors. Using the approach of the English School of International Relations, especially its theoretical features of international society, pluralistic and solidaristic approach and global and regional society, the paper analyzes Russian ideas about international society that are highlighted in those concepts. Together with the analysis of those concepts, it is shown how much the actual Russian foreign policy coincides with the ideas presented in them.

Keywords international society, English School, Russia, foreign policy, international relations

Kako citirati članak / How to cite this article:

Boban, D. (2023). Međunarodno društvo u konceptima vanjske politike Ruske Federacije 2000-2023: analiza prema pristupu Engleske škole međunarodnih odnosa. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 183-204. <https://doi.org/10.20901/an.20.06>

RAT PROTIV "CARSTVA LAŽI": MORALNO-ESHATOLOŠKI VIDIK U GEOPOLITIČKOJ MISLI ALEKSANDRA DUGINA I PUTINOVA "SPECIJALNA VOJNA OPERACIJA"

Stipe Buzar

<https://orcid.org/0000-0003-3223-7259>

Libertas međunarodno
sveučilište

E-mail: sbuzar@libertas.hr

<https://doi.org/10.20901/an.20.02>

Izvorni znanstveni rad

Zaprimljeno: 7. 2. 2023.

Prihvaćeno: 30. 3. 2023.

Sažetak Predmet rada je odnos Putinova opravdanja rata u Ukrajini, kao i njegovih vanjskopolitičkih i geopolitičkih stavova, s geopolitičkom misli ruskog filozofa Aleksandra Dugina. Od početka "specijalne vojne operacije" u veljači 2022. godine pobuđen je dodatni interes za razumijevanjem Duginovih geopolitičkih stavova i ruske svjetsko-povijesne misije, tj. njegova euroazijanizma, zbog čega je već ranije kontroverzni "Putinov mozak" postao čitano štivo zainteresiranih zapadnih javnosti. Dok su paralele između Duginovih tvrdnji i Putinovih, kao i uopće kremaljskih izjava zapanjujuće, u radu se nastoji prikazati njihova ideološka povezanost, radije nego li ikakav osobni utjecaj među njima. Cilj rada je filozofskog karaktera, a sastoji se u isticanju moralno-eshatoloških karakteristika Duginove geopolitičke misli i kritike Zapada, kao i njima komplementarnih karakteristika Putinova opravdanja rata u Ukrajini. Nakon toga, nudi se njihova kritika u svjetlu odnosa Duginova geopolitičkog i eshatološkog determinizma s jedne strane, i s druge strane, njegova zanemarivanja slobode djelovanja i odlučivanja koje su tim determinizmom isključene, a koje su nužni uvjet njegove moralne kritike Zapada.

Ključne riječi rat, carstvo laži, moral, eshatologija, geopolitika, Aleksandr Dugin, Vladimir Putin

*Kad bijah nejače, govorah kao nejače, mišljah kao nejače, rasuđivah kao nejače.
A kad postadoh zreo čovjek, odbacih ono nejačko. (1 Kor 13:11)*

Uvod

U govoru Vladimira Putina kojim je započeta invazija Ukrajine (Putin, 2022), moguće je prepoznati pokušaje njezina pravnog, političkog, sigurnosnog i moralnog opravdanja. Dok je ovdje posebni predmet interesa moralni aspekt Putinova opravdanja, njegove političke, sigurnosne i moralne tvrdnje čine se kao tri nedjeljiva vidika jedinstvenog narativa. Prema Putinu, Sjedinjene Države su zajedno sa zapadnim blokom stvorile "carstvo laži" s kojim su htjeli uništiti tradicionalne ruske vrijednosti i nametnuti Rusima lažne vrijednosti koje se protive ljudskoj naravi kako bi ih uništili iznutra (*moralni aspekt*). "Prevarantsko ponašanje Sjedinjenih Država" krši ne samo osnovna načela međunarodnih odnosa nego i općeprihvaćene moralne norme međunarodne politike (*politički i moralni aspekt*), podupirale su "separatističke ban-

de" na jugu Rusije, a ruske žrtve u slamanju ekstremizma i međunarodnog terorizma na Kavkazu bile su ogromne (*sigurnosni aspekt*). Za Rusiju je "načelo" neširenja NATO-a, koje je za Putina uzdignuto na razinu temeljnog načela u međunarodnim odnosima i sigurnosti u Europi, "pitanje života i smrti", pitanje ruske "budućnosti kao nacije". "To nije pretjerivanje, to je činjenica", odlučno tvrdi u najavi invazije. Širenje NATO-a za Putina nije jednostavno prijetnja ruskim interesima, već prijetnja opstanku ruske države i njezinom suverenitetu (*sigurnosni i politički aspekt*).

U pozadini Putinovih tvrdnji moguće je prepoznati tipične posthladnoratovske kremaljske teze o širenju NATO-a, ali i vanjskopolitičke ideje i geopolitičke stavove ruskog filozofa Aleksandra Dugina. Pri tome je cilj istaknuti moralno-eshatološki vidik Duginovih geopolitičkih stavova te ih povezati s tvrdnjama iz Putinova govora, i pokazati među njima preklapajuće elemente kako bi se pružila kritika moralno-eshatološki postavljenih geopolitičkih ciljeva ruske vanjske politike, a koji su ključni u opravdanju invazije.

Tijekom istraživanja primijenjena je metoda kritičke analize diskursa,¹ koja pripada skupini pristupa koje se uobičajeno naziva diskurzivnom analizom ili analizom rasprave. Njezina je osnovna karakteristika da ne promatra jezik kao jednostavno oruđe opisa svijeta, već je u funkciji konstrukcije društvene zbilje (Africé, 2011). Pri tome kritička analiza diskursa ističe ulogu jezika kao sredstva moći, i to vezanog uz ideologiju, društvenu i kulturnu promjenu. (Bryman, 2012: 710-711; Bloor i Bloor, 2007: 12-13). Tako u kontekstu kritičke analize diskursa poprima oblik društvene prakse i kao takav podrazumijeva složeno međudjelovanje između društvenih struktura i njihovih institucija, diskurzivnog čina i njegova konteksta. To znači da diskurs konstituira identitete pojedinaca i skupina, situacije i društveno znanje, ali da ga oni istovremeno uvjetuju (Wodak i Meyer, 2009). Također, vrijedno je navesti da takva kritička analiza diskursa ima trodimenzionalni okvir unutar kojeg se istraživanje ove vrste odvija, a on podrazumijeva (Fairclough, 1995: 98; Locke, 2004: 8-9, 42; Bryman, 2012: 538): (1) temeljni jezični opis diskursa koji obuhvaća sadržaj, strukturu te značenje teksta i govora; (2) interpretaciju diskurzivne prakse koja se odnosi na oblik interakcije diskursa i društvenih struktura; i (3) objašnjenje društvene prakse tj. društvenog i kulturnog okruženja unutar kojeg se diskurs proizvodi. Navedena metoda bila je neizostavna u razlikovanju niza elemenata diskursa o kojem je riječ, pri čemu se naglašava da je primarni cilj izdvajanje njegove moralno-eshatološke komponente kako bi joj se pružila filozofska kritika.

Putinov mozak, novi Rasputin ili moskovski Merlin?²

S obzirom na cilj isticanja preklapajućih elemenata u Duginovoj geopolitičkoj misli i Putinovim tvrdnjama, pri čemu je prethodna daleko više razrađena u nizu tekstova objavljenih još od 1990-ih, kao i s obzirom na neizrečenu podležeću tvrdnju o kakvom-takvom intelektualnom odnosu između dvojice protagonista, potrebno je odlučiti kako uopće misliti od tom odnosu.

Tvrdnje o vezama između Putina i Dugina su sporadične, a dok postoji određen broj tekstova koji o Duginu govore kao o "Putinovom mozgu" (Barbashin i Thoburn,

¹ Autor zahvaljuje anonimnom recenzentu koji je predložio da se ovaj dio metodologije istraživanja eksplicitno navede u uvodnom dijelu teksta.

² Autor zahvaljuje anonimnom recenzentu koji je predložio da se tekst može obogatiti dubljom analizom Duginovih intelektualnih izvorišta, poput Iljina, Gumiljova, Evole, a posebice Gueonna, Autor se u potpunosti slaže s navedenim prijedlogom, ali ga je s obzirom na ograničene ciljeve sadašnjeg teksta odlučio radije uzeti kao prijedlog za buduće istraživanje.

2014; Millerman, 2022³) nije izvjesno da bi ikakva teza o Duginovom izravnom i osobnom utjecaju na Putina ili uopće kremaljske krugove, mogla biti jasno postavljena. Ako je to uopće moguće učiniti, onda bi dokazna građa bila dobivena kroz izvještaj kakvog špijuna ili zviždača, ili pak požrtvovnog i zagriženog istraživačkog novinara. No dok bi takve informacije bile vrijedne budućim povjesničarima, u sadašnjem vremenu, a s obzirom na navodni pokušaj atentata na Dugina u kojem je smrtno stradala njegova kći u kolovozu 2022. godine, eventualno sigurnosnim stručnjacima, upitno je koliko bi one uopće bile relevantne u kontekstu ovog rada. U tom je kontekstu, čini se, dovoljno da se Duginovi i Putinovi stavovi o odnosima Zapada i Rusije, ruskog i ukrajinskog naroda, kao i o ruskoj svjetsko-povijesnoj ulozi i misiji (ili sudbini), dostatno preklapaju i koriste djelomično isti rječnik. Kako komentira Yigal Liverant, Dugin može biti zadovoljan što ideologija koju je pomogao razviti, bilo u njezinoj euroazijskoj, nacional-boljševičkoj ili tradicionalističkoj inačici, informira službene stavove ruskih vlasti i što ruska nacija maršira uz njegov bubanj (Liverant, 2009: 75-76). Stoga, nije uputno nastojati dokazivati Duginove osobne sveze s Kremljom ili Putinom, kakve god one bile, već ukazati na utjecaj njegovih stavova. Polazna premisa takvog promišljanja bila bi da Duginovi stavovi nisu važni zato što ih on promovira, već da je Dugin postao važan, u onoj mjeri u kojoj je to zaista postao, zato što promovira upravo te i takve stavove.

O tom odnosu se Dugin neizravno izjasnio. Naime, osim što je upućenoj zapadnoj javnosti poznat kao "Putinov mozak", Dugin među svoje *noms de guerre* može ubrojiti i izraz "Putinov Rasputin", ili jednostavno "novi Rasputin". U intervjuu s Amosom Barshadom (2019) upitan je o usporedbi s opskurnim ruskim mistikom, a prema riječima intervjuera, Dugin je temi pristupio bez povrijeđenosti, hladno i trezveno. Grigorij Rasputin, prema Duginovim riječima, često je krivo razumljen. Imao je osobni utjecaj na cara Nikolju II. Bio je protiv modernizacije i zapadnog utjecaja. Zastupao je interese ruskog naroda, a protiv interesa korumpiranih ruskih elita. Ali Rasputin nije bio filozof. Nije se bavio fundamentalnim pojmovnim pitanjima. Bio je radije neka vrsta varalice i hipnotičara. Svoj je utjecaj gradio na temelju osobnog šarma i izravnog pristupa caru. To je interpersonalni, radije nego li ideološki odnos (Barshad, 2019). Kao što je već rečeno, Duginovi stavovi nisu važni zato što ih on promovira, već je Dugin postao važan zato što promovira upravo te i takve stavove. Ne govorimo, dakle, o osobnom, nego o ideološkom odnosu. Dugin ne odbacuje u potpunosti usporedbu s Rasputinom, iako ukazuje na njezina bitna ograničenja. Umjesto toga, tvrdi kako sebe radije uspoređuje s čarobnjakom Merlinom iz arturijanskih legendi, intelektualcem koji se bavi nadljudskom kontemplacijom i nastoji raščistiti put svjetovnom vladaru koji stvara carstvo. To je, tvrdi, njegov pravi arhetip.⁴ (Barshad, 2019). S obzirom da na tom mjestu Dugin ne

³ U nekoliko slučajeva su autoru bile dostupne jedino epub verzije knjiga. U takvim slučajevima nije bilo mogućnosti tradicionalnog navođenja broja stranica.

⁴ Zanimljivo je primijetiti kako Dugin svoj arhetip ne pronalazi u ruskom nego u britanskom legendariju. Slično kao u njegovim nastojanjima u *Četvrtoj političkoj teoriji* (Dugin, 2012) ili ruskoj zamjeni McDonalda nazvanoj *Ukusno i točka*, svjedočimo neuspjelim pokušajima odbacivanja zapadnih proizvoda, ideja, ideologija i vrijednosti, i njihove zamjene s nečim izvorno i nepatvoreno ruskim. Ovi pokušaji su neuspješni, nesuvisli i patvoreni, jer redovito sadrže bitne zapadnjačke sastojke. Novi ruski hamburger ima samo novo pakiranje, a Duginova četvrta politička teorija koja odbacuje klasične tri ideologije zapada (liberalizam, komunizam, fašizam) eklektična je kombinacija njihovih sastojaka radije nego li izvorna misaona tvorevina. Takvi pokušaji ipak su razumljivi u svjetlu pokušaja rekonceptualizacije Rusije kao zasebne civilizacije radije nego li samo nacije, i to civilizacije čije vrijednosti Zapad mora poštovati iako ih nije sposoban razumjeti.

ističe ograničenja ove alternativne usporedbe (osobni utjecaj, Merlinova poočimska uloga, predkršćanski/poganski karakter njegove službe itd.), radi čega lukavo koristi pojam arhetipa, autor ovog teksta ne može se suzdržati od komentara da svijet neće vidjeti mir dok neki ruski Parsifal po Putinovom nalogu ne baci Excalibur u dubine Bajkalskog jezera.⁵

Pored toga, Barbashin i Thoburn također ističu Duginovu neproporcionalnu prisutnost u ruskom javnom životu i tumače je kao znak Putinova odobravanja. "Ruski mediji, osobito televizija, gotovo su u potpunosti kontrolirani iz Kremlja. Ako Kremlj uskraćuje svoje odobrenje (ili više nema koristi) od određene osobe, uklonit će je iz medijskog prostora" (Barbashin i Thoburn, 2014). Pored toga, Dugin je 2007. godine dva puta proglašen *persona non grata* u Ukrajini i zabranjen mu je ulazak u zemlju, a oba puta je Rusija odgovorila deportacijama odabranih ukrajinskih građana (Liverant, 2009: 50-51).

Očite ideološke i geopolitičke veze između Putina i Dugina su brojne, a dostatno je istaknuti ih nekoliko. Geopolitička misao obojice pod snažnim je utjecajem raspada Sovjetskog Saveza koji je rusko vodstvo ostavio bez ideološke osnove na kojoj bi gradili *grand strategy* što je destruktivno utjecalo na njihov status velesile. Drugim riječima, najveća zemlja na svijetu postala je objekt koji se jedva prilagođava promjenama radije nego li subjekt koji utječe na promjene u međunarodnom sustavu (Krickovic i Weber, 2018: 292). Putin je već 2005. godine raspad Sovjetskog saveza javno nazvao velikom geopolitičkom katastrofom koja je za rusku naciju postala ozbiljnom dramom u kojoj su se deseci milijuna Rusa i ruskih građana odjednom pronašli izvan ruskog teritorija, dok je "epidemija dezintegracije" utjecala i na samu Rusiju (Putin, 2005). U tim negativnim trendovima ključan je faktor zapadna liberalno-demokratska i kapitalistička ideologija koja je u Jelcinovom dobu Rusiju dovela do ruba propasti. S obzirom na navedeno, ne čudi misao da se među kremaljskim zidinama nastojala formulirati nova ideološka osnova za veću vanjskopolitičku asertivnost, ako ne već i pravi *grand strategy*.

Za Dugina je, s druge strane, raspad Sovjetskog Saveza kraj jedne etape ruske geopolitičke povijesti, ali etape koja je u kontinuitetu s prošlošću (od Velike kneževine Moskve) i budućnošću u kojoj treba ispuniti svoju euroazijsku geopolitičku misiju. (Dugin, 2015) Gdje su ruski državni akteri vidjeli raspad i katastrofu, Dugin vidi kontinuitet i borbu za ispunjenje višestoljetnih ambicija. U tom smislu su njegove ideje jasan kandidat za ideološku osnovu ruskog repozicioniranja na svjetskoj političkoj sceni. Nadograđujući svoju misao na ideje klasičnih euroazijevaca prve polovice 20. stoljeća, Dugin zagovara potpuni zaokret od zapadnih ideala kao put ostvarenja ruske geopolitičke misije:

Rusija je uvijek mišljena kao Sveta Rusija, kao sila (*derzhava*) koja ispunjava svoju povijesnu misiju. Euroazijski svjetonazor mora biti nacionalna ideja nadolazeće Rusije: njezina vodeća ideja. ... Zapadna demokracija razvila se u posebnim uvjetima antičke Atene i oblikovana je tijekom višestoljetne povijesti otočke Engleske. Takva demokracija zrcali posebne značajke "lokalnog europskog razvoja". Takva demokracija ne predstavlja univerzalni standard. Imitiranje formi europske "liberalne demokracije" je besmisleno, nemoguće i opasno za Rusiju-Euroaziju (Dugin, 2014a: 15).

⁵ Zaista, takvi komentari ne pripadaju profilu ovog časopisa, ali slika Kremlja kao Kamelota, s Duginom kao Merlinom, Putinom kao Arthurom, a oligarsima ili Vijećem sigurnosti Rusije kao vitezovima okruglog stola (dok se Medvedev silom nameće kao Lancelot), toliko je groteskna da mora biti barem dijelom skicirana.

Pored toga, Dugin je Putina već početkom tisućljeća jasno skicirao kao protagonista u euroazijsko-atlantističkom sukobu, i već zato što su ga "atlantistički ultra-liberali" napali kao opasnog lika koji će ih baciti u prošlost, Dugin ga identificira kao "našeg čovjeka", poštenjaka i domoljuba. Govori o njemu kao o idealnom vladaru za trenutno doba, ali i kao tragičnom liku okruženom u "moru prezrenih crva koji prljaju njegovo čitavo polje kretanja", a koji "metodično i smireno" čisti tu "sumornu ostavštinu". Dodaje u siječnju 2001. godine: "Zora rudi, zora u čizmama. Vjerujem u Putina i u potpunosti ga podržavam" (Dugin, 2014b: 6-8). Duginov odnos prema Putinu tijekom godina kompleksniji je od ovdje prikazane nedvosmislene i snažne podrške, ali koliko je autoru poznato, od 2001. do danas nikada nije svoju podršku povukao, niti je autoru poznato da je nekog drugog aktera identificirao kao središnjeg protagonista ključnog sukoba našeg doba.

Vraćajući se njihovim ideološkim i jezičnim preklapanjima, može se primijetiti da Putinova retorika, kao i Duginovi ključni pojmovi, uključuju narod, multipolarnost i protuliberalne stavove. (Miller, 2022) Za obojicu je Rusija nositeljica jedne civilizacije i sila dobra u svijetu, dok je Zapad iskvaren i dekadentan, i prijetnja ruskoj svjetsko-povijesnoj misiji. Duginova je ideologija protuzapadna, protuliberalna, totalitarna, ideokratska i društveno tradicionalna. Njezin nacionalizam nije isključivo slavenskog karaktera, iako on može biti posebno naglašen, već se primjenjuje i na druge euroazijske narode, a umjesto zapadnog racionalizma promiče mistični, duhovni, emocionalni i mesijanski nazor na svijet (Barbashin i Thoburn, 2014). Tvrdi kako Rusi imaju vlastitu istinu, drukčiju od dominantne zapadne, a koju zapadnjački intelektualci zbog kulturne odvojenosti ne mogu razumjeti (Dugin, 2019), pri čemu ga obični racionalni argumenti u raspravama ne uspijevaju uvjeriti u istinitost tvrdnji suparnika ili je njihova istinitost partikularna i važeća samo u kontekstu jedne kulture. Dugin, čini se, na istinu primjenjuje karakteristike moći, pa tako i ona može biti polarizirana, što vodi ka misli da je u Duginu moć ta koja uvjetuje i određuje istinu. To ne začuđuje iako ne uspijeva biti uvjerljivo s obzirom na njegov stav da politika bez filozofije uopće ne postoji, dok sva filozofija ima političku dimenziju "Kada govorimo o filozofiji politike, tada govorimo o biti politike, o onome što politiku čini politikom... S druge strane, govorimo o političkoj biti filozofije koja filozofiju čini filozofijom" (Dugin, 2019: 8-9).

Konačno, obojica snažno promoviraju ideju multipolarnog svijeta u kojem će Rusija ponovo zauzeti svoje mjesto kao velesila (npr. Putin, 2007; Dugin, 2020). Dok su njihova intelektualna izvorišta različita – jedan je filozof, a drugi državnik s habitusom obavještajca – preklapanja između Putinove retorike i Duginovih izloženih stavova prevelika su da bi ih se zanemarilo: "Uzimajući u obzir dotrajalo stanje ruske demokracije, kao i rusko okretanje od zapadnih ideja i ideala, moglo bi se tvrditi da su šanse povećanja popularnosti neoeuroazijevstva⁶ povećane. Iako je Duginov oblik euroazijevstva visoko teorijski i duboko mistički, ipak se pokazuje kao snažan takmac za ulogu glavne ruske ideologije. Putinova sposobnost njezine kontrole pitanje je koje bi moglo odrediti njegovu dugoročnost" (Barbashin i Thoburn, 2014). Vrijednost pogleda na Duginove tekstove je u tome što nam omogućuju Putinove tvrdnje smjestiti ne samo u kontekst njegova opravdanja rata u Ukrajini (Putin, 2022) i Putinova kvazi-povijesničarskog eseja *O povijesnom jedinstvu Rusa i Ukrajinaca* (Putin, 2021), već i u kontekst širih povijesnih i geopolitičkih teza koje očito nalaze ozbiljan odjek unutar kremaljskih zidina.

⁶ Pojam neoeuroazijevstva povremeno se koristi da bi se razlikovalo od ranijih euroazijevaca, ruskih intelektualaca koji su 1921. iz egzila objavili zbirku *Egzodus na istok*.

Moralno-eshatološki vidik Duginove geopolitičke misli

Dugin je svoje teze formirao i branio kroz niz tekstova, počevši još 1990-ih,⁷ a njihovu donekle preciznu formulaciju nalazimo u njegovom djelu *Posljednji rat svjetskog otoka* (Dugin, 2015). U njemu nastoji konstruirati, objasniti, i opravdati geopolitičku viziju ruskog položaja i utjecaja u svijetu, i to položaja i utjecaja čija obrana i širenje poprimaju različite forme u smjenama povijesnih perioda i političkih sustava, ali koji su u bitnome stoljećima isti. Povijesnu ambiciju ili dužnost stvaranja svjetskog carstva Rusi uče/preuzimaju/nasljeđuju od Mongola i ona ostaje nepromijenjena od formacije i širenja Carske Rusije do naših dana.

Kako Dugin piše: "Povijesno Rusi nisu odmah shvatili značaj svoje lokacije i telurokratsku su štafetu prihvatili tek nakon mongolskih osvajanja Džingis-kana, čije je carstvo bilo model telurokracije" (Dugin, 2015: 9). Na što se Dugin referira pojmom 'telurokracija'? Pozivajući se na utemeljiteljske klasike zapadne geopolitičke misli, poput Halforda Mackindera, Dugin se oslanja na različitost perspektiva pomorskih i kopnenih sila, pri čemu se pridjev "telurski" odnosi na kopno, a telurokracijama možemo nazvati one oblike vladavine/države itd. čije se političke i društvene vrijednosti, a ustvari čitava kultura i civilizacija, formiraju u skladu s njihovom bitno kopnenom geografskom pozicijom. S druge strane nalazimo talasokratske oblike vladavine/države, čije se političke i društvene vrijednosti, a ustvari čitava kultura i civilizacija, formiraju u skladu s njihovom bitno pomorskom geografskom pozicijom. Razlika je to između civilizacija kopna i civilizacija mora, prethodna u svojoj trenutnoj atlantističkoj, a potonja u svojoj euroazijskoj inkarnaciji, koje su od 18. stoljeća do našeg doba, u skladu s geopolitičkom logikom svjetske povijesti, u velikom ratu kontinenata (Dugin, 2015: 9-10).

Prema Duginu se od 15. stoljeća Rusija i njezino društvo polako, ali sigurno primiču identifikaciji s civilizacijom kopna, tj. telurokracijom. Njihova izvorna srednjovjekovna država, Kijevska Rus, još se nije tako identificirala, a Rusi su se tek nakon primjera Mongola počeli graditi u tom smjeru. Telurska identifikacija rezultat je povijesnih procesa u kojima su se Rusi našli i prihvatili kopnene civilizacijske karakteristike, što na rusku geopolitiku stavlja obvezu telurokratske perspektive na svijet. No, kopnena i pomorska civilizacija, telurokracija i talasokracija, ne razlikuju se tek po geografskom položaju, već u njihove različite geopolitičke sudbine spadaju i divergirajuće, u stvari suprotne, vrijednosti. Telurokratske su vrijednosti za njega (Dugin, 2015: 10-11):⁸

- konzervativizam,
- holizam,
- kolektivna antropologija: narod (*народ*) je važniji od pojedinca,
- žrtva,
- idealistička orijentacija,
- vrijednosti vjernosti, asketizma, časti, i lojalnosti.

⁷ Duginovo djelo *Osnove geopolitike – Geopolitička budućnost Rusije* (*Основы геополитики. Геополитическое будущее России*), nažalost, nema službeni prijevod na jezike s kojih je autor sposoban čitati, već neslužbene i uglavnom slabe prijevode na engleski jezik iza kojih, iako su svojedobno bili dostupni za kupovinu na Amazon.com, ne stoji niti jedna nakladnička kuća. Srećom, o knjizi je moguće naći više tekstova u dobrim izvorima (npr. Dunlop, 2004).

⁸ Na engleskom jeziku: *conservatism, holism, collective anthropology (the narod is more important than the individual), sacrifice, an idealistic orientation, the values of faithfulness, asceticism, honor, and loyalty.*

Nabrojane vrijednosti, za Dugina "herojske civilizacije" (2015: 11), rezultat su geografskog položaja i povijesnog razvoja. Dugin izbjegava tvrditi da je njihov razvoj u potpunosti neizbježan i determiniran, ali također nigdje ne nudi njihovu alternativu. Moguće je da ga od eksplicitne tvrdnje determinizma odvlače filozofski senzibiliteti, ali prešućeni determinizam i dalje je determinizam. U najboljem slučaju je moguće shvatiti da su te vrijednosti donekle fleksibilne, ali nema govora o mogućnosti razvoja njihovih talasokratskih suprotnosti u središtu eurazijske kopnene mase, osim izvanjskim nametanjem koje je krajnje neprirodno.

A *fortiori*, telurokratske vrijednosti, civilizacija kojoj su Rusi nositelji, i njezin sukob s civilizacijom mora, nadilaze trenutna ideološka strujanja. Rusija je osuđena na rat s civilizacijom mora, što je za Dugina jasno vidljivo i njezinim sukobima s Britancima u carskom dobu, zatim između socijalističkog i kapitalističkog tabora, i danas protiv demokratskog tabora u sklopu NATO-a. Sukob, doduše, ne znači uvijek rat jer može uključivati različita pogađanja strateške, ekonomske, tehnološke i diplomatske ravnoteže, ali je uvijek bitno prisutan kao sukob i napetost. Neprijateljstva mogu postati rivalstva, a ona mogu postati natjecanja, ali korištenje sile nikada ne može biti isključeno. Zato uvijek prednjači pitanje geopolitičke sigurnosti i neovisnosti, koje ne smije biti žrtvovano ni radi ekonomskog razvoja. Za Dugina takav stav nije ratoboran, već odraz zdravoga geopolitičkog realizma (Dugin, 2015: 12).

Konačno, potrebno je jasno istaknuti koji su to elementi Duginove geopolitičke misli moralnog i eshatološkog karaktera. Moralne elemente u njegovoj misli nije teško uočiti. Kada govori o vrijednostima koje su dio kopnene civilizacija (konzervativizam, holizam..., a osobito vjernost, asketizam, čast i lojalnost), jasno je da su one moralne vrijednosti. Njegov geopolitički realizam nije amoralnog karaktera kakav možemo pronaći kod strukturalnih realista kasnog 20. stoljeća. Očuvanje geopolitičke sigurnosti i neovisnosti upravo je u funkciji očuvanja tih vrijednosti, kako na njihovo mjesto ne bi bile nametnute ili vrijednosti domaćih elita ili atlantista (talasokrata, globalista), ili oboje. Dakako, identifikacija unutarnjeg i vanjskog neprijatelja često se izvodi uz pomoć tvrdnje o njihovim dijeljenim vrijednostima i ciljevima.

Eshatološki⁹ karakter Duginove geopolitičke misli je nešto teže eksplicirati, ali zadatak je daleko od nemogućeg.¹⁰ Prvo, kroz sve promjene političkih sustava, od carskog do današnjeg, Rusija je zadržala "vertikalnu, hijerarhijsku, 'mesijansku' strukturu vlasti" (Dugin, 2015: 11). Drugo, jačanje suvereniteta Rusije kako bi mogla postati telurokratski pol globalnih razmjera njezin je povijesni izazov i misija (Dugin, 2015: 12). Treće, njezin je sukob sa silama civilizacije mora, talasokracije, neminovan (Dugin, 2015: 12). Četvrto, sve prethodne karakteristike povijesno su vezane i uz percepciju Moskve kao "trećeg Rima", kao nositeljice pravoslavne civilizacije u oštrm kontrastu sa zapadnom (Dugin, 2015: 10). Kao "treći Rim", Rusija je nositeljica titule posljednjeg carstva (*eschaton* kao ono posljednje). Naime, nakon Rima ne može postojati neko sljedeće carstvo, legitimno u Božjim očima, jer Rim je *imperium sine fine* (carstvo bez kraja). Vezano je to s tradicijama apokaliptičkog

⁹ Grčki *eschaton* (jd.), *ta eschata* (mn.), a kao pridjev *eschatos*, na hrvatskom se jeziku odnosi na posljednje stvari čovjekove egzistencije ili opće kozmičke stvarnosti (Nemet, 2002: 12), a u kontekstu političke povijesti, povijesti civilizacija, filozofije povijesti, može se odnositi na kraj nekog povijesnog ciklusa, propast civilizacije, korijensku promjenu u naravi međunarodnog poretka, ideje o kraju povijesti od Marxovog historijskog materijalizma do Fukuyaminog liberalnog kraja povijesti itd.

¹⁰ Za širi pregled eshatoloških elemenata u Duginovim djelima, naročito njegovoj *Konspirologiji* (2013), gdje njegovo shvaćanje povijesti uključuje ideju "vječnog okultnog rata" između kršćanstva i judaizma, v. Shnirelman, 2018.

mišljenja od antičkog doba. Za Židove i kršćane patrističkog razdoblja Rimsko je carstvo identificirano s posljednjim carstvom biblijske knjige proroka Daniela i drugih apokaliptičkih štiva (DiTomasso, 2020: 207).

Najkraće rečeno, moralno-eshatološki vidik Duginove geopolitičke misli može se izraziti na sljedeći način. 'Rusija' označava više od Ruske Federacije. Rusija je veći kontinentalni prostor, minimalno u teritorijalnoj ekstenziji Sovjetskog Saveza, koji je geopolitički definiran kroz vrijednosti herojske telurokratske euroazijske civilizacije. Nasuprot Rusiji stoji talasokratska civilizacija čije su vrijednosti posve suprotne, a koje shvaća univerzalistički i globalistički te ih uvijek nastoji nametnuti izvan njihove prirodne sfere. Dvije civilizacije uvijek su u stanju sukoba, a potreba jačanja suvereniteta, sigurnosti i neovisnosti imperativ je radi očuvanja telurokratskih vrijednosti. Stoga, Duginovo viđenje sukoba i rata nije isključivo realističko (racionalno, nacionalno i instrumentalno), već kako bi Anatol Rapoport mogao reći, eshatološko (Rapoport, 1968: 15-16; Williams, 2018: 181-182).¹¹ Ipak, kod Duginina treba naznačiti jednu bitnu razliku u odnosu na Rapoportov, kao i tradicionalni judeo-kršćanski pristup.

Rapoport eshatološko viđenje sukoba definira u smislu vjerovanja u posljednji rat koji će okončati sve ratove, što je u skladu s judeo-kršćanskom linearnom koncepcijom povijesti. Prema toj koncepciji, povijest ima početnu točku, a imat će i završnu točku (*eschaton*). Dugin, s druge strane, pretpostavlja neprekinutost sukoba, u nekom smislu vječni rat. Njegova se koncepcija eshatološkog zato uklapa u kružnu radije nego pravocrtnu, tj. pogansku radije nego li kršćansku koncepciju povijesti. U toj koncepciji povijest teče u ponavljajućim ciklusima pa svaki *eschaton* može biti tek kraj jednog i početak novog ciklusa, a ne potpuni kraj povijesti. U tom ograničenom smislu je bio u pravu kada se radije usporedio s pretkršćanskim Merlinom nego pravoslavnim Rasputinom, ali istovremeno ukazuje na neminovne probleme koji proizlaze iz pokušaja impregnacije realističke geopolitike s eshatološkim elementima.

Putinov rat protiv "carstva laži"

Duginovoj geopolitičkoj misli, moralno-eshatološkoj kakva jest, komplementaran je niz Putinovih izjava, naročito dijelova njegova govora 24. veljače 2022. godine. Kao što je rečeno ranije, Putin drži da su Sjedinjene Države zajedno sa zapadnim blokom stvorile "carstvo laži" s kojim su htjeli uništiti tradicionalne ruske vrijednosti i nametnuti Rusima lažne vrijednosti koje se protive ljudskoj naravi, kako bi ih uništili iznutra. Sprječavanje širenja NATO-a i povlačenje crvene crte koja se ne smije prijeći su "pitanje života i smrti", pitanje ruske "budućnosti kao nacije" (Putin, 2022). Potrebno je pitati o kojim lažima ili o kojoj laži je riječ, i o kojem to carstvu je riječ u sintagmi "carstvo laži"?

Putinovo "carstvo laži" kako se čini, najbolje se može definirati u relaciji s Duginovim pojmovima. "Carstvo laži" je tako talasokratsko-atlantistička geopolitička projekcija moći trenutno najveće pomorske sile, SAD-a, i njezinih "saveznika". No, Ruska Federacija kao telurokratska, i SAD kao talasokratska sila samo su inkarnacije suparnika koje još u pamfletu *Rat kontinenta* iz 1991. godine Dugin naziva vječnim Rimom i vječnom Kartagom¹² (Dugin, 1991). Laži o kojima je riječ su raznolike.

¹¹ Određenje realističkih elemenata v. u: Popović, Buzar i Mladić, 2021: 9-11.

¹² Kao i kod drugih Duginovih metafora očekuje se određena suspenzija vlastitog znanja općepoznatih podataka. U ovom slučaju potrebno je zanemariti da je Rim, jedva udaljen od mora, i tijekom svojeg carstva bio vladar čitavog Mediterana, dok je Carigrad (drugi Rim) morska luka.

Prvo su tu lažne vrijednosti koje se protive ljudskoj naravi, a kojima bi Zapad uništio tradicionalne ruske vrijednosti. Kod Putina nije eksplicirano koje su to lažne vrijednosti. Štoviše, nije eksplicirano je li riječ o vrijednostima koje Zapad drži svojim ili koje su Zapadu vlastite, ali je njihova primjena u Rusiji nemoguća, pa su one za Ruse u nekom širokom i slabo definiranom smislu "lažne", ili je riječ o vrijednostima koje su jednako lažne i za Zapad i za Rusiju, jer se protive ljudskoj naravi. Može se naslutiti da se pod lažnim vrijednostima misli na one tekovine zapadne kulture koje se u kremaljskom vođenju informacijskih ratova jednostrano eksponiraju i ismijavaju, poput *woke* i kulture otkazivanja kao najnovijih pojavnih oblika zapadnjačke dekadencije. (npr. Dugin 2021)¹³ Međutim, ako prihvatimo Duginove teze iz *Posljednjeg rata* kao adekvatan okvir u koji smjestiti Putinove tvrdnje o "lažnim vrijednostima", dolazi se do zaključka da su suprotnosti između vrijednosti kopnenih i pomorskih civilizacija tako duboke da vode ka sukobu ne radi onih elemenata zapadne kulture na koju se obojica trenutno žale, već zato što su vrijednosti talasokratskih civilizacija *a priori* lažne vrijednosti. Dok ne mora biti ičega spornog u tvrdnji da će suprotstavljeni sustavi vrijednosti dovesti do sukoba kada se njihovi nositelji susretnu, Duginovo je prešutno i neargumentirano insistiranje na ispravnosti vrijednosti vlastite civilizacije problematično.

Naime, s jedne strane stoji tvrdnja da ovi suprotstavljeni sustavi vrijednosti neminovno vode ka sukobu, dok je već naslov *Posljednji rat svjetskog otoka* obojen eshatološkim značajem. Rusija se treba konačno ostvariti kao telurokratsko carstvo, iako je već nositeljica te civilizacije. S druge strane, neminovni sukob za Dugina nije moralno neutralnog karaktera, jer je jedna skupina vrijednosti ona prava, dok je druga lažna.

Koje su to onda vrijednosti? Kod Dugina nailazimo na eksplicitnu tvrdnju o osnovnim karakteristikama ruske telurokratske civilizacije koje smo naveli ranije. One su konzervativizam, holizam, kolektivna antropologija koja stavlja narod ispred pojedinca, žrtva, idealistička orijentacija, vrijednosti vjernosti, asketizma, časti, i lojalnosti (Dugin, 2015: 10-11). Razumna, iako ne automatski dokazana pretpostavka, koja ovdje neće biti dokazivana, jest da su osnovne karakteristike zapadne talasokratske civilizacije protivne onima ruske telurokratske civilizacije, jer te dvije civilizacije predstavljaju jedna drugoj suprotnost. Te su karakteristike sljedeće:

- *liberalizam* nasuprot konzervativizmu,
- *ekstremni atomizam* nasuprot holizmu,
- individualistička antropologija (pojedinač je važniji od naroda, ali treba biti oslobođen i bilo koje druge vrste kolektivnog identiteta, tj. identiteta koji dijeli s drugim pojedincima) nasuprot kolektivnoj antropologiji,
- *sebičnost/samoljublje* nasuprot žrtvi,
- *cinična* nasuprot idealističke orijentacije,
- lažne vrijednosti
  - *bezvjernosti pod krinkom otvorenosti* nasuprot vjernosti,
  - *hedonizma* nasuprot asketizma,
  - *beščasća pod krinkom prilagodljivosti* nasuprot časti,
  - *i izdaje pod krinkom uključivosti* nasuprot lojalnosti.

Navedene suprotnosti vjerojatno bi se mogle i bolje definirati, ali je teško otići se dojmima da su s obzirom na narativ o "carstvu laži" s jedne strane, i Duginovo in-

¹³ U *The Great Awakening vs. the Great Reset* (2021) Dugin kulturu otkazivanja identificira kao sredstvo jedne od glavnih agendi tzv. velikog reseta, a kojem je svrha kontrola javne svijesti na globalnoj razini kroz uvođenje cenzure na mrežama koje kontroliraju globalisti.

zistiranje na vrijednosnim suprotnostima kopnene i pomorske civilizacije s druge strane, barem dijelom pogodene.

Pored toga, moguće je istaknuti da Duginov geopolitički realizam ustvari i nije legitimni eksponent realističkog mišljenja o međunarodnim odnosima, bez obzira na to govorimo li o klasičnom, strukturalnom, neoklasičnom, ili bilo kojem drugom realizmu. Naime, Dugin (2021) piše o globalizmu koji ulazi u svoju totalitarnu fazu, što je kulminacija povijesnog procesa koji je započeo u srednjem vijeku (s nominalizmom Williama Occama), a sazrio u modernom dobu s pojavom kapitalističkih društava. U ovoj posljednjoj fazi zapadnjački proces lišavanja pojedinca svih kolektivnih odrednica, što što vodi relativizaciji spola i roda, a konačno i najširih dijeljenih karakteristika – onih *biti čovjekom* i *biti osobom*. Ukratko, za Dugina je *transhumanizam* kulminacija procesa koji je započeo kada je William Occam u prvoj polovici 14. stoljeća tvrdio da opći pojmovi ne postoje sami za sebe, već su obični *flatus vocis*, dok su jedino što uistinu postoji konkretne pojedinačnosti. To su ključne laži Putinova "carstva laži". Postoje, dakle, Višeslav, Borna, Petar ili Josip, postoje Damir ili Vladimir, ali ne postoje ljudi.

Duginova je analiza, dakako, krajnje problematična. Prvo, njegov letimični pregled zapadnih intelektualnih tradicija od 14. stoljeća do suvremenog doba nipošto ne pokazuje veze na kojima inzistira. Drugim riječima, pretpostavlja kao istinito ono što tek treba dokazati, a u izostanku prave dokazne građe okreće se tvrdnji o upravljanoj procesu globalnih/globalističkih elita u maniri koju se ne može nazvati drugačije nego ravnazemljaškom. Drugo, a što je još važnije, svoju pritužbu na Occamov nominalizam i njegovu kulminaciju u suvremenom transhumanizmu formira krajnje jednostrano. Naime, Dugin vidi problem u uzdizanju pojedinačnog i partikularnog nauštrb univerzalnog, ali u isto vrijeme traži od svojih čitatelja da prihvate njegovo odbacivanje univerzalnih vrijednosti nauštrb partikularnih vrijednosti igrača njegove vizije multipolarnog svijeta. U tom smislu, gotovo začuđuje da Dugin u Occamu nije pronašao saveznika radije nego li praoca svojih neprijatelja.

Proces koji Dugin opisuje u *Velikom buđenju* (2021) je deterministički,¹⁴ kao i proces koji opisuje u *Posljednjem ratu* (2015). Štoviše, u *Velikom buđenju* o tom procesu govori kao o zlom procesu, ali konspirološkim (radije nego li kritičkim) umom opisuje kako njime upravljaju globalističke elite. Pri tome je nejasno tretiranje procesa kao istovremeno determiniranih i upravljanih još jedan od njegovih nedostataka. Prisutna je i ključna, ili barem očita, točka razilaženja s realističkom školom. Za Dugina osnovne jedinice analize nisu države,¹⁵ nego globalističke elite koje nisu vjerne nacionalnim interesima neke države, već samo vlastitim interesima nasuprot nositeljima tradicionalnih vrijednosti, tj. zagovornicima nacionalnog suvereniteta i multipolarnosti. Tako je, primjerice, predsjednik Biden igrač globalističke elite (koja se redovno skuplja na Svjetskom ekonomskom forumu u Davosu) i njihovih uvrnutih transhumanističkih vrijednosti, dok je Trump branitelj pravih vrijednosti, zbog čega je urotnički srušen s pozicije moći (Dugin, 2021). Pri tome se Dugin ne zamara

¹⁴ Potrebno je naglasiti da je Duginov determinizam istovremeno očit i nejasan, kao i nerazrađen. Riječima jednog domaćeg politologa, od *Velikom buđenja* ne možemo očekivati koherentan skup ideja. Riječ je o političkom pamfletu, a ne o ozbiljnom akademskom tekstu (Cvijanović, 2022: 183). Slično se odnosi i na niz drugih Duginovih djela, no *Veliko buđenje* se u svojem pamfletskom karakteru dodatno ističe duljinom od 86 stranica.

¹⁵ Među fundamentalna pitanja o međunarodnim odnosima, dakako, spadaju: Kakva je narav međunarodnog sustava i tko su glavni djelovatelji u njemu? U realističkoj se tradiciji međunarodni odnosi primarno opisuju kao odnosi između suverenih država (Mladić, 2011: 174).

s geografskim determinantama. Trump i njegovo biračko tijelo mogu biti nositelji pravih vrijednosti bez obzira što im je domovina dio civilizacija mora, a ne kopna. U talasokratskoj civilizaciji, oni su neka vrsta svijetle pete kolone koja se zajedno s nositeljima telurokratske civilizacije bori za održanje ispravnih vrijednosti. Čini se da ovdje Dugin pretpostavlja da talasokracija može imati svoja nezadovoljna mnoštva, kao što telurokracija može imati svoje korumpirane elite.

Time je produbljeno shvaćanje pojmova iz *Posljednjeg rata*. Naime, eshatološki sukob između nositelja pravih vrijednosti i onih lažnih, a kojem je rat u Ukrajini tek jedna od etapa, je *a priori* globalnog karaktera. Također, moguće je uvidjeti da je Duginovo viđenje međunarodnih političkih odnosa bliže nekoj verziji neomarksizma nego realizma. U nastojanju da identificira/konstruira identitet neprijatelja istovremeno identificira/konstruira identitet onih koji mu trebaju pružati otpor i biti nositelji ispravnih vrijednosti, a ta nastojanja neodoljivo podsjećaju na neomarksistički klasik Antonija Negrija i Michaela Hardta (2000), u kojem se Carstvo ne može reducirati na Sjedinjene Američke države, a opisano je kao: 16 "jedinstvena logika vladanja" (2000: xii), "politički subjekt koji regulira globalne razmjene" (2000: xi), "suveren koji upravlja svijetom" (2000: xi), "poredak koji efektivno suspendira povijest i tako fiksira postojeće stanje stvari za sva vremena" (2000: xiv), "virtualni centar" (2000: 58), "ne-mjesto" (2000: 190), "decentralizirani i deteritorijalizirajući aparat vladanja" (2000: xii), "društvo kontrole konstruirao kroz biomoć" (2000: 25), "međunarodni disciplinarni poredak" (2000: 261), "sila" predstavljena "u službi prava i mira" (2000: 15) "neprijatelj mnoštva" (2000: 45).

Dosad rečeno vodi prema zaključku da Putinova retorika i Duginova geopolitička misao dijele nešto dublje i važnije od vokabulara. One, naime, dijele kontradikcije koje postaju bolno očite u Putinovom pokušaju opravdanja rata u Ukrajini koji je kratko opisan u uvodu ovog teksta. Prvo, Putin je tvrdio da su Sjedinjene Države zajedno sa zapadnim blokom stvorile "carstvo laži". Međutim, niti kod Putina niti kod Dugina nije jasno odnosi li se taj pojam zaista na skupinu država i njihovih geopolitičkih interesa ili na neku konspirološki identificiranu/konstruiranu globalnu elitu. Ako je riječ o skupini država koje jednostavno promoviraju vlastite interese, niti Putin niti Dugin ne mogu joj opravdano ponuditi moralnu kritiku s obzirom na vlastito samoproglašeno realističko viđenje međunarodnih odnosa.

Drugo, Putin tvrdi da je cilj "carstva laži" uništiti tradicionalne ruske vrijednosti i nametnuti Rusima lažne vrijednosti koje se protive ljudskoj naravi kako bi ih uništili iznutra. Riječ je o sukobu pravih i lažnih vrijednosti koje su identificirane ranije u tekstu. Međutim, niti kod Dugina niti kod Putina nije jasno što lažne vrijednosti o kojima je riječ uistinu čini lažnima. Ako su se razvile u geopolitički determiniranom procesu, onda su barem jednakovrijedne ili je potrebno pomiriti se s nekim oblikom kulturnog i moralnog relativizma. No, ako se one protive ljudskoj naravi, onda nisu rezultat geopolitičkih procesa nego opet rezultat nastojanja neke konspirološki identificirane/konstruirane globalne elite.

Treće, Putin govori da "prevarantsko ponašanje Sjedinjenih Država" ne krši samo osnovna načela međunarodnih odnosa nego i općeprihvaćene moralne norme međunarodne politike. Međutim, ovdje se Putin, kao i Dugin u svojim tvrdnjama, suočava s problemom pozivanja na moralne norme u kontekstu međunarodne politike koju uvijek nastoji definirati kao polje borbe sukobljenih geopolitičkih interesa. Za tako kompleksne tvrdnje nedostaje im, u najmanju ruku, solidan teorijski okvir.

¹⁶ Precizan popis prema: Weber (2010: 176).

Vidljivo je, dakle, da na gotovo svakom koraku u svojim tvrdnjama i njihovom širem ideološkom i teorijskom kontekstu nailaze na nepremostiva protuslovlja koja nastupaju nakon ranije spomenutog raspada Sovjetskog Saveza, koji je rusko vodstvo ostavio bez ideološke osnove na kojoj bi gradili *grand strategy*, što je destruktivno utjecalo na njihov status velesile. Naravno, ni u kojem slučaju ne treba iznenaditi da je rusko vodstvo nakon toga pokušalo pronaći novi ideološki oslonac, ali treba oblikovati kritiku njegove kakvoće i konzistentnosti.

Zaključak

Zaključno je potrebno razmisliti može li se spomenuti Putinov govor od 24. veljače 2022., koji je upriličen za specifičnu funkciju pokretanja rata u Ukrajini, uopće tumačiti kao svojevrsna objava "vječnog" ili "posljednjeg" rata o kojem možemo čitati kod Dugin. S jedne strane, to zvuči neuvjerljivo. Putin ima specifične pritužbe koje se odnose na širenje NATO-a, koje percipira kao izravnu prijetnju ruskim nacionalnim interesima pa čak opstankom ruske države i njezina suvereniteta. Uzeti sami za sebe, sigurnosni i politički aspekti neproblematično su ukorijenjeni u realističkoj perspektivi koju Putin i Dugin rado svojataju. Međutim, ti aspekti neodvojivi su od moralnog aspekta koji se spominje drugdje. Rusija je za Putina, kao i za Dugin, više od države. Njezin opstanak pitanje je opstanka jedne civilizacije, a ne samo jedne države. Ona je čuvarica i nositeljica jednog načina života utemeljenog na pravim vrijednostima. Njezino uništenje je ustvari najizglednije ako se unište njezine, a nametnu lažne vrijednosti. Ukrajina je pri tome samo jedno, iako sasvim očito i važno, bojno polje na kojem se odvija taj civilizacijski sraz, a 24. veljače 2022. (ili još u događajima 2014.) jednostavno je ušao u svoj oružani stadij. U slučaju Ukrajine nije za njega problematično naprosto širenje NATO-a, već uopće ukrajinsko približavanje Zapadu, čime se otvaraju još jedna, i to velika, vrata širenju "carstva laži", uništenju ruskih tradicionalnih vrijednosti i nametanja onih lažnih. U tom je smislu rat u Ukrajini tek jedan dio šireg svjetskopovijesnog obračuna, kako ih je Dugin nazvao, talasokratske i telurokatske civilizacije.

Rat protiv "carstva laži", dakle, nije neminovan realističkom logikom sukoba kao neizbježne posljedice anarhijskog međunarodnog sustava, već je nužan eshatološkom logikom pobjede pravih vrijednosti protiv lažnih vrijednosti. Pri tome je potrebno jasno razlikovati između onog što je neminovno, tj. takvo da ne može ne biti, ili ne može biti drugačije nego što jest, i onog što je nužno, tj. onog bez čega se ne može. Kada Dugin i Putin govore o lažnim i pravim vrijednostima, nije riječ o dva suprotna skupa vrijednosti, već jednom koji je skup pozitivnih vrijednosti, a drugom koji je potpuna privacija svake pozitivne vrijednosti zamaskirana pod krinkom tzv. lažnih vrijednosti – otvorenosti, apsolutne inkluzivnosti, političke korektnosti itd. Do neke mjere su time i Putinu i Duginu "stavljene riječi u usta", ali krivnja za to je u njihovoj nedorečenosti barem koliko je u ograničenjima autora.

Ukratko, Duginovu i Putinu završno valja postaviti pitanja na koja autor, daka-ko, ne zna odgovoriti, ali koja jasno osvjetljavaju protuslovlja Duginove misli i Putinova opravdanja rata u Ukrajini i ističu problem geopolitičkog mišljenja pod moralno-eshatološkim vidikom. Ona su sljedeća: (1) Ako su "lažne vrijednosti Carstva laži" neminovni rezultat njegove geografski uvjetovane sudbine, nije li onda izlišna ikakva moralna pokuda tih vrijednosti i tog Carstva, pa tako i moralno opravdanje pokretanja rata u Ukrajini? (2) Ako su prave vrijednosti telurokatske civilizacije neminovni rezultat njezine geografski uvjetovane sudbine, nije li onda izlišna ikakva

moralna pohvala tih vrijednosti i te civilizacije, pa tako i moralno opravdanje pokretanja rata u Ukrajini? (3) Ako su "lažne vrijednosti Carstva laži" rezultat vođenog procesa od srednjovjekovnog nominalizma do suvremenog transhumanizma, i ako Carstvo nije geografski determinirano niti realistički opisano, nije li vrijeme, gospodo, da se odreknete ovih djetinjih pretenzija na geopolitički realizam?

Literatura

- Afrić, V. (2011). Uvod: povijesni razvoj i teorijsko utemeljenje diskurzivne analize. U: A. Leburić (ur.), *Diskurzivna analiza: kvalitativni pristup u istraživanju medija*. Split: Redak.
- Barbashin, A., i Thoburn, H. (2014). Putin's Brain. Alexander Dugin and the Philosophy Behind Putin's Invasion of Crimea. *Foreign Affairs*. 31. ožujka. <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-03-31/putins-brain>
- Barshad, A. (2019). Putin's Rasputin. Journalist Amos Barshad meets with "Putin whisperer" Aleksandr Dugin to try to understand how a shadowy advisor exerts influence. *Longreads*. 11. srpnja. <https://longreads.com/2019/07/11/putins-rasputin/>
- Bloor, M., i Bloor, T. (2007). *The Practice of Critical Discourse Analysis. An Introduction*. London & New York: Routledge.
- Bryman, A. (2012). *Social Research Methods. Fourth edition*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Cvijanović, H. (2022). Alexander Dugin. The Great Awakening vs. the Great Reset [prikaz knjige]. *Politička misao*, 59(2), 183-186.
- DiTommaso, L. (2020). The Four Kingdoms of Daniel in the Early Mediaeval Apocalyptic Tradition. U: A. Perrin i L. T. Stuckenbruck (ur.), *Four Kingdom Motifs before and beyond the Book of Daniel* (str. 205-250). Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004443280_012
- Dugin, A. (1991). The Great War of Continents. *The Fourth Political Theory*. Preuzeto 30. 1. 2023. <http://www.4pt.su/en/content/great-war-continents>
- Dugin, A. (2012). *The Fourth Political Theory*, Moscow: Eurasian Movement.
- Dugin, A. (2013). *Konspirologija*. Zagreb: Eneagram.
- Dugin, A. (2014a). *Eurasian Mission. An Introduction to Neo-Eurasianism*. London: Arktos.
- Dugin, A. (2014b). *Putin vs. Putin. Vladimir Putin Viewed from the Right*. London: Arktos.
- Dugin, A. (2015). *Last War of the World Island. The Geopolitics of Contemporary Russia*. London: Arktos.
- Dugin, A. (2019). *Political Platonism. The Philosophy of Politics*. London: Arktos.
- Dugin, A. (2020). *The Theory of a Multipolar World*. London: Arktos.
- Dugin, A. (2021). *The Great Awakening vs. the Great Reset*. London: Arktos.
- Dunlop, J. (2004). Aleksandr Dugin's Foundations of Geopolitics. *Stanford University: The Europe Center*. 31. siječnja. <https://tec.fsi.stanford.edu/docs/aleksandr-dugins-foundations-geopolitics>
- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London/New York: Longman.
- Hardt, M., i Negri, A. (2000). *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Krickovic, A., i Weber, Y. (2018). What Can Russia Teach Us about Change? Status-Seeking as a Catalyst for Transformation in International Politics. *International Studies Review*, 20(2), 292-300. <https://doi.org/10.1093/isr/viy024>

- Liverant, Y. (2009). The Prophet of the New Russian Empire. *Azure*, 35, 50-83. <https://azure.org.il/article.php?id=483>
- Locke, T. (2004). *Critical Discourse Analysis*. London/New York: Continuum.
- Millerman, M. (2022). *Inside "Putin's Brain". The Political Philosophy of Alexander Dugin*. Millerman School.
- Mladić, D. (2011). Klasična realistička teorija međunarodnih odnosa i etika. *Obnovljeni život*, 66(2), 173-186.
- Nemet, V. (2002). *Kršćanska eshatologija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Nexus Instituut. (2019). Bernard-Henri Lévy vs. Aleksandr Dugin at the Nexus Symposium 2019 [debata]. <https://www.youtube.com/watch?v=x70z5QW-C9qs&t=701s>
- Popović, P., Buzar, S., i Mladić D. (2021). *Finis Africae. Realističke perspektive globalnog upravljanja*. Zagreb: NZCG/Disput.
- Putin, V. (2005). Annual Address to the Federal Assembly of the Russian Federation. *The Kremlin – Moscow*. 25. travnja. <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>
- Putin, V. (2007). Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy. *The Kremlin – Moscow*. 10. veljače. <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>
- Putin, V. (2021). On the Historical Unity of Russians and Ukrainians. *The Kremlin – Moscow*. 12. srpnja. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Putin, V. (2022). Address by the President of the Russian Federation. *The Kremlin – Moscow*. 24. veljače. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>
- Rapoport, A. (1968). 'Introduction'. U: C. von Clausewitz, *On War* (str. 11-80). London: Penguin.
- Shnirelman, V. (2018). Alexander Dugin: Between Eschatology, Esotericism, and Conspiracy Theory. U: A. Dyrendal, D. G. Robertson, i E. Aspren (ur.), *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion* (str. 443-460). Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004382022_022
- Weber, C. (2010). *International Relations Theory. A Critical Introduction*. London and New York: Routledge.
- Williams, P. (2018). War. U: P. Williams i M. McDonald (ur.), *Security Studies. An Introduction* (str. 175-190). London and New York: Routledge.
- Wodak, R., i Meyer, M. (2009). *Methods of critical discourse analysis*. London: SAGE.

War Against the "Empire of Lies": The Moral-Eschatological Perspective in Alexandr Dugin's Geopolitical Thought and Putin's "Special Military Operation"

Abstract The subject of the paper is the relationship between Putin's justification of the war in Ukraine, as well as his foreign policy and geopolitical views, with the geopolitical thought of Russian philosopher Alexandr Dugin. Since the beginning of the "special military operation" in February 2022 there has been a surge in interest for understanding Dugin's geopolitical views and the Russian world-historical mission, his Eurasianism, because of which the already controversial "Putin's brain" has become widely read in the West. While the parallels between Dugin's claims and Putin's, as well as Kremlin-issued statements in general, is staggering, the paper aims to show their ideological connections, rather than any possible personal relations between them. The goal of the paper is philosophical, and consists of highlighting the moral-eschatological characteristics of Dugin's geopolitical thought and his critique of the West, as well as the complementary characteristics of Putin's justification of the war in Ukraine. Subsequently, the paper offers their critique in light of the relationship between Dugin's geopolitical and eschatological determinism on the one hand, and on the other, his neglect of the freedom of action and decision making which are precluded by his determinism, but are necessary conditions for his moral critique of the West.

Key words war, empire of lies, morals, eschatology, geopolitics, Alexandr Dugin, Vladimir Putin

Kako citirati članak / How to cite this article:

Buzar, S. (2023). Rat protiv "carstva laži": moralno-eshatološki vidik u geopolitičkoj misli Aleksandra Dugina i Putinova "specijalna vojna operacija". *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 205-220. <https://doi.org/10.20901/an.20.02>

***POLITIČKA TEORIJA:
METODE I POLITIKA
TUMAČENJA MACHIAVELLIJA***

***POLITICAL THEORY:
METHODS AND POLITICS OF
INTERPRETING MACHIAVELLI***

KAKO ČITATI MACHIAVELLIJEVO DJELO MIŠLJENJA? CLAUDE LEFORT I TEORIJA INTERPRETACIJE

Luka Ribarević

<https://orcid.org/0000-0003-1983-2600>

<https://doi.org/10.20901/an.20.10>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: luka.ribarevic@fpzg.hr

Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 19. 11. 2023.
Prihvaćeno: 26. 11. 2023.

Sažetak Claude Lefort je u knjizi *Rad djela Machiavelli (Le travail de l'oeuvre Machiavel)* svoje tumačenje Machiavellijevog političkog mišljenja popratio ekstenzivnim razmatranjem koje se odnosi na teoriju interpretacije. Iako je ona proizašla iz neposrednog bavljenja Machiavellijem, njezini su zaključci bitno šire prirode i stoje uz bok metodološkim uputama drugih velikih interpreata Firentinčevog djela koji su imali osviještena navlastita metodološka stajališta kao što su Leo Strauss, J. G. A. Pocock i Quentin Skinner. Središnji je pojam Lefortova razmatranja djelo mišljenja. U tekstu se on raščlanjuje posredstvom analize odnosa između tri figure, autora, čitatelja i interpreta. Pritom se kao osnova za razumijevanje prirode njihove međusobne povezanosti uzima fenomenologija Mauricea Merleau-Pontyja kojom je Lefortovo cjelokupno djelo snažno obilježeno.

Ključne riječi Claude Lefort, Machiavelli, Maurice Merleau-Ponty, djelo mišljenja, interpretacija

Uvod

Claude Lefort započeo je rad na disertaciji o Machiavelliju u drugoj polovini pedesetih godina XX. stoljeća. Nakon petnaestak godina disertaciju je obranio pod mentorstvom Raymonda Arona, a 1972. objavljena je pod naslovom *Rad djela Machiavelli (Le travail de l'oeuvre Machiavel)*. Nekoliko je godina kasnije, u uvodu prvog toma knjige *Penser la guerre, Clausewitz* (1976), Aron ocijenio kako je pišući o Machiavelliju Lefort imao namjeru razviti hermeneutičku teoriju radi njezine primjene na tumačenje Firentinčeva djela. Lefort je, međutim, takvu ocjenu u svojoj recenziji Aronove knjige izrijekom otklonio. Prema Lefortu, Aron "se prevario u želji da mi pripiše ambiciju" formuliranja "opće teorije interpretacije" (Lefort, 2007b: 322). Razlog zašto je uopće ponudio razmišljanja o "filozofijskom problemu interpretacije" bio je da sebi "rasvijetli svoju vlastitu praksu, a ne da iskuje sustav ili da ukaže na metodu" (ibid.: 322).¹ Kao što to Sophie Marcott-Chénard s pravom podsjeća (2015: 152), u tom smjeru valja čitati Leforta i onda kada u *Radu djela* piše kako nas nači-

¹ Lefort je već u tekstu "Djelo mišljenja i povijest", izvorno objavljenom 1970., ustvrdio da pitanje o biti djela "nužno izvire iz prakse interpretacije" (Lefort, 1978c: 241).

nu čitanja Machiavellija trebaju naučiti sami tekstovi, *Vladar* i *Rasprave*, budući da "nema metode koja bi mogla odlučiti o tom čitanju" (Lefort, 1972: 45).

Ne čudi stoga da Bernard Flynn, autor utjecajne monografije o Lefortu, zaključuje da Lefort "ne razvija teoriju ili metodu tekstualne kritike" nego tek "iskazuje stanovitu senzibilnost za interpretaciju" (Flynn, 2005: 64). Slično zaključuje i Newton Bignotto, kada upozorava da Lefortova razmatranja o tumačenju teksta ne trebaju biti shvaćena "kao izlaganje metodologije koju slijedi u svom interpretativnom radu" (Bignotto, 2013b: 35). Zbunjuje, međutim, činjenica da tumači Lefortova tumačenja Machiavellija Lefortovom razumijevanju tumačenja u pravilu ipak pridaju veću ili manju pozornost.²

Ta se zbunjenost dodatno povećava kada se uzme u obzir ono što tumače navodi na proučavanje Lefortovog poimanja interpretacije. Radi se, naime, o tome da je Lefort u *Radu djela* toj problematici posvetio čitavo uvodno poglavlje pod naslovom "Pitanje djela" (Lefort, 1972: 7-70), kao i dijelove završnog poglavlja naslovljenog "Djelo, ideologija i interpretacija" (ibid.: 691-776). Štoviše, razmatranja slične prirode nalazimo i u njegovim spisima koji prethode *Radu djela*, ali i u onima koji slijede nakon njegova objavljivanja.³

Nasuprot Flynnovim i Bignottovim ocjenama, uvjerenja sam da je pažljivim slijeđenjem navedenih Lefortovih razmatranja moguće ocrtati jedno posve specifično umijeće čitanja djela mišljenja. Ako se pritom i ne radi o navlastitoj "istinskoj metodi čitanja tekstova iz prošlosti" kao što to smatra da je slučaj, barem djelomice Lefortu usprkos, Marcotte-Chénard (Marcotte-Chénard, 2015: 155), držim da je zahvaljujući iskustvu čitanja *Vladara* i *Rasprava* Lefort oblikovao pristup kojeg je, posebice kada ga se razmotri u ograničenom fokusu na Machiavellijevo djelo kojim je inspiriran,⁴ moguće jasno razlikovati od metodološki osviještenih pristupa njegovih drugih velikih interpreta kao što su Leo Strauss, J. G. A. Pocock i Quentin Skinner.

U prvom dijelu teksta u najkraćim crtama naznačuju se osnovni obrisi fenomenologije Mauricea Merleau-Pontyja, za koju držim da je Lefortu pružila temeljnu pojamovnu potku za oblikovanje vlastitog umijeća čitanja. To se umijeće zatim razmatra polazeći od pitanja djela kao njegova ključnog pojma. Središnji, pak, dio rada posvećen je razmršivanju dinamičnog trokuta odnosa između čitatelja, interpreta i autora kao odlučujućeg za razumijevanje onoga što prema Lefortu čini interpretaciju djela mišljenja. S tim je povezano ispitivanje temporalnosti djela kao instance koja u sebi uspijeva vezivati različite vremenske dimenzije. U zaključnom se dijelu sumira osnovna obilježja Lefortova načina čitanja djela mišljenja, a u perspektivi njegove veze s Merleau-Pontyjevom fenomenologijom.

² Ona u Flynnovom slučaju, primjerice, rezultira i zasebnim poglavljem u njegovoj knjizi *The Philosophy of Claude Lefort. Interpreting the Political*, naslovljenim "Machiavelli: The Practice of Interpretation" (Flynn, 2005: 59-79).

³ U tom se pogledu posebno izdvajaju Lefortov pogovor Merleau-Pontyjevoj knjizi *Visible et invisible* (Lefort, 1964) i njegov tekst "L'oeuvre de pensée et l'histoire" (1978c).

⁴ Uz Machiavellija, kao autori djela mišljenja u Lefortovim se tekstovima spominju još i Platon, Tukidid, Dante, Montaigne, Descartes, Hobbes, Spinoza, De Sade, Tocqueville, Marx i Freud (Lefort, 1978c: 238, 242; Marcotte-Chénard, 2015: 158-159). Ovom popisu svakako treba pridodati i Merleau-Pontyja čijim se djelom Lefort ekstenzivno bavio i koje je, prema Lefortovom vlastitom svjedočanstvu, ono koje je, zajedno s Machiavellijevim i Marxovim djelima, otvorilo put njegovim vlastitim propitivanjima (Lefort, 1992: 347). Kao interpret djela mišljenja, Lefort se okušao suočavajući se ne samo s Merleau-Pontyjem i Machiavellijem, već i s La Boétiejem i Tocquevilleom.

Fenomenologija Mauricea Merleau-Pontyja

Za Lefortovo razumijevanje filozofije i politike, utjecaj fenomenološkog filozofa Mauricea Merleau-Pontyja bio je formativan (v. Poltier, 1998: 39, 42; Poirier, 2020: 8-11, 36-38).⁵ Kada je pak riječ o Lefortovom metodološkom pristupu, ali i sadržaju njegova tumačenja Machiavellijevog političkog mišljenja, taj je pečat posebno vidljiv i stoga zaslužuje zasebno razmatranje (v. Flynn, 2005: 64-65; Marcotte-Chénard, 2015: 154; Ménessier, 2017: 12, Di Piero, 2020: 171, 173).

Na Husserlovu tragu, Merleau-Pontyjeva fenomenologija zagovor je povratka samim stvarima u smislu nastojanja da se ponovno dođe u dodir s onim izvornim koje prethodi svakoj refleksiji. "Vratiti se samim stvarima znači vratiti se ovome svijetu prije spoznaje, o kojem spoznaja uvijek govori i s obzirom na koji je svako znanstveno određenje apstraktno, znakovito i zavisno, kao geografija s obzirom na krajolik gdje smo najprije naučili što je šuma, livada ili rijeka" (Merleau-Ponty, 1978: 7). Istinska nas, dakle, filozofija, kao refleksija onog nereflektiranog u kojemu je utemeljena, treba "ponovno naučiti vidjeti svijet" (Merleau-Ponty, 1976: xvi). Radi se o suočavanju s misterijem svijeta, naime s činjenicom da "Postoji neki svijet" (ibid.: 13) koji je "uvijek 'već tu' prije refleksije" (ibid.: 5), kao ono što opažam "prije svake analize koju bih na njemu mogao izvršiti" (ibid.: 7). To suočavanje podrazumijeva okretanje k osjetilnom realitetu koji se otkriva u iskustvu, a to znači ka percepciji kao onome što "nas stavlja u odnos s nečim, što nam isporučuje transcendentni realitet" koji svijet jest (Barbaras, 2019: 5).

Iako fenomenologiju Merleau-Ponty određuje kao "proučavanje biti", ona se ne okreće od osjetilnog. Naprotiv riječ je o filozofiji "koja vraća biti u egzistenciju i smatra da se čovjek i svijet mogu shvatiti jedino polazeći od njihove 'činjeničnosti'" (Merleau-Ponty, 1978: 5). Za Merleau-Pontyja smisao je neizostavno sadržan u iskustvu, u osjetilnome u koje je, kao u svoju podlogu, filigranski upisan i bez kojega, budući da je sam nevidljiv, nikada ne bi ni mogao postati predmetom spoznaje (Merleau-Ponty, 1964a: 269). Zahvaćanjem osjetilnog na njegovu izvoru spram kojeg uvijek ostaje upućena, percepcija otvara put ka smislu, koji se, kao ono idejno i nevidljivo, ne može uzdići u neki "sekundarni pozitivitet", odvojen od svojih osjetilnih korijena (Merleau-Ponty, 1964a: 196; Barbaras, 2019: 11, 51; Da Silva-Charrak, 2005: 149).

Iz tog razloga Merleau-Ponty jednoznačno odbacuje ideju "mišljenja odozgo" [*la pensée du survol*]. Filozofiji je strana logika ovladavanja [*maîtrise*] koje bi se vršilo na temelju apsolutnog znanja zadobivenog izmicanjem univerzalnog subjekta iz osjetilnog, a radi smještanja u inteligibilnom. Budući da nije moguća potpuna fe-

⁵ Lefortova filozofijska inicijacija odigrala se u njegovim gimnazijskim danima tijekom Drugog svjetskog rata zahvaljujući predavanjima njegova profesora Merleau-Pontyja. Taj se "pisac-mislilac", koji je "još uvijek posve blizak nama", snažno dojmio Leforta upečatljivom artikulacijom novog tipa ontologije. Sam Lefort ocijenio je susret s Merleau-Pontyjem, koji će postati njegov urednik, suradnik, mentor i prijatelj, odlučujućim. Prema Lefortu, njegova je čitava buduća orijentacija bila gotovo odmah odlučena pod utjecajem tog profesora koji mu se učinio izvanrednim i čija ga inspiracija nije prestala usmjeravati (Lefort, 1992: 353-354). Claude Lefort napisao je brojne radove o Merleau-Pontyjevom djelu. Oni su većim dijelom sakupljeni u knjizi *Sur une colonne absente* (1978a). Posthumno je uredio izdanja nedovršenih spisa i predavanja koje je popratio vlastitim predgovorima ili pogovorima. Među njima najznačajnija je knjiga *Visible et invisible* (1964a), a za njom su uslijedile *Résumés de cours. Collège de France* (1968) i *La prose du monde* (1969). V. također Lefortove tekstove "D'un doute à l'autre" (1982a) i "Philosophie et non-philosophie" (1982b) u tematskom broju časopisa *Esprit* posvećenom Merleau-Pontyju.

nomenološka redukcija u smislu povratka *cogita* sebi samome, odnosno zahvaćanja čiste svijesti, neovisne o iskustvu svijeta u koji je uvijek već uronjena (Poltier, 1998: 99), filozofija "ne može biti totalni i aktivni zahvat, intelektualni posjed ... Ona nije iznad života, ne gleda odozgo [*en surplomb*]" (Merleau-Ponty, 1964a: 319). Pred refleksiju se, naprotiv, postavlja zahtjev "da utone u svijet umjesto da njime dominira, da se spusti prema njemu" (Merleau-Ponty, 1964a: 61). Radi se o projektu napuštanja univerzalističke pozicije metafizičke tradicije⁶ kao iluzije svemoći mišljenja (Lefort, 1978a: xxi; Poltier, 1998: 43-47).⁷

U osloncu na Saussurea (Merleau-Ponty, 1960: 49; 1964a: 258-259; 1968: 33-34) i pod utjecajem *gestalt* teorije od koje preuzima pojam forme, Merleau-Ponty smisao razumije kao ono što se javlja kao rezultat diferencijacije koja se artikulira između znakova (Merleau-Ponty, 1960: 53).⁸ To vrijedi za jezik, ali i za sam opažaj koji je moguć isključivo kao razlikovanje neke figure u kontrastu spram podloge na kojoj se pojavljuje (Da Silva-Charrak, 2005: 31). Svijet se kao smisljena cjelina daje u odnosima između svojih elemenata koji su, sami za sebe, lišeni smisla.

Otvarajući se spram svijeta u aktu percepcije, subjekt to nužno čini sa svog specifičnog stajališta uvjetovanog vlastitim otjelovljenjem u okviru svijeta u koji je i sam upisan. Budući da se smisao onog percipiranog uvijek otkriva kao smisao za nekog partikularnog subjekta, opažaj nije moguć s neke točke van prostora i vremena, a s koje bi bila razvidna cjelina smisla pod subjektom prostrtog svijeta. Premda zahvaljujući kretanju oko percipiranog objekta ona može postići višu razinu dovršenosti, percepcija je, a to jednako vrijedi i za umjetničko djelo⁹ i za istinu kao ono za čime filozofija traga, ograničena pa stoga u načelu i nedovršiva (Merleau-Ponty, 1978: 345; Da Silva-Charrak, 2005: 41, 45, 147-148; Barbaras, 2019: 7; Revault d'Allones, 2001: 13). Pritom nije riječ samo o tome da percepcija zahtijeva vrijeme jer je u nizanju opažaja onog percipiranog uvijek upućena na budućnost, nego i o tome da je subjekt za sebe slijepa točka. Budući da je i sam dio svijeta, a sebe nikada ne može iskusiti na način na koji iskušava stvari oko sebe, cjelovita mu spoznaja svijeta neprestano izmiče. Transcendentni karakter realiteta isporučenog iskustvom proizlazi upravo iz nemogućnosti cjelovitog spoznajnog zahvaćanja predmeta kao objekata precizno određenih granica – bitak uvijek premašuje vlastite pojedinačne manifestacije (Barbaras, 2019: 58).

⁶ Lefortovim riječima, Merleau-Ponty je "doveo u pitanje status subjekta, svijesti, predodžbe, pojma", pridonio je "izokretanju našeg shvaćanja jezika", on je, naposljetku, "uništio izvjesnosti koje su podržavale velike reference metafizičkog mišljenja: Um, Prirodu, Povijest" (Lefort, 1978a: ix).

⁷ Ako Merleau-Pontyjeva analiza percepcije odbacuje idealizam shvaćen kao intelektualna konstrukcija objekta od strane konstituirajuće svijesti, ona to isto čini i s realizmom u smislu konstruiranja objekta kao rezultata empirijskog, kauzalnog i punktualnog djelovanja mnoštva atomiziranih senzacija (v. Barbaras, 2012: 18-20; Poltier, 1998: 97-103). Dok se iluzija idealizma sastoji u fikciji čiste svijesti koja je u stanju probiti se s onu stranu iskustvenoga, realizam pada u zamku odricanja svake moći svijesti postuliranjem njezine posvemašnje zavisnosti od svijeta. Naime, svijet kao smislen otkriva se samo u svom otvaranju za subjekta percepcije. Slijedeći Merleau-Pontyja, Lefort će to formulirati kao paradoksalno pripadanje čovjeka "jednom svijetu koji je za sebe samo u mjeri u kojoj je za njega" (Lefort, 1978b: 23; v. Poltier, 1998: 100-102).

⁸ "Ono što smo naučili kod Saussurea to je da znakovi svaki za sebe ne označuju ništa, da svaki od njih izražava manje neki smisao nego što markira raskorak u smislu [*un écart de sens*] između njega i ostalih" (Merleau-Ponty, 1960: 49).

⁹ "Njegovo [umjetnikovo] djelo se ne dovršava: ono je uvijek u budućnosti" (Merleau-Ponty, 1992: 198-199).

Kako pristup idejama nije moguć izravno, nego samo posredstvom osjetilnog, činjenica otjelovljenja za subjekta ne predstavlja prepreku za spoznaju nego je, naprotiv, njezin nužan uvjet (Merleau-Ponty, 1964a: 196-197). Upravo zahvaljujući tome što je satkan od iste teksture kao i svijet i njime obuhvaćen, subjekt ga može iskušavati. Subjekt je tako ono partikularno koje u sebi nosi znak općega, kao ono što je "od cjeline otrgnuto" pa ima sposobnost da "zadire u cjelinu, prelazi granice drugih" (Merleau-Ponty, 1964a: 271; Barbaras, 2019: 49, 59). Merleau-Ponty u svojoj kasnijoj filozofiji uvodi pojam *chair* [meso, püt] kako bi opisao to ukrštanje tijela i svijeta: "moje tijelo sačinjeno je od iste *chair* kao i svijet (ono je opažaj) ... u toj *chair* moga tijela sudjeluje svijet, svijet je *reflektira*, on zadire u nju i ona u njega" (Merleau-Ponty, 1964a: 302; 309; 184). Tijelo i svijet stoje u složenom odnosu u kojem otjelovljeni subjekt percipira svijet koji mu se pojavljuje i u kojem je sadržan (Barbaras, 2019: 52). Radi se o uzajamnom ispreplitanju [*entrelacs*] koje ne dopušta strogo razdvajanje subjekta i objekta.

Projekt povratka svijetu kao osjetilnoj činjeničnosti razvija se tako nasuprot staroj, klasičnoj dualističkoj ontologiji opozicije jasno razlučivih objekta i subjekta kao zasnivanje jedne nove ontologije (v. Da Silva-Charrak, 2005: 26, 36, 40; Barbaras, 2019: 5). Riječ je o dovođenju u pitanje tipa mišljenja koje se kreće u okvirima oštrih suprotnosti kao što su one između bitka i ništavila, unutarnjeg i izvanjskog, *res cogitans* i *res extensa*, egzistencije i esencije, partikularnog i općeg, aktivnog i pasivnog. Namjesto opozicije, Merleau-Ponty postavlja reverzibilnost odnosno hijazmu [*chiasme*] kojom je percepcija određena kao ono što je uvijek popraćeno kontra-percepcijom, kao "čin s dva lica, ne zna se više tko priča, a tko sluša" (Merleau-Ponty, 1964a: 318). Ta je cirkularnost ključna za pojam *chair* koja je ono "osjetilno u dvostrukom smislu onoga što osjećamo i onog što osjeća" (ibid.: 313). Kao što se moje tijelo odnosi spram samoga sebe kao ono koje istovremeno i dodiruje i samo je dodirnuto (ibid.), tako je svaka percepcija zahvaćena onime što percipira.¹⁰

Pitanje djela

Lefortova "velika knjiga" o Machiavelliju, kako ju je nazvao Pierre Manent (1993: 186), otvara se dugim poglavljem u kojem nas autor suočava s "Pitanjem djela" (Lefort, 1972: 7-70). Riječ je o metodološkim razmatranjima koja svoju os nalaze u pojmu djela [*l'oeuvre*]. Lefort, naime, predmetom svog tumačenja ne imenuje *tekst*, već *djelo*, na što nas upućuje već i samim naslovom knjige, *Rad djela Machiavelli*. Na taj način jasno ukazuje na razmak koji odvaja njegov od drugih metodoloških pristupa koji su pristupi čitanju *tekstova* shvaćenih kao predmeti, u sebi zatvorene i samodostatne cjeline koje sadrže smisao, a koji čeka da bude otkriven pažljivim okom tumača (usp. Malinconico, 2020: 121).

Kako bismo pokušali rasvijetliti pojam djela kao središnji za razumijevanje Lefortovog načina čitanja, preliminarno se možemo okrenuti njegovom pogovoru sastavljenom za nedovršeni Merleau-Pontyjev spis *Vidljivo i nevidljivo* kojeg je Lefort posthumno priredio za objavljivanje 1964. (Lefort, 1964: 335-360). Upravo je kroz to suočavanje s Merleau-Pontyjevim opusom, nakon njegove smrti 1961., Lefort izvorno artikulirao što djelo jest. Štoviše, kao što će Lefort kasnije napisati, baš je Merleau-Ponty velikim dijelom zaslužan za prepoznavanje "dimenzije djela u

¹⁰ "Ideja hijazme, to jest: svaki odnos spram bitka je *istovremeno* zahvaćanje i bivanje zahvaćenim, zahvat je zahvaćen [*la prise est prise*], on je *upisan* i upisan u isti bitak kojeg zahvaća" (ibid.: 319).

filozofiji" (Lefort, 1978: xi). Drugim riječima, Lefortovo pisanje o Merleau-Pontyju istovremeno je impliciralo pisanje pod utjecajem Merleau-Pontyja.¹¹

Djelo je prije svega određeno time što nema izvanjskog temelja već "se odnosi samo spram sebe, počiva na samome sebi" (Lefort, 1964: 337). To ne znači da postoji samo zahvaljujući autoru. Naime, ono uvijek iznova pobuđuje refleksiju budućih čitatelja koji se upuštaju u propitivanje koje je autor otvorio sa svog mjesta u prostoru i vremenu, ali ga nipošto nije i zatvorio u smislu koherentne formulacije rigorozno utvrđenog smisla u obliku otkrivenih istina koje bi "svaku novu riječ učinile suvišnom" (ibid.: 341). Upravo zato što ne treba samo autora, nego traži i glas čitatelja kojim će zadobiti život u vremenu koje će uslijediti nakon autorski utemeljenog početka, djelo se opire njihovim prisvajanjima, ne ovisi "u potpunosti ni o jednom ni o drugome" (ibid.: 339).¹² Ono je zapravo svojevrsan medij koji otvara pristup svijetu, kako onom prošlom tako i onom sadašnjem, kojeg je i samo postalo dijelom. S obzirom na to da djelo, daleko od toga da bi opstojalo van vremena, "u svakom trenutku postoji u trostrukoj dimenziji sadašnjosti, prošlosti i budućnosti" (ibid.: 342), valja ga shvatiti kao "diskurs koji se neprekidno iznova pokreće" (ibid.: 339), kao ono što "daje bezgranično misliti" (ibid.: 342). Budući da autor nije potpuni gospodar [*maître*] djela izloženog budućim čitateljima, njegov se smisao ne da svesti na sadržaj iskaza od kojih je sačinjeno. Naprotiv, ono je "uvijek u iščekivanju vlastitog smisla" (ibid.), a kojeg iz tog razloga niti jedno postojeće tumačenje, ma koliko utemeljeno, ne može iscrpiti. To, drugim riječima, znači govoriti o neodređenosti djela čije granice postaje to teže odrediti što više raste naše poznavanje djela. Prisutnost djela kao onog čiji putevi "nemaju završetak", čiji smisao uvijek ostaje neodređen, čiji cilj "nikada neće biti dosegnut" i koje u svome kretanju, u kojem se "ustanovljuje u riječi kako bi se otvorilo spram neiscrpnog komentara svijeta", opisuje "stanovitu prazninu ili stanovitu odsutnost", za Leforta predstavlja enigm (ibid.: 343-344).

To isto pitanje djela nalazimo postavljeno na prvoj stranici Lefortovog *Rada djela* (Lefort, 1972: 9). Tamo je na krajnje koncentriran način sažet sadržaj uvodnog poglavlja kao metodološkog kostura čitave knjige. Lefort svoj pristup smješta u opoziciji spram uobičajenog shvaćanja motivacije tumača kao onoga kojeg pokreće želja da nadmaši svoje rivale ili da stekne znanje, shvaćeno kao vlasništvo nad smislom djela, a koje će mu osigurati autoritet kod budućih čitatelja. Radi se o nečem bitno drugačijem, što se s uvriježenih metodoloških pozicija nadaje kao svojevrsna "rafiniranost, možda čak i perversija". Lefort, naime, ima namjeru "ispitivati istovremeno i pisca i njegovo potomstvo", razumjeti "trajno kretanje kojim djelo izmiče zahvatu svojih tumača", razotkriti suučesništvo iza njihovih konflikata i uspostaviti s djelom "nečuvenu vezu" u kojoj ono "ostaje na distanci", poput onoga "za kojega znamo da govori više od onoga što u tom govoru shvaćamo", u kojoj se zajedno s porastom znanja koje se iz djela crpi, povećava i nevolja, u kojoj se do krajnjih granica iskušava sumnja i odbacuje mogućnost "otkrića koje bi zapečatilo diskurs". Ovakav pristup ne može biti doveden u pitanje s nekog stajališta izvanjskog polju diskursa

¹¹ Činjenica je da zaokupljeni pisanjem o Merleau-Pontyju mi već pišemo polazeći od njega. I činjenica je, također, da se mi, na distanci spram njega, nalazimo ponovno vraćeni u njegovu blizinu" (Lefort, 1978: x).

¹² Kao što to Marcotte-Chénard s pravom primjećuje (2015: 164), Lefort djelu nerijetko pripisuje i intencionalnost. Primjerice, kada govori o djelu kao onome koje se daje ili se skriva (Lefort, 1972: 17), ili kada polemički karakter koji obilježava sekundarnu literaturu vidi kao nešto što "služi intencijama djela" (ibid.: 25).

koje se oslanja na drugoga, čitatelja, i u kojem se govor nastavlja i kada taj drugi zašuti, odgađajući fatalni kraj vezanjem za "mogućnost novog početka", traženjem nastavka života kroz novog čitatelja (ibid.).

Djelo se tako ponovno javlja kao enigma čija je privlačna snaga ishodište Lefortovog dugogodišnjeg rada posvećenog Machiavelliju. Pišući u krugovima u središtu kojih je pitanje djela, a koji se usložnjavajući se šire, Lefort ovu enigmatičnu privlačnost artikulira nizom međusobno povezanih pitanja koja opisuju početnu situaciju ispitivanja Machiavellijeva djela, počevši od makijavelizma.¹³ Važno je primijetiti da to čini upravo posredstvom pitanja, naglašavajući time već i uvodno narav djela kao mjesta ispitivanja. Tim su pitanjima skicirani obrisi Lefortove teorije interpretacije koje će svoj sadržaj, u sljedećem, širem krugu, zadobiti razmatranjem onoga što djelo jest kroz ispitivanje odnosa triju figura čije postojanje djelo implicira. To su figure čitatelja, interpreta i autora.

Odnos čitatelja i interpreta

Pitanje odnosa čitatelja i interpreta, odnosno polja sekundarne literature, nadaje se već u onom prethodnom, preliminarnom pitanju o makijavelizmu. Suočavanje s makijavelizmom ne može biti zaključeno njegovim jednostavnim odbacivanjem kao nečega što se "odvojilo od svog mjesta nastanka do te mjere da se već dugo govori o makijavelizmu bez da se išta zna o Machiavelliju" (ibid.: 20). Ono naime upućuje na nas kao čitatelje koji smo njime obilježeni već i prije susreta s Machiavellijevim djelom i koji ga kao termin rabimo unatoč kritičkoj refleksiji kojoj ga podvrgavamo. Potrebno je osvijestiti da smo obilježeni snagom tuđeg mišljenja pretočenog u pojmove. Ta se snaga očituje makar i negativno kao nastojanje da se djelo oslobodi vulgarne predodžbe koje o njemu ima većina, kao pokušaj da se uspostavi antitetična figura legitimnog diskursa. Pitanje makijavelizma tako se javlja kao "znak opskurnog i enigmatičnog danka kojeg plaćamo mišljenju drugih kada nastojimo misliti slobodno" i time nas uvodi u širi problem odnosa čitatelja i sekundarne literature (ibid.: 21, 23).

Želja za izravnom komunikacijom s autorovim tekstom izrazito je snažna, pobuđena samim djelom, neovisno o sekundarnoj literaturi. Međutim, ona je isto tako iluzorna. Neovisno o tome što su "prve i posljednje moći" interpretu dane čitanjem (ibid.: 26), svako, pa i ono prvo čitanje obilježeno je ne samo onime što smo o tekstu već prije saznali nego i svime onime što smo do tada uopće pročitali (ibid.: 22-24; Lefort, 1978c: 243; v. Bignotto, 2013: 36). Isto vrijedi i za ekstremni primjer prvog interpreta koji nije mogao imati posrednika između sebe i teksta, ali je svejedno u svome radu već bio uvjetovan njemu izvanjskim koncepcijama, upisujući se u isto vrijeme u budući kritički diskurs kojeg sam priziva kao "treći pogled koji je sama instanca interpretacije" (Lefort, 1978c: 242).

¹³ Pitanje o makijavelizmu pitanje je o vezi koja spaja Machiavellija s njemu zapravo stranom doktrinom. Nadalje, radi se o pitanju o Machiavelliju kao utemeljitelju u smislu pitanja o onome što je utemeljeno i njegovu vrednovanju. S tim je povezano pitanje o Machiavellijevom potomstvu koje, unatoč visokoj polariziranosti, dijeli želju da "u ime objektivnog znanja" ocrtava "istinsku figuru pisca" (ibid.: 13). Ono pak otvara ključno pitanje o dinamici odnosa djela i interpreta. S jedne strane želja interpreta da se djelo svede u svoje granice, objektivira i tako liši svake neodređenosti. S druge, djelo "beskrajno suprotstavlja otpor kretanju prisvajanja koje ono potiče" (ibid.: 16). U kritičkoj literaturi ocrtava se smisao djela, ali na način da je on uvijek tek najavljen i zahtijeva neprestano vraćanje tekstu s novim pitanjima, a bez mogućnosti iznalaženja konačnih odgovora.

To, drugim riječima, znači da nema izravnog pristupa tekstu, odnosno da neposredovan odnos čitatelja i autora nije moguć. Pritom nije riječ samo o tome da se svaki interpret okreće prethodnim tumačenjima u potrazi za osloncem za vlastito čitanje. Stvar je, prije svega, u tome da se tek boravkom u prostoru tumačenja drugih učimo boraviti u sferi djela. Razlog tome je što nam njihova čitanja uopće otvaraju pristup djelu koje se tako "već čuje u diskursu potomstva" (Lefort, 1972: 22, 24). Naime taj nam boravak otvara nove perspektive obogaćujući nas novim osjetilom koje pojačava prisutnost djela tako što otežava naš pogled i zadržava ga duže no što bi to inače bio slučaj na svemu onome što čini njegov diskurs, a što se sada pojavljuje u obliku "obilja nepredviđenih znakova" (ibid.: 25).

Važno je naglasiti da pozitivan učinak imaju i ona tumačenja koja su vjerna zadaći ispitivanja koje djelo postavlja kao i ona koja predstavljaju vulgarne napade na njega, i jedna i druga tjerajući kretanje autorove misli do njezinih krajnjih granica. Arbitrarna nas čitanja navode da u djelu iznađemo primjerene odgovore otvaranjem što većeg prostora onim njegovim dijelovima koje bismo inače možda tek preletjeli. Pokušaji da se djelo svede na svega nekoliko teza o kojima se zatim donosi neopoziv sud potiču djelo da odgovori kroz čitatelja izlažući svoju "bitnu složenost", mobilizirano sa stajališta koje samom autoru nije moglo biti razvidno. Drugim riječima, sukobi koje u okviru polja sekundarne literature djelo potiče, "puneći momente diskursa smislom na maksimalno moguću način", u službi su njegove vlastite intencije (ibid.).¹⁴ Baviti se djelom znači participirati u prostoru koje ono otvara kako mojim tako i mislima drugih, u kojem mi "djelo uvijek daje više za misliti" jer se u njemu moje čitanje obogaćuje čitanjima drugih (ibid.: 24, 27). Do te mjere da se pod njihovim utjecajem neprestano mijenjam ne samo ja kao čitatelj nego čak i tekst sam (ibid.: 27).

Iz toga valja zaključiti da čitatelj zapravo nikada ne postoji u singularu. Pozicija tumača kao "čistog čitatelja" (ibid.: 22) koji nad djelom samostalno dominira i koji, u potrazi za "čistim znanjem" (ibid.: 24), djelu pristupa odozgo, kao predmetu kojeg je moguće izvanjski zahvatiti, pozicija je koja je Merleau-Pontyjevom analizom percepcije prokazana kao nemoguća posljedica vjere u "svemoć mišljenja" (ibid.: 24; usp. Di Piero, 2020: 177). Za smislom djela se ne traga unatoč slojevima interpretacija koji čitatelja dijele od autorova teksta, od nekog njegovog navodnog izvornog, čistog smisla. Naprotiv, to se čini zahvaljujući interpretacijama jer nam upravo one otkrivaju o čemu je u djelu riječ¹⁵. Radi se dakle uvijek o "zajedničkom čitanju" (Lefort, 1972: 27), o "kolektivnom diskursu" (ibid.: 28) ili "kolektivnom poduhvatu" (Lefort, 1978c: 241) koji podrazumijeva sudioništvo u tradiciji komentara koja se ne formira samo unazad u vremenu nego je i otvorena spram svih onih koji će se toj razmjeni tek priključiti. Utoliko valja odmah odbaciti ideju da je moguće naći neki jednoznačan, objektivni smisao djela, bilo u samome tekstu, bilo u sekundarnoj literaturi kao skladištu znanja koje omogućuje "posjedovanje smisla djela" (Lefort, 1972: 22).

Naše je, dakle, čitanje omogućeno i uvjetovano čitanjima onih koji su nam prethodili; kao tumači Machiavellija mi smo uvjetovani specifičnim kontekstom "diskursa makijavelijevskog potomstva" od kojega se "učimo našoj zadaći ispitivanja

¹⁴ Lefort govori o "uređenoj igri problema kojima na daljinu upravlja samo djelo" (Lefort, 1978c: 243) zbog čega i sam kritički diskurs posjeduje jedinstvo i stil koji ga, uvijek vezanog uz diskurs autora, čine nesvodivim na rezultat povijesnih ili ideoloških okolnosti (ibid.: 244).

¹⁵ S tim u vezi Bernard Flynn upućuje na sljedeću Merleau-Pontyjevu misao iz knjige *Oko i duh* (*L'Œil et l'esprit*): "Kada kroz gustoću vode vidim pločice na dnu bazena, ja ih ne vidim usprkos vodi, odrazima, ja ih vidim upravo posredstvom njih, kroz njih" (Merleau-Ponty, 1964b: 70).

Machiavellija i njegova djela" (ibid.: 31). Ako, dakle, čitatelj neizostavno sudjeluje u "široj mreži značenja koja uključuje niz prethodnih interpretacija" (Di Piero, 2020: 176), onda je nužno suočiti se s čitanjima koja su oblikovala nas kao čitatelje – zamaramiti njihovu formativnu snagu značilo bi samo je povećati (Lefort, 1972: 23). Stoga je to prvi zadatak koji stoji pred čitateljem djela mišljenja.

Odnos interpreta i autora

Na prvi pogled, sekundarna literatura za čitatelja obuzetog željom za spoznajom smisla djela koju ono samo potiče izgleda kao čisti dobitak. Svako od tumačenja koje mu stoji na raspolaganju ima pretenziju da ponudi "istinu makijavelijevskog djela" (ibid.: 36). Tumači mu se tako nude kao privilegirani posrednici koji otkrivaju smisao djela koji njemu samom izmiče. Štoviše, diskurs interpreta predstavlja se kao kondenzirana reprodukcija izvornika koji je radom tumača ogoljen od svega suvišnog, kao diskurs u kojem se dovršava diskurs autora. Najzad svodeći djelo na njegovu bit, "diskurs interpreta čini se vjernijim istini djela negoli onaj autora" (ibid.: 37).

Detaljnim proučavanjem niza odabranih studija posvećenih Machiavelliju (ibid.: 154-309), Lefort je, međutim, utvrdio varljivost tog inicijalnog dojma. Dapače, identificirao je temeljnu poteškoću koja načelno dovodi u pitanje pristup djelu koji je zajednički različitim tipovima tumačenja, neovisno o velikim razlikama koje ih dijele, kako u pogledu metodologije, tako i u pogledu rezultata do kojih dolaze. Ne radi se pritom samo ni prvenstveno o tome da interpreti, u svrhu sažimanja djela, razvijaju elaborirani kategorijalni aparat čija primjena samo tumačenje, paradoksalno, nerijetko čini bitno dužim no što je to izvorni autorski tekst (ibid.: 37). Riječ je, prije svega, o zamci "vulgarnog realizma", pristupa koji djelo svodi na predmet, na "duhovnu stvar po sebi – stvar koja je ono što ona jest, neovisno o predodžbi koju o njoj stvara potomstvo" (ibid.: 23, 28, 35-36). Pristup u pitanju u drugom koraku pretendira iznaći "jednoznačan smisao" tako objektiviranog djela (ibid.: 23), kao ono što je uvijek već opstojalo u realitetu i čekalo da bude otkriveno zahvatom mišljenja koje je svemoćno,¹⁶ a prije i neovisno o svim interpretativnim nastojanjima koje je djelo potaknulo.¹⁷

Unatoč tome što počiva na pretpostavkama fiktivne naravi, privlačnost ovog pristupa leži u tome što, zahtijevanjem da prigrlji samo jedno od tumačenja čije su istine međusobno isključive, oslobađa čitatelja dvaju međusobno povezanih košmarra. S jedne strane, riječ je o otklanjanju mnoštva predodžbi koje o djelu stvara njegovo potomstvo i time njegov identitet čini neukotvljivim. S druge, radi se o pokušaju zaštite integriteta tumača kao subjekta posredstvom pacifikacije moći djela da ga

¹⁶ Riječ je o teorijskom stajalištu koje Merleau-Ponty kritizira kao objektivno mišljenje koje želi "Bitku podariti smisao objekta, to jest individualnog entiteta, od početka od kraja okvalificiranoga i posljedično prijemčivog za posve adekvatnu spoznaju koja iscrpljuje sva njegova određenja" (Barbaras, 2019: 60).

¹⁷ Čini se da je Louis Althusser, u uvodu svoje knjige *Machiavelli i mi (Machiavelli et nous)*, imao u vidu ovdje ocrtanu Lefortovu metodološku kritiku kojom proziva interprete zbog nespremnosti da se suoče s ograničenim dosezima svojih tumačenja koja mogu pružiti tek "jednu novu perspektivu" i stoga ne bi smjela negirati pravo drugih da čine to isto (Lefort, 1972: 35; v. također Flynn, 2005: 60). Pravedajući se što se, nakon Lefortova "istraživanja nečuvane minucioznosti", koje je otišlo dalje od bilo kojeg drugog komentara *Vladara i Rasprava*, uopće uključuje u raspravu, Althusser svoj doprinos nudi tek kao "drugi pogled" koji naglašava upravo ono enigmatično, strano, nepredviđeno, iznenađujuće, riječju novo, a bez pretenzije na izricanje posljednjeg suda kojim bi rasprava morala biti okončana (Althusser, 2009: 35-36).

zahvaća i tako uznemiruje njegove misli (ibid.: 40).¹⁸ Borba protiv takvih iskušenja odraz je "jedinственe želje da se odagna nesigurnost, ova nesigurnost koja je oduvijek bila pokretač rada tumačenja" (Lefort, 1978c: 241). Riječ je o "projektu ovladavanja [*maîtrise*]" (Lefort, 1972: 307) kojim se, upravo zato što ono "nema sigurnih granica" (Lefort, 1978c: 239), djelo nastoji jednom zauvijek odrediti u nekom okviru i tako zaštititi interpretu od "nepredvidivih učinaka čitanja" (Lefort, 1972: 307). Baš zato što se djelo "svaki puta povlači iz predodžbe u koju ga želimo zatvoriti", to se pokušava postići proglašenjem jedne predodžbe o njemu jedinim ispravnim sažetkom njegova značenja (Lefort, 1972: 41). Radi se, riječju, o iskušenju "zauzimanja pozicije apsolutne moći" (ibid.: 308).

Ograničenja takvog pristupa razotkrivaju se kada se diskurs interpretu povratno suoči s diskursom autora. Lefortova namjera pritom nije naprosto ukazati na pogreške u tumačenju, nego pružiti načelnu kritiku pristupa čija se sličnost ogleda u pokušaju ovladavanja [*maîtrise*] djelom njegovim zahvaćanjem s pozicije "imaginarnog znanja" koje svoje mjesto ima izvan prostora tumačenja, pokušaju da se zaustave pitanja koja djelo pobuđuje donošenjem konačnog suda o njemu (ibid.: 32). Pažljivom analizom diskursa interpretu otkrivaju se principi izvanjski djelu koji, skriveni i samim interpretima, stoje u njihovoj pozadini i upravljaju izborom odlomaka na koje se interpretacija fokusira kao i logikom njihova izlaganja, jamčeći tako koherenciju samog tumačenja. Radi se o tome da interpreti u susretu s djelom mobiliziraju vlastita shvaćanja znanja i politike koja onda strukturiraju njihova čitanja i izvanjski uvjetuju njegove rezultate (ibid.: 307-308; v. Bignotto, 2013: 37).¹⁹ Djelo se takvim interpretativnim zahvatima opire, ne vodeći računa o "pripremljenim registrima u koje bi se trebalo upisati" (Lefort, 1972: 40). Ono, naime, razbija kalup u koji ga interpret smješta tako što uzima riječ i kroz novog čitatelja

¹⁸ S tim je povezana "iluzija da se može misliti misao, a da joj se ni na koji način ne duguje za ono što daje misliti" (Lefort, 1978c: 240). Njome se zastire činjenica da je svaki čitatelj obilježen mišljenjem misli djela budući da mišljenje djela nije jednostran proces koji se kreće na liniji od subjekta prema objektu. Štoviše, svojim se čitanjem on uključuje u potomstvo autora koje participira u djelu, zahvaljujući čemu je svaka interpretacija uvijek djelomično i samo-interpretacija.

¹⁹ Lefort je svjestan opasnosti koja prijete i njegovom vlastitom pristupu kao onome koji je izgrađen na vrednovanju postojeće sekundarne literature u smislu principa na kojima ona počiva u slučaju kada bi ta kritika bila utemeljena na načelima koja bi njoj bila izvanjska (ibid.: 32-33). Upravo je to smisao kritike koju mu upućuje Marcotte-Chénard govoreći o "paradoksu leforovske hermeneutike". Prema njoj, Lefort se ne uspijeva osloboditi svakog orijentira koji bi mogao dovesti u pitanje beskrajni tijek propitivanja budući da samo djelo uzdiže u autoritet koji je u stanju diferencirati između različitih tumačenja (Marcotte-Chénard, 2015: 169-170). Na sličnom je tragu i Thierry Ménissier kada piše da Lefortov snažan zagovor "hermeneutike djela paradoksalno počiva na prihvaćanju njegove 'enigme' koje je usmjereno ka otklanjanju svakog interpretativnog završetka" (Ménissier, 2017: 19). Ta bi se kritika mogla formulirati i na drugačiji način, razmatranjem Lefortova pristupa čitanju Machiavellija sa stajališta političkih principa koji ravnaju njegovim razumijevanjem demokracije. Riječ je, prema Lefortu, o posve novom, modernom tipu političkog društva koje nastaje dezinkarnacijom vlasti, razmršivanjem njezine veze s polovima znanja i zakona te njezinim uspostavljanjem kao nezaposjedive simboličke instance. Time je otvoren prostor za permanentno preispitivanje temeljnih pitanja društvenog života što je demokraciju učinilo jedinstvenim tipom društva u smislu prigrbljivanja vlastite fundamentalne neodređenosti kao otvorenosti spram povijesti (v. Lefort, 2000). Na ovom se mjestu može tek preliminarno ustvrditi da postoji visok stupanj poklapanja između tih političkih principa i onih načela koja upravljaju radom tumačenja djela mišljenja, a koja je Lefort otkrio upravo u susretu s Machiavellijem kao autorom koji u svom djelu najavljuje upravo demokratski tip političkog društva.

progovara, skrećući pozornost na ono "bezgranično diskursa" koje je interpretacija u pitanju potisnula u drugi plan (ibid.: 38; 30). Drugim riječima, uloge interpreta i autora se zamjenjuju. Više nije interpret taj koji propituje djelo, nego je sada djelo ono koje, posredstvom čitatelja, propituje interpreta – "pred očima čitatelja nitko ne može umaći replici djela" (ibid.: 42). Bez obzira na to što je neodvojivo od polja sekundarne literature, čijim posredstvom uopće opstoji kroz vrijeme, djelo se na taj način drži na "nesvodivoj distanci" (ibid.: 31) i čuva "nesvodivu razliku" (ibid.: 42) spram svake pojedine interpretacije, generirajući niz tumačenja koji u načelu ne poznaje kraj.

Lefortova je kritika pritom jednako usmjerena i na one pristupe koje se uobičajeno označuju kao tekstualne i prema onima koje poznajemo kao kontekstualne.²⁰ S njegova stajališta nema supstancijalne razlike između tumačenja koja naziva idealističkim, koncentrirana na autorski tekst kao ono što sadrži smisao djela koji je samodostatan, identičan sa samim sobom, i onih koje naziva sociološkim, koja djelo vide kao proizvod njemu izvanjskih faktora, a u kojima ga je moguće povratno rastvoriti. U oba slučaja radi se o "istome radu opredmećivanja" kojim se odbija prihvatiti identitet u smislu reverzibilnosti onoga koji ispituje i onoga koji se ispituje (ibid.: 41). Kada bi jasno odvajanje subjekta i objekta doista bilo moguće, a sam objekt lišen svake neodređenosti, smisao djela bi zaista mogao biti obuhvaćen na konačan način, sveden na svoje granice u vlastitom prostoru i vremenu (v. Bignotto, 2013: 35). Budući da bi u tom slučaju tumačenje u potpunosti moglo zamijeniti djelo poput savršenog prijevoda, ne bi bilo nikakve potrebe da mu se kao čitatelji uvijek iznova vraćamo s novim pitanjima (v. Flynn, 2005: 61).

Odnos čitatelja i autora

Iskustvo boravka u sferi sekundarne literature imalo je transformativni učinak na čitatelja koji se ponovno vraća autorskom tekstu, tek sada zapravo u stanju započeti sa svojim radom (Lefort, 1972: 45). Ono što se zbiva nalik je merlopontijevskoj promjeni planova: dok je čitatelj razmatrao diskurs interpreta koji je zaokupljao prvi plan, diskurs autora bio je prisutan u pozadini kao horizont koji je omogućavao razumijevanje rasprava o njemu. Sada kada diskurs autora prelazi u prvi plan, autor preuzima ulogu jedinog vodiča. Međutim, iako sva kretanja u smjeru prethodnih tumačenja prestaju, ona i dalje ostaju prisutna u pozadini, kao svojevrsno tlo po kojemu čitatelj kroči (ibid.: 44-45).

Pored toga što je razvio novu senzibilnost za djelo uočavanjem njegovih obrisa u raspravama koje tu sferu premrežuju, a koja podrazumijeva oboružanost pitanjima koja valja postaviti autoru, čitatelj je proučavanjem kritičke tradicije razabrao specifičan karakter odnosa kojeg autor vezuje sa svojim potomstvom. Kao što smo vidjeli, radi se o dijalogu koji, budući da "u njemu nitko ne zauzima položaj gospodara", ne može biti okončan (ibid.: 42; 55). Slijediti svoje prethodnike u namjeri da izreknu "istinu o istini" (ibid.: 35) i tako prekinu njegovo stalno obnavljanje, značilo bi reproducirati grešku koja stoji u osnovi njihovih manjkavih tumačenja. Tome

²⁰ Za Lefortovu kritiku Straussovog tekstualnog pristupa v. Ribarević, 2016: 30-31. O Lefortovoj, pak, kritici kontekstualizma i, istovremeno, o važnosti konteksta u njegovoj vlastitoj analizi, ali na bitno drugačijim osnovama, v. Žagar, 2019: 22-34; Ménissier, 2017: 17-19. Doktorska disertacija Davorina Žagara posvećena Machiavellijevom poimanju političkoga svoju argumentaciju gradi na iscrpnom usporednom čitanju dvaju ključnih suvremenih tumačenja Firentinčeva djela, Straussovog i Lefortovog. U kontekstu ovog rada ona je posebno interesantna jer sadrži jedno od rijetkih razmatranja Lefortova umijeća čitanja (ibid.: 13-43).

nasuprot, pokretan upravo nezadovoljstvom spoznajnim deficitom interpretativne literature, mora se suočiti s temeljnom "neodređenošću kojoj djelo podređuje svoga čitatelja" (ibid.: 43). Naime, upravo je ta neodređenost ono što potiče rad interpreta, usmjerava ga spram onog ne-mišljenog [*impensé*] djela. Ono se javlja kao kontinuirani višak "mišljenja [*penser*] nad onim mišljenim [*pensé*]" (ibid.: 41) koji izravno odgovara "višku bitka nad svim onim što *jest*" (ibid.: 57; 697), ideji koju je Merleau-Ponty formulirao u smislu razumijevanja osjetilnog kao elementa razotkrivanja bitka koji svojom neodređenošću reflektira suvišak bitka nad svime onim što je dano u pojedinačnim percepcijama (v. Barbaras, 2019: 58; Flynn, 2005: 71). Budući da su se svi dosadašnji interpretativni zahvati razotkrili kao parcijalni i utoliko iluzorni zaključci rasprave, potrebno je prihvatiti "bezmjernost koju djelo donosi", a koja je u stanju "uzdrmati sigurnost temelja", otvarajući što je moguće veći prostor svakoj misli u djelu i odgađajući zaključak o njegovu smislu što je to dulje moguće (Lefort, 1972: 41; 43-44; 52).

Ono prvo s čim je čitatelj suočen kada pristupa autorovom tekstu nije djelo mišljenja, odnosno njegova misao [*pensée*]. Radije, čitatelj prvo misli ono mišljeno [*pensé*] djela mišljenja, ono što djelo stavlja pred njega kao ono što ono misli, što se, dakle, nadaje kao njegov predmet (Lefort, 1978c: 249). Radi se o polju koje djelo opisuje kao jedan svijet čiji smisao otkriva, a u čiju je prisutnost čitatelj, zahvaljujući tekstu, doveden izmještanjem iz svoje vlastite pozicije (Lefort, 1972: 47). U tom prvome trenutku djelo se zapravo više skriva no što se daje budući da sebe čini suvišnim, nudeći se kao "čista proza" transparentne teksture koja se "briše pred mišljenim stvarima" i njihovim smislom (ibid.: 48).

Taj se početni moment u čitanju dokida kada se javi sumnja u autorove riječi. Nedosljednosti, oprečnosti, promjene plana ili tona, sve to "razbija očaranost" i skreće pozornost s onog mišljenog djela na samog autora i njegove razloge. Njegove riječi koje su do sada bile gotovo nevidljive sada izranjaju pred čitateljem kao zagonetka u smislu pitanja o intenciji koja upravlja diskursom, a koja mu je do sada izmicala (ibid.: 50). U tom se trenutku čitatelj okreće od mišljenja onog što djelo misli, da bi se posvetio mišljenju njegove misli (Lefort, 1978c: 250).

Poput Merleau-Pontyja, Lefort smisao razumije kao rezultat razlika između znakova koji su povezani u okviru neke forme: "misliti misao znači dakle misliti neki red" (Lefort, 1972: 50). Da bi se mislila misao mora se učiniti prezentnim ono nevidljivo forme kao organizacije kojom je međusobno vezano sve ono što čini svijet s kojim nas djelo suočava. Djelo tako okreće jedne prema drugima i čini da progovaraju one figure koje bez njega ne bi bile ni u kakvoj vezi, a iz čijeg međusobnog razlikovanja proizlazi smisao (ibid.: 51).²¹ Lefortovo shvaćanje interpretacije tako podrazumijeva rasvjetljavanje svake pojedine figure posredstvom uvida u odnose s drugim figurama kojima je okružena (ibid.: 68).²² Misliti misao autora znači misliti nužnost koja upravlja diskursom uspostavljajući odnose među njima, a koja svoj oslonac ne nalazi izvan djela. Ne postoji neka "čista ideja" ili "puna riječ" spram kojih bi, kao onom posljednjem znaku, kretanje djela stremilo (ibid.: 54). Budući da

²¹ Poniranje u svijet djela podrazumijeva "konverziju" čitatelja, odnosno svojevrsni *gestalt switch* zahvaljujući kojemu se sve riječi i figure autora pokazuju kao povezane, i progovaraju jednim, autorovim jezikom kojim i sam čitatelj u tom trenutku progovara (ibid.: 55, 57).

²² Govoreći o "gustoj mreži figura koje upućuju jedne na druge" (Lefort, 1978c: 255), Lefort inzistira na njihovom simboličkom karakteru. Ne radi se, dakle, o povijesnim ličnostima nego o autorovim modelima koji svoju funkciju vrše isključivo kroz diferencijaciju spram drugih figura u djelu (Lefort, 1972: 68).

znakovi uvijek upućuju samo na druge znakove, "razlike među njima nisu nikada dokinute u korist jednog znaka koji bi najzad bio čisti znak onoga što označuje" (ibid.). Utoliko se razlike neprestano generiraju, "smisao je uvijek odgođen" (ibid.), a čitanje nema designiranog kraja, uvijek iznova započinjući pokretano novom rezervom pitanja sadržanom u prethodno dosegnutim odgovorima. Odustajanjem od pristupa djelu kao objektu i sam čitatelj svoje čitanje stavlja pod znak neodređenosti, odnosno nedovršivosti čime ono od djela prima "svoju vlastitu sudbinu djela" (ibid.: 698).

Govoriti o djelu mišljenja znači govoriti o otvoru spram svijeta koji se izdubljuje u procesu "ispitivanja bitka i smisla" (ibid.: 55). Njegove granice nije moguće povući jer bi to značilo odustajanje od otvorenosti spram beskrajnog kretanja njegove misli. To je misao koja nadolazi tražeći se u pisanoj riječi (Lefort, 1992: 352), koja opisuje itinerer kontinuiranog usložnjavanja [*complication*] (Lefort, 1972: 56), prolazeći kroz etape formulacije i sukcesivnih reformulacija koje su odraz njezine temeljne neodređenosti, kao onoga što se u konačnici ne da formulirati (v. Pachet, 1993) i čime ni sam autor nije mogao ovladati.²³ Riječ je o filozofiji kao izlaganju neprevladivom riziku mišljenja koje se ne oslanja na postojeće modele i "autoritet etabliranog znanja", o onome što Lefort naziva herojstvom duha (Lefort, 1992: 343-346).

Iako je taj otvor rezultat pitanja koje postavlja čitatelj, ona su se u njemu mogla pojaviti samo zahvaljujući djelu koje ga potiče na interpretativni rad. Djelo utoliko nije prvenstveno predmet ispitivanja već njegov izvor, ono, posuđujući naš glas, postavlja pitanja u nama, interpelira nas da u njemu pronađemo "put kritičkog diskursa" (Lefort, 1972: 70) u trenutku kada izmiče našem zahvatu kao što je to već činilo našim prethodnicima u čijim je ispitivanjima poprimilo svoje obrise (V. Di Piero, 2020: 178-179; Flynn, 2005: 66).

Do sada je postalo jasno da ovdje ponuđenu diferencijaciju figura čitatelja, interpreta i autora valja uzeti s rezervom, kao shematski oslonac u pokušaju preglednijeg formuliranja Lefortova interpretativnog pristupa. Naime, kao što je u Merleau-Pontyjevoj fenomenologiji nemoguće strogo razdvajanje subjekta i objekta, tako je kod Leforta nemoguće precizno izvesti razlikovanje čitatelja, interpreta i autora.²⁴ Autor nastavlja govoriti kroz svakog novog čitatelja, budućeg interpreta, obraćajući se tradiciji tumača njegovim posuđenim glasom, a to se zbiva u prostoru koji su svojim prethodnim čitanjima otvorili interpreti koje čitatelj u svojem radu nasljeđuje. Ista nemogućnost vrijedi i za samo djelo koje je, premda neupitnog identiteta, od tih figura u strogom smislu nerazlučivo i koje živi isključivo kroz njihovu međuigru uzajamnog prožimanja, u kojoj se istovremeno pojavljuju i kao oni koji ispituju i kao

²³ U tekstu "Philosophe?", objavljenom 1983., Lefort objašnjava da se nije upustio u tumačenje Machiavellijevog i Marxovog djela kako bi "iz njih ekstrahirao sustav mišljenja", još manje da bi ih "uhvatio u zamkama njihovih kontradikcija". Njegov je cilj bio utvrditi ono što je u njima bilo namjerno, uređeno od strane autora, a u razlici spram onoga "što se pokazuje neovladivim za njega samog, što ga može ponijeti ili što ga neprestano baca van 'pozicija' do kojih je stigao; što, ukratko, čini avanturu mišljenja u pisanju" (Lefort, 1992: 348).

²⁴ Bez obzira na to što Lefort smatra kako djelo doista posjeduje navlastiti identitet, u njemu ne počiva neka misao koja bi bila identična sa samom sobom, "na distanci od mišljenja drugih" (Lefort, 1972: 28). Naprotiv, "razlika dvaju diskursa, onoga pisca i onoga komentatora nije tolika kolikom smo je na početku zamišljali" (ibid.: 26) budući da je istinski je autor samo "onaj pisac koji ima sposobnost da proizvede potomstvo, ali se on isto tako konstituirao kao autor njegovim posredstvom" (ibid.: 31). Štoviše, "nemoguće je razmrsiti veze koje spajaju interpreta istovremeno i s piscem i s njegovim potomstvom" (ibid.: 26).

oni koje se ispituje (ibid.: 693-694).²⁵ Ti nas uvidi vode ka zaključnom razmatranju razlike u vremenima autora i čitatelja, odnosno temporalnosti djela.

Temporalnost djela

Svako djelo nosi autorski pečat svojega početka kao točke u vremenu i prostoru iz koje se ispitivanje pokreće (Lefort, 2007c: 708-709). Iako nije gospodar djela koje se otvara spram onih koji tek dolaze, autor ostavlja neizbrisiv trag "prvog ulaska" u otvor koji djelo jest (Lefort, 1972: 59). Djelo i istina spram koje nas ono okreće utoliko ne pripadaju registru bezvremenskog, oni su lokalizirani, određeni otvaranjem iz autorove specifične pozicije. To, međutim, ne znači da djelo za sebe zahtijeva suverenost u smislu zatvorenosti za budućeg čitatelja. Otvor je prostor koji je otvoren i drugima, budući da pretpostavlja, štoviše, traži nova otvaranja kroz koja može opstati u vremenu.

Taj djelu nepoznat čitatelj, u kojemu kontakt s djelom generira dispoziciju za ispitivanje, može djelu postavljati pitanja samo ako u nekoj mjeri poznaje svijet spram kojeg je ono otvor.²⁶ Pa ipak, on to može činiti samo pod svojim vlastitim imenom, s nekog drugog mjesta, sa stajališta svoje sadašnjosti koja je kao njegova budućnost autoru bila posve nepрониčna (ibid.: 58-59).²⁷ Tim ispitivanjem on u djelu otkriva višak smisla koji nadilazi prostor i vrijeme u kojemu je nastalo, a koji se, primjerice, odnosi na smisao politike i povijesti. Čitatelj uviđa da su pitanja koja djelo u njemu izaziva pitanja koja su okrenuta i koja neminovno njega okreću i prema njegovom vlastitom svijetu. Štoviše, ne samo da se otvara svojim čitanjem spram svih čitanja koja će uslijediti nakon njega, čitatelj u djelu pronalazi naznačen zadatak koji se tek ima izvršiti, kao da mu djelo progovara iz budućnosti (ibid.: 62).²⁸

Lefort smatra kako je za mogućnost otvaranja djela, unatoč riziku koji to podrazumijeva ili baš zbog njega, potreban točno takav čitatelj smješten daleko izvan autorova horizonta, a u razlici spram onoga koji je bio autorov suvremenik i utoliko bez mogućnosti da se njegova participacija odvije pod znakom kreacije (ibid.: 59-60). A upravo je kreacija, podsjeća nas Lefort na Merleau-Pontyjevu misao, ono što od nas traži bitak da bismo ga iskusili (Lefort, 1992: 346).

Djelo tako otvara pristup "vremenu koje ne prolazi" (Lefort, 1972: 64), ali ne zato što bi samo bilo van vremena, "anonimni prostor istine dovoljne da sja pred svima" (ibid.: 58), nego zato što je u stanju u svoju orbitu privući i prošlost i sa-

²⁵ Čak štoviše, Lefort smatra da je preklapanje autora i čitatelja, odnosno interpreta, nešto što je od početka upisano u autorski tekst budući da se sam autor izvorno udvaja. Posve u suglasju s Merleau-Pontyjevim određenjem pojma *chair*, Lefort drži kako je već u pisanju sadržano i prvo čitanje budući da je autor istovremeno i onaj koji govori i onaj koji se čuje. Time se briše razlika između aktivnog i pasivnog i stvara se prostor za prihvaćanje novih, budućih sudionika u nedovršivoj raspravi koju je autor pokrenuo (Lefort, 1972: 698). I obratno, preuzimajući Merleau-Pontyjev rječnik, Lefort upozorava da je subjekt i objekt nemoguće razlikovati budući da je "nemoguće vezati odnos s diskursom djela, bez da otkrijemo kako smo njime zahvaćeni" (ibid.: 695).

²⁶ Zbog toga su saznanja o kontekstu djela mišljenja nužan, iako ne i dovoljan, uvjet njegova tumačenja.

²⁷ Utoliko je i pozicija čitatelja, budući da oscilira između onoga koji je istovremeno i uvučen u "diskurs Drugoga i izvan njega", neodređena (ibid.: 307).

²⁸ Referirajući se na svoje čitanje problema dobrovoljnog sužanjanstva kod La Boétiea, Lefort piše: "ta misao, koja je izranjala iz prošlosti, prosvijetlila me i privukla kao da joj se tek trebam pridružiti, kao da se nalazi ispred moje vlastite misli" (Lefort, 1992: 6).

dašnjost i budućnost, zato što se u njemu otvara "prolaz" koji omogućuje kretanje između različitih vremenskih dimenzija (ibid.: 61). Ono čini mogućim dovođenje u vezu fenomena iz različitih epoha, da ih se, kroz uzajamno osvjetljavanje koje je po definiciji otvoreno "kontingenciji znakova i njihove razlike", zajedno misli upravo zato što su slični, ali ne i jednaki (ibid.: 65).

Lefort i Merleau-Ponty

Na kraju izlaganja Lefortovog shvaćanja interpretacije djela mišljenja, mjera u kojoj se ono oslanja na Merleau-Pontyjev fenomenologiju postaje razvidna. Na Merleau-Pontyjev tragu, Lefort smislu autorskog teksta pristupa kao upisanom u riječi koje ga sačinjavaju. Iako one predstavljaju njegovog nosioca u koji je filigranski upisan i od kojih je utoliko neodvojiv, smisao nije identičan s njima. Oslonac na pojam *gestalta* kojim je Merleau-Pontyjeva misao bitno obilježena, prisutan je i kod Leforta budući da on otkrivanje smisla razumije kao rezultat praćenja kretanja misli koja riječi povezuje u formu. Smisao se tako generira u razmaku između riječi, odnosno između različitih pozicija koje misao njihovim posredstvom zauzima u okviru djela. Potraga za smislom utoliko podrazumijeva razmatranje odnosa među figurama od kojih svaka svoje simboličko značenje crpi isključivo iz svoga odnosa s drugim figurama koje se međusobno osvjetljavaju. Za razliku od stvari koje su objekti percepcije, a za koje Merleau-Ponty pokazuje kako je njihovo poimanje u načelu nedovršivo, djelo mišljenja se okončanju procesa tumačenja opire na dodatni način. Za njegovo poimanje neprimjerenim se pokazuju sve metafore koje crpimo iz sfere vizualnog budući da ono uopće nije stvar na koju bismo mogli uputiti svoj pogled. Kao i kod Merleau-Pontyja, djelo neprestano izmiče našem zahvatu; u trajnom kretanju davanja i uzmicanja ono čini proces spoznaje beskrajnim, trajno odgađajući dohvaćanje punine smisla koji uvijek nadilazi svoje pojedinačne pojavnosti.

Možda je najsnažniji pečat na Lefortovom načinu čitanja Merleau-Ponty ostavio svojom kritikom dualističke ontologije, a koja se zasniva na odbacivanju ideje o suverenom spoznajnom subjektu, odnosno svemoći misli. Lefort opetovano otklanja mogućnost zahvaćanja djela mišljenja odozgo, s neke točke izvan samog diskursa, a koja bi podrazumijevala ovladavanje djelom u slobodi od njegova zahvata. Kao budući interpret, čitatelj zauzima mjesto u potomstvu koje autor stvara i vezuje uz sebe, ali i o čijem glasu djelo ovisi da bi se nastavilo čuti i u vremenu koje nije više ono autora. U tom su smislu autor, čitatelj i interpret nerazdruživo upućeni jedni na druge, nalazeći se u tipu odnosu koji je Merleau-Ponty označio pojmom hijazme. Time se nipošto ne implicira bezvremenski karakter djela. Naprotiv, ono je, kao i kod Merleau-Pontyja, uvijek određeno ulazima koji su lokalizirani u prostoru i vremenu. Ti su ulazi obilježeni specifičnim trenutkom, sadašnjošću u kojoj djeluju bilo autor, bilo njegovi čitatelji, a koja istovremeno zrači i prema svojoj prošlosti i budućnosti.

Vjeran mišljenju svoga učitelja, Lefort inzistira na tumačenju kao kreativnoj zadaći ispitivanja svijeta spram kojega djelo predstavlja otvor. Riječ je o permanentnom ispitivanju bitka koji se u djelu istovremeno i otkriva i skriva, neuhvatljiv u svojoj temeljnoj neodređenosti koja svaku pretenziju na ovladavanje čini iluzornom.

Literatura

- Althusser, L. (2009). *Machiavelli et nous*. Pariz: Texto.
- Aron, R. (1976). *Penser la guerre, Clausewitz*. Pariz: Gallimard.
- Barbaras, R. (2019). *Merleau-Ponty*. Pariz: Ellipses.
- Bignotto, N. (2013). Lefort and Machiavelli. U: M. Plot (ur.), *Claude Lefort. Thinker of the Political* (str. 34-50). Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.
- Da Silva-Charrak, C. (2005). *Merleau-Ponty. Le corps et le sens*. Pariz: PUF.
- Di Piero, M. (2020). *L'esperienza del mondo: Claude Lefort e la fenomenologia del politico*. Pisa: Edizioni ETS.
- Flynn, B. (2005). *The Philosophy of Claude Lefort. Interpreting the Political*. Evanston: Northwestern University Press.
- Lefort, C. (1964). Postface. U: M. Merleau-Ponty. *Visible et invisible* (str. 335-360). Pariz: Gallimard.
- Lefort, C. (1972). *Le travail de l'oeuvre Machiavel*. Pariz: Gallimard.
- Lefort, C. (1978a). *Sur une colonne absente. Écrits autour de Merleau-Ponty*. Pariz: Gallimard.
- Lefort, C. (1978b). L'idée d'être brut et d'esprit sauvage. U: C. Lefort. *Sur une colonne absente. Écrits autour de Merleau-Ponty*. (str. 8-44). Pariz: Gallimard.
- Lefort, C. (1978c). L'oeuvre de pensée et l'histoire. U: C. Lefort. *Les formes de l'histoire* (str. 238-258). Pariz: Gallimard.
- Lefort, C. (1982a). D'un doute à l'autre, *Esprit*, 66, 23-30.
- Lefort, C. (1982b). Philosophie et non-philosophie, *Esprit*, 66, 101-111.
- Lefort, C. (1992). Philosophe? U: C. Lefort. *Écrire. À l'épreuve du politique* (str. 337-355). Pariz: Calmann-Lévy.
- Lefort, C. (2007a). *Le temps présent. Écrits 1945-2005*. Pariz: Belin.
- Lefort, C. (2007b). *Sur Penser la guerre, Clausewitz*. U: C. Lefort. *Le temps présent. Écrits 1945-2005* (str. 321-340). Pariz: Belin.
- Lefort, C. (2007c). Le sens historique – Stendhal et Nietzsche. U: C. Lefort. *Le temps présent. Écrits 1945-2005* (str. 695-709). Pariz: Belin.
- Lefort, C. (2009). *Demokratska invencija*. Zagreb: Barbat.
- Malinconico, D. (2020). *L'incertezza democratica. Potere e conflitto in Claude Lefort*. Napoli: La scuola di Pitagora editrice.
- Manent, P. (1993). Vers l'oeuvre et vers le monde. Le Machiavel de Claude Lefort. U: C. Habib i C. Mouchard (ur.), *La démocratie à l'oeuvre. Autour de Claude Lefort* (str. 169-190). Pariz: Éditions Esprit.
- Marcotte-Chénard, S. (2015). Qu'est-ce qu'une oeuvre de pensée? Réflexions sur l'art de lire lefortien. *Politique et Sociétés*, 34(1), 149-171. [https://doi.org/ 10.7202/1030105ar](https://doi.org/10.7202/1030105ar)
- Ménissier, T., (2017). Lefort lecteur de Machiavel. *Revue Française d'Histoire des Idées Politiques*, 46, 9-32.
- Merleau-Ponty, M. (1953). *Éloge de la philosophie*. Pariz: Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (1960). *Signes*. Pariz: Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (1964a). *Visible et invisible*. Pariz: Gallimard.

- Merleau-Ponty, M. (1964b). *L'Oeil et l'esprit*. Pariz: Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (1968). *Résumés de cours. Collège de France*. Pariz: Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (1969). *La prose du monde*. Pariz: Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (1976). *Phénoménologie de la perception*. Pariz: Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (1978). *Fenomenologija percepcije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Merleau-Ponty, M. (1992). *La prose du monde*. Pariz: Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (2013). Makijaveljev realni humanizam. *Matica*, 15(56-57), 425-442.
- Pachet, P. (1993). La reformulation dans l'oeuvre de Claude Lefort. U: C. Habib i C. Mouchard (ur.), *La démocratie à l'oeuvre. Autour de Claude Lefort* (str. 297-310). Pariz: Éditions Esprit.
- Plot, M. (2013). *Claude Lefort. Thinker of the Political*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.
- Poltier, H. (1998). *Passion du politique. La pensée de Claude Lefort*. Ženeva: Labor et Fides.
- Porier, N. (2020). *Introduction à Claude Lefort*. Pariz: La Découverte.
- Revault d'Allones, M. (2001). *La Chair du politique*. Pariz: Michalon.
- Ribarević, L. (2016). Četiri ogledala za Vladara. Leo Strauss ili prva etida iz metodološke polifonije. *Političke perspektive*, 6(1-2), 7-34.
- Žagar, D. (2019). *Machiavellijevo poimanje političkoga*. Neobjavljena doktorska disertacija. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

How to Read Machiavelli's Work of Thought? Claude Lefort and the Theory of Interpretation

Abstract Claude Lefort, in the book *Machiavelli in the Making* (*Le travail de l'oeuvre Machiavel*), accompanied his interpretation of Machiavelli's political thought with an extensive discussion related to the theory of interpretation. Although it arose from a direct engagement with Machiavelli, its conclusions are of a significantly broader nature and stand alongside the methodological instructions of other great interpreters of Florentine's work who had their own methodological points of view, such as Leo Strauss, J. G. A. Pocock and Quentin Skinner. The central concept of Lefort's consideration is the work of thought. In the text, it is broken down through the analysis of the relationship between three figures, the author, the reader, and the interpreter. In doing so, Maurice Merleau-Ponty's phenomenology, which strongly informs Lefort's entire work, is taken as the basis for understanding the nature of their mutual interconnections.

Keywords Claude Lefort, Machiavelli, Maurice Merleau-Ponty, work of thought, interpretation.

Kako citirati članak / How to cite this article:

Ribarević, L. (2023). Kako čitati Machiavellijevo djelo mišljenja? Claude Lefort i teorija interpretacije. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 223-240. <https://doi.org/10.20901/an.20.10>

MACHIAVELLI, UTOPIA, AND QUEER POLITICS

Davorin Žagar

<https://orcid.org/0000-0002-9058-8164>

Facultad de Artes Liberales
Universidad Adolfo Ibáñez

E-mail: davorin.zagar@edu.uia.cl

<https://doi.org/10.20901/an.20.07>

Original Scientific Article

Received: July 3rd 2013

Accepted: October 18th 2023

Abstract This paper reconsiders conflict between the great and the plebs in Machiavelli from a perspective of "queer utopia". The paper maintains that confrontation between the great and the plebs is best understood as a clash between two principles: repetition and inertia versus creativity and action. When the plebeian utopian impulse to be free from the oppression of the great is appropriately excited and expressed as an incessant yearning for the new, the queer political agency that is unleashed results in production of alternative possibilities of living and being in the world that make the society freer and stronger.

Keywords desire, innovation, Fabius Rullianus, Machiavelli, queer utopia, queer politics

Introduction¹

This paper redescribes the conflict between the great and the plebeians in Machiavelli in queer terms. Bringing in a queer perspective in relation to Machiavelli has a primarily symbolic value. There are clear differences between the context of contemporary queer theory, with its specific preoccupation for sexual and gender emancipation of the citizens since the early 1990s, from that of Machiavelli's 16th-century thinking about plebeians' (popolo minuto's) inclusion into formal political institutions. However, when a queer approach is understood in a broader sense as an attitude that questions "regimes of the normal" (Warner, 1993: xxvi), that is, the established, naturalized hierarchies, conventions, norms, institutions, subjectivities, and predominant ways of knowing and being, it resonates with Machiavelli's own rebellious project concerned with instituting flexible, versatile 'new modes and

¹ This research was funded by ANID Fondecyt Postdoctorado, 3210185. I would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and suggestions. Versions of this paper have been presented at the Italian Society for Philosophy conference held virtually in June 2022, hosted by Rochester Institute of Technology, Rochester, New York, and as a guest lecture, in the framework of the Advanced Research Seminar at the Faculty of Political Science, University of Zagreb, held on March 14, 2023. Furthermore, the paper was fruitfully discussed at Adolfo Ibáñez University, in the form of research workshops organized by Gonzalo Bustamante Kuschel at the Santiago campus, and Nicole Darat Guerra at the Viña del Mar campus.

orders'. A queer approach to the ineradicable social divisions inscribed at the heart of Machiavelli's society helps to shift the perspective from the conflict between the great and the people understood as ossified *identity* categories to a productive confrontation between two principles – domination, hierarchy, inertia and repetition vs. freedom, creativity, movement, and *action*.

While various existing political-theoretical approaches emphasize freedom and the strength-enhancing *vitalism* of social order in Machiavelli, this paper specifically rereads Machiavelli's political texts as inviting plebeians oppressed by the great to detach themselves from customary modes of being and doing. Rather than referring to an identity, "plebian" then primarily designates queer political agency. The utopian strand of queer theory presented through Muñoz's (2009) conceptualization of queer utopia is thereby used as a tool to liberate the plebeian utopian energies and desire for the new contained in Machiavelli's political texts. Unleashing the radical potential for the new encapsulated in Machiavelli's conception of the plebs enacts queer agency and invigorates ossified social and political order by continuously imagining and producing new forms of life that extend the spectrum of being and living for the society as a whole.

Queer utopia

In contrast to the common representation of Machiavelli as a thoroughly anti-utopian, realist thinker,² this paper joins a minor strand of the existing secondary literature on Machiavelli that recognizes elements of idealism and utopianism in his thinking and hence successfully complicates the tendency to place him unambiguously in either the realist or idealist camp.³ The paper seeks to address those moments in Machiavelli's principle political texts where the longings of the plebs allow for moving beyond the here and now into a different, less oppressive time and space that promises a more fulfilling life.

While Machiavelli undoubtedly starts his analysis from the perspective of "what is," (P, 15: 61)⁴ that is, from the present moment and the requirements of the concrete conjuncture, at the same time, his intention is to critically confront existing reality. Rather than a mere defense of what is, Machiavelli seeks to change the *status quo* and intervene in reality on the side of those who are oppressed (Winter, 2018: 14-16). Machiavelli's texts pave the way to introducing alternative "modes and orders" (P, 6: 23; D, I. Preface: 5) that open a new horizon for a freer way of life for all citizens. These new modes and orders never take one predetermined, concrete, and definite form. In this regard, Holman (2018b) considers Machiavelli's work, specifically *Discourses*, as pertaining to the type of "critical utopias." Unlike totalizing utopian thinking that offers a positive model and prescribes some determinate design, Machiavelli's type of critical utopia is not prescriptive in any way (89). Rather than being an end in itself, utopia as it figures in Machiavelli's *Discourses* is a means by

² Examples of such readings include approaches emphasizing Machiavelli's idea of *raison d'état*, e.g., Meinecke (1957); elitist/conservative readings, e.g., Strauss (1958); interpretations approaching Machiavelli as a modern political scientist, e.g., Cassirer (1946: 116-128); and international relations studies. For an overview of the latter, see Cesa (2014: 1-31).

³ E.g., Holman (2018a: 37), Holman (2018b: 96), Winter (2018: 16), Baccelli (2017: 366), Benner (2017: 170-175), Lefort (2012: 171), Del Lucchese (2009: 33), Viroli (2007: 466), and Minogue (1972: 152).

⁴ Henceforth, I refer to Machiavelli's books using the capital letter, followed by the book number (where applicable), chapter number, and finally, after the colon, the page number.

which humans' inexhaustible creative capacity is unleashed in the form of political action that results in an open-ended and incalculable becoming of political form.⁵

Machiavelli's work is thereby characterized by a curious mixture of a specific type of "historical, popular and radical" realism (Winter, 2018: 14) and a particular type of "critical" or "persistent" utopia (Holman, 2018b: 89). That unusual mixture serves as the point of departure for this article's examination of Machiavelli's "queer utopia." Inspired by Muñoz, the concept of "queer utopia" is understood here as the capacity of those who are oppressed in a society to persistently and collectively, within the presumed fixity of the here and now, imagine, recognize and anticipate potential openings and rediscover the spaces of indeterminacy that enable alternative, "queer" types of doing, becoming and living, resulting in concrete transformations of the established modes and orders (Muñoz, 2009: 1-32, 185-189). As used by Muñoz (2009), "queer" refers to an attitude of the marginalized that is best captured in terms of an incessant, utopian desire for the new, the not-yet-here, and the different, an attitude that continuously transforms the status quo by persistently erecting new worlds. Rather than conflating queerness with the mere negation and refusal of the normative, Muñoz thereby emphasizes the generative, creative, and metamorphic dimensions of queer life and politics and its capacity to expand the spectrum of possibilities available to society as a whole.⁶

A queer form of utopia resonates with Machiavelli's teaching regarding the appropriate form that plebeian politics needs to assume to effectively question the "normalcy" and "definitiveness" of the dominant modes and orders symbolically represented by the figure of the great. Machiavelli's "new modes and orders" are, the paper argues, best understood in terms of a comprehensive critique of hegemonic rules, norms, practices, discourses, and ideologies, a critique arising from continuous plebeian production of alternative ways of knowing, being, living, and doing in the world. If plebeian imaginative potential is appropriately enacted, the plebeian desire to be free from the oppression of the great can express itself in a queer utopian form, as a craving towards the not-yet-here. Such a plebeian striving for the new and different has the potential to bring about outstanding innovations, revitalizing the society and making it both stronger and freer.

Through critical dialogue with contemporary democratic readings of his texts the next section relates Machiavelli's political teaching with the broader project of queer social critique. The remaining sections then deal, first, with the figure of the great and, then, with that of the plebs, reconsidering each through the optics of queer utopianism. Finally, in an effort to capture deeper layers of meaning behind queer utopia, the paper concludes by analyzing the figure of captain Fabius Rullianus, whose example helps to reveal the radical nature of political agency in Machiavelli.

---

⁵ Holman therefore claims that Machiavelli should be considered as no less than an "exemplary" and "quintessential theorist of utopia" (2018b: 88, 90). However, in my view, emphasizing the universal (human) capacity for creativity underestimates a specifically plebeian function in the social field: the plebs' capability for what I term a modality of "queer utopianism." While Holman claims that the elimination of the great as an organized *socioeconomic class* opens the way to an order based on conflict arising from *individual* human difference and multiplicity, I argue that such a reading is based on an overly narrow understanding of the nature of *political* struggle between classes, reducing that struggle to one read in overly economic terms. See Holman (2018a: 185-216).

⁶ Such a "reparative" understanding of queerness resonates with the work of authors such as Anzaldúa (1987); Berlant (1997); and Sedgwick (2003).

A queer perspective on the democratic face of Machiavelli's teaching

The rich and lively field of democratic scholarship on Machiavelli has emphasized the centrality and inevitability of conflict in Machiavelli's conception of politics and society. In this context, Lefort's (1972) groundbreaking democratic interpretation deserves special attention. According to Lefort, Machiavelli's originality consists in his insight that every City (ancient or modern, principality or republic) is perennially divided into two social groupings, which are equated with two irreconcilable desires that constantly try to prevail one over the other: while the great desire to command and oppress the people, the people (that is, the plebeians) desire not to be commanded and oppressed by the great (P, 9, D, I. 4-5, FH, II. 12 and FH, III. 1). The irresolvable struggle between fundamentally different desires that permanently co-determine each other through their mutual conflictual opposition implies an *originally* divided being of the society, a schism that cannot be healed, producing insuperable contingency (e.g. Lefort, 2012: 141). Lucchese's reading of *Florentine Histories* (2000: 85-86; 2009: 32) further underscores the radicality of Machiavelli's conflictualism, which rests on extreme and absolute internal division between the greats and the plebs, thereby precluding a consensualist understanding of politics and the common good.⁷ While Machiavelli argues that conflict is an inescapable fact of social life, he is well aware that tumult can produce both harmful consequences, as demonstrated by the history of the Florentine republic, and beneficial ones, as was the case with the early Roman republic where "the *disunion* of the plebs and the Roman senate made that republic *free and powerful*" (D, I. 4).⁸

From a Lefortian perspective, the outcome of social division depends on the type of political regulation. Conflict is productive of freedom and empowers a community when a principality or a republic recognizes the fundamental, qualitative *difference* between the desire of great (to have) and plebs desire (to be).⁹ "So great is the ambition of the great that it soon brings that city to its ruin if it is not beaten down in a city by various ways and various modes" (D, I. 37: 80), and therefore "every city ought to have its modes with which the people can vent its ambition" so as to avail itself of the people in the "important things," (D, I. 4: 17), namely liberty and strength. Both Machiavelli's new principality and a republic are of necessity tilted towards the people whose end "is more decent than that of the great" (P, 9: 39) and whose desires are "rarely pernicious to freedom because they arise (...) from being oppressed" (D, I. 4: 17). However, Machiavelli's disposition towards the people is not to be conflated with naïve romanticism. The plebs are not inherently good; they can easily be corrupted by the vices of the great.¹⁰ Still, as long as the people remain uncorrupted (D, I. 17) and their desire is given an appropriate and 'ordinary' outlet, the resulting (bloodless) popular tumults have good effects (e.g. D, I. 4, D, I. 7):

⁷ Pace Skinner (1978: 181) who argues in favor of a "tensely-balanced *equilibrium*" between great and the plebs in the framework of conventionally understood mixed regime (emphasis added). However, such insistence on harmony does not take into account the qualitative *difference* between the two types of desire.

⁸ Emphasis added. On the difference between destructive Florentine and productive Roman conflicts, see, e.g., Bock (1990).

⁹ On Machiavelli's novel theory of desire at the center of Lefort's interpretation, see Žagar (2017: 38-49; 2019: 205-206; 316-324).

¹⁰ E.g. "Their [the great's] incorrect and ambitious behavior inflames in the breasts of whoever does not possess the wish to possess so as to avenge themselves against them (...)" (D, I. 5).

by continuously contesting the great's domination, they broaden political freedom while also preventing more serious conflicts from emerging (e.g. D, I. 8).¹¹ When the (uncorrupted) people are placed as the "guard of freedom," the results are beneficial for the entire City, since those who have "a greater will to live free" are not able to "seize freedom" (D, I. 5: 18). At the same time, they persistently prevent the great from seizing it for themselves by neutralizing the principle of difference and reducing society to unity and sameness (D, I. 5: 18). The type of society that Machiavelli regards as most desirable renews its strength by drawing creative energy from the excess and liveliness of the desire of the plebs who neither "dominate proudly" nor "serve humbly" (D, I. 58: 116); their will to live freely maintains the order (D, I. 58: 118) by preserving the division within the heart of society, preventing its closure in terms of some final identity. (See Lefort, 2012).

From a contextualist perspective, Machiavelli's praise of conflict is primarily directed against the humanist ideology of concord and harmony that was formed in 1380s as part of an effort to reestablish the commanding position of the great in Florence and to maintain the *status quo* (e.g., Najemy, 2000: 75-104; Pedullà, 2018: 10-83). The humanistic insistence on the common good and unity and its anxiety about conflict resulted in resolute suppression of difference and excess in both political and private life. This suppression of difference is best exemplified in the "unprecedented criminalization of political opponents" (Pedullà, 2018: 67) and overall tendency to discipline society and mold it in accordance with the image of the "good citizen", a tendency especially discernable in the era's ever more exhaustive observation and regulation of sexual behavior and sexual deviance, particularly that of the lower classes (Najemy, 2016: 165-184; Zorzi, 1988: 56-63). To that end, a special new institution of criminal justice, the Office of the Night, was introduced in 1432 with the sole aim of surveilling, policing, and punishing sodomy. A widespread practice in Florence broadly known as a 'Florentine vice', sodomy was then enjoyed by the *majority* of Florentine men, including Machiavelli himself (see Rocke, 1996: 3-4; on Machiavelli specifically, e.g. Ruggiero, 2007: 109-162). Sodomy was arranged according to strict sexual rules and roles, and was more harshly punished – with sodomites sometimes even burned to death under Savonarola's theocracy – when these norms were broken (Rocke, 1996: 87-111; 195-226).

If we now turn from a contextualist to a theoretical plane, the desire of the great for having can be understood as having translated into a comprehensive project of social control ossifying the community. At a deeper level, desire to acquire and possess expresses itself as craving for domination over the Other.¹² The great's domination therefore must not be reduced exclusively, or even primarily, to its socio-economic dimension.¹³ Their aim is more extensive: to efficiently command, administer, discipline, and regulate the social body and fashion it in conformity with their own mode of being in the world, imposing it on the rest of society. From that

¹¹ For anti-aristocratic readings stressing the disruptive aspects of Machiavelli's plebeian politics, see especially Vatter (2000); Holman (2018a); and Winter (2018). For vigorous populist readings focusing mostly, albeit not exclusively, on the institutionalization of conflict in Machiavelli, see especially McCormick (e.g. 2011); Pedullà (2018).

¹² See also Lefort (1978: 215-237).

¹³ Without doubt, the economic dimension of the domination of the great is significant. See especially, D, I. 37; D, III. 24: 269; P, 17: 99-100; D, III. 19: 261. On the fatal amalgamation of the acquisitive, economic logic of the great and their monopolization of political authority as a means to further enhance their (material) interests, see Holman (2018a: 4-6, 45-46); McCormick (2019: 18-20); Del Lucchese (2009: 70); and Pedullà (2018: 75-76).

perspective, the great embody the principle of domination in the broadest sense. It is then possible to appreciate Machiavelli's appraisal of the conflicts derived from the plebeian desire to be free as destabilizing the fixed, petrified identity of Florence and opening up the possibility of reimagining the Florentine republic in a myriad of different, new ways. The Machiavellian project resonates with that of queer social critique, which likewise aims at delegitimizing the "natural" modes and orders through counter-political action of the (primarily sexually) marginalized. In both Machiavelli and queer critical theory, that resistance serves as a revitalizing force that allows for novel reconfigurations and reordering of the hegemonic order, resisting ossification by persistently elaborating new worlds.

From a contemporary point of view, the figure of the plebs in Machiavelli's texts can be approached as a broad, unfixed political category encompassing various groups of individuals marked as Others who are marginalized and despised because some significant aspect of their way of being in the world does not conform to the normative expectations established by the greats.¹⁴ Issues such as sexuality, gender, class, and their intersections should therefore all be taken into consideration when thinking about the domination of the great from a Machiavellian perspective.

Regarding gender, for example, recent feminist interpretations have argued in favor of a *mimetic* gendered relation between *virtù* (male force) and fortune (female force) in Machiavelli's political thought (e.g., Becker, 2020: 89-105). In order to efficiently respond to the "variation of things," that is, to the "winds of fortune" (P, 18: 70) famously represented as "a woman" (P, 25: 101), the Machiavellian "masculine" prince needs to acquire female traits as well. The new prince is required to imitate fortune's fickleness by constantly overcoming his own nature so as to adopt his conduct to the requirements of changing situations (P, 18: 70). The prince's androgynous nature underscores the fluidity of gender. That gender ambiguity is part and parcel of a more general questioning of clear-cut binaries, such as simply "good" or "bad" behavior (P, 15-17); the prince's multiplicity and versatility are required to efficiently deal with insuperable social division.¹⁵

By constantly performing a role on the (political) stage that requires putting on different masks (see Holman 2018: 114-115), the prince gradually makes it possible for the plebeians – the audience attuned to the symbolic dimension of politics associated with the ability to perceive and imagine (e.g. D, I. 56; P, 18) – to become aware that what makes them plebeians is not an identity, but a virtuous prince-like, and transgressive, queer type of doing, performing, being, and becoming that arises when their desire for the not-yet-here is properly inflamed. That inexhaustive (queer) desire for the new and different persistently exceeds the current limits of the real by unleashing creative agency that rejuvenates the established orders.

For Machiavelli, the more vital and dynamic society is, the greater, freer and stronger it becomes (P, 5: 21). The queer potential contained in plebeian desire to

¹⁴ Following Machiavelli's own method of wrenching old terms from their settled meaning and endowing them with new significations, I propose this broader understanding of "plebeians", in the spirit of Jacques Rancière, as a way of discovering new vital force in Machiavelli's text and intervening in the struggles of the oppressed in the here and now.

¹⁵ Moreover, the "queer" dimension in Machiavelli's understanding of gender can be extended to the sphere of sexuality even in his political works. For example, the sexual confrontation between *virtù* and fortune described in P, 25 depicts fortune as a woman held down by audacious young men willing to 'beat' and 'strike' her, but Machiavelli immediately shifts the implications behind the arguably sexual scene by adding that, as a result of such torment, fortune actually *befriends* the young (P, 25: 101).

be free from the oppression of the great activates and intensifies the difference inscribed in the very being of society, resulting in change of the *status quo*. Before analyzing the transformative possibilities related to queer plebeian politics, however, the next section first discusses the figure of the great, in relation to whom the figure of the plebeian is defined.

The great as guardians of the customary

The desire of the great to command and oppress people – their desire to have more – can be understood as a relentless craving for the reproduction of the same, an appetite for what already is. Confronted with the contingency and changeability of the world, the great desperately seek to secure and stabilize society, removing conflict. To do so, they attempt violently to reduce queerness and difference or make them invisible, rendering society inert, immobile, and static. Domesticated and petrified, society is reduced to coherence, oneness, unity, and sameness.

Given the principle of repetition and normative reproduction that follows from the desire of the great for having, the great can be understood as what Muñoz (2009) refers to as "agents of anti-utopianism" and advocates of "the politics of normal," as Warner (2000: 60) aptly calls it. As guardians of the established, customary order, under the veil of "true" and "universal" (and, as such, "good" and "proper"), the great enforce dominant modes, norms, protocols, and rules for the rest of the community. Gradually, over time, such norms come to appear as "natural" and "objective" standards of value. Well-behaved citizens formed in the image of the great are thereby eventually produced through habituation.¹⁶ In short, the figure of the great stands for the forces of social regulation and normalization.

Machiavelli's metaphor of the fortress, which figures in both *The Prince* and *Discourses*, is particularly useful for grasping the greats' way of being in the world (P, 20; D, II. 24). The great can be represented as living fortresses. The image of the castle expresses the desire, driven by fear, for a totalizing movement to adopt one definite identity, both for the oneself and for society (Honig, 1993: 68, 150).¹⁷ Fortresses are extremely harmful because those who enclose themselves in them are inclined to use violence to regularly crush those who do not fit within such "natural," rigid identities (D, II. 30: 200).

Readers can find a condensed discussion of the violent ways of the great and the dangers their violent tendencies cause in the third book of *Discourses*. There, Machiavelli speaks of the necessity frequently to return the republic to its beginning (*principio*) in order for it to last. The reader is first introduced to one particular mode of regularly bringing a republic "back to the mark" (D, III. 1: 209): repeated cycles of "excessive and notable" executions, which renew "fear" and "terror" in the breasts of men (D, III. 1: 210-211). Machiavelli adduces the Medici as a prime example of those who have used such cruel methods of renewal in order to maintain their ruling position in Florence. The evocation of the Medici is a clear sign, for the attentive reader, that Machiavelli is, in fact, saying something else between the lines since, while nominally a republic, Florence under the Medici was actually an oligarchy. Contrary to the manifest appraisal and recommendation of rule by terror and

¹⁶ On habituation, see, e.g., P, 2; P, 11: 45; and D, III. 43: 302.

¹⁷ Following Wolin (1960), Honig interprets the image of the fortress in Machiavelli symbolizing humans' inability to adapt to the world's contingency. The discussion here pursues her insight concerning the harmful effects of the excessive desire for consolidation, reconsidering it in the context of "class" difference.

fear, Machiavelli is covertly teaching about the dangers associated with the insatiable desire of the great for domination (cf. Lefort, 2012: 345-347), one best understood in terms of a generalized political anxiety concerning the new. If the great take control over the existing order firmly into their own hands, then "the return toward the beginning" (D, III. 1) takes the form of a simple repetition, a return to the same expressed as violent suppression and suffocation of any excess or transgression of the established and customary. The struggle of the great against the "universal ambition and insolence of men" (D, III. 1: 210), then appears as a mere façade for that effort to eliminate the new.

At the same time, the great's modes of extinguishing difference, cementing society, and securing the plebeians' obedience often take the more subtle, but no less violent, form of deception(s). The "politics of shame," as Warner (2000: 7) aptly terms it, represents a particularly telling form of the manipulative means used by the greats to seduce the plebeians: ensnaring them through the lure of the normal and making them "good," that is, obedient. An exemplary case of how shame serves the interests of the great figures in Machiavelli's discussion of the Terentilian law designed to allow the plebeians themselves to serve as consuls (D, I. 13, 39, 47, and 48).

Machiavelli approves the plebeian craving for the consulship primarily as the expression of a defensive impulse directed against the ambition of the nobles.¹⁸ The consuls were, after a long struggle, at last replaced by tribunes with consular power who could be elected from among those of either plebeian or noble origin. Ironically, however, the plebeians continued only electing nobles to the highest rank (D, I. 47). As the reader soon learns, the great were able to avoid plebeians' actually being elected by making the plebeians feel ashamed of themselves and unworthy of the highest rank (D, I. 47: 97; D, I. 48: 99). Confronted with candidates drawn from among the most reputed men in the city and their own men, the plebeians, out of embarrassment and a sense of inappropriateness, refused to elect fellow plebs.¹⁹ Shame has a decisive political dimension (Warner, 2000: 16) and is an important political resource the great have at their disposal. Seduced by the lure of the normal, in this case through a political strategy of instilling shame, plebeians' desire not to be dominated by the great is transformed into submissive self-domination. After all, the great have the grandeur, majesty, and regalia of the established morality and laws on their side. As a result, people are often frightened, mesmerized, or seduced by hegemonic modes and, consequently, become cowardly (D, III. 6: 228).

Generally, the way the great return society to its beginnings expresses an essentially anti-democratic logic based on imitation and emulation. In this case, whether through the threat of open violence or subtler means, the plebeian desire not to be oppressed expresses itself as a simple craving for security and reconciliation, a desire to return home, or a desire to be just like the great. Repetitive politics of this kind leads to assimilation and absorption of plebeians into the mainstream. But that tendency is detrimental for society as a whole since it reduces difference, thereby weakening society.

¹⁸ The plebeians (rightly) sense that, under the pretext of needing to curb neighbors' excessive ambition, the great, in fact, often used military expeditions to crush them outside Rome, where they did not enjoy the plebeian tribunes' protection. See D, I. 39: 84. Cf. D, I. 13: 40; D I. 47: 96-97.

¹⁹ It is worth noting that, for Machiavelli, virtue and shame are inversely proportional. In *Discourses*, Machiavelli writes that "with the more shame the less proof has been made of your virtue" (III. 10: 243).

The price to be paid for social stability and harmony is coercion and repression of those parts of the society that do not fit the established order. Machiavelli claims that a particular order can seem natural precisely because, over time, differences are repressed and the "*memories and the causes of innovations are eliminated*" (P, 2: 7).²⁰ As *Discourses* best demonstrates, new modes and orders are rooted in the continuous plebeian capacity to exceed the current limitations of the political. Society is kept free and powerful only through the plebeians' acts of ongoing (re)foundation.

Plebeians as both harbingers and creators of the world yet to come

Machiavelli's praise of plebeians as guardians of freedom is directly related to their capacity to freely and authentically vent their desire not to be commanded and oppressed by the great. In order to effectively guard the community's freedom, the plebs' desire needs to avoid two equally disastrous alternatives. On the one hand, it must resist assuming the form of a mere negativity manifested as a wholesale refusal, subversion, and disruption of the "normal" and the dominant. Yet, on the other hand, it also must not take the form of a simple, imitative reproduction of the politics of the great. Instead, the utopian, imaginative surplus contained in the plebs' desire to be free from the oppression of the great can and should be expressed as a yearning for the not-yet-here, an incessant appetite for the new. In other words, it needs to be transformed into a source of what today might be understood as queer politics.

From a contemporary standpoint, Machiavelli's political texts can be re-read as inviting plebeians to detach themselves from customary modes and from a rigid, "fortress-like" form of identity in order to participate audaciously in a queer form of desiring.²¹ Machiavelli's entire political project can be approached as a type of political pedagogy that aims to educate and excite plebs desire for the not yet-here that is anticipatory, open-ended, dynamic, relational, and imbued with infinite innovative potential.

Through his writings, Machiavelli seeks to recruit, instruct, train, and arm his own soldiers (cf. Strauss, 1958: 154, 171). Machiavelli explicitly says that "one's own arms are those which are composed of either subjects or citizens or your *creatures*" (P, 13: 57).²² The soldiers that subscribe to Machiavelli's project are his creatures. Under his guidance, they can collectively become of another mind and sort, and learn how to govern themselves in their own, queer mode. Machiavelli's pedagogical political project can therefore be conceived as one of training plebeians for their queer becoming.²³

²⁰ Emphasis added. See also P, 11: 45, where Machiavelli implies that social orders can, with time, become so old that they seem natural, as is the case with ecclesiastical principality. Such "naturally given" and "inevitable" orders are diametrically opposed to the new modes and orders of the new prince in the new state, Machiavelli's central focus in *The Prince* (6-7 and 9).

²¹ Machiavelli is writing not only for immediate readers, but also for future ones. See, D, I. Preface: 5-6; D, II. Preface: 125. Future readers cannot have one final identity (Lefort, 2012: 13). Queers fit such a description perfectly.

²² Emphasis added.

²³ Regarding the educational aspects of Machiavelli's teaching, a democratic strand of the secondary literature has highlighted his pedagogy of fear (Pedullà, 2018: 57, 84-117), pedagogy of violence (Winter, 2018: 24-25; 48-51, 197-199), or idea of popular self-education through political participation (Holman, 2018a: 212, 217-274). For a reading of *Discourses* as an attempt

Their position as outsiders in relation to the established order gives plebeians occasion to experience and know the world in a unique manner. Consequently, it enables them to think what is "normally" inaccessible or forbidden, thereby potentially giving rise to alternative modes and orders. However, plebeians initially lack knowledge and awareness of their own power. Machiavelli therefore seeks to open their eyes and ears (D, I. 47 and 54).

From a contemporary perspective, as the plebeians' captain or prince, Machiavelli inspires their spirits and bolsters their confidence to adopt a conspiratorial, queer course of action. In *Discourses*, Machiavelli warns that men are emboldened to try "new things" when they begin suspecting they were made to suffer evil, therefore becoming more audacious in the face of danger (D, I. 45: 94). Moreover, in contrast to his initial position, Machiavelli ultimately concludes that when the community's freedom is in question, "it is not shameful not to observe the promises that you have been made to promise by force" (cf. D, III. 40: 299; D, III. 42: 302). In other words, in order to resist the force of the dominant modes and orders, plebeians are encouraged to reject conformity to existing normative limitations and learn how, in Machiavelli's words, "to be able not to be good" (P, 15: 61; cf. D, III. 41).²⁴ The virtuous, creative potential of political action is fully liberated only by abandoning the confines of the dominant morality and conventional normative rules. Machiavelli encourages that because the ensuing innovations' desirable effects override the harm of breaking promises (cf. D, III. 42: 302).

The plebeians' choice between "the normal" and "the queer" can be understood as one between the future life or death of the republic. Queer politics saves the life and liberty of the state, whereas plebeian participation in the politics of the normal leads to a loss of freedom for all citizens. (See from this perspective D, III. 41 and D, I. 53). By engineering such an extreme necessity²⁵ in favor of the queer mode of political action, Machiavelli compels the soldiers whose minds he shapes to fight the hegemonic order. Indeed, he urges his reader always to be ready for war.²⁶ That imperative might be read as encouraging readers to recognize the need to be prepared to oppose the politics of the normal through queer politics, that is, through a type of doing and becoming that is anticipatory, related to the continuous production of something else, something different, and new that is absent in the here and now.

If the plebeians under the leadership of the new prince, that is, by means of Machiavelli's books, become aware of the opportunities that their ill fortune itself paradoxically provides, then instead of despairing or fleeing into the arms of the great, they may consider defending themselves (D, III. 31).²⁷ The oppressed can "show their face to fortune anew" if they decide to experiment with "their virtue and the

---

to re-educate desire of the greats, see McCormick (2018: 41-56).

²⁴ While this "pedagogical advice" is directed towards the prince, he at the same time serves as a model of subjectivity that the plebeians are invited to "imitate" (cf. Holman, 2018: 75-127). *Virtù* in Machiavelli's sense is no longer a conventional moral (classical) or Christian virtue, rather it is a *political* virtue that involves readiness to transgress customary modes and liberate agency so as to produce something new. It is worth underscoring that in P, 21: 91 Machiavelli states that prince should "give recognition to virtuous men and (...) honor those excellent in an art" and "prepare rewards" for such men who "expand" their City.

²⁵ On the virtuous work enabled by necessity, see especially D, III. 12, D, III. 16 and D, III. 32.

²⁶ E.g., D, II. 19: 173; D, III. 16: 255, D, III. 31: 283.

²⁷ This chapter is the beginning of the last part of Book III of the *Discourses*, which deals with the concrete form of internal political action required to confront the domination of the great in Florence.

power of fortune" and remake themselves (D, III. 31: 283-284). Armed with Machiavelli's teaching, plebeians are invited to denaturalize and politicize their identities. Maintaining that preservation of the freedom of the republic depends on it, Machiavelli incites them to conceive of their subjectivity in a novel, queer way, as a site of radical potentiality and creativity. By deviating from the accustomed modes, plebeians become aware of their outstanding capacity to innovate, thereby reenergizing and rejuvenating the republic by returning society to its beginning.²⁸

Indeed, in D, III. 1, Machiavelli eventually introduces readers to the second mode of return to the republic's beginnings by the "simple virtue of one man". Such a good man does not rely on "any execution." Rather, he returns the republic to its beginnings through a reputation gained by "rare and virtuous" examples (D, III. 1: 211). Machiavelli himself is such a man. Through his own example as an audacious discoverer of new modes and orders, Machiavelli encourages plebeians to follow the path opened by his subversive teaching and act upon their authentic, queer desires. From this perspective, the return to beginning for which Machiavelli calls might be understood as a calling for a return to an excess of desire to be otherwise, a desire for the new.

The plebeian capacity for trying new things rests on hope that redemption and change are possible in the here and now, through political action. (cf. D, II. 29: 199). Instead of a dreamy, vain hope that leads to passivity, Machiavelli's texts emphasize hope that pushes the plebeians beyond the limits of the here and now and makes them desire something else, something not yet here but worth trying to achieve. Hope is a particularly important resource because it activates plebeian collective imagination, making alternative ways of being and doing newly thinkable.

Political imagination is an essential part of plebeian political virtue, one which Machiavelli characterizes as "hidden" (D, I. 58: 118). In D, II. 2, the reader is told that a strong republic characterized by a free way of life is one where, through their virtue, the people as a class can become princes. Machiavelli immediately adds that this multiplies "riches," that is, innovations in society as a whole (132). Such innovations are directly linked to plebeians' imaginative capabilities. For example, towards the end of the first book of *Discourses*, Machiavelli discusses how men can predict accidents and adduces the Roman example of Marcus Cadius, a *plebeian* who was able to foretell and warn his compatriots about the coming of the French to Rome (D, I. 56). Later in the same chapter, we learn that men like Cadius (plebeians) are able to discern present "signs" of the future and predict "extraordinary and new things" that then materialize in reality (D, I. 56: 114; P, 26). Moreover, Machiavelli claims that plebeians resemble God in their marvelous ability to anticipate the future (D, I. 58:117-118). Plebeians are therefore simultaneously seen as both harbingers and creators of the world yet to come. Along with imagination, the ability to produce concrete innovations in the here and now forms the essential part of the plebeians' rare, excessive, and extreme, hidden virtue.

Indeed, in *The Prince* Machiavelli tells the reader that the plebeians are taken by both the "appearance *and* the outcome of a thing" (P, 18: 71).²⁹ In *Discourses*, the reader is told that, if the city wishes to use plebs in glorious affairs, then hope is

²⁸ See especially Pitkin (1999), who reads the return to beginning in terms of a "recovery," "renewed recognition of self," and "self-examination" "that result in "*dereification*" of society" (278-279, emphasis added). On renewal as introduction of innovation see, e.g., Arum (2020), especially 528-531.

²⁹ Emphasis added.

not enough; the hope needs to "come to the effect" (D, I. 60: 122). The awakening of plebeians' imagination therefore must lead to a liberation of creative action that is fully and ultimately realized and manifested within the context of queer types of doing, performing and acting.³⁰ When appropriately enacted, their capacity for political imagination eventually liberates plebeians from the structures of existing norms and reveals the possibility of both self-invention and renewal of the "natural" order of things through a queer politics directed towards the not-yet-here, the new, and resulting in concrete and surprising inventions.

In the third book of *Discourses*, Machiavelli claims that men can best rise and acquire public reputation through some "extraordinary and notable action," that is, by doing "notable and new things" (D, III. 34: 288-289).³¹ He adds that reputation acquired by doing new things can be increased and maintained only by renewing outstanding and "extraordinary works" that seek to promote the "common good" (D, III. 34: 288-289).³² By choosing a queer mode of life, plebeians will therefore be able to produce new spaces of freedom through continuous introduction of novelties³³ that extend the horizon of possibilities for the entire society. The "good effects," or added value, that Machiavelli recognizes beyond the "noises and shouts" derived from plebeian dissatisfaction with the existing modes and orders, refers to the resulting innovations that interrupt established customs and rules, renew the existing order, and keep society free and powerful by affording it a new beginning, time and time again (D, I. 4: 16). Queer politics can therefore be understood as a type of political service benefiting society as a whole thanks to the inventions it leaves at everyone's disposal.

By refusing to reduce themselves to one final identity, that is, by choosing becoming over being, queers always "return" differently, thereby continually renewing society itself. Despite their inability ever fully to arrive at the not-yet-here, they persist in producing new worlds. The plebs' desire for freedom can never be fully satisfied because domination is an indelible part of any reality, making disappointment part of the production of a queer utopia.³⁴ But, at the same time, it is persistent disappointment with "what is" that makes plebeians keep desiring otherwise and striving to renew what is. With the aim of recapitulating the essential elements of queer utopianism with emphasis on virtuous political agency, the next section deals with Fabius Rullianus.

---

³⁰ See, e.g., D, III. 43: 302 where Machiavelli says that the same desires produce different social results depending on "forms of education". (See also D, III. 46.) Machiavelli's project seeks to resist social inertia through constant production of alternative forms of doing and being in accordance with the flux of the nature.

³¹ As its title ("...Whether it [the People] Distributes Magistracies with Greater Prudence Than a Prince") suggests, this chapter is directly linked to D, I. 58, the central chapter of Machiavelli's appraisal of the people.

³² See in this context Borrelli (2014: 114), who differentiates between efficacious and dangerous types of innovations in Machiavelli and explicitly associates the latter to a desire for satisfaction of mere selfish interest.

³³ On the need for introducing novelties, see e.g. D, I. 39: 84. While Machiavelli insists overall on exercising a creative capacity resulting in the introduction of novelties that cannot be known in advance, in D, III. 14: 252 he does make an important distinction between pure fictions, which he represents as a harmful type of inventions, and mighty innovations containing "more true" than fictional elements.

³⁴ On disappointment as a necessary part of queer utopia see, Muñoz (2009: 155).

Fabius Rullianus as a symbol of "queer utopianism" and the Ciminian forest as a radically queer site

This section retraces captain Fabius Rullianus' actions in *Discourses* in order to underscore the radical nature of Machiavelli's call for political agency addressed to those who are oppressed. I am particularly interested in Chapter 32, which stages Fabius as its central actor, one who daringly leads his troops into a forbidden forest (D, II. 32). The Ciminian woods, on this reading, stand for radically queer and politically potent transformational sites that help reveal the not-yet-here.

As the last chapter of the second book of *Discourses*, Chapter 32 is a privileged site. The first two books present the theoretical part of Machiavelli's political project, whereas the third deals mainly with the required concrete form of political action needed to transform the here and now (Lefort, 2012: 328-425). Located at the juncture of books two and three, Chapter 32 both marks the transition between those two components of Machiavelli's project and unites them. The third book is the only one without a preface. Instead, it is Chapter 32 that lets the reader know how to approach the whole of that last book: as a call to plebeians to adopt a conspiratorial, transgressive, queer form of political action in order to confront the tyranny of the established, "natural" order.

This transitional section introduces the reader to the transgressive actions of Consul Fabius Rullianus. Following his initial success in the expedition against the Tuscans, the consul decided to pursue the enemy further without first consulting the Senate. Rullianus thereby resolved to wage war in "a new, doubtful and dangerous country" (D, II. 33: 206), the "impenetrable and frightful" Ciminian forest, which no foreigner had ever before dared to enter.³⁵

Unconcerned with comfort or safety, Fabius was willing to take risks. With his troops, he bravely confronts the terror and anxiety provoked by the new site. By the end of the chapter, the reader learns that, the tremendous hazards and perils involved notwithstanding, Fabius' adventure resulted in victory, securing concrete new acquisitions for Rome (D, II. 33: 207). His unauthorized, transgressive proceeding is beneficial for the *entire community*. Indeed, Machiavelli explicitly praises Fabius' transgressive proceeding as "very prudent" (D, II. 33: 207).³⁶ Moreover, Fabius gradually develops into Machiavelli's hero *par excellence*. In the very last line of *Discourses* Fabius is said to be "deservedly called Maximus" (D, III. 49: 310). By the end of the third book, the advantages of Fabius' conspiratorial type of politics over the politics of the normal thus becomes evident.³⁷

Machiavelli resembles Fabius in more ways than one. Both courageously take paths "as yet untrodden by anyone" (D, I. Preface: 5). Both break through the customary, crossing the established boundary of the forbidden and setting foot into the extraordinary. From the perspective of Machiavelli's theoretical teaching that aims to inspire intervention in the here and now, Fabius' practical proceeding is im-

³⁵ Livy (1982: 213). Fabius acts on his own on more than one occasion. See in this context D, I. 31, where Fabius is introduced for the first time. As a young Master of the Horse, he defied the orders of dictator Papirius and victoriously engaged in combat with the Samnites.

³⁶ For Machiavelli's praise of Fabius also see D, III. 33: 287; D, III. 45: 306; D, III. 47: 307; D, III. 49: 310.

³⁷ D, III. 6, the longest chapter of the book III, deals with conspiracies and eventually favors the conspirator's viewpoint over that of the established order, analyzing the failure and success of conspiracy through his eyes. See Lefort (2012: 358-359).

portant for demonstrating the real, concrete possibility of successfully carrying out "difficult and very dangerous," transgressive, conspiratorial action (D, III. 6: 218).

Fabius' decision to enter the Ciminian forest with his army can be understood as demonstrating the ability to leave the tyranny of the present and enter a forbidden future by interrupting the normal and customary order of things. Read from a queer standpoint, Fabius' success is significant in that it leaves the boundary between respectable and condemnable behavior unclear. Rullianus' disobedience brought about great victory, making insistence on mere discipline as an undisputed, supreme value untenable. As a matter of fact, the placing of one's own evaluation of reality ahead of pursuing the approval of those established as authorities is precisely where queerness begins (Muñoz, 2009: 72-73).

In that context, one could rightly doubt the sincerity of Machiavelli's discrediting of Fabius in D, III. 36. In this chapter's account of an earlier instance of Fabius' transgressive action (D, I. 31), one learns that Papirius wished to subject Fabius to capital punishment for having allegedly subverted and dishonored military discipline by defying his authority. As a dictator, Papirius represents the highest established authority, one who presumably expresses the perspective of the great. As his speech reveals, fearful for their own social status and position, the great are dedicated to maintaining the current order through discipline (D, III. 36: 293). However, in the pair of chapters immediately following D, III. 36, military discipline – supposedly the ultimate value and secret to Roman military success – is severely questioned. Manlius Torquatus, who best exemplifies the enormous need the great feel to make others bow unreservedly before their authority,³⁸ is irrevocably discredited. In contrast, Valerius Corvinus, who stands for managing soldiers more humanely, is redeemed.³⁹ Valerius, like Fabius, knows that one cannot rely on discipline alone (D, III. 38: 297). Instead, what is showed to be decisive is Valerius' ability to win the confidence of his soldiers, to "*advance ahead of the standards*," and "to be engaged in the midst and in the effort of fighting" (D, III. 38: 297).⁴⁰ Machiavelli himself is such a daring captain, one who advances ahead of the standards. As a plebeian prince, he presents his troops with a new, subversive teaching, seeking to win them over "with reasons, without using authority or force" (D, I. 58: 116), and to prepare them to assume their novel role as the guardians of freedom.

Fabius figures as Machiavelli's favorite captain when it comes to challenging discipline as the supreme value.⁴¹ However, at least in D, II. 32, Machiavelli remains

³⁸ Not surprisingly, Manlius was Papirius' favorite model. Livy (1982): 165.

³⁹ Cf. D, III. 37-38 with D, III. 22 and see Lefort, 2012: 388-393.

⁴⁰ Emphasis added. It is noteworthy that Fabius was pardoned by Papirius at the insistence of the Roman *people* together with the tribunes.

⁴¹ That said, note that in D, III.1: 210 Machiavelli surprisingly adduces Fabius Rullianus within the series of tyrannical figures who are *executed* due to their transgressive acts. However, Fabius is soon resurrected, becoming a key figure of the third book. Fabius is placed alongside ambitious figures (such as Maelius Spurius, Manlius Capitolinus, and others) whose transgressions require timely intervention in the context of discussion of the great's violent way of returning society to its beginning. In that context, Fabius' execution is included to illustrate the great's intention to "rush spiritedly" to prevent plebeian transgressions. The reader is thereby tacitly invited to distinguish between the great's own, *criminal* transgressions – including violent annihilation of plebeian authentic desire for the not-yet-here – which Machiavelli in fact opposes, and *commendable* transgressions – as exemplified by the actions of Fabius or the establishment of the tribunes of the plebs – which Machiavelli approves of and credits with freeing society from the clutches of the great.

surprisingly silent about how his favorite captain won the confidence of his troops and navigated the gloomy mazes and corridors of the Ciminian forest, thereby winning the battle against the Tuscans. Later in *Discourses*, he implies that Fabius won because he was able to activate "true virtue" in his soldiers. But what was that "true virtue"? We are told only that "true virtue" must not be reduced to the "way of religion" since the latter pertains to "things of little moment" (D, III. 33: 286). Similarly, the reader learns later in the same chapter that, before entering the Ciminian forest, Fabius tells his soldiers that there have been favorable signs that victory is certain, but that it would be "dangerous to make them manifest." Machiavelli deems that way of proceeding "wise" and worthy of imitation (D, III. 33: 287).

What is Machiavelli suggesting? First, it is clear that "true virtue" for him cannot be reduced to a mere rational analysis of a given field of forces and a resulting understanding of power relations (e.g., D, III. 22). After all, Fabius' soldiers were fairly outnumbered by the enemy but nonetheless prevailed (Livy, 1982: 215). Machiavelli's reluctance to use the figure of Fabius to communicate any definitive recipe for victory is a particularly queer gesture intended to inflame combatants' political *imagination*. At the very moment Machiavelli criticizes the "way of religion" (D, III. 33: 285) as such, Fabius' enigmatic address hints at the plebeian ability to see beyond empirical reality. He thereby mobilizes his troops to daringly confront the new enemy in the new country and eventually leads them to victory, turning the plebeians' transgressive action into a source of (political) redemption for their society as a whole.

When Machiavelli again discusses Fabius' actions later in book III, the reader continues learning about how to enact "true virtue" (D, III. 45). Following the suicide of Consul Decius, one reads there, Fabius is able to impress on his soldiers the necessity of fighting. He awakens their spirits by making them understand that they are fighting for their own honor (D, III. 45: 306), dignity, and freedom.

The ability to inflame the plebeian imagination depends on the prudence of their leader himself who must be able to conceal or make light of things that, at a distance, could appear as perils (D, III. 33: 285). Engineering necessity thus involves a sort of manipulation to revive the troops' spirits, educate their hope, and make them want to fight. Deception must not, however, be reduced to vain promises (D, III. 12: 248; D, III. 14: 252). Indeed, one always needs to keep in mind that under Fabius' leadership the combatants did win the battle.

Towards the end of *Discourses*, Machiavelli says that "all those who seek to be *held good citizens* ought to take example" from Fabius (D, III. 47: 307).⁴² Here we are told that Fabius was able to act in favor of the common good despite having previously suffered private injuries. "Good citizens" like Fabius are characterized by their capacity to transgress the limits of the established and customary and step into the extraordinary for the public's benefit.

The need for embracing the extraordinary presupposes the ability to recognize places or sites in the here and now that afford opportunities for staging and performing what this article has called queer politics. The very possibility of such a politics depends on plebeians' ability to identify potential openings or ruptures in the seemingly fixed structure of reality. In the context of Machiavelli's teaching, the Ciminian forest represents such a radically queer space, a liminal space or crack in the structure of reality that serves as – to borrow a dazzling phrase from Muñoz (2009: 127) – a potential "portal to a queer future." Read through a queer lens, the

⁴² Emphasis added.

Ciminian forest represents a site of the extraordinary that attracts and collectively transports queers to another time and space imbued with the potential for infinite new beginnings. While plebs are fearful and become obedient, cowardly, and weak when they are isolated from one another (D, I. 57; D, II. 17: 164), spaces like the Ciminian forest draw them together, making them ferocious and mighty.

Such "Ciminian forests" are both weird and magnificent. They abound in world-making potential. They are spaces of a queer, transformative, creative politics that resists the regulation and systematization characteristic of established orders. The relations that occur in such queer places are best characterized as complex, innovative, surprising, spontaneous and unpredictable. In such contexts, queers are able to collectively reshape and educate their desire and produce alternative constructions of themselves, elaborate new types of social relations, expanding the spectrum of possibilities for the entire society (Warner, 2000: 35-36, 70-71). The resulting innovations then become available to the great as potential objects of their desire for having, in turn enabling queers to acquire public reputation.

Machiavelli's texts teach us about the importance of recognizing, preserving, and multiplying such potent sites from which to rupture the ordinary. These sites can be thought of as points of access to queer worlds. As such, they are charged with futurity and serve as privileged sites for social renewal. In D, III. 39, entitled "That a Captain Ought to Be a Knower of Sites," the reader is told that knowledge of sites requires extensive training, preferably through hunting. The goal of hunting for a captain is for him to learn a given area well enough that he then "understands with ease all new countries" because of a "certain similarity" among sites (D, III. 39: 298; P, 14: 91). Hunting is therefore said to be the best possible training for war. By means of his books, Machiavelli trains his troops to recognize and anticipate potential openings in the apparent fixedness of the here and now, preparing them to fight the oppression of the established and "natural" order. In *Discourses*, Machiavelli claims that "the mountains are like the countryside and have not only customary and frequented ways but many others that, if they are not known to foreigners, are known to the peasants with whose aid you will always be led to any place whatever against the wish of whoever opposes you" (D, I. 23: 58). Therefore, though the great may attempt to guard all the passes and prevent change, their efforts in that regard can never ultimately suffice given the plebeians' inexhaustible imaginative capability and associated ability to discover and pursue unknown ways.

Later in Chapter 39, Machiavelli introduces the example of Publius Decius, a tribune of the soldiers. Unlike Captain Cornelius, Publius Decius was able to recognize the trap the Romans were rushing into during the expedition against the Samnites. To avoid entering the valley where they would be caught by the enemy, Decius spotted a hill that became a "citadel of . . . *hope and salvation*" (D, III. 39: 298).⁴³ Machiavelli tells us that Decius knew the nature of countries, enabling him to lead his army to that hill. And once besieged, he was able to find a way out and save his troops. The plebian imaginative capacity converts such unexplored places into citadels of light and hope, sites abounding with potentiality. Spaces of this sort testify to the ubiquity of unsuspected possibilities that appear on the horizon when plebeians became aware of the necessity to resist the lure of the dominant order.

---

⁴³ Emphasis added. The recognition of such windows of opportunity is possible only through a disciplined training of the imagination. See the memorable example of Philopoemen (P, 14: 59-60).

Finally, towards the end of D, II. 33, Machiavelli criticizes the Senate for trying to advise Fabius "about a thing that it could not understand" because it involved "infinite particulars" linked to a concrete site that the Senators could not possibly know (D, II. 33: 207). Machiavelli wishes to warn his readers here that places like the Ciminian forest are, by definition, sites of profound contingency. There is no definite map with which potential visitors to the Ciminian forest could be armed to make them secure. While the great vainly seek to cognitively master and control the infinite particularities linked to such places, Machiavelli invites plebeians instead to accept the challenge and confront the risk of uncertainty, plurality, multiplicity, and unknowability characteristic of these sites and to participate in an open-ended, dynamic, queer type of belonging and becoming.⁴⁴ In short, when approached from a perspective of "queer utopia," Fabius' example enables readers to better grasp the radical form of political agency required to effectively stretch the limits of the possible.

Conclusion

This paper proposes queer utopianism as an alternative optic through which to understand Machiavelli's perspective on coping with the conflicting relations he regards as indelibly inscribed in the social fabric. The figure of the great and their desire to oppress and command the people is, seen from this optic, related to the perspective of "what is," that is, to the politics of the normal and customary. The plebeians and their longing to be free from the oppression of the great is, conversely, associated with the perspective of what might and should be, one that reveals the possibilities for change immanent in the here and now. Machiavelli's political texts might be approached in terms of a project that seeks to educate plebeian desire not to be oppressed, to resist the lure of the normal and seemingly inevitable, and to express itself in the form of a desire for the not-yet-here that liberates the potential for plebeian queer action and politics. Such agency questions established hierarchical binaries and "naturalized" conventional norms by exercising the creative, virtuous capacity for action that results in novelties expanding the spectrum of being and living for the entire society. The meaning behind Machiavelli's insistent call for energetic action can be appreciated in all its radicality when the plebeian is comprehended not as a fixed social identity, but rather as a designation for creative agency. This agency can be grasped in terms of a utopian queer politics associated with the continuous production of unprecedented, alternative types of doing and being that serve as vehicles of change and a means to liberty for the community as a whole.

---

⁴⁴ In contrast, Skinner neutralizes the plebeians' desire not to be oppressed by reducing it to a mere passive desire "to live in security" (2002: 197). As Machiavelli warns through the mouth of the anonymous "ciompi" in the famous speech addressed to fellow plebeians: "one never escapes a danger without a danger" (FH, III. 13: 123); as that suggests, the great's domination can be opposed only by bold enterprises.

References

- Anzaldúa, G. (1987). *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco: Aunt Lute.
- Arum, E. (2020). Machiavelli's *Principio*: Political Renewal and Innovation in the Discourses on Livy. *The Review of Politics*, 82(4), 525-547. <https://doi.org/10.1017/S0034670520000601>
- Baccelli, L. (2017). Political Imagination, Conflict, and Democracy: Machiavelli's Republican Realism. In: D. Johnston, N. Urbinati, & C. Vergara (eds.), *Machiavelli on Liberty and Conflict* (pp. 352- 372). Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/9780226429441>
- Becker, A. (2020). *Gendering the Renaissance Commonwealth*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108765404>
- Benner, E. (2017). The Necessity to Be Not-Good: Machiavelli's Two Realisms. In: D. Johnston, N. Urbinati & C. Vergara (Eds.), *Machiavelli on Liberty and Conflict* (pp. 64-185). Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/9780226429441>
- Berlant, L. (1997). *The Queen of America Goes to Washington City: Essays on Sex and Citizenship*. Durham, NC: Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv120qtf2>
- Bock, G. (1990). Civil Discord in Machiavelli's *Istorie Fiorentine*. In: G. Bock, Q. Skinner & M. Viroli (Eds.), *Machiavelli and Republicanism* (pp. 181-201). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511598463.009>
- Borrelli, G. (2015). Comment remédier aux conflits: "vivre politico" et "ripigliar lo stato" selon Machiavel. In: Y. C. Zarka & C. Ion (Eds.), *Machiavel: Le pouvoir et le peuple* (pp. 103-120). Paris: Mimésis.
- Najemy, J. M. (2016). Sex Crimes and Rituals of Redemption in Civic Humanist Florence. In: M. Jurdjevic & R. Strøm-Olsen (Eds.), *Rituals of Politics and Culture in Early Modern Europe: Essays in Honour of Edward Muir* (pp. 165-184). Toronto, ON: Centre for Reformation and Renaissance Studies.
- Cassirer, E. (1946). *The Myth of the State*. New Haven, CT.: Yale University Press.
- Cesa, M. (2014). Introduction. In: M. Cesa (Ed.), *Machiavelli on International Relations* (pp. 1-31). Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199673698.001.0001>
- Del Lucchese, F. (2001). "Disputare" e "combattere": Modi del conflitto nel pensiero politica di Niccolò Machiavelli. *Filosofia Politica*, 15(1), 71-95. doi:10.1416/11097.
- Del Lucchese, F. (2009). *Conflict, Power and Multitude in Machiavelli and Spinoza. Tumult and Indignation*. London: Continuum.
- Holman, C. (2018a). *Machiavelli and the Politics of Democratic Innovation*. Toronto, ON: University of Toronto Press. <https://doi.org/10.3138/9781487519094>
- Holman, C. (2018b). Machiavelli's Two Utopias. *Utopian Studies*, 29(1), 88-108. <https://doi.org/10.5325/utopianstudies.29.1.0088>
- Honig, B. (1993). *Political Theory and the Displacement of Politics*. Ithaca, NY: Cornell University Press. <https://doi.org/10.1515/9781501768453>
- Lefort, C. (2012). *Machiavelli in the Making*. Evanston, IL: Northwestern University Press.

- Lefort, C. (1972). *Le travail de l'œuvre Machiavel*. Paris: Gallimard.
- Lefort, C. (1978). *Les formes de l'histoire: Essais d'anthropologie politique*. Paris: Gallimard.
- Livy. (1982). *Rome and Italy: Books VI-X of The History of Rome from its Foundation*. London: Penguin.
- Machiavelli, N. (1988). *Florentine Histories*. (H. C. Mansfield & L. F. Banfield, Trans.). Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvzxx948>
- Machiavelli, N. (1998a). *Discourses on Livy*. (H. C. Mansfield & N. Tarcov, Trans.). Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226500331.001.0001>
- Machiavelli, N. (1998b). *The Prince*. (H. C. Mansfield, Trans.). Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226500508.001.0001>
- McCormick, J. P. (2011). *Machiavellian Democracy*. New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511975325>
- Meinecke, F. (1957). *The Doctrine of Reason d'État and its Place in Modern History*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Minogue, K. R. (1972). Theatricality and Politics: Machiavelli's Concept of Fantasia. In: B. Parekh & R. N. Berki (Eds.), *The Morality of Politics* (pp. 148-162). London: George Allen & Unwin.
- Muñoz, J. E. (2009). *Cruising Utopia: The Then and There of Queer Futurity*. New York: New York University Press.
- Najemy, J. M. (2016). Sex Crimes and Rituals of Redemption in Civic Humanist Florence. In: M. Jurdjevic & R. Strøm-Olsen (Eds.), *Rituals of Politics and Culture in Early Modern Europe: Essays in Honour of Edward Muir* (pp. 165-184). Toronto, ON: Centre for Reformation and Renaissance Studies.
- Najemy, J. M. (2000). Civic Humanism and Florentine Politics. In: J. Hankins (Ed.), *Renaissance Civic Humanism: Reappraisals and Reflections* (pp. 75-104). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558474>
- Pedullà, G. (2018). *Machiavelli in Tumult: The Discourses on Livy and the Origins of Political Conflictualism*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316822562>
- Pitkin, H. F. (1999). *Fortune Is a Woman: Gender and Politics in the Thought of Niccolò Machiavelli*. Berkeley: University of California Press.
- Rocke, M. (1996) *Forbidden Friendships: Homosexuality and Male Culture in Renaissance Florence*. New York: Oxford University Press.
- Ruggiero, G. (2007). *Machiavelli in Love: Sex, Self, and Society in the Italian Renaissance*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press. <https://dx.doi.org/10.1353/book.3311>
- Sedgwick, E. K. (2003). *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*. Durham, NC: Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822384786>
- Skinner, Q. (2002). *Visions of Politics: Vol. II. Renaissance Virtues*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613777>
- Skinner, Q. (1978). *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. I: *The Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511817878>

- Straus, L. (1958). *Thoughts on Machiavelli*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226230979.001.0001>
- Vatter, M. (2000). *Between Form and Event: Machiavelli's Theory of Political Freedom*. Dordrecht: Kluwer Academic. <https://doi.org/10.1007/978-94-015-9337-3>
- Viroli, M. (2007). Machiavelli's Realism. *Constellations* 14(4), 466-482. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8675.2007.00461.x>
- Warner, M. (1993). Introduction. In: M. Warner (Ed.), *Fear of a Queer Planet: Queer Politics and Social Theory* (pp. vii-xxx). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Warner, M. (2000). *The Trouble with Normal: Sex, Politics, and the Ethics of Queer Life*. Cambridge: Harvard University Press.
- Winter, Y. (2018). *Machiavelli and the Orders of Violence*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108635578>
- Wolin S. (1960). *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought*. Boston: Little, Brown & Company.
- Zorzi, A. (1988). *L'amministrazione della giustizia penale nella Repubblica Fiorentina*. Florence: Olschki.
- Žagar, D. (2017). Reading Machiavelli with Strauss and Lefort: Towards a Critique. In: D. Vujeva & L. Ribarević (Eds.), *Europe and the Heritage of Modernity* (pp. 27-54). Zagreb: Disput.
- Žagar, D. (2019). *Machiavellijevo poimanje političkoga*. (Unpublished doctoral dissertation). Zagreb: University of Zagreb.

Machiavelli, utopija i queer politika

Sažetak Ovaj članak razmatra sukob između velikaša i plebejaca u Machiavellija iz perspektive "queer utopije". U članku se tvrdi da je sukobljavanje velikaša i plebejaca moguće najbolje razumjeti kao sraz dvaju principa: ponavljanja i inercije protiv kreativnosti i djelovanja. Kada je utopijski poriv plebejaca za oslobađanjem od tlačenja velikaša potaknut i izražen na odgovarajući način, kao težnja za novim, tada se oslobađa queer političko djelovanje koje proizvodi alternativne načine življenja i bivstvovanja u svijetu koji čine društvo slobodnijim i snažnijim.

Ključne riječi težnja, inovacija, Fabije Rulijan, Machiavelli, queer utopija, queer politika

Kako citirati članak / How to cite this article:

Žagar, D. (2023). Machiavelli, Utopia, and Queer Politics. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 241-261. <https://doi.org/10.20901/an.20.07>

***O POSTJUGOSLAVENSKIM
STUDIJAMA***

***ON POST-YUGOSLAV
STUDIES***

ZBOGOM POSTJUGOSLAVENSTVU!

Mirjana Kasapović

<https://orcid.org/0000-0003-0196-201X>

<https://doi.org/10.20901/an.20.01>

E-mail: mirjana.kasapovic@gmail.com

Osvrt
Zaprimljeno: 16. 1. 2023.
Prihvaćeno: 11. 4. 2023.

Što je bila Jugoslavija?

Pijuckale smo rashlađeni martini pored bazena i čavrljale o koječemu. U jednom trenutku moja me znanica pogledala pogledom sjajnim od martinija, ili trenutne ozarenosti, i rekla:

Hajde, ispričaj im kakav je bio Miroslav!

Ostala sam zatečena. Nikako se nisam mogla sjetiti koji Miroslav...

Bože, kad se samo sjetim kako je bio visok. Punihi metar i devedeset!

U tom trenutku posve jasno prisjetila sam se tog Miroslava, koji jedva da je imao metar i sedamdeset.

Bože, a te nebeskoplave oči!...

Slika Mireka kojeg se u životu nikad ne bih sjetila bljesnula je najednom u svojoj oštrini. Mirek je imao sitne smeđe oči i rošavo lice... U verbalnom albumu složenom za prijateljice Mirekova slika, prevalivši put od Zagreba do američke provincije, doživjela je značajan retuš. Mirek je s nepunih metar i sedamdeset narastao u Miroslava visokog metar i devedeset, boja očiju promijenila se iz smeđih u plave, a od običnog zagrebačkog frajera postao je nezaboravan ljubavnik... Poput zvijezde repatice davno ugasli Mirek ovdje je, na drugom kraju neba, još uvijek sjao punim sjajem (Ugrešić, 2002: 34-35).

Richard mi je poklonio turističku mapu Jugoslavije koju je pronašao na nekom od berlinskih buvljaka. Često se zadubljujem u tu mapu, prstom slijedim linije planina i rijeka, brojim mjesta u kojima sam bila. Unutrašnje utonuce dovodim do iscrpljenja, mapa kao dobra bugačica upija snažan osjećaj gubitka...

Jagodicama prstiju prelazim preko brda i dolina, slijedim plave vijuge rijeka. Sve je maleno, zemlja podsjeća na dječju slikovnicu. Gle, Bohinjsko jezero i minijatura sličica skijaša koji se spušta niz Kranjsku goru. Gle, Postojnska jama i znamenita čovječja ribica! Pored Sežane maleni lipicaner. Eno i Zagrebačke katedrale. Uz mjesto Josipdol sličica medvjeda. Znam Jajce i grb Jugoslavije. Sarajevo i džamija. Mostar i znameniti most. Sinj i sinjski alkar. Nikšić i maleni crtež brkatog guslara. Studenica i Mileševo, znameniti Beli Andeo. Pored Strumice raste mak, pored Prilepa tri lista duhana, pored Vranja tri ženice u dimijama, uz rumunjsku granicu Cigani s violinama. Krećem na jug, u Dubrovnik, skačem na Mljet, pa na Hvar, pa morem na sjever. Pored otoka Suska tri ženice u susačkoj narodnoj nošnji. Skrećem u unutrašnjost, gladiim prstom kupolu džamije u Počitelju. Onda na sjever, k malenim Slovincima koji se, eno, penju na Triglav. Onda na istok, k Vojvodanima koji marljivo žanju žito. Sve je tako maleno i nestvarno, kao da nikad nije postojala. Moje suze kaplju u Jadransko more (Ugrešić, 2002: 128-129).

Ulomci romana *Muzej bezuvjetne predaje* Dubravke Ugrešić dobro oslikavaju dramatičan sraz dviju iluzija. Prva je iluzija posve osobna, lišena političkih konotacija. Satkala ju je spisateljčina zagrebačka znanica koja je zaglavila u američkoj provinciji, pa što vrijeme više odmiče, prošlost joj se čini sve ljepšom. U imaginarnome prošlom životu doživjela je veliku ljubav s prekrasnim Miroslavom, kojega se spisateljica jedva prisjetila kao omanjega, rošavoga, neuglednoga, prosječnoga zagrebačkog dečka Mireka. Spisateljčina znanica pati od samoobmana, isplela je priču koja nema veze sa stvarnošću, zaronila je u svijet samozavaravanja ne bi li svoj život učinila ljepšim i smislenijim nego što je doista bio. Spisateljica zna da je riječ o iluziji i čitatelji joj, pretpostavljam, vjeruju.

Druga je iluzija i osobna i politička. Izgradila ju je sama spisateljica koja se u Berlinu zatekla nakon raspada države koju je voljela. U ruke joj je dospjela stara turistička mapa Jugoslavije nad kojom se emocionalno slama. Uplakana, prstima miluje turističke toponime kao ljubljena bića, nježno njima klizi po mapi od sjevera do juga, od zapada do istoka. To je Jugoslavija lipicanaca, guslara, alkara, polja maka, duhana i žita, plavoga mora i zvuka ciganskih violina – otrcanih turističko-kulturnoloških klišeja koji ne govore ništa o državi za kojom žaluje. Ništa od onoga za čime spisateljica naoko žaluje nije izgubljeno: još je mogla planinariti Kranjskom gorom, šetati oko Bohinjskoga jezera, posjetiti Sarajevo, Mileševo i Prilep, ljetovati na Mljetu i u Dubrovniku. No spisateljica ni ne tuguje zato što su joj ta mjesta postala nedostupnima, nego zato što nisu više u Jugoslaviji – ona plače za izgubljenom državom. A ta je izgubljena država spisateljčin Mirek – uobrazilja koju je pohranila u svoj emocionalni arhiv i koja ima malo veze sa stvarnošću.

Jugoslavija je bila najneuspješnija europska država 20. stoljeća. Nema države u Europi koja je u sedamdesetak godina postojanja, od prosinca 1918. do siječnja 1992, dva puta nastala i dva se puta raspala u morima krvi svojih građana – u svjetskim, međudržavnim i građanskim ratovima svojih "južnoslavenskih plemena" i svojih "bratskih naroda i narodnosti". Prva je Jugoslavija trajala nepune 22, a druga nepunih 47 godina – zajedno su opstale manje od prosječnoga životnog vijeka europskih građana. Isprobani su svi ekonomski i politički aranžmani da se ta država očuva: bila je kapitalistička i socijalistička, monarhijska i republikanska, unitaristička i federalistička, pluralistička i monistička, kraljeva desničarska i maršalova ljevičarska diktatura. Bila je na Zapadu i Istoku, neopredijeljena i nesvrstana. Ništa nije pomoglo.

Političari, novinari, ali i znanstvenici nerijetko tvrde da u SFRJ nije bio uspostavljen totalitarni nego autoritarni politički poredak kao blaža vrsta autokracije. Prema standardnome politološkom određenju Juana J. Linza (2000), autoritarni i totalitarni politički poreci razlikuju se prema trima konstitutivnim obilježjima: (a) u prvima je dopušten ograničen politički pluralizam, ograničeno višestranačje, i održavaju se polukompetitivni izbori u kojima oporbi vlast obično nije na raspolaganju, ali makar može izražavati disonantna politička mišljenja, dok u drugima postoji politički monizam, jedna vladajuća stranka, koja se u nekompetitivnim izborima "natječe" sama sa sobom; (b) prvi nemaju službenu državnu ideologiju pa njima dominiraju kolektivni i pojedinačni mentaliteti, "subjektivne ideologije", dok drugi imaju službenu ideologiju koju država promiče na svim područjima društvenoga života: u gospodarstvu, obrazovanju, kulturi, medijima, znanosti i drugdje; (c) prvi zaziru od političke mobilizacije masa, dok drugi često, organizirano i sustavno mobiliziraju mase kako bi izrazile potporu režimu i vlasti. U Jugoslaviji je bio uspostavljen totalitarni politički režim zato što je Savez komunista Jugoslavije (SKJ) bio jedina

politička partija, marksizam je bio službena državna ideologija koja se naučavala u školama, a režim je često, organizirano i sustavno mobilizirao mase kako bi mu izrazile potporu i tako ga legitimirale.¹

U odnosu prema ostalima istočnoeuropskim komunističkim državama, Jugoslavija je imala još jedno autokratsko obilježje: proglašenjem Josipa Broza Tita doživotnim predsjednikom države pretvorena je u ustavnu "republikansku monarhiju" s vrlo jakim kultom ličnosti. Tisuće ulica, avenija, trgova, zavoda, tvornica, škola nosilo je Titovo ime, u svakoj je republici i autonomnoj pokrajini jedan grad nazvan po njemu (Titograd, Titova Korenica, Titovo Užice, Titov Veles, Titov Drvar, Titovo Velenje, Titova Mitrovica, Titov Vrbas), po zemlji su bile posijane nebrojene njegove biste i spomenici, njegovi su govori i hagiografije o njemu tiskani u višemilijunskima nakladama i besplatno dijeljeni partijskim komitetima, tvornicama, školama. Čim bi granula proljeće, zemljom bi počela suluda trka tisuća Titovih pionira i pionirki, omladinaca i omladinki sa "štafetom mladosti" koja bi 25. svibnja, na Titov nepouzdan utvrđen rođendan, predavana maršalu u Beogradu na "sletovima mladosti" sjevernokorejske vrste. Pretvarajući kult ličnosti u vezivno tkivo države, jugoslavenske političke elite još su ga neko vrijeme poslije Titove smrti nametale, a onda su se počeli raspadati i kult i država. Poseban je problem bilo radničko i društveno samoupravljanje, teorijski i ideološki projekt radikalne europske ljevice s kraja 19. i početka 20. stoljeća, koji je Kardelj nakalemio na komunističku diktaturu sovjetskoga tipa, a koji je dodatno otežavao prijelaz u građansko društvo i demokratsku državu.

Slavljena kao "čimbenik mira" na Balkanu, Jugoslavija se potkraj Drugoga svjetskog rata i poslije ponašala kao mala imperijalna sila: privremeno je vojno prodrla u Italiju (Montini, 2021) i Austriju (Dragišić, 2013) i otvoreno pretendirala na dijelove njihovih teritorija, Albaniju je pretvorila u svoju vazalnu državu (Suljagić, 2019), Bugarsku je kanila uvući u federaciju kako bi dominirala njome (Ivašković, 2022), vojno i politički umiješala se u građanski rat u Grčkoj (Ristović, 2016). Kada su ti pothvati propali, izumila je krilaticu da je okružena BRIGAMA – akronim je sastavljen od početnih slova imena svih susjednih država: Bugarske, Rumunjske, Italije, Grčke, Austrije, Mađarske i Albanije, kao da su samo one vodile neprijateljsku politiku prema Jugoslaviji, a ne i ona prema njima. Poslije je napredovala do "čimbenika mira" u svijetu zasjevši na čelo pokreta nesvrstanih – skupine nerazvijenijih, siromašnih i autokratskih država, među kojima su bile i neke od najgorih diktatura i diktatora u povijesti koji su vlastito stanovništvo podvrgavali neviđenoj represiji i teroru, poput srednjoafričkoga "cara" Bokasse, zairskoga političkog monstruma Mobutua, ugandskoga zločinca Idiya Amina ili džamahirijskoga pukovnika Gadafija. Mnoge su od njih bile itekako svrstane, poput Castrove Kube, a i međusobno su ratovale.

Koristila je najnasilnije metode obračuna s ratnim neprijateljima i političkim protivnicima. Jugoslavenske vojne snage pobile su više desetaka tisuća hrvatskih, slovenskih i drugih ratnih zarobljenika i civila u Sloveniji i Austriji nakon formalnoga svršetka rata 1945. O tome se u historiografiji i politici nije govorilo sve do raspada države, kako zato što je država skrivala i brisala tragove svojih zločina tako i zato što je zastrašivanjem prinudila milijune stanovnika na šutnju – na život u svojevrsnoj shizofreniji u kojoj nisu mogli zaboraviti prošlost, a nisu je se smjeli

¹ U novijima polemičnim raspravama Mihaljević i Miljan (2020, 2021) obrazlažu zašto je jugoslavenski politički režim bio totalitaran.

sjećati (Latino, 2019).² Izvršila je masovno etničko čišćenje pripadnika njemačke nacionalne manjine u Vojvodini i Slavoniji prognavši oko pola milijuna ljudi. Na talijansku manjinu u Hrvatskoj i Sloveniji primjenjivala je mjere odmazde. Kada je završila nasilne obračune s ratnim neprijateljima i njihovim "slugama", okrenula se stvarima i izmišljenima političkim neprijateljima nove vlasti – klerofašistima, ibeovcima, hebrangovcima, đilasovcima, rankovićevcima, anarholiberalima, praksisovcima, šezdesetosmašima, maspokovcima, unitaristima, separatistima, islamistima dr. – prisilno ih deportirajući na otoke s neljudskim uvjetima života, osuđujući ih na višegodišnje zatvorske kazne, proganjajući njih i njihove obitelji, izopćujući ih iz javnoga života. Tajne službe jugoslavenske države ubile su desetine političkih emigranata u atentatima i drugima terorističkim metodama (Cuvalo, 1990; Courtois i dr. 1999; Vodušek Starić, 2004, 2006; Portman, 2004; Spehnjak i Cipek, 2007; Geiger i dr., 2009; Grahek Ravančić, 2009; Baracetti, 2009; Rummel, 2009; Danilović, 2010; Previšić, 2019; Nielsen, 2022).

U zlogukoj apologiji političkoga nasilja Milovan Đilas, jedan od prvaka partizanskoga pokreta i jedan od "velike četverice" poslijeratnoga jugoslavenskoga režima uz Tita, Kardelja i Rankovića, tipičnome genocidnom retorikom proglašava "istrebljenje" ratnih i političkih neprijatelja programom narodnooslobodilačkoga pokreta koji moraju imati na umu svi njegovi sudionici, a mržnju uzdiže do plemenita osjećaja i uzvišena ideala. U listopadu 1942. piše:

Jedino mjerilo veličine ljubavi za narod jeste danas mržnja prema neprijatelju. Svaka sentimentalnost i kolebanje prema okupatorima i njihovim slugama – uvijek su se ljuto svetili. Tražiti u ovim zvjerovima ma šta ljudskog znači – dati im ono čega nemaju niti po svom društvenom biću mogu imati; to znači zaboraviti da si čovjek, plemenit i velik, pozvan da oslobodi ljude, svoj narod, od zvjerova u ljudskom obliku. Mrzjeti okupatore, mrzjeti njihove sluge, tu nakaznu izraslinu na divnom tijelu naroda, mrzjeti ih iz dna duše, svakom mišlju svojom, svakom kapi krvi svoje – to znači biti zadojen plemenitim i velikim osjećajem osvetnika naroda, to znači ostati vjeran svome narodu, njegovoj istoriji i njegovoj budućnosti.

Imati milosti i sažaljenja prema tim krvoločnim zvjerovima – zar to ne znači iznevjeriti ono za što se dižeš u borbu? Mržnja bez milosti prema njima, to je tvoj program i tvoja zakletva, to je plemenit žar ideala za koje se boriš... Sjetite se da je veliki vođ naprednog čovječanstva drug Staljin rekao: neprijatelj se ne može pobijediti dok se ne nauči – mrzjeti ga" (Đilas, 1947: 32-33).

U veljači 1943. u *Borbi* dodaje:

Ne prevaspitavajte ih, ne trošite vrijeme uzalud, ne nadmudrujte se s njima!... Ubijajte ih kao pse, kako su i zaslužili, osvetite mirne žrtve, u zgarišta pretvorena sela i gradove!... Budite bez milosti prema rulji kojoj je jedini cilj pljačkanje tuđom mukom stečena dobra!... Napadajte ih što žešće munjevitim iznenadnim naletima, istrebljujte ih bez milosti!... (Đilas, 1947: 69-70).³

² Hamzić (2017: 154-155) je opisao kako je njegovo istraživanje muslimanskih žrtava "Bleiburga" i "marševa smrti" iz gračaničkoga kraja naišlo na otpor i napade u lokalnoj zajednici te znakovitu šutnju u bošnjačkima historiografskim i intelektualnim krugovima uopće. Suradnici koji su prikupljali iskaze rijetkih preživjelih sudionika zbivanja, članova njihovih obitelji, prijatelja, znanaca i sumještana tvrdili su kako su se ispitanici bojali govoriti o tome tražeći da ostanu anonimni, i to tridesetak godina poslije sloma jugoslavenskoga komunističkoga režima.

³ Đilasovu apologiju političkoga nasilja valja shvatiti u ratnom kontekstu, premda su tekstovi o tome tiskani i poslije rata, dok se autor nije odmetnuo od partije (Đilas, 1947). Teško se oteti dojmu da su bili i najava poslijeratnoga političkoga nasilja nove vlasti i nove države. Đilas je u

Ne bi trebalo stvarati zabunu to što su unutar društvenoga poretka nastajale "liberalne enklave" – u kazalištu, glazbi, književnosti, na filmu i drugdje – jer su one svojstvene mnogim autokracijama, ali ne mijenjaju njihovu bit. Kao što u demokracijama nerijetko postoje "autoritarne enklave" u politici, poput nedemokratski ustrojenih političkih stranaka, tako u autokracijama mogu nastati liberalne enklave u društvu koje donekle izmiču vladajućim normama i u kojima se "lakše diše". U Jugoslaviji su one bile povremene i privremene sve do druge polovice osamdesetih godina kada se režim ubrzano raspada, pa se raspadaju i konsenzus vladajućih nacionalnih elita u prirodi zbivanja u pojedinima republikama i sposobnost središnje vlasti da ih kontrolira.⁴ Kadgod bi vlast prije toga procijenila da su "liberalni ispadi" prešli granice njezine tolerancije i izmaknuli njezinoj kontroli, enklave je zatirala, a njihove sudionike, koji su "zlorabili umjetničku slobodu", i njihova djela pravno i politički kriminalizirala. Nasilno je zaustavljen "crni val" u jugoslavenskoj kinematografiji, a neki su filmovi godinama bili "bunkerirani". Nasilno je zaustavljena rasprava o jezičnom pitanju, a potpisnici "Deklaracije o položaju i nazivu hrvatskoga književnoga jezika" izopćeni su iz javnoga života. S repertoara su skidane kazališne predstave. Zabranjivane su knjige, časopisi, novine i tekstovi, cijele su naklade nepoćudnih izdanja plijenjene i uništavane, a novinari su ostajali bez posla. "Svjesni" tiskarski radnici sami su odlučivali da neće tiskati "neprijateljske" knjige, časopise i novine. Zatvarane su likovne izložbe, uništavani katalozi i plakati. Zabranjivani su pučki napjevi, pjesme, ploče i izvođači zabavne glazbe. Nepoćudni profesori protjerivani su sa sveučilišta. Ozakonjen je bio "verbalni delikt" koji je onemogućavao slobodu govora (Jančar, 1998; Grbelja, 1998; Stipčević, 2005; Hamblin, 2014; Lazarić Radak, 2016).⁵

Što su "postjugoslavenske države"?

Iz SFRJ je nastalo sedam država koje se nastoje prikazati kao podjednako neuspjele ili čak "propale" tvorevine, te se tretiraju kao neizdiferencirana skupina postjugoslavenskih država. Riječ je, ustvari, o državama koje se međusobno znatno razlikuju

---

međuvremenu stubokom promijenio svoje stavove. U intervjuu britanskom magazinu *Encounter* 1979. Đilas, tada svjetski poznat disident komunističke Jugoslavije, nevjerodostojno tvrdi da nije znao za "blajburški pokolj", naziva ga "odvratnim masovnim načinom svođenja računa" i kvalificira kao genocid. Optužio je Britance da su oko 40.000 ratnih zatočenika, koji su se od "krvoločnih zvijeri" pretvorili u "siromašne seljake koji su bježali od komunizma", izručili jugoslavenskim vojnim snagama, premda su znali da će svi biti pobijeni. (v. u: Veljković, 2020).

⁴ Ideološko-političku kontrolu cijele zemlje posljednji je put pokušao obnoviti Savez komunista Hrvatske (SKH) na "savjetovanju" 1984. iz kojega je proistekla *Bijela knjiga* Stipe Šuvara, glavnoga ideologa SKH koji je pretendirao na to da postane i glavni ideolog SKJ, premda više nije bilo strukturnih pretpostavki za tu ulogu. *Bijela knjiga* politički je kriminalizirala književna i znanstvena djela, kazališne predstave, filmove, novine, časopise, medijske napise, javne istupe pojedinaca itd. – sve što je žigosano kao izraz "antikomunističkih", "antisocijalističkih", "nacionalističkih", "malograđanskih" i drugih neprijateljskih strujanja u Jugoslaviji. Granice partijske netolerancije ilustrira podatak da su iz Hrvatske prokazani bili Stjepan Čuić, Stanko Lasić, Igor Mandić i Predrag Matvejević (Marijan, 2021).

⁵ Politološko određenje političkoga režima ne mora biti povezano s pozitivnima osobnim ili grupnim sjećanjima na prošlost. "Sjećanje" se ne može koristiti kao istoznačnica 'povijesti': prvo je imanentno ispunjeno emocijama koje memoriju čine vječnom, a posljednje je rezultat proučavanja vrelâ (arhivskih dokumenata, usmenih svjedočenja, ikonografija, audiovizualnih gradiva itd.)... Pluralističnost perspektiva, čitanja, tumačenja i povijesnih narativa ne implicira nužno relativizam koji je ravnodušan prema traženju istine" (Latino, 2019: 197).

prema gospodarskima, političkim, kulturnim i socijalnim pokazateljima.⁶ Slovenija i Hrvatska svrstavaju se u razmjerno konsolidirane demokratske države, potpuno integrirane u zapadne vojne, političke i gospodarske organizacije i zajednice. Ostale države nemaju općepriznat međunarodnopravni status (Kosovo) i državne granice (Srbija i Kosovo), konsolidiranu državu i demokraciju (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo, Sjeverna Makedonija, Srbija), a neke su cijeli ili znatan dio svoga životnog vijeka provele kao međunarodni vojno-politički protektorati (Bosna i Hercegovina, Kosovo, Sjeverna Makedonija).

Bitno se razlikuju i razine "unutarnje suverenosti", to jest stupanj prihvaćenosti država među vlastitim građanima i opseg političkoga konsenzusa o njihovoj opstojnosti. Premda se višeetničnost i multikulturalnost često prikazuju vrijednosno nadmoćnima nacionalnoj homogenosti, u Srednjoj i Istočnoj Europi raspadli su se samo višenacionalni Sovjetski Savez, Jugoslavija i Čehoslovačka, dok raspad nacionalno homogenih država – Poljske, Mađarske, Bugarske, Rumunjske i Albanije – nije bio na dnevnom redu. Države koje su zadržale visok stupanj multietničnosti teško su postizale konsenzus različitih etničkih zajednica o državi i političkom uređenju. Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Sjeverna Makedonija duboko su etnički podijeljena društva koja teško uspostavljaju i održavaju postojanu unutarnju suverenost. Takva bi bila i Srbija s Kosovom.

Tablica 1. *Freedom House Index (FHI), 2022.*

Zemlja	Ukupan zbroj bodova i status	Politička prava	Građanske slobode
	100	40	60
Bosna i Hercegovina	52 djelomice slobodna	18	34
Crna Gora	67 djelomice slobodna	26	41
Hrvatska	84 slobodna	35	49
Kosovo	60 djelomice slobodno	28	32
Sjeverna Makedonija	68 djelomice slobodna	29	39
Slovenija	95 slobodna	39	56
Srbija	60 djelomice slobodna	20	40

Izvor: freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores

Te se države sve više razlikuju i kulturološki, unatoč tvrdnjama da je jedinstven kulturni prostor, koji se temelji na jezičnom jedinstvu, nadživio raspad države. No on je uvijek bio sveden na govorno područje "srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga" jezika (Milekić, 2017) iz kojega su bili isključeni Kosovo, Makedonija i Slovenija u kojima je on doživljavao kao "imperijalni" jezik koji su nametali vojska, središnja vlast, škola i mediji:

Najlakše bi bilo primijeniti 'postjugoslavensku literaturu' na sve književnosti u regiji koja je prije bila poznata kao Jugoslavija, ali bilo bi vrlo teško naći ijedan primjer takve

⁶ Usp. World Bank Dana (WBD), Human Development Index (HDI), World Development Indicators (WDI), Gini Index (GI), National Security Index (INSS), Freedom House Index (FHI), Bertelsmann Transformation Index (BTI), RSF's World Press Freedom Index i dr.

uporabe: po pravilu, izraz 'postjugoslavenska' nikad se ne primjenjuje na novele i poeme napisane na slovenskome, albanskome i makedonskome, nego samo na one koje su napisane na standardnoj štokavštini. Katkad se čak eksplicitno podcrtava da svi pisci s bivšega 'postjugoslavenskog prostora' dijele jezik – što je zacijelo veliko iznenađenje za one koji pišu slovenskim i makedonskim. No uporaba izraza 'postjugoslavenska' na literaturu napisanu na jeziku koji je prije bio poznat kao srpskohrvatski ili hrvatskosrpski nije opravdana ni u kojemu smislu. Ako se želimo referirati na neka zajednička obilježja literature koju su napisali Bošnjaci, Hrvati, Crnogorci i Srbi i na tijesnu vezu među njima na svim razinama – tako tijesnu da je u nekim razdobljima stvaran dojam o pisanju jedne nacionalne literature – pogrešno je oboje: i 'post' i 'jugoslavenska'. Ta su zajednička obilježja i veze stariji od države Jugoslavije i ni na koji se način ne mogu misliti kao nešto što je nastalo poslije nje (Milutinović, 2021: 734).

Odnos prema slovenskom, makedonskom i albanskom te književnostima na tim jezicima bio je kulturna izvedenica prešutnoga političkog uvjerenja da su narodi "srpskohrvatskoga" jezika činili politički centar, jezgru države, dok su govornici drugih jezika živjeli na političkim periferijama koje nisu bile jednako konstitutivne za državu i, u krajnjem slučaju, nužne za njezin opstanak. Smatralo se da "inferiornija periferija", Makedonija, nema stvarnih interesa i želja da se odvoji od Jugoslavije, dok je bez "superiornije periferije", Slovenije, ako bi se i odcijepila, Jugoslavija ipak mogla opstati. Kosovo se pak uvijek moglo pacificirati silom. Stoga su politički animoziteti i difamacijske metode postjugoslavena usmjereni ponajviše na Hrvatsku koju smatraju najodgovornijom za raspad Jugoslavije. Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Sjeverna Makedonija nisu uistinu željele taj raspad, a Slovenija ga nije mogla samostalno i neopozivo prouzročiti. Da se Hrvatska nije odcijepila, Jugoslavija bi opstala.

Što su "postjugoslavenske studije"?

Postjugoslavenske studije bave se proučavanjem "postjugoslavenskih zemalja", "postjugoslavenskih država" ili "postjugoslavenskoga prostora". Njihovi su autori potekli iz intelektualne dijaspore formirane emigriranjem pojedinaca iz država nastalih raspadom Jugoslavije u ratovima 1991-1995. i nakon njihova svršetka. Djelomice pod utjecajem njezinih pripadnika – neki su se od njih vratili i zaposlili na sveučilištima u novim državama – naraciju i diskurs o postjugoslavenstvu prihvatili su i neki drugi autori zbog ideoloških i političkih uvjerenja, profesionalnih koristi ili intelektualne pomodnosti. Teško je posve pouzdano ustanoviti koliko je postjugoslavenstvo izvoran proizvod te dijaspore, a koliko je uvezeno iz inozemne, poglavito američke i britanske, političke i znanstvene sredine. S malo bi se zajedljivosti moglo kazati da podrijetlo termina otkrivaju oblici u kojima se pišu. Gotovo svi autori postjugoslavenskih studija koriste crticu koja je tipična za engleski jezik, pa *post-Yugoslav countries*, *post-Yugoslav states* i *post-Yugoslav space* postaju post-jugoslavenske zemlje, post-jugoslavenske države i post-jugoslavenski prostor ili, još gore, post-Jugoslavenske zemlje, post-Jugoslavenske države i post-Jugoslavenski prostor. Možda to nije važno onima koji jezik ne doživljavaju kao bitnu sastavnicu nacionalnoga identiteta, no on je i pokazatelj obrazovnoga i kulturnog profila pojedinaca prema kojemu se ne može biti ravnodušan u akademskoj sredini.

Američki i zapadnoeuropski autori izumili su i održavaju na životu i termine "postsocijalistički" ili "postkomunistički" i "istočnoeuropski" i nakon proteka tri desetljeća od raspada socijalističkih ili komunističkih režima i Istočne Europe kao prostora koji su upravo ti režimi homogenizirali i učinili ga političkom, a ne

samo zemljopisnom ili povijesnom regijom (Kasapović, 2007).⁷ U *Communist and Post-Communist Studies* uporaba termina postkomunistički na neki je način predestinirana naslovom časopisa. Uredništvo tvrdi da je termin postkomunističke studije ostao "analitički uporabljiv kao vremenski i zemljopisni okvir". Kakav je to "zemljopisni okvir" koji obuhvaća sve kontinente: od Amerike (Kuba i dr.) preko Azije (Kina, Mongolija, Sjeverna Koreja i dr.) i Afrike (Mozambik i dr.) do Europe (Rusija, Poljska, Mađarska i dr.)? Kakav je to "vremenski okvir", kada se formirao i do kada će postojati?

Martin Müller (2019) napokon je odgovorio na neka pitanja u programskom članku "Goodbye, Postsocialism!" Termin postsocijalizam nastao je "u trenutku improvizacije" i služio je kao "analitičko oruđe zapadne znanosti za osmišljavanje događaja u bivšima socijalističkim zemljama ranih devedesetih godina" (Müller, 2019: 534). Unatoč širokoj uporabi, nije ostavio trajan trag u globalnoj društvenoj i kulturnoj teoriji. Dok je, primjerice, postkolonijalizam postao sastavni dio akademskih silabija u humanističkim i društvenim znanostima, postsocijalizam je ostao na njihovim marginama. Müller tvrdi da je "postsocijalizam, kao koncept, izgubio svoj predmet i donio problematične pojmovne i političke implikacije" (Müller, 2019: 534). Bezrazložno ga je nastaviti koristiti zato što: (a) nema stvaran predmet istraživanja jer su se postsocijalističke države uklopile u globalno gospodarstvo, Europsku uniju, NATO itd., te ne čine nikakvu posebnu skupinu; (b) interpretacijski je povlašćivao lomove, a zapostavljao kontinuitete u povijesti, prenaplašavajući važnost 1990. u odnosu prema lomovima 1917, 1918, 1941, 1945. i drugih godina; (c) upao je u "teritorijalnu zamku" tako što je preferirao "teritorijalno-zemljopisnu imaginaciju i reflektirao neravnopravne odnose moći u proizvodnji znanja"; (d) orijentalizirao je konstrukciju znanja o jednom dijelu svijeta; (e) ograničavao je političku budućnost bivših socijalističkih zemalja (Müller, 2019: 534 i d.). "Vrijeme je", zaključuje Müller (2019: 545), "da se postsocijalizmu kaže zbogom", ali i da se shvati kako "nema socijalizma poslije postsocijalizma".

Müllerov tekst objavljen je u časopisu *Europe-Asia Studies*, nekoć *Soviet Studies*, koji je tematski ograničen na postkomunističku i postsovjetsku Istočnu Europu i Srednju Aziju, odnosno na "postsovjetsku Euroaziju". U povodu Müllerove rasprave mogu se postaviti neka prozaična pitanja. Je li, primjerice, bilo zamislivo da sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća izlazi časopis *Fascist and Post-Fascist Studies* te da se u njemu tiskaju članci: "Komparativna analiza postnacističkih političkih sustava SR Njemačke i Austrije" ili "Vlade postfašističke Italije"? Nametanje zapadnih narativa i diskursa oblik je intelektualnoga i duhovnoga kolonijalizma koji su prihvatili mnogi autori sa "znanstvenih periferija" kako bi mogli objavljivati svoje radove u zapadnim publikacijama, što je jedan od formalnih uvjeta akademskoga napredovanja.

U nekovrsnom manifestu postjugoslavenske intelektualne dijaspore koja sustavno promiče postjugoslavenske studije, Dejan Jović (2003) objašnjava ratne, političke, psihološke i profesionalne okolnosti u kojima je ona nastala. "Raspad države", piše Jović (2003: 25), "nije samo pitanje putovnica, drukčije definicije državljanstva i metapolitičkih promjena na makrorazini. On dotiče grupe i pojedince, mijenjajući njihove identitete. Za sve nas koji smo ga proživjeli, raspad Jugoslavije, a naročito postjugoslavenski rat, bio je onaj razdijelni događaj zbog kojeg se u mnogim sluča-

⁷ Müller (2019: 538) konstatira da su izrazi postsocijalistički i postkomunistički u osnovi istoznačnice, pri čemu su politolozi i sociolozi najčešće koristili termin postkomunistički zato što su istraživali formalne i institucionalne dimenzija politike (državu, režim, partiju itd.).

jevima gotovo i ne može govoriti o istom životu prije i nakon njega". Kako nisu željeli živjeti u postjugoslavenskim državama, neki su trajno ili privremeno emigrirali. "Neki su otišli jednostavno zato što su vjerovali da jedino tako mogu sačuvati ono do čega im je stalo – vlastiti identitet (koji se, naročito kod mladih i obrazovanijih ljudi u Jugoslaviji, nikad nije mogao svesti tek na nacionalni tj. etnički identitet), slobodni život i slobodno mišljenje, mogućnost da se 'ostane svoj'" (Jović, 2003: 26). One koji su odabrali taj put Jović (2003: 26) naziva "novom generacijom mladih Jugoslavena i post-Jugoslavena", koja se intelektualno i politički formirala poslije raspada Jugoslavije i unatoč njemu. I trideset godina poslije formalnoga raspada Jugoslavije Jović (2022) vidi "novu generaciju post-Jugoslavena" nastalu u sklopu nedovršene "peterostruke tranzicije". Nije posve jasno po čemu se novi Jugoslaveni razlikuju od postjugoslavena. Politički i državljanski identitet i jednih i drugih zapravo je virtualan, nije izveden iz pripadnosti stvarnoj nego izmišljenoj nacionalnoj ili državnoj zajednici – on je ideološki konstrukt *par excellence*. I jedni i drugi pokazuju snažnu političku, kulturnu, intelektualnu i osjećajnu vezanost za bivšu Jugoslaviju. Na njezinu tlu ne žele "vidjeti" nove samosvojne države te ih nazivaju postjugoslavenskim državama, postjugoslavenskim zemljama ili postjugoslavenskim prostorom.⁸

Tri navedena termina nisu značenski posve jednaka. Prvi sadržava "priznanje" da su se na području bivše Jugoslavije formirale nove države, ali im se oduzima *nomen proprium*, obeznačuju se i uniformiraju (Malešević, 2003; Zakošek, 2009; Tomić-Koludrović i Petrić, 2014; Pavlaković, 2014; Štiks, 2016; Boban i Stanojević, 2022; Jović, 2022). Drugi govori o postjugoslavenskim zemljama koje ne moraju biti države – mogu biti nešto poput kurdske, katalonske ili baskijske zemlje – lišava ih se i imena i državnoga statusa (Stubbs, 2007; Dobrotić, 2017, 2021). Treći je termin značenski najprazniji jer govori o prostoru na kojemu načelno ne mora biti ni država, ni zemalja, ni naroda s posebnim identitetima, pa je najpogodniji za različita značenska upisivanja. Stoga je mnogim autorima taj termin najdraži jer na postjugoslavenski prostor mogu upisati sve što požele (Mihelj, 2005; Radeljić, 2013; Bačević, 2013, 2015; Stubbs, 2013, 2018, 2020; Štiks 2015; Stjepanović, 2015a, 2015b; Krasniqi i Stjepanović, 2015; Markovina, 2015; Bilić, 2015, 2016; Kolanović, 2018; Hromadžić, 2020; Stubbs i Zrinščak, 2022).⁹

Postjugoslavenski prostor može obuhvaćati cijeli teritorij bivše Jugoslavije, neke njezine republike ili dijelove tih republika. Kada Štiks (2016) piše o postjugoslavenskom prostoru, misli na sve države nastale raspadom Jugoslavije. Bačević (2015: 289) ga određuje kao "područje koje se nekada nazivalo Jugoslavijom". No kada Stjepanović (2015a) piše o postjugoslavenskom prostoru, misli samo na tri regije – Vojvodinu, Istru i Dalmaciju. U drugome, srodnu članku te regije smješta u konfuznu tipologiju podržavnih *polities*, "posebne vrste političkih teritorijalnih jedinica" u postjugoslavenskim državama (Stjepanović, 2015b: 1032). Usput, iz članka nije razvidno kada su Istra i Dalmacija bile *polities*: u "dvonacionalnoj državi" – tako Stjepanović (2015b: 1036) naziva SR Hrvatsku, implicitno je shvaćajući kao

⁸ Katkad se *post* stavlja u zagradu pa se dobiju nezgrapne jezične kovanice, kao što su "(post) jugoslavenski antiratni aktivizam" (Bilić, 2015), "(post)jugoslavenski antiratni angažman" (Bilić i Janković, 2015), "(post)Yugoslav way" (Jelača, Kolanović i Lugarić, 2017), "(post)jugoslavenski prostor" (Hromadžić, 2020). Zagrada relativizira značenja izraza te bi se oni mogli čitati i kao "jugoslavenski ratni aktivizam", "jugoslavenski ratni angažman", "jugoslavenski put", "jugoslavenski prostor".

⁹ Navela sam samo neke radove koji su reprezentativni za temu prema njihovim naslovima, a napisali su ih autori iz Hrvatske ili su objavljeni u Hrvatskoj. U jednom članku nije, dakako, moguće navesti sve naslove.

hrvatsko-srpsku državu – ili u "hrvatskoj nacionalnoj državi" poslije 1990. Uglavnom, termini postjugoslavenski prostor, postjugoslavenske zemlje i postjugoslavenske države najčešće prikrivaju razmatranja samo nekih njihovih dijelova pa naslovi studija krivotvore stvarne sadržaje.

Adamson i Jović (2004) u članku o postjugoslavenskima političkim identitetima razmatraju samo identitete državljana Makedonije, Makedonaca i makedonskih Albanaca, te je bilo razložno uskladiti naslov sa sadržajem, ali je zbog ideoloških razloga makedonska tema smještena u postjugoslavenski prostor. Postnikov (2012) je u zbirci o postjugoslavenskoj književnosti objavio uglavnom prozna djela hrvatskih, srpskih i crnogorskih pisaca. Tomić-Koludrović i Petrić (2014) bave se sociološkim razmatranjem klase samo u Hrvatskoj i Srbiji. Preložnjak i Šago (2010) razmatraju institut besplatne pravne pomoći u Hrvatskoj, tek se usputno osvrćući na ostale postjugoslavenske zemlje. Bilić i Stubbs (2015) proučavaju urbane pokrete u Srbiji i Hrvatskoj pa nije bilo opravdanih teorijskih i metodoloških razloga da se tema "uvalja" u postjugoslavenski prostor. Stubbs (2020) piše o nejednakosti, siromaštvu i obrazovanju uglavnom u Hrvatskoj, ali studiju jedne zemlje smješta u postjugoslavenski prostor. U zborniku u kojemu autori priloga u naslovima precizno navode države (Litva, Poljska, Rusija, Slovačka) i gradove (Beograd, Bukurešt, Kalinjingrad, Vilna, St. Peterburg) u kojima proučavaju urbane pokrete, samo su Stubbs i Bilić (2015) djelovanje tih pokreta u Srbiji i Hrvatskoj naslovili kao "postjugoslavenski aktivizam".

Vidan (2018) raspravlja o postjugoslavenskom filmu na primjerima jednoga srpskoga i jednoga hrvatskog filma: Markovičeva *Tito i ja* i Brešanova *Marsala*. U članku o stilskim promjenama modela u postjugoslavenskoj kinematografiji, Pavičić (2010) razmatra po jedan bosanskohercegovački (*Grbavica* Jasmile Žbanić), srpski (*Apsolutnih 100* Srđana Dragojevića) i hrvatski film (*Armin* Ognjena Sviličića).¹⁰ Juričić (2021) naslovom najavljuje da razmatra političku satiru u postjugoslavenskoj sferi, a bavi se poglavito jednim srpskim (*Parada* Srđana Dragojevića) i jednim hrvatskim filmom (*Narodni heroj Ljiljan Vinković* Ivana-Gorana Viteza). Boban i Stanojević (2022) najavljuju da u članku razmatraju razvoj političke znanosti u postjugoslavenskim državama, ali među njima nema Crne Gore, Kosova i Makedonije. Kada razmatra jedan aspekt socijalnih politika u postjugoslavenskim zemljama, Dobrotić (2022) izostavlja Kosovo i Sjevernu Makedoniju zbog, kako je sama objasnila, jezičnih prepreka. Žanić (1998) je pak analizirao simbolični identitet postjugoslavenskih vojski u svim postjugoslavenskim državama koje su tada postojale.

Koriste se i općenitiji izrazi: postjugoslavenski okvir, postjugoslavenski kontekst, postjugoslavensko okruženje, postjugoslavenska regija, postjugoslavenska okolina, postjugoslavenska sfera, postjugoslavenska era, postjugoslavensko doba, postjugoslavenski put i, umnogome simbolično, "postjugoslavenski trans" (Bilić i Milanović, 2022). Narativ i diskurs o postjugoslavenstvu fragmentirali su se na različita polja – književno, filmsko, likovno, lingvističko, politološko, sociološko, kulturološko, pravno itd. – i usidrili u njima (Pavičić, 2011; Postnikov, 2012; Crnković, 2012; Duraković i Matošević, 2013; Duda, 2014; Duda, 2017; Gilić, 2017; Jelača, Kolanović i Lugarić, 2017; Vidan, 2018; Kolanović, 2018; Borjan, 2021).

¹⁰ Neprikladnim pa i odioznim čini se nazivanje filma *Grbavica* Jasmile Žbanić – a da se ne govori o filmu *Quo vadis, Aida* o srpskom genocidu nad Bošnjacima u Srebrenici 1995. – postjugoslavenskim filmom, jer su posrijedi bosanskohercegovački i bošnjački filmovi koji su već postali dijelom, ponajprije, bošnjačke kulture sjećanja (v. Eyerma, 2022). Ti filmovi pokazuju zašto je došlo do masovnoga političkog, moralnog i emotivnog raskida s Jugoslavijom u ime koje su ekranizirani zločini počinjeni.

S obzirom na primarnu usredotočenost postjugoslavenskih studija na politiku, najvećoj invazivnosti bio je izložen diskurs političke znanosti u koji su ušli izrazi postjugoslavenska politika, postjugoslavenski ratovi, postjugoslavenska tranzicija, postjugoslavenske države, postjugoslavenske vojske, postjugoslavenske javne politike, postjugoslavenski politički režimi, postjugoslavenski politički akteri, postjugoslavenske političke elite, postjugoslavenska ljevica, postjugoslavenska desnica, postjugoslavenski populizam, postjugoslavenska dijaspora, postjugoslavenski pokreti, postjugoslavensko građanstvo, postjugoslavenska tranzicijska pravda, postjugoslavenski identiteti, postjugoslavenski disidenti, postjugoslavenski mediji, postjugoslavenski politički aktivizam, postjugoslavenske memorijske prakse, postjugoslavenske politike povijesti, postjugoslavenski povijesni revizionizam itd.

Postjugoslavenske studije dobile su organizacijske i institucijske oblike, bilo da je njihovo proučavanje uključeno u zatečene društvene organizacije i institucije (Centar za ženske studije, Centar za mirovne studije, sveučilišni odsjeci i instituti humanističkih i društvenih znanosti, izdavačke kuće, Treći program Hrvatskoga radija, Sajam knjiga u Puli, znanstveni časopisi, tiskani mediji itd.), bilo da su osnovane nove organizacije i institucije (Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma na Sveučilištu u Puli, Postjugoslavenska mirovna akademija, Documenta, Kuća ljudskih prava, Multimedijski institut, časopisi, novine i internetski portali, lokalne i regionalne ispostave inozemnih stranačkih zaklada, organizacije za zaštitu ljudskih prava, humanitarne organizacije itd.). Nastoje se etablirati i institucionalizirati kao poseban pravac teorijskoga konstruktivizma (Kratochwil, 2008). Neki njihovi autori osviježeni su teorijski i ideološki konstruktivisti, a drugi su samo profesionalni epigoni i oportunisti ili nepromišljeni sljedbenici i oponašatelji pomodnih trendova.

Postjugoslavenske studije postavljaju nekoliko jednostavnih pitanja. Zašto se suvremene političke činjenice, kako što je postojanje novih država, određuju mrtvim povijesnim faktom, kao što je Jugoslavija? Po čemu su to puke postjugoslavenske države? Samo po tome što su nastale poslije raspada SFRJ, premda su neke od njih postojale prije nastanka prve jugoslavenske države? Bi li bilo smisleno Kraljevini Jugoslaviju nazivati posthabsburškom i postosmanskom državom – vezujući je nominalno za dva višestoljetna moćna imperija koji su ostavili duboke kulturne i društvene tragove u zemljama kojima su vladali i za koje je nemalo podanika Kraljevine Jugoslavije bilo osjećajno vezano? Ili je Kraljevina Jugoslavija bila postsrpska država? Zašto se Češka i Slovačka ne nazivaju postčehoslovačkim državama i zašto nema postčehoslovačkih studija? Tko još ozbiljan naziva Estoniju, Latviju i Litvu postsovjetskim državama? I tko će poslije sadašnjega rata nazivati Ukrajinu postsovjetskom zemljom, kao što se poslije razarajućih ratova devedesetih godina Hrvatska i Bosna i Hercegovina nazivaju postjugoslavenskim zemljama?

Nadalje, postoji li vremenska točka na kojoj bi uporaba pridjeva postjugoslavenski postala posve besmislenom i bizarnom? Ako je neko vrijeme poslije raspada Jugoslavije termin postjugoslavenski, kao i postkomunistički ili postsocijalistički, imao stanovitu funkcionalnu ulogu, što znače današnja nastojanja da se on trajno etablira kao dio naracijskoga i diskurzivnoga fundusa znanosti, medija i politike u Hrvatskoj? Jesu li zamislivi istraživački projekti ili tekstovi kao što je "Postjugoslavenska Hrvatska: pola stoljeća razvoja"? Na ta je pitanja umnogome posredno odgovorio Müller u članku "Goodbye, Postsocialism!". Postjugoslavenske, kao ni postsocijalističke, studije nemaju navlastiti predmet istraživanja, nisu usredotočene na stvaran svijet nego na ideološki konstruirane pojmove, temelje se na teritorijalno-političkoj

imaginaciji, prenaplaćavaju jedan (1990) na račun drugih lomova u povijesti naroda koji su činili Jugoslaviju (1914, 1918, 1941, 1945), zatvaraju političku budućnost novih država u stare okvire. Stoga je, parafrazirajući Müllera, vrijeme da se postjugoslavenstvu kaže zbogom i da nema Jugoslavije nakon postjugoslavije.¹¹

Jesu li postjugoslavenske studije znanstveno utemeljene?

Postjugoslavenstvo je bilo i ostalo ideološki konstrukt kojim se želi očuvati ime Jugoslavija i pomoću njega virtualno operirati s nepostojećom državom kao s nečime što je politička, kulturna ili društvena činjenica. Nastojanja da se jedna ideološka fikcija pretvori u političku faksiju urodila su i imenovanjem te fiksijske tvorevine – ona se naziva "postjugoslavijom" (Abazović i Velikonja, 2014; Peruško, 2016; Babić, 2021).¹² Ono što je bilo neimenovano, a činilo se i neimenljivim, ipak je dobilo bizarno ime. Simbolično mjesto postjugoslavije prije je zauzimala regija, ali to je bio previše općenit, konvencionalan i prozaičan izraz. Postjugoslavenski diskurs stoga želi zamijeniti regionalistički "performativni diskurs" kako bi nametnuo i legitimirao novo određenje granica, stvorio nove mentalne slike kod ljudi i manipulirao njima te pomoću svoje simbolične moći i funkcije gradio i razgrađivao društvene skupine i zajednice koje žive na respektivnom prostoru (Bourdieu, 1991: 220-221). Postjugoslavija intencijski integrira različite termine u jedinstven naziv. Da bi se ta tvorevina "oživjela", nužno je, eksplicitno ili implicitno, misaono dekonstruirati i desubjektivizirati, a obično i politički denuncirati i demonizirati države koje postoje na "njezinu" tlu što su ga, takorekući, uzurpirale.

Postjugoslavija nema konstitutivna obilježja dobrog pojma. Prihvati li se Gerringovo (1999) određenje dobrog pojma, postjugoslaviji se može pripisati samo stanovita rezonantnost, budući da odjekuje, odzvanja i izaziva "kognitivni klik" kod nekih pojedinaca i društvenih skupina ili sredina. No pojam nije parsimoničan, koherentan, diferenciran, dubok i poznat da bi bio teorijski koristan. Gerring (1999: 357-358) tvrdi da oblikovanje pojma ili koncepta ima tri dimenzije: (a) pojavu ili

¹¹ U ideološkom pamfletu *Jugoslavenstvo poslije svega*, primjeru nerefleksivnoga povijesnog revizionizma u gledanjima na Jugoslaviju, Markovina (2005: 20) piše:

Pisati u konačnici o jugoslavenstvu i Jugoslaviji iz perspektive nekoga tko dolazi iz Hrvatske, čiji članak 141., stavak 2. Ustava izrijekom nalaže kako se zabranjuje pokretanje postupka udruživanja Republike Hrvatske u saveze s drugim državama u kojem bi udruživanje dovelo, ili moglo dovesti do obnavljanja jugoslavenskog državnog zajedništva, odnosno neke balkanske državne sveze u bilo kojem obliku, predstavlja u konačnici izravan polemički tekst prema stanju intelektualne isključivosti koja je dovela do ovakve odredbe. U čemu nije uputno ne iskoristiti zaključak Viktora Ivančića iz uvodnog dijela njegove knjige 'Jugoslavija živi vječno': 'Tko može biti toliko glup da misli kako je Jugoslavija mrtva samo zato što ne postoji?'

Doista, tko može biti toliko glup da misli kako je nešto mrtvo samo zato što ne postoji na ovome svijetu kada nas se svakodnevno uvjerava i kada sami sebe uvjeravamo u to da oni kojih više nema na ovome svijetu nisu mrtvi jer vječno žive "u našim mislima i našim srcima"?

¹² Apsurdni su načini na koji se fikcija pretvara u faksiju. U jednom zborniku radova (Deutschmann, Herlth i Woldan, 2020) istočna Europa raščlanjena je na četiri dijela: Rusija/Ukrajina, Češka, Poljska i (*Post-*)*Jugoslavija*. Nije sigurno što (*Post-*)*Jugoslavija* zapravo znači, kako s obzirom na "ograđeno" *post* tako i s obzirom na to da poglavlje čine tri priloga: Burkhart piše o fikcionalizaciji *Protokola sionskih mudraca* u djelu Danila Kiša, Lazičić o paranoji i uroti u *Balkanskom špijunu* Dušana Kovačevića, a Beganović o teoriji urote u jugoslavenskoj i postjugoslavenskim književnostima. Babić (2021) nema potrebe za zagrađama: za nju su Sarajevo, Beograd i Zagreb gradovi koji se nalaze u *post-Yugoslavija*. Džihić (2013) ide korak dalje pa uklanja *post* iz naziva nove fiksijske tvorevine te je naziva "postsocijalističkom Jugoslavijom".

događaj koje treba definirati (ekstenzija, denotacija ili definiendum); (b) pridjeve ili osobine koje pojavu ili događaj određuju (intenzija, odrednice i definiens); (c) naziv koji se odnosi na *a* i *b* (termin). U primjeru postjugoslavije postupak je obrnut: pojava je imenovana prije no što je određena jer je *c* prethodilo *a* i *b*.

Milutinović (2021: 735) konstatira da "postjugoslavenski" izražava ideološke sklonosti pojedinaca okupljenih u neformalnom savezu pristaša protunacionalističke i socijalističke ideologije koji želi oponirati nacionalističkoj i neoliberalnoj politici država sljednica Jugoslavije. Oni navodno žele nadići provincijalnost i parohijalnost u koje ih guraju zagovornici nacionalističkih i nacionalnih opcija. Autori postjugoslavenskih studija žele "potkopati" nešto ili nekoga, ili ih 'uzdrmati', 'nadići' ili 'iznova nacrtati granice', ili učiniti svijet boljim mjestom na neki drugi način. Termin postjugoslavenski izraz je ideoloških sklonosti i političkoga aktivizma kojim se želi promijeniti politička stvarnost država sljednica ili se samopozicionirati na kulturnom polju" (Milutinović, 2021: 735).

Prvo je, misli Milutinović, nerealno, a drugo sebično. Treba dodati da su društvenim znanostima zavladao priličan nemar i nehaj prema odgovornoj i promišljenoj uporabi pojmova i naziva, što dugoročno može biti pogubnije za njihov razvoj od prodora kojekakvih ideoloških konstrukcija. Cijeli fenomen postjugoslavenstva nije opravdano svesti na "nevinu deskripciju" koja nema ideološke i političke implikacije, kao da je posrijedi uporaba zgodna i funkcionalna termina koji zamjenjuje zamorno nabranje novih država, valjda i onda kada je riječ o dvije od njih. U političkoj znanosti nazivlje uvijek ima političko značenje i izražava ono političko što je sadržano u njemu.

Postjugoslavenske studije uglavnom su znanstveno upitne, kako teorijski tako i metodološki. Osim konstruktivizma, implicitno se oslanjaju na pristup ovisnosti o prijednom putu ili *path dependence theories* (Mahoney, 2000; Alexander, 2001; Geener, 2005; Magnusson i Ottosson, 2009; Allen, 2010). Teorijski pristup određuje i metodologiju komparativnih istraživanja, to jest primjenu dizajna najsličnijih slučajeva, ako istraživački dizajn uopće postoji ili se makar nazire (Della Porta i Keating, 2008).

Metodološki se zasnivaju na namjernome i neslučajnome istraživačkom uzorku, koji je povezan s prirodnom i neprirodnom selekcijskom pristranošću kao jednom od glavnih grešaka u dizajniranju komparativnih studija. Prirodna pristranost znači da autori biraju samo slučajeve koji su im znani – zemlje čiji jezik razumiju, a povijest, politiku ili kulturu poznaju. Nije stoga neobično što u uzorku zemalja kojima se bave postjugoslavenske studije obično nema Kosova, Makedonije i Slovenije. Ta je vrsta pristranosti česta u komparativnim istraživanjima općenito, smatra se shvatljivom i naziva "oportunističnim izborom". Neprirodna selekcijska pristranost podrazumijeva pak namjeran izbor određenih slučajeva ili eksplanatornih varijabla kako bi se potvrdile polazne hipoteze – one su u postjugoslavenskim studijama najčešće zamijenjene deduktivno izvedenima tezama koje se ne provjeravaju – te proizvodi iskrivljene rezultate istraživanja. Uočljiv je i nedostatak negativnih ili kontrolnih slučajeva, poput drugih balkanskih i srednjoeuropskih država, kako bi se pomoću njih provjerilo postoje li jednaki ili slični fenomeni i izvan postjugoslavenskih zemalja (Collier i Mahoney, 1996; Hugh, 2003; Geddes, 2003; Della Porta i Keating, 2008; Caramani, 2010; Kasapović, 2011). Jesu li, primjerice, češka i slovenska književnost tematski, žanrovski, stilski sličnije nego slovenska i crnogorska književnost? Jesu li srpski i mađarski populizam strukturno sličniji od srpskoga i makedonskoga populizma? Je li hrvatska politička desnica ideološki sličnija poljskoj nego bilo kojoj drugoj desnici u postjugoslavenskim zemljama?

Iz spomenutih je primjera očito da su postjugoslavenske studije u metodološkom pogledu studije jedne ili dviju zemalja i studije s malo slučajeva pa njihovi rezultati nisu najpogodniji za teorijska poopćavanja. No ideološka i politička poopćavanja ionako ne mare previše za stroge teorijske i metodološke postupke istraživanja. Kako bilo da bilo, postjugoslavenske studije makar potiču raspravu o političkim imenovanjima – pojedinaca, rasa, nacija, vjera, spolova, mjesta, regija, identiteta, povijesnih događaja... pa čak i virusa i epidemija (Guenther, 2009; Walsh, 2012).

Literatura

- Abazović, D., i Velikonja, M. (ur.). (2014). *Post-Yugoslavia: New Cultural and Political Perspectives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Adamson, K., i Jović, D. (2004). The Macedonian-Albanian frontiers: the re-articulation of post-Yugoslav political identities. *Nations and Nationalism*, 10(3), 293-311.
- Alexander, G. (2001). Institutions, Path Dependence, and Democratic Consolidation. *Journal of Theoretical Politics*, 13(3), 249-269.
- Allen, D. (2010). New Directions in the Study of Nation-Building: Views through the Lens of Path Dependence. *International Studies Review*, 12(3), 413-429.
- Babić, M. (2021). The Urban Transformations of Post-Yugoslavia: Negotiating the Contemporary City in Sarajevo, Belgrade, and Zagreb. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 162, 25-42.
- Bačević, J. (2013). What Kind of University for What Kind of Society? Nation-States, Post-National Constellations, and Higher Education in Post-Yugoslav Space. U: P. Zgaga i dr. (ur.), *Globalisation Challenge for European Higher Education* (str. 287-308). Frankfurt na Majni: Peter Lang Verlag.
- Bačević, J. (2015). "Oni su imali seks, drogu i rock 'n' roll, a mi ćemo imati miniposlove i kredite: tranzicija, društvene promjene i studentski pokreti na postjugoslavenskom prostoru. U: S. Horvat i I. Štiks (ur.), *Dobro došli u pustinju postsocijalizma* (str. 289-312). Zapešić: Fraktura.
- Baracetti, G. (2009). Foibe: Nationalism, Revenge and Ideology in Venezia Giulia and Istria, 1943-5. *Journal of Contemporary History*, 44(4), 657-674.
- Bilić, B. (2015). *Borile smo se za vazduh. (Post)jugoslavenski antiratni aktivizam i njegovo nasleđe*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Bilić, B. (ur.). (2016). *LGBT Activism and Europeanization in the Post-Yugoslav Space*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B., i Janković, V. (ur.). (2015). *Opiranje zlu. (Post)jugoslavenski antiratni angažman*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Bilić, B., i Stubbs, P. (2015). Unsettling "the urban" in post-Yugoslav activism: Right to the city and pride parades in Serbia and Croatia. U: K. Jacobsson (ur.), *Urban Grassroots Movements in Central and Eastern Europe* (str. 98-113). London: Routledge.
- Bilić, B., i Milanović, A. (ur.). (2022). *Post-YU trans: životi, aktivizmi, kulture*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Boban, D., i Stanojević, I. (2022). The Institutionalisation of Political Science in Post-Yugoslav States: Continuities and New Beginnings. U: G. Ilonszki i Ch. Roux (ur.), *Opportunities and Challenges for New and Peripheral Political Science Communities* (str. 87-118). Cham: Palgrave Macmillan.
- Borjan, E. (2021). Trauma and Memory in Post-Yugoslav Cinema. *Umjetnost riječi*, 65(3-4), 153-179.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity.
- Caramani, D. (2010). Of differences and similarities: Is the explanation of variation a limitation to (or of) comparative analysis?. *European Political Science*, 9(1), 34-48.

- Collier, D., i Mahiney, J. E. (1996). Insights and Pitfalls. Selection Bias in Qualitative Research. *World Politics*, 49(1), 56-91.
- Crnković, G. P. (2012). *Post-Yugoslav Literature and Film*. New York: Continuum.
- Courtois, S. i dr. (1999). *Crna knjiga komunizma. Zločini, teror i represija*. Zagreb: Politička kultura.
- Cuvalo, A. (1990). *The Croatian National Movement 1966-1972*. New York: Columbia University Press.
- Danilović, R. (2010). *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945-1991*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Della Porta, D., i Keating M. (ur.). (2008). *Approaches and Methodologies in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deutschmann, P., Herlth, J., i Woldan, A. (ur.). (2020). *"Truth" and Fiction. Conspiracy Theories in Eastern European Culture and Literature*. Bielefeld: Transcript.
- Dobrotić, I. (2017). The (in)equality dynamic of childcare-related policy development in post-Yugoslav countries. *Journal of European Social Policy*, 33(3), 270-286.
- Dobrotić, I. (2021). Politike roditeljskih dopusta, sustavi ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja, rodne i društvene nejednakosti u postjugoslavenskim zemljama. *Revija za socijalnu politiku*, 28(3), 415-428.
- Dragišić, P. (2013). *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945-1955*. Beograd. Institut za noviju istoriju Srbije.
- Duda, D. (2017). Prema genezi i strukturi postjugoslavenskog književnog polja. U: V. Karlić, S. Šakić, D. i Marinković (ur.), *Tranzicija i kulturno pamćenje* (str. 45-56). Zagreb: Srednja Europa.
- Duda, I. (2014). Nova istraživanja svakodnevice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenskog socijalizma. *Časopis za suvremenu povijest*, 46(3), 577-591.
- Duraković, L., i Matošević, A. (ur.). (2013). *Socijalizam na klupi. Socijalizam u očima nove postjugoslavenske humanistike*. Zagreb: Srednja Europa.
- Džihčić, V. (2013). "Lost in Democratic Nightmare" – Von der Erosion des Vertrauens und dem Verlust des Politischen. Skizzen aus dem postsozialistischen Jugoslawien. U: A. Hirsch, P. Bojanić i Ž. Radinković (ur.), *Vertrauen und Transparenz – für ein neues Europa* (str. 184-200). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Đilas, M. (1947). *Članci 1941-1946*. Zagreb: Kultura.
- Eyerman, R. (2022). Representing Trauma in the Arts: The Curious Case of "Quo Vadis, Aida?" *Politička misao*, (59)4, 65-87.
- Geddes, B. (2003). *Paradigm and Sand Castles: Theory Building and Research Design in Comparative Politics*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Geiger, V., i dr. (2009). *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Gerring, J. (1999). What Makes a Concept Good?. *Polity*, 31(3), 357-393.
- Gilić, N. (2017). Post-Yugoslav Film and the Construction of New Cinemas. *Contemporary Southeastern Europe*, 4(2), 102-120.

- Grahek Ravančić, M. (2009). *Bleiburg i Križni put. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Grbelja, J. (1998). *Cenzura u hrvatskom novinstvu 1945.-1990*. Zagreb: Naklada Jurčić.
- Greener, I. (2005). The Potential of Parh Dependence in Political Studies. *Politics*, 25(1), 62-72.
- Guenther, K. M. (2009). The politics of names: rethinking the methodological and ethical significance of naming people, organizations, and places. *Qualitative Research*, 9(4), 411-421.
- Hamblin, S. (2014). A Cinema Revolt: Black Wave Revoltion and Dušan Makavejev's Politics of Disgust. *Cinema Journal*, 54(4), 28-52.
- Hamzić, O. (2017). "Oni su odstupili" – Blajburg 1945. i Bošnjaci u historiografiji i sjećanjima: primjer Gračanice. *Društvene i humanističke studije*, 3, 145-166.
- Horvat, S., i Štiks, I. (2010.) *Pravo na pobunu: uvod u anatomiju građanskog otpora*. Zaprešić: Fraktura.
- Horvat, S., i Štiks, I. (ur.), (2015). *Dobro došli u pustinju postsocijalizma*. Zaprešić: Fraktura.
- Hromadžić, H. (2020). Historizacija tranzicije – slučaj (post)jugoslavenskog prostora. *Socijalna ekologija*, 29(1), 81-95.
- Hugh, S. (2003). Selection Bias in Comparative Research: The Case of Incomplete Data. *Political Analysis*, 11(3), 255-274.
- Ivašković, I. (2022). The Idea of the Yugoslav-Bulgarian Federation at the End of the Second World War. *East European Politics and Societies*, 36(3), 803-827.
- Jančar, D. (ur.). (1998). *Kratka zgodovina totalitarizma u Sloveniji 1945-1990*. Ljubljana: Nova revija.
- Jelača, D., Kolanović, M., i Lugarić, D. (2017). Introduction: Cultural Capitalism the (Post)Yugoslav Way. U: D. Jelača, M. Kolanović i D. Lugarić (ur.), *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia* (str. 1-20). Cham: Palgrave Macmillan.
- Jović, D. (2003). Nova generacija postjugoslavenske akademske dijaspore. *Reč*, 70, 24-30.
- Jović, D. (2022). Post-Yugoslav States Thirty Years after 1991: Unfinished Business of a Fivefold Transition. *Journal of Balkans and Near Eastern Studies*, 14(2), 193-222.
- Juričić, T. (2021). The Last Serb on a Parade: co-producing the political satire in post-Yugoslav sphere. *Studies in Eastern Europe Cinema*, 12(1), 51-63.
- Kasapović, M. (2007). Regionalna komparatistika i Istočna Europa: kako se raspala Istočna Europa. *Anali Hrvatskoga politološkog društva*, 4(1), 73-97.
- Kasapović, M. (2011). Selection Bias in der Vergleichenden Politikwissenschaft: Der Fall Kroatien. *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*, 5(2), 329-343.
- Kolanović, M. (2018). Back to the Future of (Post)Socialism: The Afterlife in Post-Yugoslav Cultural Space. U: J. Bailyn i dr. (ur.), *The Future of Socialism: East European Perspectives*. Albany: Suny Press, str. 165-194.
- Krasniqi, G., i Stjepanović, D. (2015). Uneven Citizenship: Minorities and Migrants in the Post-Yugoslav Space. *Ethnopolitics*, 14(2), 113-120.

- Kratochwil, F. (2008). Constructivism: what it is (not) and how it matters. U: D. Della Porta i M. Keating (ur.), *Approaches and Methodologies in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 89-98.
- Latino, A. O. (2019). The Armenian Massacres and the Price of Memory: Impossible to Forget, Forbidden to Remember. U: F. Lattanzi i E. Pistoia (ur.), *The Armenian Massacres od 1915-1916 a Hundred Years Later* (str. 195-236). Cham: Springer.
- Lazarović Radak, S. (2016). Jugoslovenski 'crni talas' i kritički diskurs: preispitivanje prošlosti, kritika sadašnjosti i anticipiranje budućnosti. *Etnoantropološki problemi*, 11(2), 497-518.
- Linz, J. J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner.
- Malešević, S. (2003). Od organskih intelektualaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama. *Reč*, 70, 33-50.
- Magnusson, L., i Ottosson, J. (ur.). (2009). *The Evolution of Path Dependence*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Mahoney, J. (2000). Path Dependence in Historical Sociology. *Theory and Society*, 29(4), 507-548.
- Marijan, D. (2021). "Cvijeće zla" – *Bijela knjiga* Saveza komunista Hrvatske. *Časopis za suvremenu povijest*, 53(1), 7-42.
- Markovina, D. (2015). *Jugoslavenstvo poslije svega*. Zemun: Mostart.
- Mihaljević, J., i Miljan, G. (2020). Was Tito's Yugoslavia not Totalitarian? *Istorija 20. veka*, 38(1), 223-248.
- Mihaljević, J., i Miljan, G. (2021). "Humanist" Marxism and the Communist Regime with "Sparkles" of Totalitarianism. *Istorija 20. veka*, 39(2), 479-500.
- Mihelj, S. (2005). The Mass Media and Nationalizing States in the Post-Yugoslav Space. U: M. Pajnik i T. Krizmanić (ur.), *Nation-States and Xenophobias: In the Ruins of Former Yugoslavia* (str. 76-99). Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Milekić, S. (2017). Post-Yugoslav 'Common Language' Declaration Challenges Nationalism. *Balkan Insight*, 30. ožujka. <https://balkaninsight.com/2017/03/30/post-yugoslav-common-language-declaration-challenges-nationalism-03-29-2017/>
- Milutinović, Z. (2021). A Note on the Meaning of the 'Post' in Post-Yugoslav Literature. *Slavonic and East European Review*, 99(4), 734-741.
- Montini, F. T. (2012). *Trst ne damo! Jugoslavija i Tršćansko pitanje 1945-1955*. Zagreb: Srednja Europa.
- Müller, M. (2019). Goodbye, Postsocialism!. *Europe-Asia Studies*, 71(4), 533-550.
- Nielsen, Ch. A. (2022). *Jugoslavija i politička ubojstva. Povijest i nasljeđe Titova djelovanja protiv emigranata*. Zagreb: Profil.
- Pavičić, J. (2010). 'Cinema of normalization': Changes of stylistic model in post-Yugoslav cinema after the 1990s. *Studies in Eastern European Cinema*, 1(1), 43-56.
- Pavičić, J. (2011). *Postjugoslavenski film. Stil i ideologija*. Zagreb: Hrvatski filmski centar.
- Pavlaković, V. (2014). Symbolic Nation-building and Collective Identities in Post-Yugoslav States. *Politička misao*, 51(5), 7-12.
- Peruško, Z. (2016). Historical Institutional Approach in Comparative Media Systems Research: The Case of Post-Yugoslavia. *Javnost – The Public*, 23(3), 255-272.

- Postnikov, B. (2012). *Postjugoslavenska književnost*. Zagreb: Sandorf.
- Preložnjak, B., i Šago, D. (2010). Pravno uređenje instituta besplatne pravne pomoći u Republici Hrvatskoj s osvrtnom na zakonska rješenja postjugoslavenskih država. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 60(3-4), 773-818.
- Previšić, M. (2019). *Povijest Golog otoka*. Zaprešić: Fraktura.
- Radeljić, B. (ur.). (2013). *Europe and Post-Yugoslav Space*. London i New York: Routledge.
- Ristović, M. (2016). *Na pragu Hladnog rata: Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945-1949)*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Rummel, R. J. (2009). *Death by Government*. New Brunswick i London: Transaction.
- Spehnjak, K., i Cipek, T. (2007). Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990. *Časopis za suvremenu povijest*, 39(2), 255-297.
- Stipčević, A. (2005). Tiskari kao cenzori u Hrvatskoj: 1945.-1990. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 48(3-4), 1-15.
- Stjepanović, D. (2015a). Samoodređenje i multietnički regionalizam na post-jugoslavenskom prostoru. *Politička misao*, 52(1), 141-163.
- Stjepanović, D. (2015b). Territoriality and Citizenship: Membership and Sub-State Politics in Post-Yugoslav Space. *Europe-Asia Studies*, 68(7), 1030-1055.
- Stubbs, P. (2007). Revisiting Computer-Mediated Anti-War Activism: The ZaMir Network in Post-Yugoslav Countries. U: H. Swoboda i Ch. Solioz (ur.), *Conflict and Renewal: Europe Transformed. Essays in Honour of Wolfgang Petritsch* (str. 322-330). Baden-Baden: Nomos.
- Stubbs, P. (2013). Flex Actors and Philanthropy in (Post-)Conflict Arenas: Soros' Open Society Foundations in Post-Yugoslav Space. *Politička misao*, 50(5), 114-138.
- Stubbs, P. (2018). Ambivalent reflections on violence and peacebuilding: activist research in Croatia and the wider post-Yugoslav space. U: A. M. Rivas i B. C. Browne (ur.), *Experiencies in researching conflict and violence: fieldwork interrupted* (str. 55-73). Bristol: Policy Press.
- Stubbs, P. (2020). Inequality, Poverty and Education in the Post-Yugoslav Space: from immobility to inclusion. U: Ž. Žagar i A. Mlekuž (ur.), *Raziskovanje v vzgoji in izobřežovanju* (str. 33-54). Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Stubbs, P., i Zrinščak, S. (2022). The Rescaling of Social Policies in Post-Yugoslav Space: Welfare Parallelism and Local State Capture. U: Y. Kayepov i dr. (ur.), *Handbook on Urban Social Policies* (str. 337-351). Cheltenham: Edward Elgar.
- Suljagić, B. (2019). Odnos jugoslavenskoga i albanskoga komunističkog vrha od kraja Drugoga svjetskog rata do prekida odnosa (1945-1948). *Časopis za suvremenu povijest*, 51(1), 213-231.
- Štiks, I. (2015). "New Left" in the Post-Yugoslav Space: Issues, Sites, and Forms. *Socialism and Democracy*, 29(3), 135-146.
- Štiks, I. (2016). *Državljanin, građanin, stranac, neprijatelj. Jedna povijest Jugoslavije i postjugoslavenskih država*. Zaprešić: Fraktura.
- Tomić-Koludrović, I., i Petrić, M. (2014). Class in Yugoslav Socialism and the Post-Yugoslav States: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue. I-II. *Revija za sociologiju*, 44(2), 107-137; 44(3), 195-233.

- Ugrešić, D. (2002). *Muzej bezuvjetne predaje*. Beograd: Konzor & Samizdat.
- Veljković, S. (2020). "Milovan Đilas: Na Bleiburgu smo pobili seljake koji su bježali od komunizma". *vecernji.hr*, 19. svibnja. <https://www.vecernji.hr/vijesti/milovan-dilas-na-bleiburgu-smo-pobili-seljake-koji-su-bjezali-od-komunizma-1403499>
- Vidan, A. (2018). Perceptions of authority and freedom in late Yugoslav and Post-Yugoslav Film. *Studies in Eastern European Cinema*, 9(1), 33-46.
- Vodušek Starič, J. (2004). Kako se čistila Jugoslavija? Odnos prema masovnim zločinima u Sloveniji. *Gordogan*, 2(4-5), 36-49.
- Vodušek Starič, J. (2006). *Kako su komunisti osvojili vlast: 1944-1946*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Vuković-Čalasan, D., i Tatalović, S. (2020). Defining Diaspora in Post-Yugoslav States. *Politička misao*, 57(4), 100-122.
- Walsh, C. (2012). The Politics of Naming. *Cultural Studies*, 26(1), 108-125.
- Zakošek, N. (2009). Dinamika promjena: Koliko se razlikuju rezultati u postjugoslavenskim državama. U: N. Mujagić (ur.), *1989-2009. godine prevrata: početak inkluzije ili ekskluzije?* (str. 53-60). Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll.
- Žanić, I. (1998). Hajduci, kmetovi, asketi i vitezovi (simbolični identitet JNA i postjugoslavenskih vojski). *Polemos*, 1(1), 37-56.

Kako citirati članak / How to cite this article:

Kasapović, M. (2023). Zbogom postjugoslavenstvu! *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). 265-284. <https://doi.org/10.20901/an.20.01>

ZBOGOM POSTJUGOSLAVENSTVU? PREGLED REAKCIJA NA ESEJ MIRJANE KASAPOVIĆ

Leon Cvrtila <https://orcid.org/0000-0003-0205-7644>

Doktorski studij
Fakulteta za društvene vede
Univerza v Ljubljani
E-mail: cvrtlav3@gmail.com

Krešimir Petković <https://orcid.org/0000-0003-3319-183>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: kresimir.petkovic@fpzg.hr

Urednička bilješka
Zaprimljeno: 29.11. 2023.

Ovaj tekst neznatno je proširena i doradena verzija istoimenog teksta, prigodno objavljenog na dvojezičnom blogu Anala Hrvatskog politološkog društva (Cvrtila i Petković, 2023a; 2023b). Njegova je svrha i u cjelovitom tiskanom izdanju časopisa barem minimalno kontekstualizirati objavljeni esej za koji je javnost pokazala interes, vjerojatno bez presedana kad je riječ o prilogu objavljenom u društvenoznanstvenoj i humanističkoj periodici.¹ Ideja kratkog komentara je dvojaka: u svrhu budućih istraživanja povijesti političkog diskursa zabilježiti barem neke prinose iz živahne javne rasprave koju je tekst potaknuo, no time ujedno i nadomjestiti hijat akademske polemike na stranicama časopisa. Naime, iako je tekst izazvao niz zanimljivih medijskih reakcija u Hrvatskoj i susjednim zemljama, časopis nažalost nije zaprimio nijedan akademski odgovor namijenjen ozbiljnoj raspravi o vrednovanju bivšeg režima i njegovih političkih i akademskih sablasti – potonje dakako ne nužno u pogrdnom smislu kolokvijalne uporabe zloduha koji progoni žive. No donekle u smislu bogatih poticaja za promišljanje koje je otvorilo problemsko polje Derridina prigodnog predavanja nedugo nakon pada Željezne zavjese (Derrida, 2002; Joseph, 2010), prizvanog u maloj polemici u ovom broju (usp. Jerbić, 2023; Glavaš, 2023),

¹ Potonje se, ilustracije radi, može kvantificirati. Gotovo nikome zanimljivi tekstovi nakon mjesec dana, pa i više mjeseci u nekim slučajevima, bit će sa stranica časopisa učitani par desetaka puta. Oni nešto napetiji, recimo, stotinjak puta, dok rekorderi mogu steći više stotina posjeta i "skidanja" u mjesec dana. Za usporedbu, tekst Mirjane Kasapović na portalu hrvatskih znanstvenih časopisa Hrčak, 1. lipnja brojao je 6.469 posjeta te 4.649 skidanja. Zaključno sa studentim ove godine, tekstu je pristupljeno 7.879 puta, a preuzet je 5.559 puta. Ova napomena dakako ništa nužno ne govori o akademskoj vrijednosti pojedinih priloga, ali svjedoči o njihovoj društvenoj relevantnosti i javnom interesu za njih.

koja na sreću nije ostala tek pomalo spektralnom prazninom ili fantomom slobode kojega jalovo očekujemo.

Esej "Zbogom postjugoslavenstvu!", koji su Anali Hrvatskog politološkog društva prethodno mrežno objavili 2. svibnja 2023. (Kasapović, 2023), glasno je odjeknuo hrvatskim javnim prostorom, ali i šire. U tjednima nakon objave članka, uslijedili su deseci medijskih reakcija, što pozitivnih, što negativnih. Iako pitanje normativnog stava prema Jugoslaviji mnogi već smatraju prožvakanom i dosadnom temom, rasprava se u ovom slučaju pokazala živahnom i spoznajno poticajnom. Ne možemo sve reakcije nazvati kvalitetnima, ali pojavilo se mnogo zanimljivih argumenata koje bi trebalo uzeti u obzir pri promišljanju i procjeni teza teksta "Zbogom postjugoslavenstvu!". Ako je jedan od ciljeva znanstvenog izdavaštva potaknuti raspravu i promišljanje, pa i izvan akademskih okvira, smatramo da su Anali u tome uspjeli. S obzirom na brojnost reakcija, ne pretendiramo na to da je popis u nastavku iscrpan. Ne sumnjamo da će biti još reakcija, nadamo se i sustavnih akademskih rasprava. Međutim, vjerujemo da smo uspjeli istaknuti relevantne i zanimljive reakcije koje su objavljene u kratkom ciklusu medijske pažnje neposredno nakon objave eseja.

Nakon što je na portalu *vecernji.hr*, pod naslovom "Zbogom postjugoslavenstvu: Jugoslavija je bila najneuspješnija europska država 20. stoljeća" (Sprečić, 2023), preneseno oko sedam kartica teksta Mirjane Kasapović, te ga je u sličnom obliku prenijelo još nekoliko portala, *Večernji list* objavio je 11. svibnja afirmativan uvodnik "Vrijeme je da Jugoslaviji napokon kažemo: Zbogom!" (Ivković, 2023) i članak Denisa Romca "Postjugoslavenstvo je ideološki konstrukt za nepostojeću državu" koji je uključio reakcije povjesničara Dragana Markovine, Vjerana Pavlakovića i Josipa Mihaljevića, dok ga je politolog Dejan Jović odbio komentirati (Romac, 2023). Na portalu *jutarnji.hr* istoga je dana objavljen tekst Roberta Bajrušija pod naslovom "Naša profesoricica kaže da je postjugoslavenstvo glupo i deplasirano, nije jedina: 'Dosta mitomanije!'" (Bajruši, 2023a) koji je u tiskanom izdanju *Jutarnjeg lista* objavljen dan kasnije. Uz rekapitulaciju nekih točaka eseja, članak je uključio i kratke komentare politologa Josipa Glaurdića i povjesničara Vjerana Pavlakovića. Glaurdić je izjavio da se generalno slaže s tezama Kasapović, ponajviše onom da je Jugoslavija jedna od najneuspješnijih država 20. stoljeća, smatrajući da "glorificiranje jugoslavenske prošlosti već jednom mora prestati" no također je istaknuo i da to nužno ne znači da su države sljednice uspješnije. Pavlaković s druge strane smatra da su upravo postjugoslavenske studije znanstveno područje kojim se istražuju sva obilježja Jugoslavije, pa i ona autoritarna, odbijajući pojam totalitarizma kao hladnoratovski anakronizam. 12. svibnja objavljen je i Bajrušijev komentar naslovljen "Istinska je besmislica tvrditi da je Jugoslavija bila kvalitetna država, a mistificira se i ekonomska situacija" (Bajruši, 2023b), gdje afirmira tezu Kasapovićeve da Jugoslavija nije bila kvalitetna država te zaključuje da je neovisna Hrvatska "fundamentalno kvalitetnija nego Jugoslavija".

Isti dan kao i Bajruši, na portalu *jutarnji.hr* objavljena je i reakcija Jurice Pavičića, naslovljena "Priča o najpopularnijoj pjevačici na prostorima bivše Juge ili što ne razumije profesorica Mirjana Kasapović" (Pavičić, 2023). Pavičić navodi primjer pjevačice Senide Hajdarpasić, "platinaste Slovenke crnogorsko-bošnjačkog podrijetla" koja "pjeva na srpskoj ekavici": Senidah, kako joj glasi umjetničko ime, jedna je od najslušanijih pop zvijezda diljem područja bivše Jugoslavije, što Pavičić smatra indikatorom opstojnosti postjugoslavenskog kulturnog prostora, pogotovo uzevši u obzir činjenicu da su fanovi Senide uglavnom tinejdžeri, pa njihovo uvažavanje

Senide ne može biti proizvod jugonostalgije ili akademskog karijerizma i kolonijalizma.

Draganu Markovini, koji se, kao i Pavičić, našao izravno imenovan u eseju, repliku objavljuje portal *Peščanik*. Pod naslovom "Tendencioznost anti-postjugoslavenstva", Markovina ističe pozitivne strane Jugoslavije koje je Kasapović propustila spomenuti – činjenicu da je Jugoslavija u relativno kratkom povijesnom roku modernizirala te ekonomski i kulturno razvila prostor Hrvatske, te činjenicu da su u Jugoslaviji formirane današnje međunarodno priznate granice Hrvatske (Markovina, 2023). Kao i Pavičić, Markovina ističe postojanje zajedničkog postjugoslavenskog kulturnog prostora kao činjenicu koju se ni danas ne može ignorirati.

Lujo Parežanin za portal *Novosti* piše tekst "Hej, postjugoslaveni". Uz neke primjedbe o nekorektnoj upotrebi izvora od strane Kasapović, Parežanin ističe da njena teza jugoslavenskog i postjugoslavenskog identiteta kao "izmišljenog", pa time i nelegitimnog, loše stoji kada se uzmu u obzir uvidi studije Benedicta Andersona o naciji kao "zamišljenoj zajednici", prema kojoj su sve nacionalne zajednice konstruktivistički proizvod, pa tako i one država sljednica Jugoslavije (Parežanin, 2023). Marko Kostanić u tekstu "Zbogom predjugoslavenstvu!", objavljenom na portalu *Bilten*, afirmira Pavičićevu kritiku kao "najlucidniju" te spocitava Kasapović što zamišlja "predjugoslaviju kao prazni povijesni prostor": njena teza o neuspjelosti jugoslavenskog projekta pretpostavlja kontinuitet između prve i druge Jugoslavije, ignorirajući povijesni kontekst koji je prethodio nastanku i jedne i druge Jugoslavije, što Kostanić smatra neopravdanim (Kostanić, 2023).

Prilazemo u nastavku popis još nekoliko više ili manje osebujnih reakcija. Vlado Vurušić za *Jutarnji list* napisao je tekst "Postjugoslavenstvo je realnost, ali nije opasnost: Pa što će u Beogradu slušati ako neće Mišu i Olivera?!" (Vurušić, 2023), a žanru muzikoloških kritika, koje su se usput dotaknule teksta, valja dodati i tekst Aleksandra Dragaša. On se, nadahnut kritikom posjugoslavenstva, slušajući jedan album našao čak na "mogućem 'postaustrougarskom' ili na raskrižju 'mitteleurop-skog' i 'balkanskog' prostora, ali i na imaginarnom sjecištu Dinarida i Appalachiana" (Dragaš, 2023). Kolumnisti političke desnice uglavnom su pozdravili teze teksta: Zvonimir Hodak bio je zadovoljan time što je "jedna ljevičarka iznenada 'progledala" (Hodak, 2023), kao i Hrvoje Hitrec, koji je, smatrajući publicitet teksta opravdanim, primijetio kako je "gospođa Mirjana ... sustavno, stručno, secirala ne samo propalu Jugoslaviju, nego i postjugoslavenske sablasti koje su se uvukle u razne hrvatske visokoškolske ustanove, udruge i kulturni život" (Hitrec, 2023). Međutim, ne i Hrvoje Marijačić, koji je u ostrašćenom uvodniku *Hrvatskog tjednika* od 18. svibnja, pod naslovom "Smrt jugoslavenstvu i postjugoslavenstvu" kritizirao "umirovljenu partijsku profesoricu" kojoj su "trebale 33 godine da shvati što je bila Jugoslavija" (Marijačić, 2023). Sasvim simptomatično, usporediv je *ad hominem* manevar s ljevice koji je, uputivši na sličan broj godina koje je autorica proživjela u starom režimu, ponudio Viktor Ivančić, potpisavši za *Novosti* članak dosjetljiva naslova "Kuka i nuka" (Ivančić, 2023).

Moramo polako zaključiti živopisnu smotru političkog folklor. Rezolutni Mirko Galić, u još jednom u nizu tekstova u *Večernjem listu* na stari je režim stavio točku, dodatno opremljenu usključnikom, smatrajući kako se "nakon obračuna s vlastitim narodima" Jugoslavija "ne može reciklirati" (Galić, 2023). Boris Rašeta na *24sata* bio je skloniji salomonskoj ekvidistanci, o Jugoslaviji zaključujući: "Žrtvama režima bila je užasna, ali je 'deci komunizma' bila El Dorado. Tko je u pravu? Oboje" (Rašeta, 2023). Željko Porobija, protestantski teolog koji je postao prozelit ateizma,

na portalu Index prisjetio se pak svega onog "što u Jugoslaviji nije nimalo valjalo" (Porobija, 2023). Rasprava o lošim i dobrim stranama tog režima i onog koji je nastupio kasnije te njihovih usporedbi prizvala je i razumljivo pitanje "Što je Jugoslavija baštinila od drugih, a što je njezin prinos?" potaknuvši duhovitost desnice, pa je naglašeno da u raspravi o Jugoslaviji "treba spomenuti da je osim općecivilizacijskih prinosa, infrastrukturom opremila i Goli otok" (Bekavac, 2023).

Ako na kraju prenesemo ocjenu još jednog nešto kasnijeg afirmativnog komentara, prema kojemu "zagovornici *ancien regimea* ... svoju opsjednutost prošlošću smatraju avangardom", a koji se zahvaljuje "prof. Kasapović što je načela kulturološku fatamorganu koja uporno opstaje na ovim prostorima, kao kakav duh koji ne nalazi put natrag do boce" (Milinović, 2023), ostaje tek vratiti se dilemama koje otvara početna napomena svojim referencama na teoriju i rock'n'roll poeziju. "Svijetu je loše, slika je mračna, reklo bi se čak i crna" (Derrida, 2002: 102). Povijest bi trebala biti učiteljicom života, a politologija u svom vrijednosnom i normativnom aspektu tražiti dobru vladavinu, dakle pravednu, a ne tiransku, no ne ide im baš uvijek najbolje. Kako možemo biti sigurni da baš sada nismo na putu "ravno do dna" i da jednoga dana, možda i vrlo brzo, u ogledalu povijesti nećemo biti "patuljci s naslovnih strana" koji slave "carevo novo ruho"? Ako si katkad postavimo to pitanje, koje nas može odvesti ljudskoj skromnosti i političkoj razboritosti, to već nije loš početak da izbjegnemo biti političke sablasti koje još ne znaju da to jesu. Vjerujemo da nas razumno vrednovanje bivših režima, neodvojivo od necenzurirane višeglasne rasprave o njima, koju potiču kvalitetni, pa i provokativni eseji i radovi, može bolje poučiti vrednovanju dobrih i loših strana, ne samo bivših režima, nego i onoga u kojemu živimo.

Literatura

- Bajruši, R. (2023a). Naša profesorica kaže da je postjugoslavenstvo glupo i deplasirano, nije jedina: 'Dosta mitomanije!'. *Jutarnji.hr*. 11. svibnja. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/nasa-profesorica-kaze-da-je-postjugoslavenstvo-glupo-i-deplasirano-nije-jedina-dosta-mitomanije-15334860>
- Bajruši, R. (2023b). Istinska je besmislica tvrditi da je Jugoslavija bila kvalitetna država, a mistificira se i ekonomska situacija. *Jutarnji.hr*. 12. svibnja. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/istinska-je-besmislica-tvrditi-da-je-jugoslavija-bila-kvalitetna-drzava-a-mistificira-se-i-ekonomska-situacija-15335232>
- Bekavac, I. (2023). Jesmo li jugoslavenstvu rekli zbogom?. *Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća*. 23. svibnja. <https://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/a-b/bekavac-ivan/41741-i-bekavac-velikosrpstvo-jugoslavenstvo-i-postjugoslavenstvo.html>
- Cvrtila, L., i Petković, K. (2023a). Stari režim i polemika. Zbogom postjugoslavenstvu? Pregled reakcija na esej Mirjane Kasapović. *Analihpd.hr*. 26. svibnja. <https://analihpd.hr/zbogom-postjugoslavenstvu-pregled-reakcija-na-esej-mirjane-kasapovic/>
- Cvrtila, L., i Petković, K. (2023b). The Old Regime and the Polemic. Goodbye to Post-Yugoslavisim? A Review of Reactions to Mirjana Kasapović's Essay. *Analihpd.hr*. 26. svibnja. <https://analihpd.hr/en/zbogom-postjugoslavenstvu-pregled-reakcija-na-esej-mirjane-kasapovic/>
- Derrida, J. (2002). *Sablasti Marxa: stanje duga, rad tugovanja i nova internacionala*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Dragaš, A. (2023). Semijalac je uz zavijajući vokal iznio zastrašujuće pjesme o patnji i smrti. *Jutarnji.hr*. 22. svibnja. <https://www.jutarnji.hr/kultura/glazba/pise-a-dragas-semijalac-je-uz-zavijajuci-vokal-iznio-zastrasujuce-pjesme-o-patnji-i-smrti-15338202>
- Galić, M. (2023). Jugoslavije više nema; nakon obračuna s vlastitim narodima ne može se reciklirati. Točka!. *Vecernji.hr*. 20. svibnja. <https://www.vecernji.hr/vijesti/jugoslavije-vise-nema-nakon-obracuna-s-vlastitim-narodima-ne-moze-se-reciklirati-tocka-1681456>
- Glavaš, Z. (2023). Odgovor Jerbiću. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1), 305-307.
- Hitrec, H. (2023). Sredinom svibnja, kada duhovi pobijenih Hrvata lebde nad nama u četveroredima. *Kamenjar.hr*. 15. svibnja. <https://kamenjar.com/hrvoje-hitrec-sredinom-svibnja-kada-duhovi-pobijenih-hrvata-lebde-nad-nama-u-cetveroredima/>
- Hodak, Z. (2023). Jedna ljevičarka iznenada "progledala" pa kaže – Jugoslavija je bila najneuspješnija europska država XX. stoljeća. *Hrvatska-danas.com*. 15. svibnja. <https://hrvatska-danas.com/2023/05/15/hodak-jedna-ljevicarka-iznenada-progledala-pa-kaze-jugoslavija-je-bila-najneuspjesnija-europska-drzava-xx-stoljeca/>
- Ivančić, V. (2023). Kuka i nauka. *Portal Novosti*. 19. svibnja. <https://www.portalnovosti.com/kuka-i-nauka>
- Jerbić, V. (2023). Postmarksističko stanje. Recenzija knjige Z. Glavaša. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1), 301-304.

- Joseph, J. (2010). Derrida's Spectres of Ideology. *Journal of Political Ideologies*, 6(1), 95-115.
- Ivković, Ž. (2023). Vrijeme je da Jugoslaviji napokon kažemo: Zbogom!. *Vecernji.hr*. 11. svibnja. <https://www.vecernji.hr/vijesti/vrijeme-je-da-jugoslaviji-napokon-kazemo-zbogom-1679026>
- Kasapović, M. (2023). Zbogom postjugoslavenstvu! *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1). Prethodna objava na mreži. <https://doi.org/10.20901/an.20.01>
- Kostanić, M. (2023). Zbogom predjugoslavenstvu!. *Bilten.org*. 16. svibnja. <https://www.bilten.org/?p=44760>
- Markovina, D. (2023). Tendencioznost anti-postjugoslavenstva. *Pescanik.net*. 13. svibnja. <https://pescanik.net/tendencioznost-anti-postjugoslavenstva/>
- Marijačić, H. (2023). Smrt jugoslavenstvu i postjugoslavenstvu. *Hrvatski tjednik*. 18. svibnja.
- Milinović, D. (2023). (*Postjugoslavenska kulturna oligarhija*) Ideali i idoli. *Vijenac* 765, 29. lipnja. <https://www.matica.hr/vijenac/765/ideali-i-idoli-34910/>
- Pavičić, J. (2023). Priča o najpopularnijoj pjevačici na prostorima bivše Juge ili što ne razumije profesorica Mirjana Kasapović. *Jutarnji.hr*. 12. svibnja. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/prica-o-najpopularnijoj-pjevacici-na-prostorima-bivse-juge-ili-sto-ne-razumije-profesorica-mirjana-kasapovic-15335272>
- Parežanin, L. (2023). Hej, postjugoslaveni. 20. svibnja. *Portal Novosti*. <https://www.portalnovosti.com/hej-postjugoslaveni>
- Porobija, Ž. (2023). Evo što u Jugoslaviji nije nimalo valjalo. *Indeks.hr*. 16. svibnja. <https://www.index.hr/magazin/clanak/evo-sto-u-jugoslaviji-nije-nimalo-valjalo/2463881.aspx>
- Rašeta, B. (2023). Umjesto o sadašnjosti, živu raspravu imamo samo o mrtvoj prošlosti, a to ne vodi dobru. *24sata.hr*. 17. svibnja. <https://www.24sata.hr/news/umjesto-o-sadasnjosti-zivu-raspravu-imamo-samo-o-mrtvoj-proslosti-a-to-ne-vodi-dobru-910780>
- Romac, D. (2023). Postjugoslavenstvo je ideološki konstrukt za nepostojeću državu. *Večernji list*. 11. svibnja.
- Sprečić, E. (2023). Zbogom postjugoslavenstvu: Jugoslavija je bila najneuspješnija europska država 20. stoljeća. *Vecernji.hr*. 8. svibnja. <https://www.vecernji.hr/vijesti/postjugoslavenske-studije-upitne-teorijski-i-metodoloski-1678098>
- Vurušić, V. (2023). Postjugoslavenstvo je realnost, ali nije opasnost: Pa što će u Beogradu slušati ako neće Mišu i Olivera?!. *Jutarnji.hr*. 13. svibnja. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/postjugoslavenstvo-je-realnost-ali-nije-opasnost-pa-sto-ce-u-beogradu-slusati-ako-nece-misu-i-olivera-15335429>

***OSVRTI, RECENZIJE I
PRIKAZI***

***ESSAYS, BOOK REVIEWS,
AND NOTICES***

POLITIKE POLARIZACIJE I KULTURNI RAT U HRVATSKOJ

Enes Kulenović (ur.),
Fakultet političkih znanosti – Biblioteka *Političke analize*,
Zagreb, 2023., 263 str.

Goran Atalić <https://orcid.org/0009-0002-7648-4665>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: goran.atalic@studenti.fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 14. 11. 2023.
Prihvaćeno: 16.11. 2023.

Prateći dominantni medijski narativ, ali i etos srednjestrujaških društvenih znanstvenika i teoretičara u sadašnjem povijesnom trenutku, stječe se dojam kako se zapadni poreci liberalnih predstavničkih demokracija nalaze na prekretnici. S jedne strane doima se da je ruska agresija na Ukrajinu mobilizirala zemlje "demokratskog zapada" i ujedinila ih u borbi protiv onih zemalja koje su nisu demokratske. Ne ulazeći sadržajno u značenje pojma demokracije, dade se zaključiti kako je spomenuta agresija uzrokovala, ako ne novo, barem izraženije svrstavanje zemalja na, šmitovskim rječnikom rečeno, osi prijatelja i neprijatelja čime je potencijalno ojačala politički subjektivitet zapada.

S druge strane, međutim, zapadni se liberalni poreci nalaze pred "unutarnjim" problemima koji na kušnju stavljaju same temelje tih poredaka. Među tim trendovima zasigurno je i fenomen polarizacije koji se najbolje asocira sa Sjedinjenim Američkim Državama. Najslikovitija kulminacija takve polarizacije jest "napad" na Kapitol s početka 2021. godine koji je s kombinacijom klasičnog nasilja i dozom grotesknog postmodernizma protresao temelje funkcioniranja jedne, kako se to često voli isticati, "stare demokracije". Politička polarizacija u svakodnevnom je diskursu prisutna i u hrvatskom javnom prostoru i to često kao pejorativan pojam, zbog čega mnogi koji ga koriste zazivaju njeno dokidanje ili smanjivanje. Unatoč njegovoj prisutnosti u javnom prostoru, u hrvatskoj stručnoj i znanstvenoj literaturi teško je pronaći cjelovita istraživanja tog fenomena, njegovih uzroka, posljedica i mehanizama funkcioniranja. Iako tema sukoba nije novost u društvenim znanostima i iako su u društvenim znanostima na ovim prostorima izrazito prisutne bile konfliktne kritičke teorije, u suvremenoj literaturi teško se pronalazi njihova primjena na fenomen polarizacije u suvremenim liberalnim porecima. Upravo tu teorijsku i istraživačku prazninu pokušava popuniti zbornik naslova *Politike polarizacije i kulturni rat u Hrvatskoj* urednika Enesa Kulenovića.

Zadaće koje ovaj zbornik namjerava izvršiti razmjerno su ambiciozne, a tiču se širokog raspona pitanja vezanih uz fenomen polarizacije u hrvatskome društvu. Tako se istražuje postoji li uopće polarizacija među hrvatskim građanima ili je diskurs o njoj politički konstrukt elita koje nastoje obremeniti društvo konfliktom; na koji način ona utječe na demokratske norme, institucije i odlučivanje; koja su to pitanja polarizirajuća; kakva je percepcija ideoloških neistomišljenika; koje politike, pravna rješenja ili pak promjene u medijskom i komunikacijskom prostoru potiču polarizaciju (str. 7-8). Osim toga, zbornik izlaže teorijski i kategorijalni aparat,

kao i preporuke za buduća istraživanja vezana uz temu polarizacije. Način na koji zbornik pristupa izvršavanju ove ambiciozne zadaće jest eklektičan ili, ljepše rečeno, interdisciplinaran. Polazeći od pretpostavke kako se u slučaju polarizacije radi o složenom fenomenu, urednik kao nužnost vidi da joj se pristupi iz različitih perspektiva: "političke teorije, kvantitativne politološke analize, ustavnog prava, medijskih studija, političke psihologije, filozofije i teologije – kako bi se čitatelju pružila što obuhvatnija slika ove zahtjevne teme" (8). Prema tome, čini se kako namjera nije ocrtati kristalno jasnu sliku političke polarizacije i kulturnog rata, već pokušati kreirati mozaik stvoren od različitih komadića koji se epistemološki i metodološki razlikuju te koji ukupno tvore nešto nejasniju, ali znatno sadržajnije sliku.

Urednik navodi kako je, uz uvodno poglavlje, zbornik sačinjen od tri bloka (12-15). Prvi polarizaciju razmatra u širem kontekstu rasprava o vezi demokratskih standarda, ustavnih rješenja, promjena u medijskom prostoru i religijskog jezika s polarizacijom. Drugi blok razmatra vrijednosne i ideološke podjele u hrvatskom biračkom tijelu, dok treći ulazi u specifične teme povezane s polarizacijom.

Započinjući uvodno izlaganje, urednik Kulenović se referira na narativ podijeljene Hrvatske odnosno postojanje dvije Hrvatske tvrdeći da se radi o simplifikaciji te iz toga izvodi zaključak kako takav javni diskurs osim "deskriptivne" ima i "konstitutivnu" dimenziju odnosno, "on nas pokušava nagovoriti da prihvatimo određenu sliku društva" (7). U tom kontekstu polarizacija postaje prijeporna čak i ako je *de facto* nema u političkoj zajednici. Da bi se istaknulo važno obilježje toga pojma, što ga razgraničuje od ostalih pojmova koji se predstavljaju kao uobičajene pojave razilaženja mišljenja u demokratskom (ili optimističnijim rječnikom deliberacijskom) procesu, Kulenović poseže za pojmom "duboke" ili "opasne polarizacije" (8-9). Ono što čini srž takve polarizacije jest prikazivanje "politički[h] neistomišljenika kao neprijatelja koji ugrožavaju opstanak same političke zajednice, snažno identificiranje različitih političkih opcija s određenim moralnim stavovima te konstruiranje političkih identiteta na temelju otpora zahtjevima 'druge strane'" (9). Ovo se određenje čini kao ključan moment koji će se, kao relativno tanka zajednička nit, protezati cijelim zbornikom.

Prijeporan moment polarizacije očituje se i u njenim izvorištima koja se mogu identificirati na različitim mjestima i na različite načine. Čini se da se stajališta o izvorima u ovom zborniku mogu svrstati u dvije grupe, na one koji tvrde da polarizacija dolazi, uvjetno rečeno, odozgo tj. da je pogone polarizirajuće elite u svrhu mobiliziranja dijela birača ili da se događa odozdo posredstvom promjena u medijskom okruženju, a ne samo zahvaljujući "akterima političkog procesa". Pitanje izvora, zbog odnosa koji su često međusobno isprepleteni, ponekad uistinu nalikuje na pitanje što je bilo prije – kokoš ili jaje (21).

Pojam koji urednik i autori tekstova usko vežu uz polarizaciju jest i pojam kulturnih ratova, a uvode ga preko djela američkog sociologa Jamesa D. Huntera *Culture Wars*. Nakon prilagodbe pojma i samog djela od strane konzervativnih republikanaca u SAD-u, pojam dobiva političko-djelotvornu dimenziju te označava cilj "intenziviranja ideološke i identitetske polarizacije u društvu" (11), a čini se kako ga je moguće identificirati i u hrvatskom kontekstu. Ono što zapravo autori i urednik žele adresirati ovim pojmom moguće je podvesti pod zajednički nazivnik politika identiteta.

U tekstu *Strategija polarizacije u demokraciji* Kulenović odustaje od strogog definiranja toga što polarizacija jest. Zauzvrat nudi tri opće značajke koje omogućuju njeno razumijevanje. To su: bimodalni rascjep u društvu zbog neslaganja oko važnih

moralnih i političkih pitanja (19), percepcija da se ta pitanja vide kao važna za opstanak političke zajednice te "porast negativne percepcije istomišljenika" (19-20). Osim razumijevanja mehanizma kako polarizacija funkcionira postavlja se i spomenuto pitanje odnosa između građana i političkih aktera u kontekstu ovog fenomena. Tko u tom odnosu zapravo djeluje polarizirajuće, građani ili "politički akteri"? Čini se da autor polazi od pretpostavke kako su potonji ti koji svojim javnim djelovanjem specifičnim taktikama dovode do polarizacije (među biračima), a posljedično i do otežavanja procesa javnog odlučivanja te erozije demokratskih normi i inkluzivnosti (23-24, 33). Stoga, autor nudi pregled šest taktika strategije polarizacije kao temelj za prepoznavanje i normativno vrednovanje onih taktika koje doprinose afektivnoj polarizaciji i njenim negativnim posljedicama po demokratske standarde (24-33).

Strategije koje Kulenović identificira jesu: ideološka homogenizacija kojom se inače pluralističko političko polje redefinira kao polje dva suprotna tabora; afektivna polarizacija kojom se gradi pozitivno viđenje vlastite "strane", a negativno druge; kulturni rat koji se može opisati kao stanje u kojem vrijedi jednadžba političko=vrijednosno; (zlo)upotreba državne moći; odbacivanje epistemičkih autoriteta odnosno odbijanje autoriteta eksperata; te ideološki autoritet odnosno nekritičko prihvaćanje tvrdnji savezника i odbacivanje tvrdnji druge strane. U zaključku poglavlja Kulenović ističe kako je smisao isticanja ovih taktika koje dovode do erozije "ne samo stabilnosti, već i temeljne pravednosti u demokratskim društvima" u tome da se one mogu prepoznati kao opasnost po demokraciju te kako bi se na njih moglo "adekvatno odgovoriti" (34). Prema tome, nada se kako autor pojavu polarizacije odnosno njene strategije vidi kao patološki moment u suvremenim demokracijama za koji bi trebalo iznaći rješenje nakon što smo osvijestili normativnu nepoželjnost takvih pojava. Problem, dakle, leži u akterima, a ne u samoj prirodi poretka, dade se zaključiti iz Kulenovićeve argumentacije.

Tekst *Ustavno pravo: Sredstvo društvene polarizacije ili sredstvo društvene integracije?* koji potpisuje Đorđe Gardašević rasvjetljava odnos ustavnog prava i polarizacije preko ispitivanja je li dosadašnja ustavna praksa više djelovala kao sredstvo polarizacije ili integracije. Na to pitanje Gardašević odgovara analizirajući hrvatsku ustavnopravnu praksu u tri područja koja su potencijalno polarizirajuća: referendumsko pravo, prava nacionalnih manjina te problematika izvanrednog stanja. Finalno, autor naglašava kako je ustavno pravo "zamišljeno upravo kao katalizator društvene kohezije, a ne kao sredstvo koje služi daljnjim društvenim, političkim i drugim podjelama" (52). Ovaj tekst nudi detaljan pregled i obrazlaganje argumentacije različitih inicijativa koje su koristile ustavno pravo kao sredstvo političke borbe, ali i uvid u normativno viđenje pravne struke o nekim političko-institucionalnim rješenjima, primjerice referendumu (38-39).

Poglavlje *Mediji i politizacija društva* Viktorije Car uspostavlja vezu između promjena u medijskom okruženju i polarizirajućih i raslojavajućih trendova. Car daje dramatičnu dijagnozu trenutnog stanja: "U medijskom okolišu u kojem su medijski profesionalci izgubili dominantnu ulogu, a umjetna inteligencija i pojedinac-amater odlučuju koji su sadržaji vrijedni čitanja, banalni, neprovjereni i tendenciozni sadržaji pronalaze put do lako osvojivih malih, fragmentiranih skupina i sugeriraju im za što se trebaju opredijeliti" (58). Sukladno dijagnozi, iznosi tri glavna trenda prisutna u suvremenim medijima: fragmentaciju medijskih publika u kojima svaki pojedinac sam bira sadržaj koji će konzumirati, što za krajnje posljedice ima zatvaranje u zajednice istih mišljenja i nedostatak komunikacije s "drugima" (62-63); dezinformacije u novom medijskom okolišu (pogotovo pod utjecajem tehnologije)

(62) te pad kvalitete i vjerodostojnosti sadržaja koji se očituje i u pojmu "građanskog novinarstva" kao legitimacije amaterskog izvještavanja (68). Autorica stoga pledira za vraćanje *fact-checkinga* u redakcije, kamo i pripada, za razlikovanje između novinara i građana te za novinarske licence u svrhu profesionalizacije novinarstva (69).

Posljednje poglavlje u prvom bloku naziv *Religija kao polarizator*, a autori su mu Zoran Grozdanov i Nebojša Zelič. Poglavlje iz perspektive teologije i političke filozofije nastoji prikazati kako se koriste religijski jezik i argumenti u političkom prostoru (75). Autori odbacuju postavku da se na temelju religijskog argumenta ne bi trebalo politički djelovati i argumentirati, iako su svjesni kako su ponekad takvi argumenti problematični (78) te također odbijaju rolsovski zahtjev za provođenjem religijskih razloga/argumenata na jezik političkih vrijednosti (84). Ukoliko uistinu postoji polarizacija uzrokovana religijskim jezikom ona se ne bi trebala smanjivati niti isključenjem takvog jezika iz javne sfere, niti pukim provođenjem, jer se ona tako ne može smanjiti, već, naprotiv, povećati zbog formiranja "epistemičkih enklava" i, posljedično, još ekstremnijih stavova (86). Stoga, rješenje koje nude autori jest selektivno korištenje religijskog argumenta odnosno jezika: "...ne moraju svi religijski argumenti biti vezani za najdublja etička pitanja, podjele na temelju identiteta ili se odnositi na temeljna neslaganja" (87). Dakle, autori plediraju da se religijski argument ne koristi u pitanjima koja se tiču osobnog morala, već u onima koja se tiču odnosa prema drugima u zajednici (90). Na taj način otvorio bi se prostor za smanjenje polarizacije uzrokovane ovom napetošću. Čini se kako autori zauzimaju modificiranu liberalnu poziciju gdje se u religijskom jeziku prvenstveno gleda sadržaj.

Prvi tekst u drugom bloku kojeg karakterizira diskurs "mjerenja" jest onaj Berta Šalaja i Koste Bovana *HDZ protiv SDP-a ili antiestablišment protiv mainstreama? Afektivna politička polarizacija u Hrvatskoj*. Kako i sam naslov sugerira, autorima je cilj istražiti afektivnu političku polarizaciju u Hrvatskoj u posljednjih dvadesetak godina (96). Nakon općeg pojmovnog uvoda i pregleda teorijskih rasprava o odnosima polarizacije i demokracije te pregleda dosadašnjih istraživanja te teme, autori izvode tipologiju stranačke identifikacije (103-104). Od izvedenih tipova najviše ih zanimaju "zatvorena" stranačka identifikacija koju karakterizira "pozitivan osjećaj prema jednoj te negativan osjećaj prema drugoj stranci" (104) te tzv. višestruka negativna stranačka identifikacija ili antiestablišmentska identifikacija. Donekle je prijeporno koliko se zapravo može govoriti o konceptu stranačke identifikacije ako ga suštinski dokidamo pa je vrijedno zapitati se "mjere" li zapravo autori stranačku identifikaciju ili pak razočaranje sustavom predstavničke demokracije? Rezultati koje autori teksta dobivaju pozitivističkom metodologijom ukazuju na to kako minimalno dvije trećine birača HDZ-a, ali i SDP-a, imaju negativne stavove prema suprotnoj strani te kako "zatvoreni stranački identiteti 'pojačavaju' ideološku političku polarizaciju" (112). Također, ustvrđuju kako protuestablišmentski identitet u longitudinalnoj perspektivi raste te da postoji njegov mobilizacijski potencijal s obzirom na interes za politiku građana koji takav identitet imaju (114-115). Ipak, autori su svjesni ograničenja ovakvog istraživačkog pothvata pa i sami naglašavaju kako su stranke tek manji dio temelja gradnje identiteta (116), ako su uopće i to. Stoga, čini se kako ova metodologija zahvaća tek manji dio političke polarizacije u javnom prostoru koji se vezuje uz razmjerno restriktivno shvaćanje političkog u demokracijama, a koje se tako svodi na institucije predstavničke demokracije poput stranaka.

Poglavlje autora Višeslava Raosa *Rascjep između kozmopolita i komunitarista* ispituje postojanje novog društvenog rascjepa u Hrvatskoj nastalog pod utjecajem

procesa globalizacije i europske integracije te kako se, ukoliko isti postoji, taj novi rascjep nadovezuje na već postojeće, kako u uvodnom dijelu rada autor ustvrđuje, dominantno sociokulturne rascjepe (121-123). Služeći se arsenalom statističkih metoda, autor prikazuje faktorske strukture fenomena vezanih uz rascjep te dolazi do skraćenog modela od četiri prediktora: Zagreb/ostatak Hrvatske, obrazovanje, stav prema istospolnom braku te europopulizam od kojih se najznačajnijim prediktorom pokazuje prvi, odnosno teritorijalni (132-135). Tako se ponovo pokazuje kako je i ovaj rascjep manje povezan sa socioekonomskim strukturnim karakteristikama građana. Zaista se čini da ovo istraživačko područje ne pati od replikacijske krize.

Nebojša Blanuša u teorijski i metodološki vrlo strogo utemeljenom tekstu (*Post pamćenje traumatične prošlosti Drugog svjetskog rata kao izvor političke polarizacije u Hrvatskoj*) ispituje na koji je način strukturirano (post)pamćenje generacija koje jesu i nisu imale doticaj s traumatičnim iskustvom Drugog svjetskog rata, kako se različite političke biografije povezuju s različitim viđenjima povijesnih trauma te koje suvremene političke stranke koriste polarizirajući potencijal ovih pitanja. Autor, koristeći istraživanja političkih stavova iz 2011., 2018. te 2022., zaključuje kako pitanja pamćenja Drugog svjetskog rata još uvijek predstavljaju polarizirajući faktor u hrvatskom javnom prostoru uz zanimljiv podatak kako su "u istraživanjima 2018. i 2022. nositelji snažnije polarizacije ... upravo mlađe generacije" (172).

Prvi tekst u posljednjem bloku posvećenom raznovrsnim temama vezanim uz polarizaciju jest tekst Zorana Kurelića *Rat protiv liberalnog Antikrista* u kojem autor ispituje posljedice eshatološkog narativa kao i korištenja pojma *catechon* u djelima Giorgia Agambena te Aleksandra Dugina kojima kasnije pridružuje i Slavoj Žižeka. Autor prvo izlaže Agambenovo shvaćanje *catechona* preko djela *Misterij zla* u kojem autor tvrdi da je sama crkva *catechon* koji "usporava otkrivenje 'tajne bezakonja'" (183), istovremeno prokazujući države posthladnoratovskog poretka kao baštinike normaliziranog izvanrednog stanja. Aleksandar Dugin do sličnih zaključaka dolazi drugim putem, prije svega pod utjecajem Schmittove i Mackinderove napetosti kopa i mora (184). U tom smislu, sukob između atlantske civilizacije kojom dominira liberalizam i ruske tradicije čiji je baštinik ruski imperij kao *catechon* (koji zaustavlja nasrtaje liberalizma) postaje nužan (186). Borba protiv "liberalnog Antikrista" stoga treba biti vođena u okviru novog idejnog sustava "četvrte političke teorije" koja treba pružiti otpor globalizacijskim nasrtajima, "globalnom tržišnom društvu", univerzalnim ljudskim pravima i dominaciji kapitala (187-188). U završnom dijelu rada autor uspoređuje apokaliptični diskurs navedenih autora i njihovu različitu upotrebu pojma *catechon* te zaključuje kako takvo ideologijsko mišljenje može samo pojačavati polarizaciju. Unatoč na kraju otkrivenoj poziciji autora prema ovakvim idejnim sustavima, ovaj rad je jedini koji izlazi iz općeg shvaćanja političkog kao vezanog za liberalne institucije i prakse i ulazi u prijepore koji se tiču same konstitucije političkih zajednica u suvremenom dobu. Time ovaj rad zborniku osigurava bar jedan djelić uvida u promjene političkog iz perspektive makropovijesnih idejnih kretanja. Zbog toga, usprkos slaboj povezanosti s naslovom zbornika, zaslužuje mjesto u njemu.

Obrazovanje kao jedan od "frontova" kulturnog rata adresira rad Nikole Bakete i Koste Bovana *"Ja ne želim da moje dijete..." – Građanski odgoj i obrazovanje kao prilika za kulturni rat*. Autori na temelju kvalitativne analize prikazuju ideje i ideološki sadržaj istupa protivnika uvođenja Građanskog odgoja i obrazovanja u Hrvatskoj te propituju odgovaraju li oni diskursu kulturnog rata (204). Argumenti koje protivnici uvođenja takvih sadržaja koriste, autori grupiraju u četiri grupe: obitelj kao temelj društva i obrazovanja, obrazovanje u nacionalnom kontekstu, "kon-

kretne" vještine u obrazovanju te rezidualna kategorija ostalo (207-213). Zaključuju kako sadržaji i retorika koju protivnici koriste odgovaraju poziciji u kulturnom ratu kako ga definiraju autori (214).

Drugi tekst koji se donekle dotiče promjena u medijskom okruženju jest onaj Mateja Mikašinića-Komše naslova *Magle mimova: digitalna politička polarizacija zajednice od 'drugog', bez drugog* u kojem autor definirajući mimove kao svojevrsne Laclauove lebdeće označitelje proučava kako oni oblikuju način stvaranja digitalne zajednice te formiraju odnos unutarnje i vanjske tj. suprotstavljene grupe (224-225). Autor tako poduzima kvalitativnu analizu mimova s nekoliko stranica desnog predznaka (uglavnom vezanih za Miroslava Škoru) te uviđa kako su mimovi "često su bili obilježeni izjavama, idejama i porukama neprikladnima za demokratske vrijednosti te radikalizmom" (231) te kako su bili uniformni tj. posjedovali idejno koherentan sadržaj iz čega se zaključuje da i oni funkcioniraju kao digitalne komore jeke (231). Vanjska se skupina posljedično, prema autoru, transformira u "mističnog 'drugog', maglovito definiranog entiteta koji u kolektivnim mislima zajednice predstavlja simbolički izvor svih njenih problema te ključnu prepreku u realizaciji njenih političkih ciljeva" (236). Rad, unatoč slabijoj teorijskoj utemeljenosti i relativnoj intuitivnosti mehanizama polarizacije koje izlaže ipak predstavlja prvi konkretan pothvat istraživanja jednog digitalnog "alata" u kontekstu fenomena polarizacije. Čini se da autor u ovom slučaju internalizira priču o dijaboličnom i opasnom aspektu komedije kao u priči o izgubljenom drugom dijelu Aristotelove *Poetike* poznatoj iz romana Umberta Eca prema kojoj smijeh predstavlja potencijalnu političku opasnost, što i nije tako nova ideja.

Posljednje poglavlje autorice Jelene Krpan *Tko se boji psihoanalize? Politička polarizacija kao uzrok marginalizacije psihoanalize* daje uvid u odnos psihologije i psihoanalize kroz prizmu političke polarizacije (246). Prikazujući polarizaciju između ovih dviju disciplina, autorica argumentira kako se ona pokazuje kao politička "jer u konačnici ograničuje prostor definiranja ljudske subjektivnosti" (247). Osim toga, takva polarizacija pokazuje sličan mehanizam kao i ona politička: pripadnici jedne grupe zatvaraju se u interakcije s istomišljenicima te se pojavljuje "pretjerano samopouzdanje" (253). Autorica, čini se, staje u obranu psihoanalize, ali je ne glorificira pa tako za polarizirano stanje krivi i psihoanalizu i psihologiju – iako potonju više. Na kraju rada dodaje normativnu pomirbenu poruku kako bi obje discipline trebale "prihvatiti tenziju između tradicije i inovacije ... te je učiniti mjestom produktivne suradnje tih dvaju disciplina" (257).

Čitajući ovaj zbornik čini mi se kako se otvaraju dva područja refleksije. Njih valja obrazložiti u dva koraka: prvom koji zahtijeva mišljenje unutar trenutnog diskursa društvenih znanosti i ocjenjuje zbornik pravilima i zahtjevima srednjestrujaške znanstvene zajednice te drugim koji nastoji iskoračiti iz tog područja i uvidjeti kakav je to diskurs zauzeo ovaj zbornik na, epistemološki gledano, višoj idejnoj razini.

U prvom koraku valja odgovoriti na pitanje daje li ovaj zbornik uvide glede fenomena političke polarizacije i kulturnog rata koji ga čine vrijednim pažnje. S obzirom na to da je on prvo djelo koje cjelovito adresira te fenomene u hrvatskome kontekstu, za njime bi trebali posegnuti mnogi s interesom za izložene istraživačke teme. On daje temeljne uvide u mehanizme koji stoje iza fenomena polarizacije, razjašnjava teorijske prijevode definiranja samog pojma, kao i pojma kulturnog rata. Nude se i normativne ocjene fenomena polarizacije kao i njezini mogući uzroci (iako oni nisu detaljno razrađeni, osim u poglavljima posvećenima medijima). Empirijske studije izložene u ovom zborniku mogu pak poslužiti kao temelj za buduća

istraživanja fenomena polarizacije. Dakle, kao prednosti ovog zbornika mogu se istaknuti interdisciplinarni i eklektičan pristup jednom fenomenu čije je istraživanje u Hrvatskoj još u začecima. Autori i urednik su na taj način očito htjeli samo "odškrinuti što veći broj vrata" (8) koja vode daljnjem istraživanju ovog fenomena.

Može se reći da su prednosti ovog zbornika ujedno i njegove slabosti čega je svjestan i sam urednik (8). Interdisciplinarni te metodološki i epistemološki pluralističan način obrađivanja ove teme dovodi do toga da se jedan složen fenomen prikazuje preko "nišnih" područja interesa autora tekstova, a što se manifestira u nedovoljno determiniranom predmetu istraživanja u cjelini zbornika. Zbog različitog jezika i područja kroz koja ovaj zbornik želi provesti čitatelje dobiva se dojam da je mozaik spomenut na početku ovog prikaza teško uhvatljiv u cjelini. Cjelina mozaika tako nam stalno izmiče. Stoga čitanje ovog zbornika u cjelini može biti zamorno pa se prikladnijim čini uzimati njegove nalaze selektivno, sukladno interesu čitatelja za problematiku pojedinih poglavlja. On stoga prvenstveno služi kao plodan temelj za buduća istraživanja.

U drugome koraku možemo pokušati uočiti općenita obilježja diskursa i vrijednosti koje ovaj zbornik pokazuje. U tom smislu otkrivaju se dva momenta. Unatoč tankoj zajedničkoj teorijskoj i metodološkoj niti koja poglavlja drži na okupu, zbornik ipak ima obilježja koja ga čine cjelinom. Pojam polarizacije se u gotovo cijelom zborniku prikazuje kao prijetnja ili opasnost liberalno-demokratskim porecima. Time se dobiva dojam da se kroz ovaj zbornik društvena znanost, identificiranjem zadatka kako eliminirati prijetnje poretku (odnosno smanjiti polarizaciju), re-legitimira. Drugim riječima, čini se da je znanstvena reprodukcija na idejnoj razini povezana s reprodukcijom poretka. Drugi moment koji proizlazi iz prvog, očituje se u zaključku da je i u slučaju ovog zbornika društvena znanost, parafrazirajući Fukuyamu, zaglavljena u kraju povijesti (usp. Kursar, 2022: 205). Ona tako ne nudi novi poredak, već popravak starog. Liberalni poreci prema tom pogledu ne nose sa sobom inherentne društvene kontradikcije, već se u njima javljaju nepravilnosti poput fenomena opisanih u ovom zborniku koje treba otkloniti kako bi se poredak nastavio reproducirati. U tom kontekstu i društvene znanosti postavljaju se defenzivno prema novim fenomenima i svrstavaju se na stranu poretka tražeći političko u za poredak svojstvenim kategorijama, identificirajući tako nove "opasne fenomene".

Ovakva primjedba ne znači da bi se takvog pristupa u društvenim znanostima trebalo odreći ili da on nije legitiman, već da bi njegovo osvješćivanje zasigurno donijelo otriježnjenje.

Literatura

Kursar, T. (2022). Shvaćanja demokracije u Političkoj misli: konsenzus kao poveznica samoupravne i inačica liberalne demokracije. *Politička misao*, 59(3), 203-235. <https://doi.org/10.20901/pm.59.3.07>

POSTMARKSISTIČKO STANJE: KNJIŽEVNOST, POLITIKA I TEORIJA

Zvonimir Glavaš, Durieux, Zagreb, 2023., 287 str.

Vedran Jerbić <https://orcid.org/0000-0002-7253-6387>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: vedran.jerbic@fpz.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 20. 11. 2023.
Prihvaćeno: 21. 11. 2023.

Knjiga *Postmarksističko stanje: književnost, politika i teorija* Zvonimira Glavaša donosi pregled i kritičku raspravu o određenju i granicama postmarksizma. Polazišna je teza da se nedostatak teorijske i konceptualne kohezije unutar postmarksističkog horizonta može prevladati upućivanjem na književnoteorijsku matricu koju se, smatra Glavaš, u različitim oblicima i stupnju intenziteta nalazi u opusima autora koje on smatra postmarksistima. Drugim riječima, teškoća da se postmarksizam jasnije razluči od srodnih škola mišljenja koje se sličnim kritičkim vokabularom obračunavaju s naslijeđem marksizma, poput postmodernizma i (post)strukturalizma, razrješava se tako da se kao razlikovna odrednica izdvoji upravo pitanje o "povezanosti književnog i političkog", odnosno "stavljanje problematike književnosti i književnog teorijskog u središte pozornosti" (str. 19). Time će se, drži Glavaš, doći do "sustavnijeg opisa polja", izvesti "revizija popisa karakterističnih predstavnika korpusa", potvrditi "smislenost i heuristička korisnost koncepta postmarksizma", te u konačnici urušiti "granice između književno- i političko teorijske domene". Sve to bi trebalo biti izvedeno pod pokroviteljstvom konceptualnog stapanja "literalnosti politike i političnosti književnosti" (19-20).

Knjiga je podijeljena u tri dijela: kritički pregled literature, elaboracija središnje teze i dekonstrukcija opreke marksizam-postmarksizam. U prvom dijelu iznosi se kritika dosadašnjih monografija i preglednih studija o postmarksizmu kojima Glavaš zamjera da se nedovoljno oslanjaju na utjecaje iz polja književne teorije. Primjere, studijama Stuarta Sima *Post-Marxism: A Reader* i *Post-Marxism: An Intellectual History*, zamjera nespominjanje Jacquesa Rancièrea kojeg se, za razliku od Laclaua, lakše može isturiti kao predstavnika književnoteorijski mutiranog postmarksizma, a čije bi stapanje "estetskog i političkog" usmjerilo analizu prema poopćavanju literalnosti u domeni politike (34-35). I u ostalim pregledima/monografijama spomenutim u ovom dijelu, a nećemo ih sve nabrajati, uglavnom se polemizira o izboru autorskih imena uključenih ili isključenih iz postmarksističkog horizonta i o količini prostora posvećenog književnoteorijskim poveznicama. Tek ponegdje Glavaš smatra shodnim "pohvaliti" one studije koje su se sjetile Rancièrea (poput Therbornove *From Marxism to Post-Marxism*, gdje se Rancièrea pojavljuje u nekoj fusnoti) ili one koje su obznanile dug političke teorije Laclaua i Mouffe prema "suvremenoj književnoj teoriji i njezinom shvaćanju teksta" (Bowmanova studija *Post-Marxism versus Cultural Studies*) (45). Također, u ovom se uvodnom dijelu knjige već naznačuje problem preciznijeg određenja prefiksa *post*, kao i razlike između inačica *post*-

marksizma i postmarksizma, a što je rasprava poznata još iz ranijih radova Laclaua i Mouffe. Kasnije će se te rasprave zaoštriti u trećem dijelu knjige.

Nezadovoljan tim pregledima Glavaš si daje zadatak još jednom proći kroz "sito i rešeto" postmarksističkog kataloga autorskih imena, uglavljajući još kompliciranije tehnike "prosjavanja" kako bi se vidjelo tko će završiti na kojoj strani. Tome je posvećen drugi dio knjige koji se bavi analizom opusa onih autora koje smatra okosnicom postmarksizma: Laclaua, Rancièrea, Derride, Deleuzea, Foucaulta i Machereya. Radi se o ekspoziciji i ekspanziji *književnoteorijskog* u dijelima tih autora tako da se ono prikaže ne kao sporedna, nego jednako važna, ako ne i nadređena, determinantna njihovih političko-teorijskih ili filozofskih preokupacija, te da se poveže s antiesencijalizmom političkoga i ambivalentnošću spram Marxovog naslijeđa. Kod nekih autora je to povezivanje lakše iznijeti, na primjer kod Rancièrea (zato mu Glavaš i daje ulogu protagonista), kod nekih nešto teže, poput Foucaulta, a kod nekih se ta teza pokazuje neadekvatnom, posebno u slučaju Ernesta Laclaua. Naime, kako bi svoju tezu postavio na što čvršće temelje, a s obzirom na to da Laclaua kao referentnu točku postmarksizma ne može izbjeći, Glavaš je primoran njegov doprinos čitati unatrag, predstavljajući njegovu zadnju zbirku tekstova *The Rhetorical Foundations of Society* kao mjesto s kojeg se čitav opus paralaktički pojavljuje u književnoteorijskoj fantazmagoriji. Iako u spomenutom Laclauovom djelu odista postoji najveći broj referenci i pojmovnog posuđivanja iz književne teorije, zapravo se radi o dva teksta *Articulation and the Limits of Metaphor* i *The Politics of Rhetoric*¹ na temelju kojih Glavaš ustvrđuje da Laclau smješta književnost i literalnost "nedvosmisleno u središte političke teorije, podrivajući mogućnost da se uspostavi diskretna granica između tih dviju domena" (76) te preispisuje "cijelu svoju teoriju iz perspektive retoričkog/tropološkog" (68).²

Nekoliko je stvari koje bih prigovorio takvom čitanju Laclaua. Koliko god zanimljiv, Glavašev postupak u konačnici daje jednog krnjeg Laclaua, očišćenog od onoga što tvori jezgru njegova postmarksizma – a to je Gramscijev utjecaj. Prelazeći olako preko Gramscija (štoviše, potpuno ga ignorirajući³), Glavaš olako prelazi i preko teorije hegemonije: ona je problematizirana oskudno, gurnuta u stranu u silnoj želji da se Laclaua čita kroz njegovu kasnu "retoričku" fazu, zanemarujući time da se kroz konceptualnu genuzu hegemonije kristaliziraju ključna mjesta postmarksističkog projekta (ako bi igdje trebalo tražiti "koheziju", onda je to ovdje). Slično je i s pojmom ideologije (i postupkom kritike ideologije), još oskudnije tretiranim negoli hegemonija, iako predstavlja konceptualno bojište na kojem su se odigrale neke od najžešćih teorijskih bitki između marksističkog i postmarksističkog tabora. Primjerice, upravo je tekst iz spomenute knjige *The Rhetorical Foundations of Society, The Death and Resurrection of the Theory of Ideology* (zajedno s uvidima iz knjige *New Reflections on the Revolution of Our Time*) sjajan primjer rasprave o razlikama između marksističkog i postmarksističkog pristupa ideologiji: napuštanje ideologije

¹ Također, na samom kraju teksta *Antagonism, Subjectivity and Politics* u spomenutoj knjizi, Laclau iznosi ideju o retoričkom kao onome što ima "ontološku vrijednost".

² Sličnu tvrdnju ponavlja kod Foucaulta kad kaže da "upravo Foucaultovi radovi o književnosti, naime, intenzivnije nego ijedan drugi segment njegova opusa u fokus dovode problematiku ispitivanja granica znanja diskursa i moći, kao i opetovanog prelaska tih granica, čineći tako svojevrsno (posve komplementarno) naličje njegovoj uvriježenoj percepciji" (172). "Intenzivnije nego ijedan drugi segment njegova opusa" ili samo komplementaran, kako je to Glavaš kasnije preformulirao (177), ostaje nejasno.

³ U literaturi nema niti jedne reference na Gramscija.

kao lažne svijesti i njene klasno-ekonomske determinacije, a prema hegemonijski kontingentnom procesu putem kojeg se inaugurira iluzija fiksiranosti i konačnosti diskurzivnog prostora, to jest onemogućuje prepoznavanje neadekvatnosti svakog značenjskog totaliteta.

Nadalje, kad Glavaš piše da Laclau i Mouffe "obilato posežu za konceptualnim aparatom karakterističnim za književnu teoriju" te potom spominje metaforu i metonimiju (63-64), on šutke prelazi preko očiglednog metodološkog problema: da li njihovo posuđivanje pojmova metafore i metonimije od Lacana predstavlja književnoteorijski ili psihoanalitički utjecaj, ili oboje, ili nijedno, nego utjecaj (post)strukturalizma ili lingvistike? Kojim analitičkim finesama to uopće razdvojiti? Na to se veže i sljedeći problem: Glavaš nigdje ne upućuje na opće karakteristike ili granice *književnoteorijskog*, barem ne na način da bi bilo jasno (nekome izvan discipline književne teorije) što to znači u slučaju takvoga tumačenja autora poput Laclaua. To je očito nešto što bi se trebalo razumjeti samo od sebe. Također, s obzirom na to da se u drugom dijelu knjige bavi autorima postmoderne provenijencije, ustrajanje na transparentnoj etiologiji konceptualne razmjene s poljem književne teorije čini mi se kao metodološka stupica – u koju autor izgleda upada. Ako postmoderno stanje karakterizira opće rastakanje disciplinarnih granica i fluidnost pojedinih specijalizacija bez imalo skrupula prema metodološkim rigoroznostima koje bi te granice učinile vidljivijima, postaje nezahvalno postaviti pitanje dolazi li Jakobsonov ili Saussureov utjecaj na Laclaua iz lingvistike/psihoanalize ili preko književne teorije? Zanimljivije bi umjesto toga bilo vidjeti analizu različitih inačica antiesencijalizama ili diferencijaciju postmarksističkog obračuna s marksizmom naspram onog postmodernog ili (post)strukturalističkog (ako se to uopće može razdvojiti) – toga međutim dobivamo samo u tragovima.

U trećem dijelu knjige, po mojem sudu i najzanimljivijem, autor u dekonstrukcionističkoj maniri kreće potkopavati temelje svojeg projekta. Iako već na kraju drugog dijela knjige ističe da postoji problem s "povlačenjem čvrste granice između marksizma i postmarksizma" te obznanjuje fluidnost i nekonzistentnost prefiksa *post* (195), on se sada kronološki vraća natrag prema ruskom formalizmu, Bahtinu/Vološinovu, Blochu i Batailleu, želeći pokazati da je "desetljećima prije točaka koje se uzimaju prijelomnima za oblikovanje postmarksističke teorije" već postojala raširena ambivalentnost spram klasičnog marksizma (196). Iako to treba dokazivati samo nekome tko marksizam i dalje promatra kao monolitni zatvoreni sustav, Glavaš ovdje daje nekoliko zanimljivih opservacija koje, smatram, čine ovaj dio dodanom vrijednošću njegove knjige. Upečatljivo je to ilustrirano Bahtinovom/Vološinovom studijom *Marksizam i filozofija jezika* koja anticipira "lingvistički obrat" unutar marksizma i postavlja teme kojima će se kasnije vraćati i postmodernisti i poststrukturalisti – klasna/kontekstualna uvjetovanost procesa označavanja, polisemičnost ideološkog znaka, stapanje ideološkog i značenjskog, konfliktna dimenzija jezika, itd. Međutim, sličnu anticipaciju na neki način daje i Gramsci, kojeg Glavaš temeljito izbjegava, kada govori o formaciji hegemonijskog jedinstva usko povezanog s pitanjima lingvističke unifikacije, reforme obrazovanja, kodifikacije gramatike i standardizacije nacionalnog jezika, aktivnošću spoznaje i kulturne proizvodnje. I kod Gramscija i kod Vološinova/Bahtina dolaze u prvi plan lingvističko/diskurzivni elementi koji predstavljaju vrlo jasnu točku otklona od klasičnog marksizma, gdje pitanja semantike moći, autonomije simboličkog posredovanja i diskurzivnosti društvenog prostora s vremenom inficiraju marksističku paradigmu, da bi u konačnici širom otvorili prostor za njenu dekonstrukciju s različitih strana postmodernističkog/poststrukturalističkog projekta.

Rezultati su na kraju prezentirani s oprezom. U zaključku Glavaš navodi da je iscrtao "konzistentnu provodnu nit prepoznatljivih obilježja" te "uspio u namjeri da bude sustavniji od većine ponuđenih u prethodnim sličnim studijama" (261), tvrdeći da je "postmarksistička odrednica doista produkt jednog vremena u kojem se marksistička pretenzija na zahvaćanje totaliteta pokazala iluzornom" (258). Unatoč tome, svoju studiju ne završava odgovorima nego umnažajući pitanja: koliko je postmarksistički nazivnik i dalje koristan u teorijskim raspravama i koliko čvrsta granica između postmarksizma i marksizma ima smisla (258)? Gdje odrediti granice postmarksizma kada ga se sagleda u nekronološkoj perspektivi općenitije ambivalentnosti spram Marxovog naslijeđa (kakvu je dao u trećem dijelu knjige)? Malo dalje ipak ističe da mu nije cilj urušiti navedenu opreku, odnosno da ne bi bilo korisno reći da su svi postmarksisti ipak marksisti (268), ali isto tako naglašava da je nemoguće ponuditi definitivni odgovor na pitanje što je to postmarksizam (269-270). Pomalo neobičan zaključak nakon gotovo tristo stranica potrage za kohezijom, sustavnošću, konzistencijom i najave da će se potvrditi "smislenost i heuristička korisnost [tog] koncepta".

Na koncu, isplati li se čitati ovu knjigu, hoće li nam ona dati neki novi ili dublji uvid u postmarksističko stanje? Da, ali... Da, jer knjiga nudi drugačiji pogled na polje postmarksizma i u tome je originalnija od drugih sličnih studija koje uglavnom recikliraju iste rezultate i vrte se oko istog korpusa autora i pojmova. Ali, da bi postigao tu "originalnost", odnosno da bi opravdao svoju tezu o književnoteorijskom kao temelju unutarnje kohezije, Glavaš je primoran na selektivnost pri izboru autora i pojmovnih odrednica kojima će se baviti, na neki način paradoksalno kidajući i ono malo teorijske koherencije koje je do tada postmarksistički nazivnik imao. Time zanemaruje ili posvećuje premalo prostora nekim konstitutivnim dijelovima postmarksističkog projekta: teoriji hegemonije, kritici ideologije, Gramscijevo naslijeđu te jasnijem određenju utjecaja strukturalne lingvistike i lakanovske psihoanalize. Upravo ga ta selektivnost na kraju primorava na neizbježan zaključak kako nema odgovore na pitanja koja je postavio u uvodnom dijelu: označitelj postmarksizam još se više udaljio od svojeg označenog.

ODGOVOR JERBIĆU

Zvonimir Glavaš <https://orcid.org/0000-0003-2648-3656>

Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: zvglavas@ffzg.hr

Nasljeđe se nikad ne okuplja, ono nikad nije jedno sa samim sobom. Njegovo se pretpostavljeno jedinstvo, ako postoji, može sastojati samo u naredbi da se reafirmira odabirom.

J. Derrida, *Sablasti Marxa*

Kada mi je uredništvo ponudilo da odgovorim na recenziju Vedrana Jerbića, mislio sam tu mogućnost otkloniti. Činilo mi se da bi se takva intervencija mogla doživjeti kao nastojanje da se kritičko čitanje (su)stručnjaka amortizira ili mu se čak potkopa legitimnost. Ništa od toga nije mi namjera. Kritike kolege Jerbića doživio sam dobronamjernima, s nekima od njih čak bih se i složio, a i one s kojima se nimalo ne slažem, valjane su u žanru kritičkog čitanja kakvo je ponudio. Dapače, zahvalan sam na recepciji koja je otklon od frekventnih krajnosti posve nekritičkih panegirika ili pretjerano revnih "razvaljivanja". Ono što me navelo da se predomislim jest uvjerenje kako su razilaženja ovdje većinom produkt manjih razlika u disciplinarnim i intelektualnotradicijskim pozadinama koje ipak rezultiraju različitim očištima i očekivanjima, pa bi elaboracija neslaganja mogla biti dijaloški produktivna.

"Postoji više od jednog, mora postojati više od jednog" odlučna je tvrdnja koja prožima Derridine *Sablasti Marxa*, čiji su naslov, problematika, ali i generalni pristup uvelike odredili moju studiju. Derridino inzistiranje na pluralu u konkretnom se slučaju tiče Marxa, ali može se primijeniti i na druge prominentne figure moga teksta, uključujući i Laclaua. A upravo je neslaganje oko tretmana njegova opusa u korijenu većine kritika iz Jerbićeva prikaza.

Iako priznaje zanimljivost mom čitanju, Jerbić ističe kako je ono neadekvatno i rezultira "krnjim Laclauom", "očišćenim od onoga što tvori jezgru njegova postmarskizma", odnosno "književnoteorijskom fantazmagorijom". Takvo je pak jer kao bitnu odrednicu u Laclauovu opusu predstavlja rubni fenomen iz dvaju kasnijih eseja, čije neopravdano stavljanje u središte generira spornu paralaksu. Iako slični postupci – prevrednovanja ili alternativna čitanja pojedinih opusa oslonjena na njihov kvantitativno manji udio – zapravo i nisu rijetkost ni tabu, sklon sam složiti se s Jerbićem kako prema njima treba zadržati dozu dodatne sumnjičavosti. Ono u što nisam siguran jest radi li se u mom slučaju doista o tako radikalnom primjeru.

Naime, istina je da su za moje čitanje ta dva eseja disproporcionalno važna, no njihov revalorizirajući učinak nisam prvi sugerirao ja, već Laclau. Nadalje, ne radi se ni o izoliranim atomima njegova opusa, već točkama višedesetljetnog kontinuiteta koji sam nastojao prikazati. Premda iz drugih istraživačkih rakursa ne djeluje jednako prominentno, nije riječ o činjenici koju bi trebalo olako minorizirati, među ostalim i jer na nju upućuje sam autor. Također, pošteno govoreći, nije moja studija ona koja doista prva u središte njegove političke teorije stavlja "literarnost". Stanovi-

tu konceptualizaciju diskurzivnog tamo su prije mene, dapače i prije "prekretničkih" radova, zamjećivali i drugi, samo je nisu tako nazvali. Pojam literarnosti u vlastitu je analizu uveo Laclau, ja sam ga tek povezao s analognim fenomenima i terminima kod drugih autora. S tim povezivanjem pak – kao provodnom niti studije – Jerbić ne polemizira šire od navodno prekomjerne literarizacije Laclaua, pa ga valjda ne smatra potpunim promašajem. No ako je tako, podcrtavam pitanje implikacija koje analogije sugeriraju, neovisno o nazivu koji im pridajemo.

Nazivlje ipak nije neproblematična stvar, pa je tako dio Jerbićeva nezadovoljstva vezan i za teze o književnoteorijskoj provenijenciji pojedinih koncepata. S tim u svezi točna je tvrdnja kako sam se propustio upustiti u njihovu iscrpnu genealošku analizu, no ne vidim kako bi takva analiza išta promijenila. Nedvojbeno je da su termini izvorno retorički i da prelaze disciplinarnu granicu, a u "obnovljenom" i "poopćenom" izdanju kakvo je u opticaju u suvremenoj teoriji, možemo ih pratiti najmanje od ruskih formalista (tako sugerira i Laclau), ako ne i prije. Iako je to izdanje otpočetak došlo s prelaskom disciplinarnih granica (Jakobson!), nije toliko problematično ocrtavanje početne domene, koliko njezino imenovanje. "Književnoteorijsko" je možda neprecizan termin (kao, uostalom, i političkoteorijsko), no naprosto je tu u nedostatku preciznijeg. Iako je terminološkom odabiru doprinijela moja profesionalna pozadina, ne treba u tome gledati nekakav književnoteorijski ekspanzionizam. Činjenica u prilog tom terminu eventualno je značaj koji je književna teorija imala u artikulaciji i popularizaciji analiziranih intelektualnih strujanja (o tome ima ponešto u knjizi), no nazivi domena daleko su manje važni od analogija između transgresivnih kretanja koja se iz poglavlja u poglavlje naglašavaju. Neke Jerbićeve kritike na blisku tematiku znaju se činiti i proturječnima, u smislu da mi čas zamjeraju da se zalažem za urušavanje disciplinarnih granica, a čas da ih esencijalistički podižem. No kako se postavljam spram takvih i sličnih granica, pojasnio sam na početku studije (str. 25) referirajući se na pojedine Derridine teze, ističući ga pritom kao ključan teorijski utjecaj na oblikovanje vlastitog pristupa.

S tim u svezi, dok me opominje da sam zaboravio na nedvojbeno golem značaj Lacana, čini mi se da Jerbić potiskuje jednako velik dug koji Laclau po vlastitom priznanju ima prema Derridi, a onda i cijeloj mreži teorijskih utjecaja za koju njegovo ime ovdje može poslužiti kao metonimija, zbog čega mu se neki naglasci i poveznice čine manje logičnima.

Bliskost toj pozadini priječi me i da bilo koju točku u ovakvim tkanjima smatram središnjim i neizostavnim elementom, za razliku od Jerbića koji takvu ulogu genealoški pridaje Gramsciju, kritizirajući njegov izostanak kao ozbiljan podbačaj. No premda nisam neupoznat s Gramscijevim značajem i svjestan sam vrijednosti koju bi njegovo uključivanje donijelo, ne čini mi se da se radi o kamenu temelju bez kojeg sve propada. Odnosno, ne čini mi se da je pitanje "zašto nema Gramscija?", iako opravdano, opravdanije od istovjetnih pitanja koja bi se mogla postaviti u odnosu na Luxemburg, Benjamina, Adorna, Lyotarda, Kristevu, Williamsa, Halla, refleksiju o institucionalnom kontekstu, marksističke reakcije na zastupljene teoretičare, veći stupanj rodne osviještenosti studije itd. Sve su to pitanja na mjestu koja su s raznih adresa stizala kao sugestije za osnaživanje pojedinih segmenata knjige. No selektivnost je nažalost neizbježan princip. Parafrazirajući Fisha: ne postoje neselektivne i selektivne studije, postoje samo one svjesne ili nesvjesne vlastite selektivnosti. Birajući, učinio sam i neke vrlo netipične izbore; drago mi je što je dio njih Jerbić i pohvalio, premda druge smatra disruptivnim elementom.

U svakom slučaju, ne čini mi se da bi uvrštavanje Gramscija u odabrani okvir bitno promijenilo studiju, a isto vrijedi i za ostale autore. Zanimali su me odnosi više od pojedinih točaka. A ako su neki autori i dobili ulogu "središnjih", to je središte katahretičke naravi, baš poput referentnog mita u Lévi-Straussovom istraživanju čije Derridino čitanje Laclau izdvaja kao formativno. Jerbić, čini mi se, pojam postmarksizma i Laclauovu poziciju u tom kontekstu shvaća mnogo kruće nego ja, i to je ishodište nezadovoljstva mojim čitanjima. Vidljivo je to i po činjenici da se golem dio Jerbićeve kritike ograničava na manje od desetine moje studije, dok ostatak tretira usput ili posve zaobilazi. Selektivnost je, dakako, i tu nužna, no za Jerbića sve stoji ili pada s Laclauom, dapače jednom njegovom inačicom (u kojoj je Gramsci presudan, a ono literarno periferno). Za mene je Laclau dio slagalice (premda se cijela rasprava vrti oko njega, vrijedi podsjetiti – studija nije o njemu), a upravo je ostatak slagalice onaj koji u povratnoj sprezi dijelova određuje perspektivu kondenziranu hijazmom literarnosti politike i političnosti književnosti.

Utoliko ne bježim od Jerbićeve teze da je moj Laclau "krnj", sve dok krnjost ne podrazumijeva falsificiranost, a recipročno smatram da je na određen način krnja i svaka Laclauova slika koja ispušta elemente koje sam naglasio. To ne znači da smatram kako bi ih svaka studija morala uključiti u razmatranje, no smatram da se tekst koji sam odlučio o Laclauu napisati i onaj koji je Jerbić poželio pročitati mogu razlikovati bez da to diskreditira jedan od njih, uz uvjet zadovoljenja dolične razine metodološke strogosti i strukturne koherentnosti.

Naposljetku, razumijem i Jerbićevo razočaranje "neobičnim" zaključkom koji nakon 300 stranica potrage umjesto konačnog odgovora generira nova pitanja. No teorijska polazišta uz koja pristajem priječila su me da studiju završim drukčije i tjerala su me na ono što je prepoznao kao autokritičku gestu. Alternativa koja mi se nudila – ostavimo li po strani bitno drukčija polazišta – bila je pomesti probleme koji su se putem otvorili pod tepih praveći se da sam ih riješio, u prešutnom paktu s onim čitateljima koji bi pristali žrtvovati suvišak heurističke dosljednosti u korist jednoznačnog odgovora. No bojim se da bih time iznevjerio proklamirane ciljeve svoje studije mnogo više nego potencijalnim propustima u genealoškim rekonstrukcijama ili odabiru reprezentativnih predstavnika.

DEMOKRŠĆANSTVO: IZVORI, POSTIGNUĆA I PERSPEKTIVE

Jerko Valković i Jakov Žižić (ur.),

Glas Koncila i Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb, 2022., 239 str.

Damjan Stanić <https://orcid.org/0000-0002-2017-0707>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: damjan.stanic@studenti.fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 19. 1. 2023.
Prihvaćeno: 7. 2. 2023.

Povodom stotridesete obljetnice objavljivanja enciklike *Rerum novarum*, na Hrvatskom katoličkom sveučilištu je u listopadu 2021. godine organiziran skup *Demokršćanstvo: izvori, postignuća i perspektive*. Na tom je simpoziju izloženo četrnaest radova koje povezuje demokršćanstvo kao zajednički nazivnik. Kako bi se šira javnost imala prilike upoznati sa sadržajem izrečenoga na skupu, Jerko Valković, profesor na Hrvatskom katoličkom sveučilištu u Zagrebu, i Jakov Žižić, poslijedoktorand na istoj instituciji, odlučili su urediti zbornik radova u kojem zainteresirana javnost ima priliku pročitati jedanaest od četrnaest znanstvenih i stručnih radova sa simpozija, uz dva dodatna rada neizložena na skupu, ali relevantna za tematiku zbornika (str. 7).

Što bi uopće bilo demokršćanstvo? Najjednostavnije rečeno, demokršćanstvo je jedna od središnjih političkih ideologija 20. i 21. stoljeća. Političke ideologije su, kako u uvodnom poglavlju *Demokršćanstvo: središnji politički koncepti* ističe Jakov Žižić, referirajući se na poznatu Freedenovu definiciju, sustavi "političke misli kojim pojedinci i skupine oblikuju razumijevanje svijeta politike" (str. 12), a demokršćanstvo, kao jednu od ključnih političkih ideologija današnjice, karakterizira, barem prema teoriji Carla Invernizzija Accettija, profesora političke znanosti na City College of New York (CUNY), šest temeljnih koncepata: 1. antimaterijalistička filozofija povijesti; 2. personalizam; 3. popularizam;¹ 4. supsidijarnost; 5. socijalni kapitalizam; 6. kršćansko nadahnuće (str. 12).

Demokršćanstvo je zasnovano na socijalnom nauku Crkve proizašlom iz enciklike *Rerum novarum* pape Lava XIII., napisane sada već davne 1891. godine u kojoj se papa po prvi puta sustavno pozabavio tzv. radničkim pitanjem (str. 23). Ipak, pogrešno bi bilo demokršćanstvo svoditi isključivo na socijalni nauk Crkve koji, uz *Rerum novarum*, među ostalim sačinjavaju i enciklike *Quadragesimo anno* Pija XI. i *Centesimus annus* Ivana Pavla II. Riječ je o dvama fenomenima koji međusobno koegzistiraju i koji se, nerijetko, potpuno podudaraju, ali koji simboliziraju dvije odvojene grane društveno-političke zbilje. Demokršćanstvo se kao politička ideologija manifestira u političkoj borbi za vlast. Njezini su glavni protagonisti po-

¹ Popularizam (tal. *popolarismo*) je koncept koji demokršćani s pozitivnim konotacijama suprotstavljaju populizmu, a označava demokršćansko razumijevanje naroda kao kolektiviteta usmjerenog prema kršćanskom općem dobru, tj. prema unaprjeđenju položaja najugroženijih u društvu, uz uvažavanje građanskih i političkih sloboda, ali i inzistiranje na socijalnoj funkciji privatnog vlasništva.

litičke stranke koje participiraju u izbornom procesu. Socijalni nauk Crkve je, pak, vezan uz učenja Crkve o pitanjima politike i ekonomije, no njegov je doseg daleko obuhvatniji od političke borbe za vlast jer je usmjeren na svakog katolika na kugli zemaljskoj neovisno o njegovoj nacionalnosti, dobi, spolu ili političkim afinitetima, odnosno na njegov socijalni i politički angažman u širem smislu te riječi. S druge strane, njegove su mogućnosti skromnije od onih demokršćanstva koje zastupaju demokršćanski politički akteri jer Crkva, barem nominalno, nije aktivni sudionik političkih procesa te joj je onemogućeno izravno kreiranje javnih politika. Kako bi njezin socijalni nauk bio sankcioniran u vidu konkretnih propisa i javnih politika koje donosi vlast pojedine države, Crkvi je stoga potrebna "pomoć" demokršćanskih političkih aktera, prešutno autoriziranih da nose njezin stijeg u procesu političkog odlučivanja i kreiranja politika. Demokršćanski je, pak, političkim snagama ključan socijalni nauk Crkve kao čudoredna i političko-ekonomska baza njihove demokršćanske političke ideologije i podloga za njihove programske osnove (str. 54-56).

Upravo su osnove socijalnog nauka Crkve ključne kako bi se razumjelo demokršćanstvo i političke i ekonomske pozicije iz kojih ono polazi. Uvod enciklike *Rerum novarum* na momente odaje dojam marksističkog pamfleta ili, u najmanju ruku, teksta inspiriranog Rousseauovom *Raspravom o podrijetlu i temeljima nejednakosti među ljudima*. Ipak, potpuno bi pogrešno bilo socijalni nauk Crkve poistovjećivati sa socijalističkim nazorom o svijetu politike i ekonomije. Dapače, Lav XIII. je u svojoj enciklici najoštrij upravo prema socijalistima, za koje smatra da nude krivi lijek za ozbiljan problem (Lav XIII., 1899: 2-7). (Re)interpretirajući teorije Tome Akvinskog i Samuela von Pufendorfa kojega izrijekom ne spominje, Lav XIII. u duhu, odnosno razumu, pronalazi ishodište privatnog vlasništva. On tezu da je "Bog cijelom ljudskom rodu dao zemlju da je uživa i koristi" (Lav XIII., 1899: 4) ne doživljava kao prepreku uspostavi privatnog vlasništva, već kao preduvjet raspodjele zemlje među pojedincima (Lav XIII., 1899: 3-4).

Crkveni je nauk Lava XIII. socijalno osviješten, ali ne i radikalan. Dapače, riječ je o nastojanju pronalaska srednjeg puta između galopirajućeg kapitalizma i osnaženog i borbenog socijalizma. Balansiranje između dvaju polova, istovremeno snažno podupiranje privatnog vlasništva i zalaganje za distributivnu pravednost, teška je zadaća (str. 84-85). Lavova je enciklika, stoga, u dijelu kršćanske javnosti doživljena kao nedovoljno kritički usmjerena prema klasi bogatih, usprkos velikom dijelu snažnih protubogataških poruka. Povodom četrdesete obljetnice objavljivanja *Rerum novarum*, papa Pio XI. objavio je encikliku *Quadragesimo anno* u kojoj se referirao na napisano u enciklici Lava XIII. dajući nov ritam socijalnom nauku Crkve. *Quadragesimo anno* je tonom daleko oštija prema bogatašima, ali i sustavno puno kritičnija prema razuzdanom kapitalizmu i zabludama "individualističke ekonomije" negoli je to bila *Rerum novarum* (Pio XI., 1931: 25-26). Kritički ton prema socijalistima ostaje snažno prisutan uz dvije bitne razlike u odnosu na Lava XIII. i njegovu encikliku jer Pio XI., prvo, razlikuje više tipova socijalizma od kojih komunizam smatra velikom prijetnjom, ali umjereni socijalizam oprezno ocjenjuje potencijalnim partnerom u nastojanjima dostizanja socijalne pravednosti. Drugo, prepoznaje da se socijalistički nauk "često veoma približava opravdanim zahtjevima kršćanskih preporoditelja društva" (Pio XI., 1931: 30-33). Mogli bismo, stoga, zaključiti da je socijalni nauk Crkve po svojim metodama pronalaska društveno-političkih rješenja bliskiji kapitalizmu, ali po pitanju krajnjih ishoda, s naglaskom na distributivnu pravdu, sličniji socijalizmu.

U jednom od uvodnih poglavlja zbornika, naslovljenom *Demokršćanstvo i država* (str. 21-44), Tihomir Cipek pokazuje da demokršćanstvo nije moguće odvojiti od države, ali i da je sam crkveni nauk o socijalnim pitanjima usidren u državnim mehanizmima izvršavanja važnih socijalnih zadaća (str. 22, 39). Crkva u novije doba prepoznaje važnost države u ostvarivanju distributivne pravednosti o čemu, svaka na svoj način, govore enciklike *Rerum novarum*, *Quadragesimo anno* te *Centesimus annus* (Ivan Pavao II., 1991) jer se ekonomski položaj ljudi ne smije prepustiti isključivo tzv. slobodnom tržišnom natjecanju² pa, sukladno tome, država ne smije biti, kao u liberalnim sanjarenjima, isključivo noćobdijskog karaktera (str. 23-24). Nakon što je čitateljstvu predstavio osnovne elemente suvremenih teorija države, Cipek postavlja fundamentalno pitanje: koja je osnova jedinstva u suvremenoj liberalno-demokratskoj državi, odnosno koje vrijednosti oblikuju političku zajednicu i "tjeraju" građane da budu lojalni državi (str. 27)? Kako bi odgovorio na to pitanje, Cipek se okreće raspravi između Jürgena Habermasa i Josepha Ratzingera koji je u vrijeme rasprave s Habermasom još bio kardinal.

Habermas i Ratzinger u raspravi o uspostavi etosa na kojem se zasniva osjećaj zajedništva među ljudima koji žive u državi pronalaze puno dodirnih točaka. Zajednički zaključuju da je državu moguće izgraditi samo zahvaljujući vrijednostima državljana, a te se vrijednosti ne mogu nametnuti odozgo, već moraju biti konstruirane u samom društvu (str. 27, 29). I dok Habermas naglašava važnost demokratskog procesa i izražava bojazan od radikalnog individualizma uznapredovalog u tržišnom sustavu unutar kojeg tržište postaje samo sebi svrha i na taj način razara zajednicu, Ratzinger iznosi sustavnu kritiku neoliberalnog poretka ističući da Crkva ne smije na sebe preuzeti političku borbu za uspostavom što pravednijeg društva, što je posao države, ali da mora probuditi duhovne snage, a ne ostati postrani (str. 27-28). Iz Ratzingerove se pozicije može vidjeti značajna razlika između socijalnog nauka Crkve i demokršćanstva pogonjenog njime. Nasuprot konzervativizmu, demokršćanstvo, nastavlja Cipek, nije protiv promjena, već za očuvanje onoga što smatraju trajnim vrijednostima. Država je za demokršćane ujedno i domovina, izvor etičkih veza među građanima i bez države ne postoji ni demokracija. Prema demokršćanima, ljudima je potrebno stvoriti materijalne pretpostavke slobode, a to se ne može bez djelovanja države (str. 30-34). No, zaključuje Cipek, demokršćanske se snage danas nalaze pred brojnim izazovima, od kojih vrijedi spomenuti, prvo, uzlet nove srednje klase "jedinštenih i neponovljivih pojedinaca" (str. 36) koji na ideologiju gledaju kao na dućan u kojem biraju samo ono što im odgovara; drugo, potpuno stapanje privatne i javne sfere manifestirano u često vulgarnim javnim istupima zahvaljujući tzv. umreženom društvu; i treće, gubitak osjećaja odgovornosti i povjerenja građana jednih prema drugima, ali i prema državi i njezinim institucijama. Uпитno je ima li demokršćanstvo današnjice odgovor na te izazove (str. 36-37, 40).

Stjepan Lacković u poglavlju *Demokršćanstvo i socijaldemokracija* (str. 45-64) pokušava pronaći dodirne točke između demokršćanstva i socijaldemokracije. Nakon uvodnog dijela u kojem opisuje izvornu, "staru", socijaldemokraciju, Lacković nudi čitateljima pregled okolnosti nastanka ideologije tzv. Trećeg puta koju teorij-

² U enciklici *Quadragesimo anno* Pio XI. utvrđuje da je "slobodna konkurencija uništila ... samu sebe" te da je "na mjesto slobodne trgovine stupila ... ekonomska prevlast" (1931: 29). Drugim riječima, slobodno tržišno natjecanje dovelo je svojom vlastitom logikom do stvaranja monopola. Uvid Pia XI. tjera nas da se upitamo je li monopol nužan ishod kapitalističkog sustava? Dakle, moglo bi se reći da ono što danas rade Amazon, Apple ili Facebook nije ograničavanje tržišnog natjecanja, kao što tvrdi Račić u svojem poglavlju zbornika (str. 91), već njegov nužan nusprodukt.

ski utemeljuje Anthony Giddens, a politički implementiraju Tony Blair u Velikoj Britaniji i Gerhard Schröder u Njemačkoj. Treći put je promijenio političke ciljeve socijaldemokracije, oslanjajući se na dvije pretpostavke. Prema prvoj, globalizacija i tehnološki napredak mijenjaju ekonomske i političke odnose pa je potrebna i modernizacija socijaldemokracije dok je, prema drugoj postavci, nužna meritokracija temeljena na obrazovanju (str. 49-51). Treći put je odustao od radništva usmjerivši se prema tzv. *catchallizmu* i preuzevši određene političke naglaske specifične za demokršćanstvo. To je dovelo do pomicanja socijaldemokracije s ljevice prema centru, ali i do pomicanja demokršćanstva s desnice prema centru u sklopu političkog odgovora na inicijalne uspjehe Trećeg puta. Došlo je do svojevrsne konvergencije političkih ciljeva i programa socijaldemokrata i demokršćana nakon što je "treći put zapravo pokopao socijaldemokraciju neoliberalnim i antisocijaldemokratskim poimanjem politike i društva" (str. 60) čime je, paradoksalno, radikalnoj desnici prepušten politički prostor zaštite radničke klase što stranke te provenijencije uspješno koriste u svojim predizbornim istupima (str. 61).

Jerko Valković u poglavlju *Demokracija i etika: neka aktualna pitanja* (str. 157-180) tvrdi da je demokracija uvijek povezana s antropološkim i kulturno-vrijednosnim kontekstom točno definiranog prostora u kojem se oblikuje te da ju, stoga, nije moguće izvoziti pa dovodi u pitanje projekt globalizacije demokracije (str. 167). Valković izražava nezadovoljstvo rastućim nepovjerenjem unutar današnjeg društva prema istini u čiju bespogovornu obranu staje, mada mu se, djelomično, obija o glavu Pilatovo pitanje upućeno Isusu koje i sam citira: "Što je istina?" (str. 162) Naime, u sporenju s etičkim relativistima on staje na branik moralne istine proizašle iz Crkvenog nauka, ali zanemaruje pritom da bi u društvu, umjesto relativizma, vrlo lako mogla prevladati i koncepcija moralne istine proizašla iz dogmatizma suštinski suprotstavljenog Crkvi jer istina ne može imati garancije ukoliko proizlazi iz našeg vjerovanja (str. 163-166). Domagoj Račić u poglavlju *Demokršćanski model političke ekonomije i socijalne države* daje ekonomsku analizu demokršćanske ideologije inzistirajući, čini se ipak pogrešno, na konzervativnim osnovama demokršćanstva stapajući tako dvije različite ideologije: demokršćanstvo i konzervativizam (str. 79-101). Anto Mikić, pak, u članku *Odnos Katoličke Crkve prema demokršćanstvu na primjeru Glasa Koncila* (str. 181-199) nastoji utvrditi je li *Glas Koncila* kao službeno glasilo Crkve u Hrvatskoj uvijek stajalo čvrsto na pozicijama demokršćanstva i je li odigralo ključnu ulogu u dolasku HDZ-a na vlast u 1990-im godinama. Mikić je iscrpno istražio cijeli niz brojeva *Glasa Koncila* od početka njegova izlazenja, no teško se oteti dojmu da su izlistani citati odabrani kako bi se prikazalo *Glas Koncila* kao nepristranog promatrača izbornih događanja bez "navijačkih" simpatija prema pojedinim strankama (str. 186-189).

Jedino poglavlje u zborniku pisano engleskim jezikom, *Christian Democratic Parties and Demographic Challenges in the EU*, autorskog dvojca Jurić/Kiešig (str. 127-155) nastoji izvesti komparativnu analizu njemačkog CDU-a i hrvatskog HDZ-a u pitanjima demografske politike. Premda poglavlje nudi zanimljive podatke i statističke komparacije, može se osjetiti blaga naklonost prema spomenutim strankama u kojih se ne pronalazi (pre)velika odgovornost za posrtanje demografske politike, posebice u Hrvatskoj (str. 140-143). Poglavlje Tomislava Karduma *Jure Petričević i demokršćanstvo* (str. 211-228) nastoji dokazati da je Jure Petričević, značajni publicist hrvatske emigracije nakon Drugoga svjetskog rata, nastupao s demokršćanskih pozicija, premda se nikada nije deklarirao kao demokršćanin (str. 224). I dok je Kardumove konstatacije o Petričevićevom demokršćanstvu teško pobiti,

ostaje upitan značaj takve teze uzevši u obzir ne pretjeranu važnost Petričevića i njegovog doprinosa društvenim znanostima (to se, dakako, ne odnosi na povjesničare hrvatske emigracije kojima će ovaj rad biti vrlo koristan). Članak Tomislava Sokola *Demokracizam i načelo supsidijarnosti u zdravstvenom pravu i politici Europske unije* (str. 103-126) nastoji, temeljem načela supsidijarnosti, pronaći opravdanje za snažniju europsku intervenciju u područje zdravstvene politike. Članci Stephena N. Bartulice (str. 65-72), Davora Ive Stiera (str. 73-78), Marijane Petir (str. 201-210) i Karla Resslerera (str. 229-231) stilski i sadržajno su znatno ispod razine cjelokupnog zbornika uz očiglednu namjeru političkog agitiranja u iznošenju pojedinih tvrdnji (posebice se to odnosi na Petir i Resslerera, a manje na Bartulicu i Stiera).

U konačnici, većina se autora pita koja je budućnost demokracizma u hiper-globaliziranom svijetu, no malo autora problematizira transformaciju demokracizma čiji su politički stjegonoše uvelike odstupili od izvornih pozicija demokracizma. I dok je nekada zaštita slabijih i socijalno ugroženih bila neupitna zadaća demokracizma, današnji su demokracizmi u raznovrsnim političkim arenama sve više na strani kapitala i velikih korporacijskih konglomerata u procesu tehnokracizacije politike. Socijalni nauk Crkve i demokracizam u svojem realpolitičkom obliku nikada nisu bili udaljeniji – i dok papa Franjo govori da "politika ne smije biti podređena ekonomiji, niti se ekonomija smije pokoravati diktatima tehnokracije koja se vodi paradigmatom postizanja najvišega stupnja učinkovitosti" (Franjo I., 2021: 120-121), predsjednica Europske komisije, nominalna demokracizma Ursula von der Leyen, tehnokratski upravlja Europskom unijom. Demokracizam današnjice moralo bi iznova otkriti vlastite zasade, zaboravljene u vremenu potjere za profitom jer, kako kaže Ivan Pavao II. u enciklici *Centesimus annus*, "pogrešan [je] stil života koji se smatra boljim kad je usmjeren prema imati, a ne prema biti te želi imati više ne da bi bio više, nego da troši egzistenciju u užitku koji je svrha sam sebi" (Ivan Pavao II., 1991: 33).

Zaključno, zbornik radova *Demokracizam: izvori, postignuća i perspektive* nudi kvalitetan uvid u demokracizamsku političku ideologiju. Premda odviše varira kvalitetom radova koji ga sačinjavaju, pruža sjajnu priliku zainteresiranom čitateljstvu da sazna nešto više o demokracizmu te da dobije kvalitetne prijedloge o eventualnoj dodatnoj literaturi o demokracizamskoj političkoj ideologiji i socijalnom nauku Crkve.

Literatura

- Franjo I. (2021). *Fratelli tutti. Enciklika o bratstvu i socijalnom prijateljstvu*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Ivan Pavao II. (1991). *Centesimus annus. Enciklika katoličkom svijetu u povodu stote obljetnice enciklike "Rerum novarum"*. Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve. https://csnc.hbk.hr/wp-content/uploads/2020/05/ivan_pavao_ii_centesimus_annus.pdf
- Lav XIII. (1891). *Rerum novarum. Enciklika katoličkom svijetu o stanju radnika. Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve*. https://csnc.hbk.hr/wp-content/uploads/2020/05/lav_xiii_rerum_novarum.pdf
- Pio XI. (1931). *Quadragesimo anno. Enciklika katoličkom svijetu u povodu četrdesete obljetnice enciklike "Rerum novarum"*. Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve. https://csnc.hbk.hr/wp-content/uploads/2020/05/pio_xi_quadregesimo_anno.pdf

"RAT I DEMOKRACIJA: SREDNJOEUROPSKE DEMOKRACIJE POD PRITISKOM": KONFERENCIJA CEPSA-e 2023

Roko Bogdan <https://orcid.org/0000-0003-2505-1541>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: roko.bogdan@studenti.fpzg.hr

Roko Botteri <https://orcid.org/0009-0000-6641-591X>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: roko.botteri@studenti.fpzg.hr

Prikaz znanstvenog skupa
Zaprimljeno: 6. 11. 2023.
Prihvaćeno: 10. 11. 2023.

Međunarodna politološka konferencija pod nazivom "Rat i demokracija: srednjoeuropske demokracije pod pritiskom" održana je 28. i 29. rujna 2023. kao 27. godišnja konferencija Srednjoeuropskog udruženja političkih znanosti (CEPSA).¹ Ove godine CEPSA je u suradnji s Hrvatskim politološkim društvom organizirala konferenciju na Sveučilištu u Dubrovniku, a financijski su je potpomogli Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Studentski centar u Dubrovniku i Ministarstvo znanosti i obrazovanja. Sudjelovalo je 150 sudionika sa 128 izlaganja prezentiranih kroz 30 tematskih panela. Osim primarne teme o Rusko-ukrajinskom ratu i krizi demokracije u Istočnoj Europi paneli su obuhvatili šest područja političke znanosti: političku teoriju, političke komunikacije, komparativnu politiku, javne politike, međunarodne odnose i sigurnosne studije te nekoliko zatvorenih panela.

Na području političke teorije održano je pet različitih panela. Prvoga dana rasprava u tom području otvorena je panelom *Rat, mir i pravda* čiji je moderator bila Ana Matan. Sudionici su mogli čuti o povijesnim europskim konceptima mira i suradnje, zatim se raspravljalo o ljudskom dostojanstvu i transnacionalnoj pravdi u ratom razorenim državama, a panel je zaključen tematikom revolucionarnog i ratnog političkog ikonoklazma u Ukrajini u 21. stoljeću. Prvoga dana održan je još jedan panel u istom području, naslova *Suverenitet, EU i demokracija*, a moderirao ga je Andreas Pribersky. Prezentirane teme bile su: *Promišljanje koncepta suvereniteta u Europskoj uniji i državama Srednje Europe u jeku Rusko-ukrajinskog rata: fragmentacija ili integracija? Nacionalni ili europski suverenitet?*, zatim *Demokracija kao dio američke sigurnosne politike tijekom predsjedničkog mandata Joe Bidena: implikacije za države Srednje Europe* te naposljetku *Upravljanje u izvanrednom stanju i demokracija u zemljama Srednje i Južne Europe*. Drugi dan konferencije donio je tri nova

¹ Konferencija, pod izvornim nazivom *War and Democracy: Central European Democracies Under Pressure*, održana je na engleskom. Autori su za potrebe prikaza odlučili prevesti naslove izlaganja na hrvatski. Puni program konferencije na engleskom dostupan je na stranicama CEPSA-e (<https://www.cepsanet.org/uploads/1/2/2/4/122417138/cepsa23.pdf>).

panela u polju političke teorije. Panel (*I*)*liberalizam, probuđenost* [wokeism, op. a.] i *autokracija* moderirao je Berto Šalaj, a teme *Sablast probuđenosti: društvena pravednost i opadanje liberalne demokracije* te *Liberalizam poslije liberalizma* prezentirali su znanstvenici s Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu Enes Kulenović te Ana Matan i Tonči Kursar. Na istom panelu prezentirane su još dvije teme: *Demokratizacija i autokratizacija u višerazinskim demokracijama: slučaj Poljske i Pretvaranje kvantitete u kvalitetu: "births to brains tranzicija"*. Panel naslovljen *Moralizam i realizam u ratu i miru* pod moderiranjem Luke Ribarevića sadržavao je četiri izlaganja. Istraživači s Instituta za političku znanost iz Budimpešte prezentirali su temu *Je li metoda važna? Potraga realista za političkom normativnošću*. Domagoj Vujeva obradio je slučaj morala i razboritosti u Kantovoj političkoj teoriji, dok su se preostale dvije teme dotakle kršćanskog realizma, mađarske perspektive o Rusko-ukrajinskom ratu i primjedbi na raspravu realista i liberala o teoriji saveza i njezinim učincima na sigurnosnu politiku male države. Posljednji panel s područja političke teorije naslovljen *Nasilje, sukob i politički identitet* moderirao je Domagoj Vujeva, a na njemu su sudjelovala dvojica hrvatskih politologa s FPZG-a: Luka Ribarević s temom o Kraljevstvu Božjem u Hobbesovom Levijatanu i Hrvoje Cvijanović s izlaganjem *Svjetski rat Z: rusizam i ruska dekolonizacija*. Preostalo izlaganje, *Anatomija dva metapolitička identiteta*, održala je Laura Gheorghiu sa Sveučilišta u Grazu.

Tijekom posljednjeg dana konferencije održana su tri panela u području političke komunikacije. Prvi panel iz tog područja, *Komunikologija, demokracija i društvene mreže*, koji je vodila Karin Liebhart, obuhvatio je teme slobode izražavanja, suvremene političke komunikacije i pitanje identiteta u kontekstu online medija i društvenih mreža. Sljedeći panel o političkoj komunikaciji obradio je to područje kroz prizmu rata uz prezentacijske teme *Politička i medijska polarizacija u komunikaciji o ratu i miru, Kako (ne)objaviti rat – performativni i eufemistički stil Putinovog djelovanja, Politička komunikacija u ratno vrijeme. Analitička usporedba ratnog narativa na službenim Instagram profilima Volodimira Zelenskog i Petra Porošenka te Rat i mir: populistička i radikalna politička komunikacija kakvu širi Fidesz i njemu lojalni mađarski mediji*. Moderator panela je bio Marko Roško sa Sveučilišta u Dubrovniku. Područje političke komunikacije zaključeno je panelom koji je moderirao Pero Maldini pod nazivom *Rat, dezinformacije i propaganda*. Tijekom završnog panela litavski i hrvatski stručnjaci raspravljali su o temama ruske propagande tijekom rata u Ukrajini, istinitosti informacija koje se plasiraju u medije diljem svijeta i reakciji Europske unije na dezinformacije.

U grani komparativne politike, najzastupljenijoj na konferenciji, održano je čak osam panela. Na prvom panelu *Izbori* pod moderiranjem Višeslava Raosa svako valja izdvojiti rad o kojem se najviše raspravljalo *Izvan Duvergerovog zakona: formalno modeliranje broja parlamentarnih stranaka prema Jefferson–d'Hondtovom sustavu* koji je predstavilo čak četvero istraživača s Jagielonskog sveučilišta u Krakowu. Prvoga dana konferencije održana su još tri panela iz komparativne politike: *Populizam i polarizacija, Rat i promjene* te panel *Politička participacija*. Potonja dva moderirali su Hrvoje Cvijanović i Bartul Vuksan-Ćusa. Drugog dana, održana su još četiri komparativistička panela: *Politike Europske unije*, koji je moderirao Josip Lučev, svojim se temama primarno dotaknuo utjecaja rata u Ukrajini na politike EU-a i odnosa Mađarske i EU-a. S panela *Političke stranke* (moderator Goran Čular) svakako valja izdvojiti rad naslova *Ostati vjeran korijenima? Stranačko podrijetlo, izborne veze i deliberacija u hrvatskim političkim strankama* koju su predstavili znanstvenici s Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu Dario Nikić-Čakar i Marko Kukec

s Fakulteta ekonomije i društvenih znanosti u Hamburgu. Panel *Glasačko ponašanje* (moderator Andrija Henjak) donio je novi zajednički rad hrvatskih politologa Višeslava Raosa i Bartula Vuksan-Čuse naslovljen *Kotač vremena: dobná, vremenska i kohortna analiza glasačkog ponašanja u postkomunističkom kontekstu*. Posljednji panel iz ovog područja bio je naslovljen *Političke institucije*, s moderatorom Peterom Justom sa Metropolitanskog sveučilišta u Pragu.

Na ovogodišnjoj konferenciji u dvama se panelima raspravljalo i o javnim politikama. Moderatorica Marjeta Šinko vodila je panel koji je obuhvatio prezentacije o bitnim aktualnim pitanjima javnih politika u Europi: *Upravljanje javnim narativom i kreiranje populističkih politika u Mađarskoj: slučaj sankcija EU protiv Rusije, Puni razmjer ruske agresije na Ukrajinu i promjene u poljskoj obrazovnoj politici: slučaj ispita državne mature, Sudjelovanje javnosti u hrvatskim online savjetovanjima: tko sudjeluje, kako i s kakvim ishodom?, Gradonačelnici, zahtjevi za subvencijama i strategije iz rodne perspektive te Ciljevi politike kao pokazatelj stila politike: doprinos iz Srednje Europe*. Dario Nikić Čakar bio je moderator panela *Energetska i ekološka politika* na kojem su prezentirani problemi javnih politika u kontekstu energetike i okoliša. Kroz četiri prezentacije raspravljalo se o politikama vezanim uz klimatske promjene, energetske tranziciji, Rusiji kao energetske sili, populizmu i javnom mišljenju o ekologiji.

Iz područja međunarodnih odnosa i sigurnosnih studija održana su četiri panela. Prvog dana raspravljalo se na panelima *Invazija na Ukrajinu i sigurnosni problemi* (moderator Davor Boban) te na panelu *Politike Višegradske skupine* (moderator Laura Gheorghiu). Na prethodnom panelu najviše se govorilo o institucionalno-sigurnosnom odgovoru EU na invaziju na Ukrajinu, a na potonjem o političkom diskursu Višegradske skupine i geopolitičkim izazovima Srednje i Istočne Europe. Panel *Multipolarnost, EU i Rusija* (moderator Dario Čepo) donio je teme dvaju hrvatskih politologa, Josipa Lučeva (*Hegemonijski kapacitet u doba multipolarnosti*) i Petra Popovića (*Europski 'strateški suverenitet': reakcija na uvjete nepolarnosti*). Također prezentiran je i rad Anne Molnár i Éve Jakusné Harnos iz Budimpešte, naslova *Problem europskog suvereniteta i europske autonomije nakon ruske agresije na Ukrajinu*. Na posljednjem panelu s područja međunarodnih odnosa i sigurnosnih studija, *Vanjska politika i bilateralni međunarodni odnosi* (moderator Petar Popović), bilo je riječi o vanjskoj politici Turske prema Zapadnom Balkanu, crnogorsko-ruskim odnosima u sjeni rata u Ukrajini, poljsko-mađarskom odnosima te svezi između populizma i javne diplomacije u Mađarskoj.

Za vrijeme konferencije održano je osam zatvorenih panelskih rasprava. Među najzastupljenijim prezentacijama zatvorenog tipa bile su one o politikama Europske unije: sudionici su predstavili političko okruženje Europske unije u kontekstu rata u Ukrajini, a izdvojile su se i rasprave o politikama određenih država članica Unije koje se odnose na sukob u Ukrajini. Zatim su panelisti kroz prezentacije o novim članicama EU-a i izazovima lokalnog napretka predstavili probleme regionalnog razvoja unutar EU-a i ovisnost periferije o centralnoj politici i ekonomskim odrednicama. Nezaobilazna je bila i tema Rusko-ukrajinskog rata: panelisti su prezentirali istraživanja o jačanju nacionalizma i autoritarnih politika na istoku Europe u okviru okolnosti uzrokovanih ratom u Ukrajini. Također se razgovaralo o redefiniciji političkih rizika u Europi nakon eskalacije sukoba u Ukrajini. U kategoriji zatvorenih panela održane su i prezentacije na temu povjerenja u državne institucije i političke komunikacije unutar panela o teorijama zavjere i njihovog utjecaja na politike država Srednje Europe. U sklopu panela *Politika brojki i retorika indeksa* prezentirane

su teme nacionalnih referenduma u periodu tranzicije te integracije Zapada i Istoka Europe. Konačno, panel *Vanjskopolitičke perspektive u Srednjoj Europi* obuhvatio je prezentacije o međunarodnoj sigurnosti i suradnji država članica Višegradske grupe.

Konferencija je završena predavanjem ovogodišnjeg glavnog govornika, Nenada Zakoška s Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu koji ove godine završava svoju profesorsku karijeru. Profesor Zakošek održao je zanimljivo predavanje naslovljeno *Stvaranje države, demokracija i rat: usporedba posljedica raspada Sovjetskog Saveza i Jugoslavije*. Sudionici konferencije su u velikom broju nazočili predavanju u kojemu su, iz perspektive usko isprepletenih procesa stvaranja države, demokratizacije i rata, predstavljeni uzroci različite dinamike raspada Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. CEPSA kontinuiranim održavanjem međunarodnih konferencija uvelike doprinosi razvoju suradnje među politolozima kao i poticanju akademskog napretka i inovativnosti te razumijevanju aktualnih političkih događaja iz različitih perspektiva. Kroz panelske rasprave i prezentacije, ali i neformalne razgovore, svi koji su prisustvovali konferenciji sudjelovali su u vrijednoj razmjeni znanja i iskustava.

Upute autorima

Časopis *Anali Hrvatskog politološkog društva* objavljuje ponajprije članke iz znanstvenog polja politologije. Osim toga u časopisu se objavljuju radovi iz komunikacijskih znanosti (komunikacijska teorija, masovni mediji i odnosi s javnošću), te drugih polja društvenih i humanističkih znanosti, poput sociologije, ekonomije, prava, povijesti i filozofije ako obrađuju temu koja je relevantna za političku znanost. Časopis izlazi u prosincu tekuće godine, a moguća je ranija objava pojedinačnih tekstova ili skupina tekstova i recenzija po modelu "najprije na mreži". Radovi se objavljuju na hrvatskom ili engleskom jeziku. *Anali Hrvatskog politološkog društva* časopis su s otvorenim pristupom (*open access journal*). Autorima se ni kod predaje rada ni za objavljivanje rada ne plaćaju nikakvi troškovi.

Anali objavljuju radove koji zadovoljavaju standarde znanstvene relevantnosti i izvrsnosti. Objavljuju se samo radovi koji su pozitivno ocijenjeni od najmanje dvoje recenzentata u dvostruko anonimnom recenzentskom postupku. Anali razmatraju za objavljivanje samo članke koji nisu prethodno objavljeni (u cjelini ili djelomično, na hrvatskom ili bilo kojem drugom jeziku), te koji trenutno nisu u postupku razmatranja za objavljivanje u sklopu nekog drugog časopisa ili knjige. Za sve navedeno autori preuzimaju odgovornost.

Radovi se predaju u Word formatu putem *Open Journal Systems* (OJS) stranice Anala. Radovi moraju biti napisani fontom Times New Roman, veličina 12, prored 1,5. Preferira se kurziv (*italic*), radije nego podcrtavanje. Sve stranice trebaju biti numerirane. Na prvoj stranici trebaju biti ispisani naslov rada te sažetak koji upućuje na zadaće i cilj rada, metode istraživanja te najvažnije rezultate (pola kartice s popisom ključnih 5 do 6 riječi), sve na hrvatskom i na engleskom jeziku.

Poželjan opseg radova (uključujući bilješke, bibliografiju i mjesta za grafičke priloge) ne smije prelaziti dva autorska arka (57 600 slovnih mjesta s razmacima). Popis korištene literature na kraju rada i navođenje izvora u tekstu mora pratiti citatni stil "autor-godina" s unutartekstnim citatnicama. U popisu literature treba navesti isključivo radove koji su korišteni u tekstu, i to u sljedećim oblicima:

- Fotini, C. (2012). *Alliance Formation in Civil Wars*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kesse, S. (2014). The populist catdog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*, (19)1, 99-118. <https://doi.org/10.1080/13569317.2013.869457>
- Mazzoleni, G. (2014). Mediatization and Political Populism. U: F. Esser i J. Ström-bäcke (ur.), *Mediatization of Politics: Understanding the Transformation of Western Democracies* (str. 42-56). New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137275844>

Recenzirani članci kategoriziraju se u sljedeće kategorije: izvorni znanstveni rad, pregledni rad, prethodno priopćenje.

Prihvatanjem kategorizacije i objavljivanja članka autor se obvezuje da isti članak ne smije objaviti na drugom mjestu bez naznake o tome da jest i kada je članak prvi puta objavljen u Analima. Kategoriju znanstvenih i stručnih članaka predlaže recenzent, a konačnu odluku, na osnovi recenzija, donosi Uredništvo.

Submission Guidelines

The journal *Annals of the Croatian Political Science Association* publishes primarily scientific articles in the field of political science. In addition, we publish papers in communication studies (communication theory, mass media and public relations), and others fields of social sciences and humanities, including sociology, economics, law, history and philosophy if they deal with a topic relevant to political science. The journal is published once a year, in December, but we practice earlier online first publication of individual texts or a group of texts and reviews. Papers are published in Croatian or English. *Annals of the Croatian Political Science Association* are an open access journal. The authors are not charged neither for submitting nor for publishing the paper.

The *Annals* publish papers that meet standards of scientific relevance and excellence. Only papers that are positively evaluated by minimally two reviewers in a double-anonymous review process are published. We publish only articles that have not been previously published (in whole or in part, in Croatian or any other language), and which are not currently under consideration for publication in another journal or book. For all of the above the authors take responsibility.

Papers are submitted in MS Word format via the Open Journal Systems (OJS) page of the *Annals*. The preferred format is: Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5; italics rather than underlining. All pages should be numbered. The title of the paper and the abstract should be written on the first page explaining the aim of the work, research methods and the most important results (about 900 characters with spaces and a separate list of 5 to 7 keywords) – both in Croatian and English.

Desirable text size (including footnotes, bibliography, tables, pictures, diagrams etc.) must not exceed two author's sheets (57,600 characters with spaces). The citations in the text follow "author-year" citation style while the list of full references is provided at the end of the paper. Only the works cited in the text are to be included in the references list, according to the following examples:

Fotini, C. (2012). *Alliance Formation in Civil Wars*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kesse, S. (2014). The populist catdog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*, (19)1, 99-118. <https://doi.org/10.1080/13569317.2013.869457>

Mazzoleni, G. (2014). Mediatization and Political Populism. In: F. Esser and J. Strömbäcke (ed.), *Mediatization of Politics: Understanding the Transformation of Western Democracies* (pp. 42-56). New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137275844>

The peer-reviewed articles are categorized into the following categories: original scientific article, review article, preliminary communication.

By accepting the categorization and the publication of the article, the author accepts not to publish the same article elsewhere without the reference that it was first published in the *Annals*. The articles' categorization is proposed by the reviewers, and the final decision, based on the reviews, is made by the journal editors.